UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

purchased from
a gift by

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ШЕСЕТ СЕДМА КЊИГА

ГОДИНА ОСАМНАЕСТА

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“
Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
КНЕГИЊЕ ЉУБИЦЕ УЛ. БР. 6.
1913.

AP
56
D38
knj. 67

САДРЖАЈ LXVII КЊИГЕ

I. КЊИЖЕВНОСТ.

II. НАУКА.

VIII. ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

X. БЕЛЕШКЕ.

ДЕЛО

Књига 67. АПРИЛ 1913 ГОДИНЕ Свеска 1.

ОТАЏБИНА

Отаџбина шта је, питао сам себе и мислио дуго,
И још никад нисам, крај голема труда и чврсте ми воље,
Успео да сазнам: зашто оно брдо, равно оно поље,
Поток онај брзи, долине и шуме, тице и све друго,

И живо и мртво, чим се, и са правом, добра земља моја
Поноси и слави, — зашто да је лепше, нежније и веће,
Него што је тамо где пролеће влада и мирише цвеће,
Где су ноћи тихе и где небо плаво вечно краси боја?

Кад су људи браћа које били вере, широм света бела
И кад љубав чиста, истинска и света, не познаје расе,
Зашто да су мени, ал' мојих сељака, просте грубе масе
Милије и ближе нег туђинска света васиона цела?

Отаџбина шта је, питао сам себе и размишљ'о хладно,
Док једног ми дана сељак један стари, у говору благу,
— Слушај, синко, рече: — Ја сам гробу близу, гледам ову снагу
Свенулу и слабу данас сутра што ће гробље оно гладно

Да нахрани собом, и није ме жао. Јер воли ко даје
Најдражије што је. Куд погледаш оком, на свакоме месту,
Годинама дуго, и у сваком часу, ја сам ону честу,
Луг, њиву и реку својом запајао душом; и тихо, без граје,

Певао сам земљи и тепао нежно ко драган драгани;
И стадом са својим ја сам камен сваки и дрвета стара
Походио радо и њима сам снове младалачка жара
Поклањао своје, и бол, тежак, врео, кад срце ми рани.

Земљо моја мала али мени драга, свирепа покаткад али мени света,
Ја те много волим; и кад теби одем, пошто склопим очи,
Ја знам да ћу наћи, под каменом гробним, дражи твоје моћи
И љубави нежне, земљо моја лепа и са мном сажета!

Тако старац рече, а с груба му лица необична кроја
Блага светлост сину, и ваздух заструја од његових речи.
Ја сам немо стај'о и гледао старца како бива већи
Уз маћијске речи: земљо моја лепа, мила земљо моја!

Отаџбина шта је, ја не питам даље, нит' мисао која
Мене мучи више; али једну жељу и идеју вечну
Нескривену гајим: да славну те видим, велику и срећну,
Отаџбино драга, Отаџбино света, Отаџбино моја!

М. П. Стефановић.

ВЕЧИТИ ИДОЛ

Једне зимске ноћи, у кабинету књижевника Момића било је необично живо. Док је пустим улицама хладан ветар разносио беле снежне таласе, он и његови пријатељи седели су крај топле пећи, разнежени, измењујући најразноврсније мисли. Разговор се испрва водио само о уметности, но убрзо се њихова пажња заустави и на многим сасвим обичним мотивима из свакидашњег живота. Дуго се ишло с предмета на предмет, али највише интересовања изазва питање о браку. Већ давно зашли у године, сва четворица матори момци, они ту и нехотице уђоше у детаље, трудећи се да што озбиљније сами пред собом оправдају свој усамљенички живот. Како то да се нико од њих не ожени? Због чега? Шта их је нагонило да се одрекну домаћег мира, о коме већина људи говори са тако много усхићења? Та питања нагрнуше једна за другима, без реда, понављајући се у све новијим облицима. И они, већ раније узнемирени вином и дуваном, пођоше за њима нервозно, донекле задихано, жељни да што пре нађу праву истину.

— Право да кажем, — рече кратко сликар Стевић, гладећи своју зашиљену, плаву брадицу — ја се нисам оженио просто зато, што ми се у тренутцима чинило да је тако најбоље.

— Ја, међутим, — примети озбиљно увек намргођени професор Прекић — имао сам много стварније разлоге. Нисам се оженио, јер ми је била потребна слобода. Човек је срећан кад воли и кад је вољен, али жена стално убија његову слободу: слободу његових мисли, његових осећања, целе његове индивидуалности.

— Тако је, потпуно тачно, — потврди одлучно ћутљиви академик Илић. — Ја сам уверен да су само просечни људи

спокојни поред жена. Велики духови могу волети једино у тренутку. У опште, мени се чини да они воле жену као дело своје маште: као свога идола, који у ствари и не постоји.

Разлагање постајаше све занимљивије. Сви казаше своја мишљења, враћајући се по неколико пута да себе што боље објасне. само домаћин остаде ћутљив. Завањен у фотељи, он је мирно гледао преда се и пушио, као да га се ништа не тиче њихов разговор. То свима паде у очи и у толико више пожелеше да се баш он изјасни.

— А ти, Момићу? — упита професор зачуђено. — Зашто ћутиш? Било би корисно да чујемо и тебе.

— Заиста, — прихвати сликар — ти, као песник, као човек од осећања, мора да си имао какав нарочити разлог у овом случају?

— Да чујемо! Да чујемо! — повикаше одмах затим сва тројица готово у један мах.

Момић се поче бранити, показујући видно да му је непријатно што га питају о томе. Да би скренуо говор на другу страну, он нали вина у чаше и позва их да пију. Али они све сложније навањиваху и он, најзад, после дугог опирања, обећа да ће говорити.

Пре него што је почео своју причу, Момић једно кратко време оста непомичан, са спуштеном главом на грудима. Затим, као да се поплаши од последњих мисли, тржe се нагло, погледа око себе и запали цигарету. Видело се да је много узбуђен. Његово јуначко, бледо лице, уоквирено свиластом брадом кестењаве боје, изгледало је врло тужно. Испод високог чела, по коме је падао један прамен мекане косе, болно су му светлела два помућена ока.

— Понављам, драги моји, — поче он уморним гласом — да ми је тешко што морам да говорим. Па ипак, овога пута, кад смо се тако лепо здружили, казаћу вам једну велику тајну свога живота, која у главном и даје неки смисао томе једноликом животу. Зато и нећу бити кратак као ви. Кад већ говорим, хоћу да кажем све, јер је мој случај и необичан и доста озбиљан. Пустићу да се појави пред вама читав један свет досад брижљиво скриваних осећања, дубоких и болних осећања, којима сам се често детињски радовао и због којих сам још чешће патио.

Било је то пре двадесет година. Предан својој урођеној

меланхолији, ја сам у то доба живео врло повучено. Радио сам помало, да бих завршио последње испите на Великој Школи, али сам највећи део времена проводио у бесциљном размишљању. Дани су ми пролазили брзо и без икаквих догађаја, а ноћи, дуге ноћи без сна, проводио сам по кафанама, поред једног пријатеља, који је такође пискарао и патио исто као и ја од досаде живота. Taedium vitae, то је била наша омиљена тема. Ми смо се непрестано вајкали за нешто, уморни и апатични, уморни и кад радимо и кад лењствујемо. Заношени многим химеричним тежњама, вукли смо се кроз живот без живота, ломили смо се и ако није било никакве борбе, трошили смо снагу, ма да немађаше потребе да савлађујемо какав отпор. Место да идемо са већином, ми смо се тетурали кроз непознате стране, падали смо, дизали смо се, увек далеко од других, увек без учешћа у општем животу. А ипак смо стално били уверени да ћемо макар кад стићи до неке тачке, где се могу задовољити све жеље!

Да, пријатељи, мене данас није срамота да учиним једно признање, кога се многи плаше: ми смо били неактивне сањалице, утописте, глупи Дон-Кихоти. Пошто смо провели дан лежећи и без стварних мисли, болесни, ћутљиви као сенке, ми смо полазили у ноћ да се светимо својим празним јадима. Натапали смо грла вином, гушили смо се у диму и са пуно уображене резигнације величали смо своје помрле богове! Да, кажем вам, то су биле најсмешније кризе у моме животу. Али онда, наравно, у таквом је животу лежала последња утеха. И ми смо читаве месеце преживели усамљени, сневајући без основа о данима спокојства и мира, када ћемо радити, радити много и слободно, да би најзад дочекали жељено признање.

Тако прође јесен, прође и зима, а ми остадосмо исти, на истом месту, док се одједном, на почетку пролећа, не догоди изненада нешто, што нас врло брзо отрже од дотадашњег животарења.

Не сећам се више каквим случајем, међ нас тада упаде један човек наших година, који је силом хтео да нас придобије за себе. Он је био некакав чиновник, висок, мршав, са дугачким ногама и рукама, са главом шиљатом као у хрта, коју су красили потшишани риђи бркови, танак нос, чуљаве уши и два зелена, безизразна ока. Говорио је тихо, танким гласом и увек се трудио да изгледа што отменије, дајући своме говору и оделу видна обележја последње моде. Био је претерано услужан према

свакоме, мазао је косу миришљавом помадом и расправљао је најрадије о књижевности, због које се и упознао са нама. Он је према фељтонима из новина склапао правила за свој живот и страсно се жалио на људе, које никако није могао да трпи. Али му зато ништа није сметало да нам одмах, без околишења, исприча цело своје житије и укаже на све појединости своје паланачке љубави према једној удатој жени: досадне љубави, коју је такође удешавао по сентименталним романима. У опште, то је био један одвратан човек, који није имао ничега свога. Ми смо га мрзели и сажаљевали још од првога дана, премда нас је неко време одлично занимао. Кад год би дошао, у подне или увече, вукао је у џепу читаву хрпу дневних листова и књига. Како би сео, почињао је да се исповеда шта све чита, подвлачећи да је и он „интелектуалац“ и да зато и цени наше „заслуге на пољу књижевности“! А да би што лепше изразио своје симпатије према нама, једне вечери нас позва чак и у свој стан на вино и разговор.

Кажем вам, ја и мој пријатељ живели смо тада потпуно празним животом. Зато смо, вероватно само ради промене, тако радо и прихватили његов позив.

Он је становао у кући неког свога рођака. То је био млађи човек, извозник, доброћудне нарави и донекле конзервативан у свему. Дочекао нас је предусретљиво, са женом и свастиком, па је одма почео љубазно разговарати, погледајући сваког часа своју пуначку жена, која је задовољно пиљила у његове светле очи. Морам признати, ми смо се осећали пријатно. Сви су нам били симпатични, па чак и наш „интелектуалац“, јер већ давно нисмо имали прилике да уживамо у срдачности домаћих састанака. Али више од свију, нама се допаде домаћичина сестра, девојка двадесетих година, мала, бледога лица и мутних очију, са тамном косом спуштеном преко образа, ћутљива, тужна, лепа, заношљива...

Да не бих одуговлачио, рећи ћу одмах: то је била девојка коју сам заволео, коју сам волео целог живота и коју и сада волим. Јесте, драги моји, још од тога првог виђења, ја сам за њу везао свој живот. То је ишло брзо, неосетно, само по себи. После онаквог живота пре ње, она ми је сада била извор највише светлости. Ја сам у њој нашао неку чудновату моћ, која ме је подигла из апатије. Нашао сам у њој снагу своје енергије, сан своје будућности, покретача своје воље. Не знам како. Не

знам на који начин. Ја сам ускоро видео само њу, имао само њу, тежио само њој. И сваки час, проведен без ње, протезао ми се у читав дан, сваки дан био ми је дуг као година. И чим се вратисмо са прве шетње кроз поља, у мојој се души роди један лепи сан: пун цветних вртова, пун мириса, пун небеског плаветнила; пун раскоши, кроз коју сам корачао поносито, јак, непобедим, силан као млад орао, следујући погледу њених дубоких очију, помућених неисцрпном љубављу.

Рекао сам, не знам како се то јавило. О томе нисам могао чак ни да мислим. Не знам, ето, ни данас. А то значи много. Јер љубав никад није права љубав, кад јој се зна почетак.

Састајали смо се сваког дана. Она је била нежна, осетљива, сањалица. Ја сам то волео. Стога пожелех да јој причиним што више изненађења и необичних радости, да јој сваки дан учиним лепим као један мали сан. Наскоро је позвах себи. Она весело обећа да ће доћи, а ја... Да сте ме само видели! Сав уздрхтао, са неком лудом зебњом, летео сам из собе у собу, носећи бокоре ружа и јасмина. Хтео сам да је задивим. Засуо сам пȏд белим лискама и окитио слике, врата, сто, књиге — све. Украсио сам за њу ружичасти престо, спустио старе, прашљиве завесе, да нам не смета дневна светлост, па сам чекао. Ох, кад би само знали са колико сам нестрпљења чекао! Сваки најмањи шум чинио је да ми срце заигра. Покушавао сам да читам, али нисам могао. Узимао сам нервозно књигу за књигом, окретао лист за листом — узалуд! Моје су мисли биле растурене. Моја је душа била нестрпљива и узнемирена као покретљиви ваздух пролећних вечери. Ја сам знао само једно: да она долази, да ћу је видети, да ће заједно са мном удисати ваздух мога усамљеног кутка.

Дошла је, лепа као и увек. Дошла је и била побеђена, јер је Сан мајског сутона, тако сам назвао ту малу свечаност, очарао њену осетљиву душу и она ме је заволела... Колико задовољства! Са пуно детињске радости, ја сам бацао на њене груди безбројне круници белих цветића. Певао сам, говорио стихове и био срећан: срећан што сам нашао њу, своју малу девојку, коју сам, чинило ми се, тражио целог живота и једва је тада нашао. У мени је триумфовала радост. У мени је оживљавала младост. Груди су ми биле испуњене меланхоличном сладошћу. Мисли су ми се губиле у бескрај, магличасте, усколебане, благе мисли. И предан свему, успављивао сам се занош-

њивом хармонијом тих лепих тренутака, када сам први пут осећао по коси додир њене топле ручице...

Од тога дана, ми смо били истински срећни. Она ми се предавала без устезања, али наш однос остаде чист и далеко од сваке страсти. Ја сам је волео некако нарочито, као што уметник воли своје успело дело. Волео сам наивно тај наш сањалачки живот и све што је било у вези са нама. Ја нисам питао да ли је то љубав, што ме је везивало за њу, што ме је тако често бацало у занос, велики и узбудљив, што ме је одволило у снове пуне разноврсности, у одушевљење, у тугу. Ја то нисам ни знао. Ја сам био свесан само једнога: да је она моја. И више свега, запамтите то добро, опијало ме је поносито уверење: да она није била никад ничија, ни мишљу, ни погледом; ничија, него моја, увек моја, само моја. И чист и искрен, без трунке лажности, препорођен, желео сам да јој припаднем потпуно, да јој дâм све што имам, све што је сачињавало моју младост.

Вама то можда изгледа невероватно, али је тако било. Свака реч, коју сам од ње чуо, представљала је за мене велики догађај. Свака светлија нада доносила ми је низ дана, пуних радосног ишчекивања. Један час, проведен у немирном маштању, изазивао ми је необуздану раздраганост. Она ми је била сав живот. Моје су мисли припадале само њој. И ја сам имао један једини свет, наш свет, њен свет: свет у коме је она дисала, говорила, смејала се, ходила. Јесте, сад осећам довољно јасно, моја је љубав била нешто више него обична љубав. Ја сам је волео ненасито, болесно, непојмљиво. Волео сам је и увек сам је осећао поред себе, чуо сам је, носио сам је дубоко у себи, у својим грудима, у крви својој.

Заиста, чудна је била та љубав. Сва ми је душа тежила за њом. Цело ми је биће дрхтало при помисли на њу. Свака кап крви моје играла је, када би ме обузела она безгранична, дивља, пуна бола чежња за њом. Преко целог дана, кроз дуге ноћи, ја сам само њу видео, њу желео, њу очекивао. Ничега осим ње, нема живота без ње: она, она, она — увек она. И гоњен тим осећањима, бежао сам у ноћ да лутам, да лутам дуго, све даље, јер нисам могао да се смирим од љубави. И сваког сутона, пре него што ће она доћи, спу тао сам се на постељу да понављам њене речи, да замишљам л њену. И свуда: у миру јулских ноћи, у биљу, у небу, у целој природи, свему

око себе, налазио сам нешто велико и лепо, што ми је говорило да је живот сладак и величанствен, јер имам њу, јер ме она воли. И желео сам да јој дуго причам, да јој вечито причам о срећном животу у нашој малој кући, где ће све бити бело и светло, чисто, заливено сунчаним зрацима. И сваким даном жудео сам све више да је осећам у своме наручју, да слушам њено тепање уздржано, чежњиво, неодољиво, после кога ми руке клону и сви мишићи обамиру. И осећао сам потребу да се ваљам крај њених ножица, да плачем, да се смејем, да вриштим од неке сурове радости... Немојте се томе чудити. Ја сам био ненормалан поред те жене. Био сам болесан, разумете ли. Један додир њене руке био је довољан да будем као омађијан, да изгубим смисао о стварности. Кад год бих осетио опојни мирис њене коже, престајао сам да дишем, очаран најслађим сновима, које сам икада просањао. Да, то су били најдубљи акорди, који су одјекнули у моме срцу; најлепше симфоније, које сам досад чуо. Она је владала мојим животом потпуно. Ја сам био роб. И колико год бих јој пута на дан пришао, увек сам се понова заљубљивао у њу.

Тако је трајало дуго. Ми смо били срећни и довољни сами себи, те се нисмо ни с ким дружили. Осим тога, мене је мучила и љубомора. Ја сам био љубоморан на све и на свакога, па сам се бојао људи. Био сам љубоморан неприродно, претерано, без узрока. Али сам се ипак уздржавао да то покажем и никад не дођосмо до сукоба.

Време је пролазило неосетно. Падоше већ и прве јесење кише. Ја сам радио убрзано, јер је требало да полажем испите. Све је било спремно да се што пре остваре наши млади снови, кад ми набујала љубомора изненада откри једно разочарење, које сруши сву моју радост за цео живот.

Нећу бити опширан. Ви сад знате како сам ја волео, па ћете ме лако разумети. Знате и оног одвратног риђег улизицу, те ћете појмити шта је значило за мене, кад ми она признаде да је он, непосредно пред наше познанство, облетао око ње, да јој се удварао, да га је она саслушала и да је онда, у тренутку женске клонулости, допустила да обгрли њено лепо тело и спусти своје гадне, дебеле усне на њена чиста уста...

То је било грозно. То је било ужасно. Ја сам хтео да полудим. Разумете ли: она, мој идол, моје мило девојче, изгубила

је своју чистоту; она, моја највећа светиња, била је окаљана прљавим нагоном једног празноглавца!

Ја сам плакао као дете. Ја сам чупао своје косе. Ја сам кидао своје месо. Али је то било узалуд. Љубомора је беснела. Шта се све догодило, шта, шта? И је ли само то било? И како, како: зашто је дозволила? И зар она никад не може бити оно што је била? И зар је ја могу гледати поред себе, кад она више није онаква, какву сам је заволео, какву сам је сâм створио: чиста, једино моја, ничија пре мене?...

Растали смо се. Тако је морало да буде. Ја нисам смео да је гледам уза се, баш зато што сам је тако волео. Ја сам знао да она воли само мене, али је мој егоизам био јачи и она је отишла. Да, отишла је, ма да моја љубав није постала ништа мања. Ја сам је волео и надаље, исто као и раније, исто као што је и данас волим. Зашто се чудите? То је тако просто. Верујте, ја не лажем. Ње нема, па ипак, баш и овога тренутка, ја осећам њен дах поред себе и чујем шум њене хаљине, шапат њеног гласа, звук њеног хода. Она ме прати на сваком кораку. Она је и сад мој идол. Она ми, као што и у почетку рекох, даје једини смисао животу. Сви моји успеси, сав мој рад, све би било ништа без ње. Волим је, разумејте, али је никад не бих могао гледати крај себе...

Говорник ућута, дубоко тронут, спусти главу на дланове руке и сакри лице.

— А шта је са њом? — упита тихо сликар.

— Не знам.

— И никад је ниси видео?

— Никад.

Његови се пријатељи погледаше, збуњени тако чудноватом исповешћу. Они ћутећи запалише цигарете и полако се предадоше мислима.

Момчило Милошевић.

ЊЕНА ИСПОВЕСТ

Ја сам волела тајно годинама
Смртника једног који смртан није,
Ја сам му лицу облик дала сама,
Ја сам му срцу казала да бије.

Његова душа то је душа моја;
Он је мислио што сам ја мислила...
Фиктивних беше радости без броја:
Не само жена — ја сам мајка била.

„О, жалост, сама!“ Кад ме неко жали,
Ја се радујем подижући главу
И хитам тамо где су моји мали...
Ја сам немилу напуштала јаву,

Стварност, која ме прави створом бедним,
Затварала се у слатку тишину,
Заносила се дивним светом једним
Ронећи својој души у дубину.

И за свет овај нико није знао,
Нико до мене. Волела сам ћутом.
Кад је живота бич ме ишибао,
Лечила сам се овим тајним кутом

На дну ми душе, овим тајним грехом.
Очаравало ме то чаробно место;
Смејала сам каткад горким смехом,
Слатким сузама плакала сам често.

Ја сада плачем за оним сузама.
Сад је у мени празно мртво-тио.
Као у ноћи кад је густа тама.
Вај! читав један свет се изгубио.

Јелена Ј. Димитријевић.

ПРОФАНА ЛИТИЈА

Високо небо без мрља и пега,
са кога пада светлост, којом кuња
алеја свела од минулих жега
и жути ваздух врх округла жбуња.

По своду без сна даљином се виде
последње сенке давно прошлог марта,
с весељем као крв црвеним иде
поворка луда из Латинског Кварта.

Свуда је светло куд нам нога крочи,
све дише нама и зането снева;
доба пред сутон, док кроз наше очи
и сузе небо своје звезде пева.

Крај тамно модрих и зелених пена
дугачка сенка наша водом игра.
— Како сте тужни и сва искићена
петунијама боје кô у тигра.

— Дајте ми руку, мала моја дамо,
ручицу свету кô причест и холу,
и мучитељку. Брзо, ми играмо
с косом по ветру бесну фарандӧлу.

ДОЛАЗАК СНА

Свет ноћи и звезда прену се задремо̂,
и кô да се зачу далеки хор жена,
сва природа чудна поклони се немо,
кад она прође крај саних басена.

Ја погледом пођох и пратих је свуда,
обузе ми душу чар и ћутња света,
њен-је осмех тужна лепота и чуда,
о којима тајно шумљаху дрвета.

Но док она иде сва од сна и вела,
чини ми се као тада тамним вртом
да по моме срцу већ столећа цела
пролази лагано с њеним белим хртом.

ИНСПИРАЦИЈЕ

Стазом црно вече пада са свих страна
и расуте руже газимо по путу,
говор нам је као шум тамних фонтана
скривених под кором зеленом у куту.

И свакога од нас мутне мисли плене,
ми би ићи хтели, а не знамо куда,
од потајна страха задрхташе жене,
када нас мрак сумње завеја од свуда.

Али глас песника чусмо више глава,
кô умрлом водом када талас пљусне,
кроз слутње од којих и срж задрхтава
стегоше се прсти и сљубише усне.

Хармоније чудне расуше се меко,
и док нас све обви звук и црна тама,
видесмо Човека у магли, далеко,
где суморно пева, међ звездама, сама.

СВИТАЊЕ

Не будимо се из сна, моја драга,
ма да ход слутим зеленога јутра
и чујем како крадом, преко дрâга,
гони нас сенка вечитога сутра.

Мој сан без краја исте боје има
очију твојих што ми срце пију,
две балерине играју у њима
старинске валсе врхом од прстију.

Жутаста светлост тајанствено греје,
а моје срце по гестама свима
сања и плаче, и зането све је
од њине игре, дражи и парфима.

Од целог себе ништа ми не оста,
боле ме очи од гледања у те,
одавно како пажом твојим поста',
идем за тобом и носим ти скуте.

Не будимо се из сна, моја плава,
преголема је наше жеђи пу́ста,
мудрост живота и сва вечност спава
ивицом танком твојих малих уста.

Јер докле сунце са далеких страна
у знак триумфа објављује свету
победу светлог и долазак дана,
Дон Санчо чека на свом магарету.

Божидар Пурић.

СЕЋАЊЕ

Дошла си мени непозната
Кô лепа слика божјег дара:
Кô машта којој моћ је дата
Светове жеља да отвара.

И погледом си загрејала
Пролеће срца и плодова...
И руком својом посејала
Руже кроз башту мојих снова...

Дошла кô зора која крепи
И отишла си — кô сан лепи.

Разви се жеља жарко лето
Кроз башту твога рукосада...
Ал тебе нема... Оста све то
Ко једна — лепа, празна иада

У којој вечно живе стоје
Крупне и црне очи твоје.

ОСТРВО СНОВА

У бистро море моје душе
Заронила си поглед свој:
И вали чежње обасуше
Острво снова — живот мој...

Пропева жудњом шум таласа,
Душа и жеље све у њој...
Без једне речи и без гласа
Сав сам у трену био твој.

Сунцу се вали дижу, гоне,
Кроз њих вечности бије страст...
Вај! Ал' острво снова тоне! —
Страшна је била твоја власт!

ЈУТРО

Јутрос, док расвит дршће и расклапа
Веселе зоре ружичаста крила,
Љубав се моја, кô последња вила,
Са химном јутра и светлошћу стапа...

Док тама снова видиком почива
Она кристалном источнику ступа:
У бистрој реци кô нимфа се купа
И златна румен косе јој прелива...

И док врхове плавих гора злате
Сунчане руже — бол на срце пада:
Што не знам да те душа моја сада
Грли и љуби и све живи за те...

СРЦЕ

Опет празно небо нада мном се шири —
Погашене звезде студни облак скрива...
Опет ми се душа с боловима мири —
Срце тебе тражи, срце тебе снива...

Ено једна звезда у облаку гöри
И моја се душа с њеном душом слива...
И њен светли поглед као да ми збори: —
Срце тебе тражи, срце тебе снива...

И знам: место свега остаде још свëта
Тиха туга која сузом се излива;
Ал мисô ми свака твоје очи срета —
Срце тебе тражи, срце тебе снива.

ПРИЗНАЊЕ

Нек љубав ову светла туга прати —
Свет жеља својих сакрићу у себи...
Волим: што никад, никад нећеш знати
Да песме ове посвећујем теби.

Нек љубав ова остане и даље:
Дух једне звезде која другу сања, —
Благослов који, тајно, Господ шаље
На круне нежна, расцветала грања...

И онда кад се, на ветру Судбине,
Све моје жеље као магле распу
У бескрај глухе и вечне празнине —
Са сном о теби — снови ће да заспу...

Т. Ђукић.

БУНА

— Прича и слика са Јалије —

— НАСТАВАК —

* * *

Давидов отац Хајим био је кнежев сараф и банкар, а уједно, врло уважена личност у конаку београдског паше. Преко њега је кнез вршио многе крупне, одбранбене набавке и финансиске државне операције, а турски командант града отклањао је, преко њега, оштрине и сукобе између турских и хришћанских власти. Он је своје послове обављао смишљено и поверљиво, и њихова материјалистичка природа није ни уколико утицала на његов идеални, душевни живот. И ако је своју браћу, Израиља и Јуду, преко мере волео, његова блага нарав није увек одобравала њихове поступке. Просвећенији од њих, јер се неко време школовао у Бечу, он је био скромнији и срдачнији од њих, избегавао је претресе на улици и јавности, и одбијао је звања, почасти и власт у општинској управи. Али је за то његова кућа читаоница била сваке суботе дупком пуна, његов стан, стални конак путујућих рабина целог Истока, а он се налазио у првом реду обичних раденика, кад је требало да се општина прикаже у целом свом сјају.

У честим разговорима са велеумним јерусалимским рабинима, који одседаваху код њега, кад би год изашли да прикупе новац из каса за разне установе у Јерусалиму, сараф Хајим беше стекао потпуно уверење, да се људи не поправљају душевно силом, и да су доброта и трпељивост према туђим слабостима, најјачи васпитачи људског друштва. У погледу вере, тај саобраћај са рабинима ослободио је сарафа Хајима дословног схваћања и цепидлачког вршења разних верских обичаја и про-

писа, улио му верску слободу и усадио у његовој души ону ведру и блажену побожност, што потиче из живота у сопственој души.

Његова жена, сињора Малкуна, није била тако тиха. Пошто је изродила шест синова и две кћери, оженила све синове, сем Давида, и скупила око себе своје лепе и једре снаје, она је дању и ноћу заповедала у кујни. Ова није била само за њену задругу, већ права народна кујна, из које су се посведневно разносиле по махали крепке чорбе за породиље, болеснике и невољнике, и небројени оброци за учитеље и црквене званичнике. Строга према себи, плаховита према синовима и снајама, сињора Малкуна била је необично мека, попустљива и издашна према својој унучади и подмлатку у махали, и волела око себе њихове веселе игре и њихов смеј. Старији су је поштовали и прибојавали, а деца, девојке и млади људи обожавали је. Само њени девери, Израиљ и Давид, имали су над њом неку моћ, и она их је уважавала, слушала и децу њихову волела као своју рођену.

Кад је Јуда, после „Лагомера“ дошао код брата, да уреди веридбу своје кћери Буене са Давидом, сињора Малкуна претрнула је сва и, поред све своје живахности, није се усудила одмах да се успротиви. Али Хајим рече брату, оним благим осмејом, што га не остављаше ни у најтугаљивијим часовима:

— Драги брате, одљути се прво, па после промисли о овом кораку; јер све што се чини у јарости, доноси несрећу.

— Ти одбијаш! узвикну изненађен Јуда.

— Веридба је ствар допадања двоје младих. Родитељи могу ту да светују, али не треба да присиљују и намећу, одговори Хајим благо.

— Ти онда држиш страну онима! рече Јуда срдито.

— Ја се држим према сваком оне заповеди што гласи: „љуби свог ближњег као самог себе“.

Јуда се збуни. А сињора Малкуна, постиђена ненадном одважношћу свога тихог мужа, узе реч:

— Драги девере, Буену волем као своју рођену кћер, али за снају изабрала сам већ заједно с вама, Русову кћер Рејну. Мој Давид је њу тако заволео, да је услед ваше општинске распре пао у болест, а она умал' те није себи одузела живот. Мене се не тиче, шта ви радите у општини, али тако ми деце, ја нећу дозволити, да се измени оно, што је већ закључено,

вити ћу допуштати, да родитељске распре у „Колелу“ сметају, да се млади људи заволе и узимају!

Сињора Малкуна изговорила је ово тако одлучним гласом, да је њен девер, који је познавао њену напраситост, ућутао и рекавши само: „Збогом“ отишао, приметно снебивен.

И ако је овај разговор вођен између четири зида, радознале снаје нису могле на ино, а да га не прислушкују на вратима, те за не пуна два сата затим, сазнадоше све жене и девојке у махали за њега и примише одговор сињоре Малкуне као жудно очекивани ратни проглас.

Буена долети још истог дана својој стрини и баци јој се страсно у наручја. Сињора Малкуна, задовољна, мало се нашали:

— Је ли, Буена, ти неби волела, да пођеш за Давида?

— Волем га као свога брата.

— Али Руфо ти је милији као заручник. Да, да, домаћи хлеб не прија, прекиде је смешећи се стрина.

Девојче стаде јој љубити руку.

— Не брини се, чедо моје, све ће добро бити.Ваља само постојано хтети, ако желимо постићи оно што волемо. А сад, Буена, учини стрини једну љубав. Ти си присебна и одважна, иди и обиђи болесну Рејну. Уђи у њену кућу, и не дај се застрашити ни од кога. Хоћеш ли?

— Хоћу стрино, још овог часа.

И јуначка девојка одјури у кућу Моша Руса, и не освврћући се на зачуђена и упрепашћена лица кућне чељади, уђе право у собу где је њена пријатељица Рејна-Симха лежала, priђе њеној постељи, пољуби је између очију, и стаде гладити њену белу ручицу. Симхи се учини, да слатко сања, и лице њено, дотле бледо развучено, одједном се разведри и доби другу боју. Мати њена, која се беше упашила, кад је Буена ушла у собу, видећи ону промену, заборави на све, приђе Буени и пољуби је у чело. Симха као да беше добила нову снагу, рече мајци:

— Нано, остави нас на само, имамо да се разговарамо.

Кад се госпођа Хана повукла ћутећи у побочну собу, Симха се уз припомоћ Буенину усправи на постељи и упита:

— Је ли те Давид послао?

Буена јој исприча све шта се дешава и заврши:

— Сад се ти зовеш Симха, и сви кажу, да то значи радост. Буди ти дакле весела, а ја добра, као што се пристоји мом имену, па ћемо обе тако пре постићи своју срећу, него кад би

тужне и зловољне гинуле и венуле. Моја те стрина воли и не пушта те. А кад она себи уврти што у главу, нема тога, који би јој то могао избити из ње. Гледај молим те, да се што пре опоравиш, како би што веселије провеле „Шевуот“[1].

— Јесу ли процветале код тебе све руже?

— Беле су руже процветале још прошле недеље и тија Цоја направила је већ од њих прво слатко, а црвене и жуте биће до „Шевуота“ тако лепе као никада.

— И наше и наше! О, што је наша удљика пуна! узвикну Симха радосно.

— А наши бели кринови, лепи! Је ли, ми ћемо овога „Шевуота“, спремити доста ружа и плести венце да се синагоге иските, како би се људи развеселили и измирили.

— Хоћемо, хоћемо! Мама, мама, гладна сам! Буена, остани да ужинаш са мном.

— Не могу душо, отац ми је зловољан, и нисам рада, да га још више раздражим.

Госпођа Хана уђе у собу са послужавником пуним санова са заклопцима, из којих продираше мирис укусних јела. Симха јој рече:

-- Мама, умоли Буену да дође сутра на ручак код нас, јер данас не може.

Госпођа Хана не рече ништа, него приђе Буени, пољуби је у чело и окваси јој лице сузама радости. Буена, узбуђена, проговори:

— Али Симхо, ми се одсад нећемо одвајати. Ја ћу те обилазити сваког часа, док се не опоравиш толико, да се можемо љуљати под шандудом код моје стрине Малкуне.

И пољубивши Симху у уста, а госпођу Хану у руку, изиђе из собе и оде право кући.

* * *

Моша Русо, у својој јарости против главних „батинаша“ Израиља и Јуде, беше одмах после бурне ноћи управио „Колелу“ којим они управљаху, а не самом сарафу Хајиму, писмо, да је покварио веридбу са њиховим синовцем Давидом. Покушај Рејниног самоубиства, и одговор пун гњева и очајног бола, којим је Руфо одбио, да испроси његову кћер Рејну, беху га освестили,

[1] Празник примања закона назван „Седмица“ или „Шевуот“ јер пада седме недеље после „Пасхе“.

и он је сад увиђао, да је његова освета погодила њега самог. А то у толико више, што му је личност и цела кућа сарафа Хајима уливала највеће поштовање, и што је увек сматрао за срећу, да његово дете уђе у ту породицу. Сломљен преживелим страхом због Рејнииог очајног корака, стидећи се свог поступка према човеку, који је стајао ван његове препирке са браћом његовом, љут на свог синовца, Моша Русо, у недоумици, како да заглади учињено, реши се да не предузима за сад ништа и да оде послом у Беч.

Његов одлазак дејствовао је као уље на узбуркане вале. Кафана Морена Елалта остаде неко време пуста. Састанци у главној улици махале проредише се. Парнас Израиљ престаде држати суботом испите у школи, и одаде се сав штампању молитвеника и уџбеника са новим словима, што је сараф Хајим израдио и дао салити у државној штампарији. Јуда није више излазио из куће и проучавао је фабрикацију разних прерађевина, које је желео увести у махалу. Озери, Нахмани, Азријели, Халфони, Фарки, Коени, Амари и преставници других завађених породица, склањаху се с пута једни другима и гледаху своја посла.

У махали овлада примирје. Деца, пуштена чешће да се играју лопте, клиса и других трчећих игара на јалијској рудини, похађаху сад цркву и школу веселим срцем; младићи и девојке провођаху се безлобније на својим састанцима, а жене ликоваху, јер им мужеви долажаху из радње право кући. Дух сињоре Малкуне лебдео је свуда, а кућа сарафа Хајима, постаде сад, више но икада, весели дом омладине.

Истакнут на површину преко своје воље, сараф Хајим, урођеном му нежношћу, осети потребу, да отклони од себе завист, те прирели у својој кући гозбу за кројење мртвачког руха себи, својој супрузи и другим старицама и сиромашнијим људима.

Одређеног дана сакупише се код њега, звани и незвани. Старије жене отпочеше кројење мртвачких свлакуша од ткачког платна, и док су оне шиле, друге, млађе, удараху у дајире и певаху. Позната пуначка риђокоса Мирјам, певала је узастопце разне шпанске романсе, а понајчешће ову:

О столару, о столару,
С тим даскама што си наг'о,
Шта ли мислиш чинит' с њима?
Да ли небо младом пару,
Колевку за чедо драго,
Ил' издашни сто људима?

Ја не спремам сто издашни,
Нит' колевку чеду драгом,
Нит' невести небо њено,
Већ ја спремам младом снагом
Ковчег себи за пут страшни,
Када Богу будем крено.

Carpintero, carpintero
Onde vas con-estas tablas?

За то време, мушки су читали у побочној соби псалме; снаје и друга кућна чељад послуживаху госте вином куваним са жуманцетом и колачима „купетас". Сараф Хајим иђаше од једног до другог, поздрављаше угледније и дариваше сиромашније.

Овај обичај, у циљу да подсети за живота на смрт и таштину живота, повратио је међ браћом ранију усрдност и пробудио у многим срцима жељу за миром и слогом.

Наврши се бројање седам седмица, и наступи празник примања закона и свадбе његове са јеврејским народом: „Шевуот".

У очи тог празника, подови и столови свију синагога беху сјајно опрани и изрибани; зидови искићени венцима од ружа и удљика, што су плеле девојке, а пред олтаром стајаху, у сребрним ибрицима, високи бели кринови. Празне, оне су изгледале као станови за анђелска бића, а улазећи у њих, измамљиваху нам истински усклик, исписан на вратима њиховог трема: „Како су дивни шатори твоји, о Јакове!"

За вечеру „Шевуота" све домаћице беху умесиле медене колаче у шарама библиских збића.

На сам дан „Шевуота", народ се у храму веселио, бацајући окруњене руже на „Сефариме", и шкропећи из флаша ђулс и друге мирисаве водице на носаче и пратиоце Закона, који певаху тропар тога дана, заносни поклич Соломонов: „Изиђите и видите, кћери Сионске, краља Соломона, у опреми што му је мајка опремила на дан његове свадбе, и радости срца његовог".

Напољу око цркве, на прозорима, беху се слегле све девојке из махале, јер њима није дозвољено да посећују цркву за време службе, и оне слућаху више но они унутра, да је слив вере и љубави највише блаженство на земљи. У пркос обиљу цвећа и ружа, весеље у храму није ове године ишло од срца. Неслога и срдња, и ако придушене, тињаху још...

Дође лето. Дани почеше бивати топлији, послови слабији а људи зловољнији. И човек никад није незадовољнији с дру-

гима, него кад је незадовољан са самим собом. У ваздуху беше нечег ратоборног. И Моша Русо беше се вратио с пута...

Мудри рабин Сасон осети, да му ваља разгонити овај летњи распаљиви дух своје пастве, те нареди да се изврши „Гениза", и на свечани начин изврши закопавање свију поцепаних књига и листова књига, подигнутих са земље и причуваних у рупама од зидова, у црквеном бурету и другим местима, пошто је грех пуштати их да се ваљају по земљи. Једног дана, кад радње беху затворене, кренуше се после јутрење службе у старој синагози, нова рабаџиска кола, упрегнута красним воловима и натоварена бурадима, ћупама и другим судовима пуним поцепаних књига, право на гробље. За тим спроводом кренусе скоро сва махала. Пре но што кола стигоше на гробље, чланови свију гробарских одсека били су већ ископали велику четвороугасту јаму са двама удубљењима на једној страни, које сараф Хајим дотериваше још у облику двеју таблица и украшаваше шарама и словима. У та удубљења уз песме и молитве спустише се бачве, и одмах затим отпоче дражба за уступање спуштања других судова у јаму.

Дражбе за вршење извесних обреда и церемонија играле су у махали, од старина, велику улогу, и њима се поглавито има приписати заслуга, што су јеврејске општине и њихове установе могле опстати и у најмучнијим временима. Скопчане знаком узајамних почасти, међусобне љубазности а често и разметљивости, дражбе црквене пређоше у страст, не само код издашнијих људи, него и код највећих џимрија.

И овога пута, крчази, ћупе и други судови са старим молитвеним листовима, бише продати са великим надметањем, и пошто се све спусти у јаму, млађи свет претвори и продужи дражбу за разне пошалице. Тад тек наста право весеље. Јер предмети дражбе беху: скакање преко плота, пењање на цинарике и друго дрвеће на гробљу, прескакање хумића, јашење разних лица, викање „Карати" (Завапих од свег срца) у све вишим гласовима, до промуклости и томе подобне шале. Схвативши смер рабинов, млађи људи удешавали су, да дражбом доведу у додир најистакнутије противнике и натерају на смеј и да пићем и добрим мезетом, одрже добро расположење до самих заранака. И збиља, духовити рабин имао је двогубог разлога, да буде задовољан са исходом „Генизе", јер је гробарској каси пала знатна сума новаца, и зловоља најкидљивијих џандрљиваца попустила мало...

*

Кресови су те године били несносни. У те жарке дане, паде пост 9-ти Ав. Сећање на страховиту Титову опсаду Јерусалима, и на очај глађу и жеђу побеснелих јеврејских матера, било је у махали, увек живо и дирљиво.

Да би и овај тужни помен искористили за измирење, рабин и сараф Хајим, уз припомоћ млађег света, покрише сву синагогу црном чојом, и поставише пред олтар одар са црном абајлијом, оперваженом сребрним шпритима. И кад је „Хазан“ Бохор Тајтацак својим потресеним гласом, прочитао ненадмашно лепу Нехемијину елегију: „Како је остала пуста“!... хладна језа проструја кроз кичму свију присутних, и нека сета обузе и најтврђа срца.

Напољу била је дивна месечина и дневна жега беше попустила. Љубавна срца никад нису мекша, него у тузи. Под утицајем опште сете и тајанствене магнетске месечеве силе, охладнеле наклоности оживише поново. На малом јалиском лединку певала је риђокоса Мирјан шпанске романсе, што језовито причају о јадима младих жена које полазе за наметника. Она је неколико пута морала отпевати ову популарну романсу:

Пред огледало краљица села
И златну косу плела,
Па се занела...
Краљ јој кришом приђе
И да се нашали с њом
Златном је дирну палицом.
Краљица мислећи,
Да је драган њен
Раздрагана запева:
„Андарлето, Андарлето,
Мој драги, љубљени,
Два сина од теб' имам,
И два од краља, то су четири.
Краљеви у рат иду
А твоји по башти шећу,
Краљеви мазге јашу,
А твоји горде хатове,
Краљеви чоју носе
А твоји свилу везену,
Краљеви засебно једу,
А твоји за мојом софром,
Краљеви на поду леже,
А твоји на крилу мом.
Андарлето, Андарлето,

Драги мој љубљени,
Волим те и љубим више,
Но краља и краљево благо“.
Кад се краљица осврну,
Сва од страха претрну.
„Милост, краљу, милост,
Овај ружан сан
Синоћ сам снила“ —
„А шта он значи
Нек ти мач тумачи“.
То краљ рече
И главу јој одсече
Andarleto, Andarleto
Mi querido namorado,
Dos hijos del reytengo
J dos tuyos son cuatro.

Око певачице беше се свио густ венац младих парова, који гутаху сваку реч. Међ њима беху Буена и Симха у пратњи Руфа и Давида. Несрећна судба јунакиње баладе, измамљиваше сузе, уздахе и јецања. Јунакиње и јунаци ове приче, ћутаху, не јецаху нити уздисаху, али срца њихова сетна али пресретна, куцаху силно, и заклињаху се, да их никаква сила неће раставити...

Нађоше се ипак неке ниске душе и доставише безимено Јуди састанак ова два пара, ругајући се његовој недоследности. Отац узе кћер на одговор. Али Буена приђе оцу сасвим близо, погледа га дуго и умиљато у очи и рече:

— Бабо, мене не варају више твоје седе власи. У бледилу твога лица и твојим младићским очима, прочитала сам нешто, због чега те сад више волим, но икада.

Јуда узви обрве и упита:

— А шта то?

— Слатки тата, сазнала сам, да си у младости љубио једну булу до лудила!

— Дете! цикну Јуда.

— Ти је ниси заборавио; још рониш за њом сузе у самоћи. Ал' чудим ти се, бабо, да сад видим, какво златно срце имаш. Био си према мами увек пун пажње и благ, нас, децу своју, пазио си и одnégовао неизмерном љубављу, и ако си у срцу носио отворену рану, која још није зарасла.

Буена узе очеву руку у своје и продужи:

— Веруј, бабо, сад си ми ближи но икада. Одкад сам про-

гледала у твоју душу и наслутила шта се збива у твом срцу, осећам, да твоја крв и у мојим дамарима тече. Ја љубим Руфа, као што си ти љубио ону лепу Туркињу, али знам и то, шта сам дужна својима. Ако не желиш да пођем за њега, послушаћу те, и остаћу крај тебе, али за другога нећу поћи, па ма седе плела.

Јуди задрхта бела брада, окрену се брзо и обореном главом изиђе ћутећи из собе.

У исто доба, збило се и у кући Моша Руса, нешто слично. Безимени подлаци доставише и њему те састанке, те он, и преко своје воље, затражи да му Симха објасни своје држање. Али ова се беше преобразила, одкад јој је Буена саветовала, да буде увек весела и постојана у својим жељама, и без икакве забуне, смејући се одговори оцу:

— Тата, пословица вели: „Ко даје и натраг узима, том расте грба“, а ти ваљда нећеш, да ти кћи буде грбава! Ја сам са твојим благословом дала Давиду прстен и нећу га натраг тражити. Је л' тако? Помисли, тата, Давид се не носи више по старом, и ономад ме је питао, код кога правиш ти твоје одело? Он није више ћуталица и завезан, већ говори, тако усрдно, тако заносно, да га увек не разумем. Кад сам прошле суботе, први пут после моје болести, била код сињоре Малкуне, да је пољубим у руку, за толике понуде што ми је послала, остала сам неко време сама са Давидом. Као никад пре, он ме страсно загрли, и у мал' се од узбуђења не заплака, па ми стаде говорити: „Краљице, Радојко моја, твоје очајно дело разгонило је, као ветар, шарене облаке у мојој сањалачкој души. Пре си ми била као мајско цвеће, а сад као зрео и златан јесењи плод; пре нисам имао никаквих жеља, а сад знам шта је страст, пре сам био спокојан, а сад немам мира и срце ми дању и ноћу жуди за тобом, и мени да је, да те притиснем на своје груди, и да те никако не пустим...“

Преко пуначких усана Моше Руса прелете скривен осмејак, и он упита:

— Зар „батинаши“ и то умеју?“

— Тата, Давид није, нити је икад био „батинаш“. Он, наш Руфо и други њихови вршњаци раде, у друштву са најобразованијим нашим људима на преустројству ове општине у слободном духу.

— Гле, гле! Откуд се то и женске главе мешају у општинске ствари?

— Одкад сте ви маторци постали џандрљиви према млађима! насмеја се враголасто Симха, па загрли и пољуби оца и утече, као да се игра „слепа миша“.

И збиља, у махали беше од неког времена наступио преврат. Европски дух поче истискивати источњачки. Главна је особина источњачког духа та, што угушује све подвиге младих срца и заносе младићских душа; што у животу људском неће да види свежост цветног пролећа, већ цени само зреле плодове његове, у позној јесени. С тога он испољава претерану озбиљност, строгост и уздржљивост, оличене у старости и белој бради, и презорева ведрину и безбрижност, као зелене радости живота. Овом суморном духу, који је владао дуго у махали, нанео је Лијачи Адања, страстан певач и весељак, први смртни удар. Он тек што се био из белог света вратио кући за наступајуће велике празнике „Рош Ашана“ (Нова Година) и „Кипур“ (Испаштање). Потуцајући се по францускиим биваицима у Кримском рату, и по остеријама у Трсту, он је био научио све тада омиљене песме и арије францускиx и талиjанских опера, и након неколико дана после његова доласка знала их је и сва омладина у махали и опијаше се њима. Оне побудише млађи свет, да учи свирање у разне инструменте код капелника Шлезингера; да суделује често у певању при Божијој служби у синагогама, да приређује забаве са мелодрамским играма, и да се друкчије носи.

Упорело са овим ведрим младићским расположењем, осећало се на све стране у махали ревностан рад. Људи у најбољим годинама, дотле искључивани из „Колела“, стављаху сад своје разне способности, у писмености и књиговодству, у службу систематског преустројства школских, црквених и општинских завода. Кућа сарафа Хајима била је сад главни стан новом покрету. С тога он није носио обележје никакве странке и ничије личне воље, већ природног прелаза, из једног ступња душевног живота у други, савременији.

Али има богомољаца, који сваку и најмању новину и промену у верским обичајима сматрају за јерес, и лицемераца и привидно живих људи, који мрзе веселу децу, стисак руку двоје младих, румено и насмејано лице, прав ход, уздигнуту главу, необорене очи, и сваки покрет што подсећа на весело срце, ведру душу и самопоуздање. Никакво чудо, што се ти мрачњаци препадоше од новог покрета, и осуше на њ сву своју жучност. Они приопосташе вечотигани писма, пуна језовитих клевета и претња.

Затим се обратише рабину Сасону, да анатемише јеретике. Али овај им подвикну:

— Ви нисте позвани да цените, има ли у овој општини јеретика, већ ја! Није вам доста што сте скоро сви убоги ђаволи, махом сопственом кривицом, него сте још и грешници, јер ни пред највеће годишње празнике не гледате да спасете и очистите своје душе, већ бљујете отровни јед на друге. Није довољно вршити дословно верске заповеди и цепидлачити сваку реч, већ треба разумети њихов прави смисао, а тај је у свима прописима један исти: милосрђе и љубав. Ко нема у срцу љубави према другима, нема ни Бога! И грешник који лута тражећи сâм истину и Бога, угодан је Богу; јер једно сопствено искуство и стечено убеђење, вреди више, но све знање напабирчено из целе једне књижнице.

Раби заста мало, и погледа поново људе, што стајаху пред њим. Он није марио за ту врсту људи што од силног наблуудавања прописа и обичаја верских учитеља, не виде величанство Божијих дела и не уздижу се до праве замисли о Њему. Али је мудри раби знао и то: да је управо та врста људи за очување вере оно, што је гној земљи, те окрену блажим гласом:

— Ја ценим вашу непопустљивост од старих обичаја, али се не слажем с вама, да треба одмах бацити анатему на људе, на пример зато, што се служе бријачем, а не маказама да секу браду. Може неко огрешити се о многе сличне прописе, и бити при том постојан у вери својих отаца и подносити ње ради: ругање, гоњење и муке свакојаке. Многи, које ви оптужујете као јеретике, путују по својим пословима непрекидно у стране земље, долазе непрекидно у додир са људима разних вера, и бивају често досађивани, што неће да мењају веру. Колико вреди пред Богом тако постојанство показује нам овај истински догађај:

(Свршиће се)

Хаjим С. Давичо.

БЕОГРАД ПОД ВЛАДОМ ДЕСПОТА СТЕВАНА ЛАЗАРЕВИЋА

(ОДЛОМАК ИЗ „ИСТОРИЈЕ БЕОГРАДА“ 1403—1427)

Прилике у Лазаревој држави после косовске погибије. — Стеван Лазаревић, млетственик султана Бајазита. — Битка на Никопољу (1396). — Битка код Ангоре (1402). — Обрт у Деспотовој спољашњој политици и његов савез са Угарском. — Краљ Жигмунд уступа Деспоту Београд. — Београд под српском влашћу. — Константина Философа опис Београда. — Горњи и доњи град. — Варош. — Саборна црква, посвећена Успењу Пречисте Владичице. — Икона чудотворне пресвете Богородице. — Краљица Симонида долази у походе својој јетрви краљици Катарини и посећује београдску саборну цркву. — Мошти царице Теофаније. — Мошти св. Петке или Параскеве. — Историја ових моштију. — Кнегиња Милица тражи их од султана Бајазита после битке никопољске. — Пренос костију светитељке из Бдина (Видина) у Београд. — Даља судбина ових моштију. — Црква посвећена трима јерарсима. — Београдска „Периволија“. — Храм св. Николе Чудотворца и склоништа за болне (болница) и за стране (странопријемница). — Слатке воде. — Цркве св. Магдалене и св. Ружице. — Уређење Београда. — Повластице, дароване Београду око 1405. — Трговина и саобраћај. — Царински уговори. — Материјалне и културне прилике у Београду за време владе Деспотове. — Београд, центар политичког, друштвеног и културног живота у деспотовини. — Књижевност. — Константин Философ. — Ресавски калуђери. — Ученост Деспотова и његова тежња да унапреди просвету и књижевност. — Његов политички рад и уређење српске државе. — Деспот Стеван везује све чвршће пријатељство са угарским краљем и наслеђује после углављеног мира са Турцима и онај део Србије, који је дотле био под влашћу брата му Вука. — Деспотови градови и [illegible] у Угарској. — Београд престоница проширене Деспотове Србије, стално се развија и напредује. — Заплети на Балкану и опасности које прете опстанку српске државе. — Измирење Деспота Стевана са Ђурђем Бранковићем. — Деспот прилази краљу угарском Жигмунду и проглашава, са одобрењем краљевим, Ђурђа за свога наследника. — Краљ Жигмунд и Деспот потписују уговор у Тати (1426). — Смрт Деспота Стевана (19 јула 1427). — Летописац о смрти његовој. — Жалост Београђана за Стеваном Лазаревићем. — Деспот Стеван као човек, владалац, војник и државник. — Дворски живот у Деспотовој палати у горњем граду. — Деспотова путовања и његови састанци са страним владаоцима. — Његово гостопримство. — Утицај дворског живота на друштвене и културне прилике у српској престоници. — Деспотова је владавина „златно доба“ у историји Београда. —

После несрећне косовске битке (15 јуна 1389) узела је кнегиња Милица, супруга погинулог кнеза Лазара, државну управу у своје руке и вршила је кнежевску власт у име својих синова Стевана и Вука све до њихова пунолетства.

Страхујући од нових турских нападаја, којима нити је била дорасла она, ни српска држава, а при том окружена понајвише сродницима-непријатељима, међу којима су се најјаче истицали њени зетови Ђурђе Срацимировић Балшић и Вук Бранковић, који се беху сасвим оцепили од државе Лазареве, ова се присебна и мудра владарка беше решила да политику српске државе поведе новим правцем, управо јединим, којим се тада могао обезбедити даљи опстанак престола и државе.

У интересу својих синова, чије је наследство до краја свога регенства заступала поштено и одважно, она се беше упустила у преговоре са султаном Бајазитом, тврдо решена да свој досадашњи привидно независни и до крајности несигурни положај замени, истина, мање угледним но зато много сигурнијим вазалским положајем. У овој намери нарочито је утврди некавалерско понашање угарског краља Жигмунда (нем. Сигисмунда, потоњег рим. цара), који беше употребио невољу, у којој се кнегиња Милица тада налазила, да у јесен 1389 с војском упадне у северне крајеве Лазарове државе. Услови под којима је склопљен мир, били су за њу и српску државу врло тешки. Милица се обвезала да плаћа Турцима данак и да у већим походима шаље султану Бајазиту у помоћ један одред војске. Сем тога морала је дати своју најмлађу кћер Оливеру у харем Бајазитов. Тако постаде Србија по нужди васалска држава Турске, а њезини владаоци клетвеници султанови.

Колико је овај Миличин корак био добро смишљен, показали су догађаји који су се одмах затим одиграли у источном делу балканског полуострва. Већ у лето 1393 пошао је Бајазит на Бугарску, продро је без отпора до бугарске престонице Трнова и после кратке опсаде издајом ушао у град. Падом Трнова нестало је бугарске државе. Пад Бугарске и стално продирање чета у северне крајеве Балкана — 1394 год. разбио је Бајазит влашког војводу Мирча у битци на Ровинама — и у Угарску, нагнало је краља угарског Жигмунда на енергичну акцију против Турака. Познато је како је Жигмунд, кога су на овом крсташком походу пратили најчувенији немачки и француски витезови и угарски клетвеници, у страховитој битци код Никопоља (1396) страдао тражећи после претрпљена пораза једини спас у бегству на једној дунавској шајци, коју за њега државше у приправности његов пријатељ бурграф Нирнбершки

из племена Хохенцолерна, предак данашњег царског дома у Немачкој.

Догађаји који су се после ове знамените битке, један за другим ређали, били су судбоносни за балканске народе и државе и показали су колико је необуздана и јака освајачка сила Турака, којој ни велике европске војске, ни најмоћнији владаоци нису могли одолети. Једина Србија, захваљујући смишљеној политици кнегињиној, остаде поштеђена. Шта више, она је на двору Бајазитову наилазила на заштиту цареву, коме се, без сумње, клетвеничка верност Стеванова допала. Деспот је чак имао и користи од ове везе са Турцима. Султан Бајазит, уверивши се о непријатељству Вука Бранковића, који га не хтеде помагати у ратовима, збаци овог са престола, а државу његову, пошто је један део оставио на уживање жени и деци његовој, за као накнаду Стевану Лазаревићу, који је у битци код Никопоља са својим оклопницима много допринео турској победи. Тако је кнежевина Стеванова која је дотле била ограничена на северне крајеве, знатно проширена према југу, те обухватила сем крајеве Деспотове и све крајеве Вукове државе.

За све ово време Стеван Лазаревић, узевши владу у своје руке, само је једанпут покушао да се ослободи турске врховне власти и да се ослони на Угарску. Али му овај покушај не испаде за руком, јер су га незадовољници, које је још кнез Лазар био покорио, проказали султану Бајазиту. Највиђенији међу овим завереницима били су: Никола Зојић и Новак Белоцрквић. Казнивши их љуто за њихово неверство, Стеван похита у Цариград да се пред султаном оправда, што му, хвала буди посредовању Кнегиње Милице, пође за руком. У овом је погледу врло занимљива прича Константина Философа (у животопису Стевана Лазаревића) о објашњењу, које је овом приликом било међу Деспотом Стеваном и султаном Бајазитом, јер се из ње могу, боље но ма из каквих доцнијих извора, упознати карактери ових владалаца.

Своју клетвеничку верност према султану Бајазиту засведочио је Стеван Лазаревић на најсвечанији начин у чувеној битци код Ангоре у Малој Азији (28 јуна 1402) у којој је татарски освајач Тимур-Ленк („Демир“ како га назива Константин Философ) свога противника Бајазита до ноге потукао и њега самога заробио. У овој битци били су са својим одредима Стеван Лазаревић и синови Вука Бранковића, Гргур и Ђурађ (потоњи

деспоти). Немачки историк Цинкајзен, описујући живим бојама ову знамениту битку по разним изворима, хвали исправно држање Стеваново према Бајазиту а нарочито јунаштво његово и његових оклопника за време битке и у сред бојне вреве.

Како је у Турској после овога пораза настало растројство и грађански рат међу синовима Бајазитовим, то се Стевану Лазаревићу, који је у клетвеничкој верности својој до краја истрајао уз Бајазита, чинило, да је дошао згодан тренутак да се ослободи своје вазалске потчињености и да Лазаревој држави поврати њен стари сјај. Његово бављење у Цариграду имало је, без сумње, за циљ, да Византинце у првом реду заинтересује за савез хришћанских сила против Турске. Он је тада добио од заступника цара Манојла (овај је у то доба путовао по Европи у истом циљу) назив деспота, који је од тога времена увек носио.

Што се Деспотове намере нису оствариле онако, као што је он замишљао, томе треба тражити узрока у несређеном стању на Балканском Полуострву, у крајњој немоћи византијског царства и у размирицама, што их је Стеван имао са Вуковим синовима и са рођеним братом Вуком, који се беху са синовима Бајазитовим удружили против њега.

Није овде место да говоримо о свим оним немилим појавама, што су тада неизмерно шкодиле угледу српске владалачке породице и осујећавале груписање и консолидовање српских земаља око једног средишта. Задатак је овом кратком прегледу Деспотова живота и рада из првих година његове владавине, да обележи све оне политичке прилике, које су Стевана Лазаревића нагониле да ступи у интимније везе са западом, да тражи наслона у Мађара и да на крају према њима заузме положај налик ономе, што га је све до битке код Ангоре заузимао према Турцима.

Овај прелаз Деспотов из политике, која се наслања на Турке, у политику која тежи споразуму са хришћанским државама против Турака, морао је утицати и на формисање новог државног центра и примаћи га више северу до крајних граница некадашње Милутинове и Душанове државе. Тежећи да буде у непосредној близини Угарске на истакнутом месту које би могло бити полазна тачка у случају какве веће војничке акције против Турака и јака одбрана у случају какве непредвиђене навале од стране њихове, Деспот је у исти мах, кад се био решио на нови политички правац, бацио свој поглед на Београд и његову област.

„Стеван“ — ово су речи његова животописца Константина — „нађе у овај мах да је време угодно да се удружи с Угрима,. прими посланика (краља Жигмунда) с великим почастима, као што је имао обичај и утврди пријатељство с оним који га је послао. И, као што смо казали, обилазећи и расматрајући земљу своју, нађе место Београд, о коме смо говорили, и измоли га од Угарске, јер и ако се налази у границама српске земље, некако стоји према средини и плећу земље угарске. Тога ради с Угарском начини уговор (завет) и почне радити“.

Како би се потпуно могло разумети ово што Константин каже, а што се, као што најновија историска испитивања сведоче, подудара с осталим савременим изворима, нужно је да се вратимо назад у доба кад су Београд и Мачва коначно дошли под власт угарских краљева.

Мађари, и ако су се пред сам косовски бој били погодили са кнезом Лазаром због Београда и Мачве, којом је од 1356 до 1375 управљао зет овога, бан мачвански Никола Горански (Nikolaus de Gara), ипак су целу ову област после косовске битке узели у своје руке, па је у њиховим рукама била и онда кад се улазило у Жигмундов крсташки рат, који се — као што смо већ видели — свршио са потпуним поразом краљевим код Никопоља (1396 године).

После боја на Никопољу у Угарској је настала крајња анархија, јер се краљ иза тога боја спасао низ Дунав, и тек је око Цариграда с млетачким лађама много позније дошао у Дубровник, одакле се кући вратио. Турска војска иза боја на Никопољу некуда продре у Угарску по својој прилици, као што Новаковић каже, преко западне Србије, пут Ваљева, које се пре тога налазило под угарском влашћу. Исти писац мисли, да су познати одметници Никола Зојић и Новак Белоцрквић, о којима је било помена на другом месту, уз Турке пристали и пустили их у те крајеве, јер су њихови одметнички рачуни били да се на Турке наслоне. Западно од земаља Вука Бранковића у Лиму и на Тари били су се Турци утврдили 1395, онда кад је њих ради Ђурађ Страцимировић Скадар уступио Млечићима. Из тих крајева и колубарским, за њих најподеснијим путем, Турци су допрли у Мачву и колубарску долину, одакле су имали отворен пут у Угарску. Тако су се у овом крају, понајвише око Митровице, Земуна и Београда ломила копља мађарска и турска, докле се Турци нису у њима сасвим угнездили пустошећи Мачву и околину Београда.

После битке код Ангоре (1402) Деспот, који се беше ослободио турске превласти, очистио је Рујно и Мачву од Турака и зауставио се на Београду, који је иза последњег турског пљачкања по Срему (1397) остао пуст и разорен. Ускоро затим начинио је Деспот, притешњен од свога брата Вука и својих сестрића Бранковића, уговор или, као што га Константин назива, „завет" са краљем Жигмундом. То бејаше на крају 1403 кад су се Бранковићи могли похвалити знатним успесима у рату против Деспота. Али је Стеван, који се међутим беше краљу угарском обратио за помоћ, на крају ипак сузбио своје противнике, јер се из старих записа зна, да је он већ 1404 заузео и опустошио Ситницу и још исте године дубље продро у државу браће Бранковића. Отприлике у то доба добио је Деспот, који је од краља Жигмунда измолио (испрош от Угр᾽) Београд, допуштење, да га може изнова подићи и утврдити.

Да се све ово догађало пре 1405 године и да је већ онда веза међу Деспотом и краљем угарским била јака и интимна, види се из једног дубровачког писма од 2 маја 1405, писаног сестри Стевановој госпођи Јели Балшићки и њеном сину, где се каже да је Деспот у „великој љубави и у јединству" с краљем угарским и да он може знати на коју ће се страну кренути велика војска, коју је краљ у тај мах приправио.

Тако је Београд, после дужег размака времена, опет дошао под српску власт заједно с београдском области и Мачвом. Заузевши ове Драгутинове земље, деспот Стеван је средиште своје радње пренео на северни крај својих земаља. Некада су биле српске престонице у Рашкој, Призрену, Приштини, и на послетку у Крушевцу. Деспот Стеван је одмах после смрти своје матере кнегиње Милице (1407) преместио престоницу у Београд, тврдо решен да у њему концентрише политички и културни живот свога народа.

Од тога времена је историја Београда нераздвојна од историје Стеванова деспотства.

Живот Деспотов проткан је драгоценим успоменама на српски Београд. Под његовом је владом Београд цветао и напредовао. Све, чим се Београд тада могаше похвалити пред српством и пред страним светом, постало је вољом и снагом Деспотовом. Судбина ове вароши, смело се може казати, била је везана за судбину Стеванову, па је удес хтео, да јој, као српској престоници, буде крај кад и њезину оснивачу. Смрћу Деспотовом враћа

се Београд, после равно двадесет и четири године, опет под власт угарских краљева.

Право је, дакле, да се за који час на њему задржимо и да се изближе упознамо са новом престоницом Стевановом Србије и са оним богатим и значајним уделом, што га је Деспот имао у њезину постанку, цветању и напредовању.

*
* *

Константин Философ, животописац деспота Стевана, прича да је Београд био опустошен и сав порушен кад га је Стеван од Турака отео и од краља Жигмунда измолио. Константину се може на реч веровати. Његови се податци, у осталом, подударају и са сличним напоменама са друге стране.

Ово треба имати на уму да, кад је реч о подизању и утврђивању Београда под деспотом Стеваном, из тога се јасно види, да у то доба није више постојала стара тврђава, што је под Византинцима и Бугарима грађена, а под Маџарима дограђивана и да се нова тврђава, она, коју је градио Стеван Лазаревић и која је после његове смрти (1427) прешла у руке маџарске, може донекле сматрати као творевина Деспотова, онако исто, као што се за смедеревски град може казати да је искључива творевина Ђурђева.

Какав је Београд изгледао за време деспота Стевана, најбоље ће нам умети казати поменути биограф његов, чија се сведоџба, поред свега иперболичног упоређења Београда са Јерусалимом и Стевана са царем Константином Великим, може сматрати као драгоцен документ очевидца и савременика Деспотова.

Причајући, како је Деспот изабрао Београд, који му се чинио најподеснији да буде престоница новој српској држави, Константин Философ наставља своје причање о Београду овако:

„...А он (т. ј. Деспот) се ни мало не одмори, него, као што се много пута одликовао, и сад се лати поменутога града, који бејаше један од великих, старих градова на красном месту, као што више пута рекосмо, као ретко који у васељени: особито пространога обима и с лађама као с крилима, на царски начин, и са свакојаким утврђењима и довозом свакојаке хране. Нигде слично у мислима не могосмо наћи, нити у погледу таква прибежишта, нити доласка (помоћи) водом и са суха, да, и кад би га и многошто десетина хиљада опсело, могла би му доћи помоћ, и спремивши се унутра на наједном изиђе у борбу. И деспот то сагра-

див и расмотрив брже него ли онај равно апостолни (Константин Велики), ако је и брзо речено, са журбом сврши како је желео. И ко би могао довољно писањем исказати какви бејаху положаји и лепоте и доброте, колико ту многобројних ипалкса (грчка реч — зид, бедем) сазида за људе, који живљаху унутра и изван, и високе грађевине да би се могло рећи као Соломон о Јерусалиму: „Од здања падаше сенка на пределе“, или да су као вавилонска јака и висока врата и на зидовима врт узвишени (такозвана висећа башта у Вавилону), на коју је узишав онај охоли (Навуко-доносор) рекао: Зар не саздах ја све ово крепком десницом и високом мишицом? А ови (положаји и грађевине у Београду) заиста имају и бољи изглед од царских палата, али деспот увек смерно прочитаваше јеванђелске речи тумачећи их изабраницима својим и учитељски их поучавајући“.

„Бејаше украсио царске палате многим шареним узвишењима (куле и кубета), а око града начини изврсне прокопе споља, иза двојих зидова. А овај у истини бејаше као седмоврхи (поређење са Јерусалимом), јер као велики и красан град једначаше се по изгледу са Сионом високога Јерусалима (горњи град београдски), којега ради и пророк тамо вапије: „Радуј се врло, кћери Сионова, јер си међу високим и угледала си долазак царев“. А други је на рекама, ниже овога (доњи град), у коме је пристаниште лађа, са северне стране великоме граду, који се може поредити са доњим Јерусалимом, кад би се и с истока ширио, као што говораше: Јер у васељени не видесмо ништа слично Јерусалиму као овај град; нити истину говори, ако ко друкчије говори, сем Јелеона, али овоме место Јелеона (т. ј. недостатак у Београду што нема Јелеонске горе, али та се надокнађава тим што место ње има на истоку Дунав, који он зове рајском реком) тече на исток рајска река. У овом дакле другом граду свака је сличност са местом под Сионом, где је живописни гроб (Христов). А трећи је (овде се говори о поједининим деловима града, стубовима и кулама), где је пристаниште царским лађама, који има и мноштво утврђења. Четврти је велика кула налик самога дома Давидова и ровом и здањем и местом. Пети је, кад се онај прође, у коме су сва царска скровишта. А шести стуб, који је овоме с истока, дели обе куле, да би се у истини по Соломону могло рећи: Стуб Давидов на ком висе хиљаду штитова и све стреле њихове. А овај се као неко изврсно чудо види из свих даљних крајева, утврђен на

бедемима. Седми на западу с другим царским узвишеним домом. Кроз ове дакле пролажаше овај благочастиви к лађама као тајним путем".

„А горњи град има велика четворна врата: на исток и запад и север и југ, а пета воде у унутрашњи град. Велика дакле на исток и југ, са стубовима великим и мостовима покретним на веригама, а на западу мала врата, и ова с мостом такође, и на северу мала, и та воде у доњи град к рекама. А врата, која воде кули, имају такође место преко рова на веригама. Имађаше приступа само с југа а од истока и запада и севера био је јако, и опет рекама, утврђен".

„А велика црква је с истока града, где се силазило као у Кедарски поток и наличаше на Гетсиманију. И она је дакле била митрополија Успења пречисте владичице и имађаше оно опште житије (заједнички живот калуђера) различне садове, украшене свакојаким дрвећем с многим достојањем (имање, право), селима и другим обитељима, где је дакле био престо митрополита београдског, егзарха свих српских земаља. Ова дакле црква бејаше најбогатија, више од других у дане овога благочастивога. Сагради и цркву из основа у Периволији (перивој, грчка реч, врт) трима великим светитељима (празник три Јерарха 30 јануара) ради потреба архијереја те цркве. Сазида и склониште за болне и цркву у њем у име светога чудотворца Николе на слаткој води, и насади садове свакојаког изабраног воћа, и приложи села и многа достојања, где храњаше болне и стране и даваше им одмора".

„Сабра од свих страна својих најбогатије људе и насели их у том граду и удостоји их, као равноапостолни дванаесторицу у свом граду негда. Даде и ослобођење том граду од свакојаких послова, а даде им и завет са сваким потврђењем да се то не поколеба, у ком су благодати Божје, које су се на њем збиле: слободе од работа написа и са златним печатом даде овом граду, да онај који хоће да тргује може ићи на сваку страну, само да прими књигу с печатом, да је становник тога града (т. ј. имао је да покаже путни лист да је Београђанин) па да не да нигде ни царине нити за пролазак (није се тада плаћало само у месту — циљу путовања, царина, него и у местима кроз која се пролазило, транзито). Измоли и утврди и од господара страна око себе, па и од самога угарског краља да и под тим странама буде тако ослобођење трговцима. И почеше и од

свих околних страна непрестано с дана у дан долазити: и за мало времена јако се насели тај град. Но у колико већи биваше, у толико се више овај човек широке руке не насићаваше. За то нареди да се још од његових страна сабере и пошље, и насели као Нејмија некад у Јерусалиму. И тако се све више град његов подизаше и светљаше свима потребама, као и дом царски. И тако дакле за све дане његова живота град се овај просвећиваше и расташе, да би се као и за Јерусалим могло за њ узвикнути: Узведи около очи своје и види сабрана ти чеда".

Овај Константинов опис Београда, ма колико да изгледа мршав, довољан је да нам у главним цртама да верну слику Деспотове престонице и да нас упозна са њеним знаменитостима.

Ово нарочито важи за његове топографске податке, у колико се односе на градска утврђења. Ђенерал Протић није имао право, што у својој иначе марљиво израђеној књизи о Београду ћутке прелази преко Константинових података, па нам место његовог описа даје опис Београда из год. 1456, дакле већ из мађарског доба, који ниуколико није бољи од описа Стеванова животописца, у коме се, истина, лаички, али опет зато разумљиво и тачно обележавају тврђава, варош и поједини делови градски. У Протићеву опису, коме је као подлога служио фантастичан план једнога писца из доба после предаје Београда Мађарима, има по где што, што не одговара истини, а што је сигурно потекло из намере пишчеве да представи београдски град као необично јак. Ово је нарочито случај тамо где се говори о спољњем градском делу, који је божем имао форму петоугаоника, чије су стране биле 1000 корака дуге.

Да је Константинов опис тачан види се, у осталом, и из бележака бургундског витеза Бертрандона де ла Брокијера који је 1432—1433 у нарочитој мисији свога господара, херцега бургундског, Филипа Доброг, путовао на истоку и том се приликом бавио у Смедереву на двору Ђурђевом и у Београду, који је тада био под мађарском влашћу. Ове нам белешке, о којима ће бити реч на другом месту, потврђују све оно, што Константин за Београд каже, па се из њих види и то, да је Београд остао и под Мађарима онакав исти какав је био под Стеваном Лазаревићем.

Слика Деспотовог Београда, који је показивао карактер тврђаве из позног византијског доба, биће нам тек потпуно јасна кад будемо пажљивим оком посматрали смедеревски град, који

је грађен мал не у исто доба и на исти начин као и Стеванов Београд са том разликом само, што је у Београду било више утврђења и што су димензије у њему биле много веће него што су могле бити у Смедереву на оном стешњеном простору између Дунава и Језаве.

Односно топографије тадашњег Београда ваља увек имати на уму, да је резиденција Деспотова била у горњем граду, да је један део вароши био у доњем граду, тамо, где је ова била и под Турцима све до освојења Београда под курфирством баварским Максимилијаном Емануилом (1688), и да се остала варош, у којој је била и митрополитска или саборна црква, простирала, као што Константин изриком каже, источно од града, а то је у продужењу доњег града на самој обали дунавској, заузимајући отприлике терен, на коме се сада налазе Јалија и Дорћол почевши од негдашњег турског Зерека. Да ли је на гребену, изузимајући може бити онај део на самом уласку у горњи град, било кућа, не може се позитивно казати, извесно је пак да савска обала није била насељена ни раније под Византинцима и Маџарима, па ни под деспотом Стеваном. Стрменита савска обала чинила се нашим претцима неподобна за варошку насеобину. Сем тога је дунавска страна била вазда погоднија за трговину и саобраћај са земљама кроз које је протицао Дунав, па су зато и војна и трговачка пристаништа била у овом крају. У току нашега причања видеће се, да је и доцније, под Турцима и Аустријанцима, варош била на дунавској страни на оном благом нагибу, што се спушта од гребена на ниже ка дунавској обали, а да је савска обала све до ослобођења Србије у XIV веку имала сасвим споредан значај или је, као н. пр. под Маџарима (1427—1521), била сасвим пуста.

На томе месту, дакле, отприлике око Дома Св. Саве, Барјак џамије па све до обале дунавске треба тражити српску варош из времена Деспотовог.

И ако данас нисмо у стању тачно обележити места на којима су се налазиле све оне велике грађевине, што их Константин Философ помиње, то ипак можемо, на основу мало час утврђених факта, претпоставити да се Саборна црква са читавим комплексом зграда, што су је окруживале, налазила у овом крају, за који Константин каже, да је наличио на Гетсиманију и да се к њему из града силазило као у Кедарски поток.

Као што је горњи град, који Константин упоређује са

Сионом, био центар политичког живота, јер је у њему живео Деспот, тако је исто доња или дунавска варош била средиште црквеног и просветног живота, јер је у њој живео и црквом управљао београдски митрополит, који је имао и назив „егзарха свих српских земаља“.

Саборна или митрополитска црква, посвећена Успењу пречисте владичице, била је, као што ћемо видети, у то доба чувена са многих светиња, што су у њој чуване. Напомена Константинова да је ова црква била најбогатија, „више од других“, допушта нам, да је себи представимо као монументалну грађевину са богатим украсом.

Ова црква, међутим, није задужбина Стевана Лазаревића, што се већ види и из самога текста у Константинову опису, јер се у њему не каже да је Деспот цркву сазидао, као што се каже за остале цркве и грађевине у Београду. Црква се ова помиње још пре Деспота за време краља Драгутина, кад је овај први пут од Мађара добио Мачву и Београд. У овој се цркви већ онда чувала икона Мајке Божије, коју је, по црквеној легенди, „написао“ т. ј. насликао св. евенгелиста Лука. Њу је као и саму цркву Деспот затекао кад је Београд први пут заузео и затим га својом престоницом прогласио. У „животу краљице Јелене“ од архиепископа Данила, каже се, како је краљица Симонида, жена краља Милутина (1272—1321), идући у походе својој јетрви краљици Катарини (рођеној принцези угарској) „дошла у град Београд на брегу река Дунаве и Саве и ту се у великој митрополитској саборној цркви поклонише образу чудотворне пресвете Богородице“.

Сем ове чувене слике, која се помиње још у доба Византинаца као нарочита светитељка Београда, чуване су у саборној цркви београдској још и мошти царице Теофаније и чувене св. Петке или Параскеве.

Не зна се управо како су мошти царице Теофаније доспеле у Београд. Може бити да су и оне као и мошти св. Петке после пропасти бугарског царства пренесене у Србију.

Свакојако су од највећег значаја за оно доба биле мошти свете Петке, које су се чувале у Београду и биле предмет адорације не само од стране српског већ и осталог света ван граница Деспотовине.

Историја моштију ове, нарочито код Срба уважене светитељке, врло је занимљива и заслужује да се исприча, кад је

већ реч о саборној цркви београдској, у коју је ова грчка светитељка чудним случајем доспела из Бугарске.

Преподобна Параскева родила се у једном селу близу града Калликратије у јужној Тракији и дала је крајем X или у почетку XI века доказа о своме светитељству. Њене мошти почивале су у отаџбини њеној све док их Јован Асен, цар бугарски, не испроси или не откупи од Латина, који су тада држали Цариград. Тако је он пренесе из Тракије у престоницу своју Трново, где је уживала необично поштовање народа, који јој приписиваше велику моћ над људским душама.

Кад Турци заузму Трново (17 јула 1393), пренесене су светитељкине мошти најпре у Видин, па их је затим кнегиња Милица измолила од султана Бајазита и пренела у Београд. Григорије Цимблак, знаменити писац из XV века, који је између осталих дела написао 1399—1400 и живот св. Петке, каже на једном месту (Сказаније, како принесена бист преподобна Параскева в славнију србскују землју), како је једном после битке Никопољске (1396), кнегиња Милица, удова кнеза Лазара, посетила „муњевитог" Бајазита са својим синовима Стеваном и Вуком са сродницом својом Јефимијом, удовицом деспота Угљеше. „С дерзновенијем приступила она к султану", тако прича Цимблак, „исполненому к неј уваженија и просила у него, не каких либо городов или окрестних земел но одушевланаја високоју љубовију к преподобној Параскеви испросила себје свајатија еја мошчи. Посмјејансја невјерни (т. ј. Султан) благовјерному прошенију и спросил: почему не просит себје чего либо боље драгоценаго, вмјесто неподвижних сухих костеј? Но благовјеннаја жена утврждајас, в словје својем, предложила все своје достојаније ради сего сокровишча. Тогда похвалив еја усердије, ибо и Варвари уважајут добродјетел, отпустил Еји желајемоје: она же, с љубовију обњав честија мошчи, пригнула к ним устами и серцем и проливала радостнија слези. Не имјеја при себје свјашченој раки, она обвила ихароматами и золошими одеждами и с болшоју честију перенесла в своју землу; там положила их у себја в домовлој церкви, и как сохранила она честноје тјело преподобној от рук варварских, уповај с неју в мјестје блаженствоват в небесном царствији, так и Господ оградил и возвеличил Еја земноје царство — и так Господ отњал от нејa (Параскева) славу Бугарскоју и даровал Еј славу Сербскују".

Писац коме имамо да захвалимо ову за нас колико интере

сантну толико и драгоцену епизоду из живота кнегиње Милице, остао нам је дужан да каже која је то „домовна црква“ у коју је положила мошти св. Петке, па смо зато у недоумици, да ли су светитељкине мошти одмах пренесене у Београд или су најпре положене у цркви крушевачкој, па тек отуда пренесене у саборну цркву београдску. Биће ово друго случај, јер се зна да Београд у то доба још није био под влашћу српском и да је деспот Стеван пренео своју престоницу из Крушевца у Београд тек после смрти своје матере кнегиње Милице 1405. Што се пак тиче времена кад су мошти св. Петке пренесене из Видина у Србију, може се са поузданошћу рећи, да је то било око 1398, јер има писмо кнеза и општине Дубровачке од 23 маја 1398 у коме представници републике дубровачке изражавају радост своју „славној својој госпођи и кнезовима Стефану и Вуку“ што се вратила од султана Бајазита својој кући.

Да се у нашем народу задржало предање о светој Петци и њезином преносу из Трнова у Београд, зато је М. Ђ. Милићевић, као што Новаковић прича, наводио доказе да се у његовом родном крају (око Авале) св. Петка зове још и данас Трновска, а тако исто и у Колубари и у осталим крајевима Србије. Сем тога видимо из Љубишиних „причања Вука Дојчевића“, да је у зетском приморју позната под именом Петке београдске, што значи, да јој је у те крајеве име допрло из Београда и то у доба кад су јој мошти већ биле положене у београдској саборној цркви.

Остатци св. Петке или Параскеве остали су у храму Успења пречисте Богородице и онда, кад је Београд после смрти Деспота Стевана (1427) прешао био у мађарске руке, што је, у осталом, доказ да Мађари за све време своје владавине нису дирали у православну цркву и да континуитет српске црквене управе није прекидан ни под њима. За ово нам даје класичну сведоџбу изасланство калуђера, које је иницијативом београдског митрополита Теофана (1505) ишло у Русију да тамо купи милостињу. Митрополит помиње том приликом у писму, управљеном на великог кнеза Василија, „да је овде у Београду саборна црква, посвећена Успенију пречисте Богородице, у којој леже разне свете мошти и чудотворни образ пречисте Богоматере од еванђелиста св. Луке“.

Кад су Турци 1521 освојили Београд, мошти св. Петке нису остале у њему, него су пренесене у Цариград и ту се чувале до

1641. Те године пак искупи их молдавски војвода Лупал, па их пренесе у Јаш, где се и сада налазе.

О цркви, посвећеној трима светитељима (три Јерарха), коју је Деспот саградио из основа, немамо никаквих података сем оних, што нам их је дао Константин Философ. Он каже, да су у њој сахрањивани архијереји. Не зна се на ком је месту ова црква била, а не може се тачно означити ни то где је била такозвана „Периволија“ (перивој). Претпоставка неких да је Периволија била она долина. коју су Турци доцније назвали „Булбуллере“, неће бити тачна, јер се не да замислити да је Стеван Лазаревић цркву, која је служила поменутој сврси, подигао изван домашаја своје престонице. Не треба никада изгубити из вида, да је тадашњи Београд био у непосредном додиру с тврђавом, да није допирао даље него само до куће Светомира Николајевића и до основне школе у Душановој улици и да је, према томе, Периволија могла бити ту негде око Скадарлије, Цетињске улице и негдашње Митрополитове баште“. Пре ће бити да је „слатка вода“ коју Константин помиње, а на којој је Деспот подигао храм св. Николи чудотворцу и склоништа за болне и стране (странопријемчица), била у оном крају око данашњег новог гробља, који је још и сада познат под турским именом „Булбуллере“, т. ј. Славујева долина. Напомена животописца, да је Деспот Стеван овој својој задужбини „приложио села и многа достојања“ само нас може утврдити у мишљењу, да је оно место, већ онда чувено са добре воде и здрава ваздуха, служило поменутој сврси и да су околна села Вишњица, Сланци и Миријево (а било их је ваљда и више) била својина ове корисне и лепе задужбине.

Тврдња Ђенерала Протића као да је црква св. Магдалене или Магдалине, која је за време угарске владавине била крај смедеревског друма и у чијој су порти за време опсаде Београда 1456 Турци држали своје коње, а у ћелијама своје хареме, једна од поменутих Деспотових цркава, коју су Мађари после победе над Турцима претворили у католички храм, не може се већ зато усвојити, што су Мађари, као што се види из већ помињаног писма митрополита београдског Теофана руском великом кнезу Василију (1505), оставили Србима њихове цркве, свештеле и задужбине и што би се, да је такав случај био, томе нашло трага у представци Теофанових калуђера, који су те године купили милостињу у Русији. Црква св. Магдалене, за време деспотово,

извесно није постојала, јер би и њу поменуо Стеванов животописац, као што је поменуо све цркве у Београду и ван њега. Она је, као и црква Ружица, доцнијег порекла, отприлике из првог времена после угарске окупације Београда, кад се Београд, у коме је дотле преовлађивало српско православно становништво, почео насељивати несрпским католичким елементом, коме су требале нове католичке богомоље.

Црква св. Ружице или Ружица црква (St. Rosalia), чија се успомена одржала у традицији нашега народа, добила је особити значај зато, што се често помиње у народним песмама, а нарочито у поменутој песми о „деоби Јакшића“ (Вук II, 226):

„Мјесец кара звијезду Даницу:
„Ђе си била, звијездо Данице,
„Ђе си била, ђе си дангубила?
„Дангубила три бијела дана?
„Даница се њему одговара:
„Ја сам била, ја сам дангубила,
„Више бјела града Београда,
„Гледајући чуда великога,
„Ђе дијеле браћа очевину:
„Јакшић Митар и Јакшић Богдане;
„Лијепо се браћа погодише,
„Очевину своју под'јелише:
„Дмитар узе земљу Каравлашку,
„Каравлашку и Карабогданску,
„И сав Банат до воде Дунава;
„Богдан узе Сријем земљу равну,
„Сријем земљу и равно Посавље,
„И Србију до Ужица града,
„Дмитар узе доњи крај од града,
„И Небојшу на Дунаву кулу:
„Богдан узе горњи крај од града,
„И Ружицу цркву насред града“.

Ружица црква могла је доиста бити у горњем граду, и то, као што народна песма тачно описује „насред града“, али свакојако не на оном месту, на коме се налази данашња црква Ружица, која је, као што се тачно зна, грађена под Аустријанцима (1717—1739), па је за њихово време и доцније под Турцима служила час као профијантни магацин час као барутана. Да је Ружици цркви, која се помиње у народној песми, порекло из доба после смрти Деспотове, сведочи и та околност, што се она помиње у песмама о Јакшићима, које су везане за историске дога-

ћаје из друге половине XV века, дакле из доба, кад је Београд био под влашћу угарских краљева. Кад смо се већ дотакли овога предмета, ваља нам још и то утврдити да је црква Ружица само могла бити на сред града, т. ј. у вароши у горњем граду, јер је тада и у горњем и у доњем граду било много становника, којима су требале цркве. Ова је црква, без сумње, од Турака порушена, кад и остале цркве после освојења Београда 1521 под султаном Сулејманом Величанственим, а може бити да је и она тада претворена у џамију, као што је то био случај и са свима осталим црквама у Београду.

(Свршиће се)

Тодор Стефановић-Виловски.

О ЕВОЛУЦИЈИ МОДЕРНЕ ФРАНЦУСКЕ КРИТИКЕ[1]

I

Још се не може тврдити, да је довршена велика борба, која од пре две године бесни у Француској на пољу књижевне критике: излазе једнако нови борци у новинама и листовима, који заступају час један час други правац. И заиста, не може се сагледати време, када ће измирени противници пружити руку један другоме у знак мира. Неизбежно одвајање у француској критици извршило се и сада је чињеница, коју сви признају; ништа уосталом не даје повода закључку — дотле иду разлике —, да ће се једном опет састати оба правца или обе струје, које данас стоје једна према другој. Оне ће шта више и у будућности стојати једна према другој, не усуђујем се рећи као уметност и наука, јер строго научна критика није ни могућна, већ од прилике као песништво и истина, као субјективно и објективно, као савесно, стварно испитивање и духовито, лирско сањање.

И ако је свест о овом цепању критике на двоје продрла у шире народне слојеве тек од пре једне или највише две године, ипак први почеци овога покрета иду већ до у почетак деведесетих година. Тек данас, пошто су многи плашљиви и слабодушни духови дали знак за узбуну, нађено је једно име за ове две струје: critique méthodique, методска критика, и critique de talent, талентска критика (Talent-Kritik), стоје овде пријатељски а онде непријатељски једна према другој. Да би се избегао неспоразум у схватању ова два имена, треба овде одмах напоменути, да под методском критиком ваља разумети такву критику, која до душе таленат не презире а и не избацује, али која је чврстога убеђења, да таленат, упућен само на себе, није у стању вршити постојано вредан критички или књижевно-историски рад; за то је, шта више, потребно дугогодишње, ваљано школовање и правилна, солидна

[1] Из „Germanisch-Romanische Monatsschrift“, св. 8/9 за 1912 годину.

метода[1]. Талентска критика напротив — њено име већ наглашава то — тврди, да је за критичара потпуно довољно, ако има талента, тј. ако дух и оштроумље у схватању спаја са финим класичким образовањем и пријатним, чистим језиком, па да може вршити доиста велики критички рад.

Испитивачу књижевности намеће се једно важно питање: Где треба тражити излаз овом одвајању? Кад и којим путем је садашња критика постала, како се развијала?

Има нешто више од петнаест година, како су писали неколики умни књижевни историци, да француска критика преживљује прилично тешку кризу. И доиста, један од првих духова, un prince de la critique, беше у то доба изненада пао у гроб, и чинило се, око 1895 године, као да се критика неће тако брзо опоравити од удара, који јој је задат смрћу Теновом. Додуше са Бринетјером, Фагеом и Леметром беху јој остала три велика и славна имена; додуше чинило се, да је са Лансоном, Ларумеом и Думиком порасла једна нова сјајна гомила критичара; али ипак осећало се нешто као нека општа неповољност, некако су били нејасно свесни тога, да је са Теновом смрћу однесено у гроб нешто, што ни живи ни доцнија поколења нису могли ни хтели надокнадити. Уз то је још дошло, да су и сами живи, и то они, који су недавно у спору импресионизма против догматизма водили ону познату братску борбу, одједном се повукли са бојног поља, а да се није знало, да ли су доиста закључили мир. Пошто је Тена закавек нестало, Бринетјер се повуче у уредништво „Revue des Deux Mondes“, док се Леметр одаде позоришту и наскоро политици, а Анатол Франс почињаше или већ беше и отпочео писати своје славне романе, који набрзо задобише сва срца. Тако је наједном настало затишје на пољу критике; свуда се питало: Шта сад? То је била криза.

А као што се обично чешће дешава, и из ове је кризе с једне стране изишло нешто ново, док се с друге нешто старо разбило у комаде. Изгубљен је и тако рећи са Теном сахрањен препирачки дух или, ако се хоће, воља за борбом код критичара. Последње борбе, које је француска критика међусобно извојевала, имале су приближно ту добру страну, што се задобиле критичаре за даљи поглед на свет: они су на себи искусили, Бринетјер као и Леметр и Анатол Франс, да сваки не мора

[1] За ову дефиницију имам да захвалим творцу методске критике Густаву Лансону (Lanson), који је био тако добар, да ми је пошаље за овај чланак.

признати њихове теорије, да би могао вршити изврстан критички и књижевно-историски рад. Чинило се, као да они нису више хтели да верују у једину, искључиву правилност својих система или доктрина, и они су видели, да поред себе морају трпети још и туђе богове. И тако је постао врло значајан покрет, који је критику упутио на мирније стазе. Зашто су управо они престали борити се међу собом? Зацело само зато, што су били свесни, да се никада не би сложили у великим принципским питањима, која су их раздвајала; они су највише могли то учинити, да критици убију кредит код публике, која напослетку више није знала, чије би пророчанске исказе требало понајпре да слуша. А с друге стране они су напослетку увидели, да њихове теорије или системи нису садржали целу истину, нарочито не једину истину. Бринетјер на пр. није више сам веровао, и то већ око 1895 године, у своју теорију о évolution des genres; мада он ово наравно није признавао, и шта више овда онда још појављивао се с том теоријом у по каквом чланку, ипак нису изишле свеске, које је био заказао, а доцније у једном тренутку, кад није на њ пажено, у своме „Honoré de Balzac“ дао је право признање. Велику и лепу идеју толеранције ваљало је напослетку увући и у критику и принудити критичаре, да изиђу из старих, тесногрудих стаза, те да са слободнијим, непристраснијим духом оцењују не једино само уметничко дело, већ и критику уметничког дела. На целоме пољу критике било је унеколико закључено примирје, а то је значило ништа више и ништа мање него растурање разних критичких школа, којих је било једних поред других за време 19. века, овога великога века критике и историје. До душе, госпођа Стаелова и Вилмен основали су целокупну модерну критику; али њихови последници већ су за њихова живота или наскоро после њих ударили најразличнијим путовима. Осем романтичке критике, којој је вођа био Т. Готје, било је најразличнијих система једних поред других или једних за другим. Сент-Бев био је највећи мајстор у биографској и психолошкој критици; у Низарову духу, скученом али пуном укуса, класична и догматска критика добила је речитог и окретног браниоца; Тен и Енкен (Hennequin) покушали су основати научну критику; Бринетјер, ученик Тенов и Низарев, спојио је класицизам овога последњега са новим теоријама првога и овај продукат гледао да допуни својим еволуциским системом; импресионизму су била одана два велика уметника у језику: Анатол Франс и Жил Ле-

метр; Емил Фаге створио је себи напослетку славно име својим дубоким анализама душе у аналитичкој критици. Сви ови правци огледани су с успехом, и кад се на крају века саставио биланс, нађено је, да је сваки од њих извршио велике и трајне ствари, да су према том они сви подједнако оправдани, шта више скоро подједнако вредни били; јер ништа нас више не интересује него један чланак Сент-Бева или Тена, или можда други чланак Бринетјера, Фагеа или Леметра. Они су сви на примамљив, оригиналан начин, сваки по свом маниру, растветљивали и оцењивали књижевно уметничко дело. Они су сви, да речемо напослетку, радили талентску критику, и то једино талентску критику. Тиме они остају за нас занимљиви, и поред многих погрешака, које можемо пронаћи у њиховим делима. То је заједничка додирна тачка њихових дела, која су иначе тако далеко једна од других; а тиме их баш можемо уврстити у једну исту рубрику, и поред њихових разних система, и не чинећи историској истини ни најмање насиље. Сви велики критичари и књижевни историчари 19. века, од госпође Стаелове па до Леметра, радили су једино талентску критику, то је биланс, који можемо поставити у почетку 20. века.

II

Насупрот овој целокупној талентској критици и према томе свима великим школама из прошлости данас стоји тако звана методска критика. Њен је оснивалац познати критичар и књижевни историчар Густав Лансон. Може се управо рећи, да је са њиме историја књижевности ступила у нову фазу, јер је он творац онога, што Французи зову „l' enseignement de l' histoire littéraire“, дакле настава књижевне историје. Ово данас признају сви критичари; тако ми је још пре кратког времена писао Емил Фаге: „M. G. Lanson est le rénovateur et l' on peut très bien dire le créateur de l' enseignement littéraire en France“. Лансон доиста није подмладио нешто старо, већ је створио сасвим ново. И ништа није занимљивије и важније за целокупну еволуцију француске критике него испитати, из које је духовне средине произишла Лансонова критика па дакле и Лансонова школа. Чујмо самога мајстора: „Ја припадам једној генерацији, вели, коју веома изврсни наставници ипак нису умели васпитати за рад. Моји другови и ја морали смо тек доцнијим наставним радом и својим продуковањем створити за себе методу; ја бих хтео, уколико је

могућно, нашој младежи уштедити ово тражење методе, због чега сам ја сâм имао толико да патим. Ја бих хтео да их видим, како без муке полазе од оне тачке, до које сам ја само мучно дошао"[1]. То су без сумње веома племените речи, које одају не само савеснога истраживача већ и искуснога педагога. Велики принцип, који је дакле Лансон изабрао као конац за управљање у своме раду, укратко је овај: Он хоће да садашњу младеж а особито универзитетске студенте, са којима је у непосредном додиру, васпита за књижевно-историски и критички рад. Он хоће да свакоме, па и мање обдареноме, дâ у руке такве инструменте, како ће му бити могућно, да на великоме радном пољу књижевне историје буде користан радник и да за овај или за онај од још нерешених проблема нађе правилно решење. Ово је једном лепом речју названо демократизовање књижевне наставе. Таленат је свакако лепа ствар, и Лансон није никада противу њега рекао ни речи. Ну, по несрећи, то је нешто сасвим лично и индивидуално, што ни највећи мајстор не може пренети на своје ученике. Једино, што је наставник у стању дати им, јесте метода; „дајмо им дакле", правилно закључује Лансон, „солидну и ваљану методу за рад". Ништа не би било лакше но ова разумна разлагања доказати искуством последњих десетина година. Вилмен и Низар, Тен и Бринетјер, Фаге и Леметр, сви су они били сјајни и славни учитељи. Па где су им ученици? Они их нису добили и нису их могли добити; највише што је Низар или Бринетјер могао код овога или онога, код В. Жироа или Р. Думика усадити неку нарочиту љубав наспрам 17. века, као и наспрам Паскала и Босиета. А у осталоме ученици и учитељ немају ничега или имају само мало заједничкога међу собом. Од њих сваки има сјајан и оригиналан, па дакле и индивидуалан и само свој начин, на који претреса књижевно уметничко дело, и који је зацело утицао поучно и изазивајући разумевање, али који се није пренео ни на код другог. Ко дакле посведочава таленат или геније за критику, тај ће лако извршити нешто велико, као и они; ну коме ови мили поклони нису пали у крило, тај ће узалуд ићи у школу овим учитељима; он никада неће моћи на овом пољу урадити ништа од вредности.

А овде почиње Лансон са својом методском критиком. Да бисмо били потпуни, морамо признати, да он није просто пронашао своју методу; он њу није створио управо из ничега, већ

[1] G. Lanson, Manuel bibliographique, I, Préface. Париз, 1908.

ју је нашао код једнога старог учитеља, који ју је с великим успехом примењивао на средњевековну књижевну историју, и онда је пренео на четири столећа новога времена; он је, укратко речено, модерни ученик Гастона Париса. Ну ово преношење скоро је једнако са новом творевином, јер он је код великога романисте мање нашао предмет него дух своје методе. Оно што је Гастон Парис учинио за средњи век, помислио је он с правом, зашто се не би могло и за ново доба? Ја сам на другом месту[1] покушао укратко показати, уколико је на Француску у овој тачки утицала Немачка. Јер Г. Парис образовао се већим делом у Немачкој, поглавито под Дицом, као што су уопште врло многи романисти ишли код Немаца у школу. Још и данас имена немачких романиста имају у Паризу добар глас, и сви наши наставници, Павле Мајер као и Јос. Бедје, увек су нам препоручивали студију дела, којима се удара основ, од једнога Гребера или Мајер-Либкеа. На то се своди, узгред буди речено, славно германизовање Сорбоне.

Простор ми је сувише кратак, те не могу улазити у појединости Лансонове методе; морам се по невољи задовољити само општим потезима.

Лансон хоће да се при студији књижевне историје пре свега држи стварности, и с тога мора свима својим изучавањима дати историску основу. Он хоће да потражи књижевно уметничко дело у прошлости и да га критички осветли свима средствима што му стоје на расположењу: „je veux atteindre“, вели, „l'oeuvre littéraire du passé dans le passé et en tant que passé“[2]. Он га не изучава с обзиром на своје Ја, већ најпре с погледом на самога аутора и онда с погледом на читалачку публику разних десетина година или разних векова, да би видео, како је она разумела писца. Лансону дакле није довољна лектира и унутрашње рашчлањавање, праћено више или мање правичним судом. Као књижевни историчар он дело подвргава читавој множини обавештавања, да би учинио, да појава његова засија у што је могућно јаснијој светлости; само овим трудним испитивањима он може да отвори вратнице прошлости. Ради ове сврхе Лансон показује, како се увек и свуда мора доћи до првих извора, како се прави рукопис разликује од неправога и како

[1] C. Becker, Der Kampf um die Sorbonne, Frankfurter Zeitung, № 215, 1911.

[2] G. Lanson, L' histoire littéraire et la sociologie, Revue de Méthaphysique et de Morale, јули 1904.

се мери вредност неког манускрипта или неког издања. Његова главна пажња без сумње је управљена на критику текста, на пут и начин, како треба неки текст читати и обрађивати. Сви они, који су видели Лансона на раду у овој тачки, нису заборавили, са каквом се снагом и са каквом одлучношћу он држао важности овога питања. Он је на Сорбони предузео ону исту критику текстова код модерних аутора, коју је Бедје у Collège de France вршио са текстовима средњега века. Он је показао, како се све и свашта мора испитати и ништа се не сме оставити случају. Критичар мора пре свега враћати се на првобитно значење речи и ради ове сврхе изучавати историју језика, да би на пр. нашао, да ли реч „canaille" има код Волтера исто значење као и код Русоа. Граматику и синтаксу он мора испитати брижљиво, а тако и тачно разгледати језик и стил; средину, у којој је писац живео, мора марљиво проучити, а тако и критичким духом оценити све биографске детаље. Даље треба да испита, који су угледи били писцу пред очима, и да се при том нарочито чува од софистичкога „post hoc ergo propter hoc". Велики значај треба исто тако приписати хронологији, јер тачна хронологија често је од веће вредности него дебеле књиге, које ништа не казују; затим Лансонов критичар мора своје испитивачке погледе бацити и преко граница своје земље, да дозна, коју је идеју из туђе земље писац могао примити у себе. И да бисмо се у свима овим питањима могли добро наћи, треба за себе саставити драгоцену библиографију, и то критичку, брижљиво одабрану библиографију; напослетку треба брижљиво побележити сва обавештења, која се могу наћи о неком делу, била она књижевне или политичке, религиске или социалне природе. То наравно још није све, то је један део од онога, што се данас зове „la méthode des fiches et de la documentation sûre". А да би спојио праксу са теоријом, Лансон је пре неколико година предузео критичко издање Волтерових „Lettres philosophiques", које данас важи као углед у овом погледу; поред тога написао је „Manuel bibliographique", који је зацело једна од најбољих и најкориснијих књига за обавештавање, каквих уопште има, и која ће извесно послужити као углед понеким страним библиографским делима.

Захваљујући овој методи даће се понеком садашњем студенту могућност, да набрзо по свршетку својих студија отпочне какав користан и оригиналан рад и да га срећно доведе до краја. Није дакле чудо, што је Лансон одмах створио школу и што

видимо, како свакога дана постају нова и важна дела, за која се доиста може рећи, да дају нешто ново и дефинитивно.

Ипак нека је далеко од нас свака помисао, да ми, према овом можда нешто симпатичном говору о Лансоновим теоријама, зађемо да о талентској критици судимо одбацујући је. И она има пуно права на егзистенцију; ако се збиља ради талентом и [illegible], она публици чини највеће услуге и познаваоцу ствара понеки час обилнога уживања. Фаге има у овом погледу потпуно право, кад ову врсту критике, дакле и своју, посматра просто као један од многих пододељака књижевности, који, као на пр. роман, у себи самом има своју сврху и свој крај[1]. А кад ови критичари с духовитошћу и оштрином рекну своје о делу, онда долази научни и методски критичар, и тек пошто је проучио све документе о њему, разгледао све новине и листове, може донети дефинитиван суд, погрешке исправити и дело оценити sub specie aeternitatis.

Још нам остаје, да на завршетку кажемо неку реч о односима, који постоје између талентске критике и методске критике или барем треба да постоје, и то у толико више, што се од некога времена води јака борба противу ове последње. Срећом неки од оних, које су гледали да мобилишу противу нових метода, баш су узели на се њихову одбрану. Нико незнатнији већ сам Ем. Фаге заузео се топлим речима за методу, којој он сам није присталица: „Долуше, вели он својим тако званим пријатељима, ја се у мојим критичким радовима никада нисам држао ни најмање методе; ипак ја сматрам филологију и методологију Лансона и нове Сорбоне као нешто сасвим одлично, јер они на изврстан начин реагују против нама урођене склоности ка неодређеном и општем, противу нашега смисла за реторска расправљања, која чине једну од многих погрешака нашега националног карактера". Фаге је зацело увидео, да је његовој земљи био потребан један методски дух као Лансон. Он је знао врло добро, да је у Лансону добивен први француски књижевни историчар; много читани Бринетјер застао је на пола пута, као притиснут теретом свога система; с друге стране Фаге зна такође врло добро, и он је казао тако рећи још јуче у својој лепој књижици[1], да ни он ни Низар, и поред својих историја књижевности, ни најмање нису књижевни историчари. Они су и остају једино критичари. „Од књижевног историчара, вели врло лепо

[1] Em. Faguet, Propos littéraires, I. Sur la critique.

Фаге, тражи се тачна карта земље, кроз коју се путује, а од критичара само утисци с пута“[2].

Тако исто методска критика није никада устајала против талентске критике. Сам Лансон увек је са највећим поштовањем предусретао једнога Сент-Бева или Тена, једнога Фагеа или Леметра, а недавно је још један од најбољих ученика Лансонових, Данијел Морне, без устезања исказао своје уважење наспрам талентске критике.

Из овога видимо, како оба ова схватања модерне критике могу мирно опстати једно поред другога. Једно је унеколико позвано, да допуњава оно друго: методској критици корен је у прошлости, талентска критика нарочито тежи садашњости; она је објективна, ова субјективна. Па ако се деси, да прва својим историским испитивањима и својим филолошким пребирањем речи нешто сувише брзо пређе преко емоциске и естетске стране књижевнога уметничког дела, онда је ствар талентске критике, да је допуни у овој тачки. Исто тако дужност је првој, да многе стварне погрешке, која ова последња мора учинити из незнања, исправи и да предухитри погрешан суд с њене стране. Можда ће обе сестре то увидети и у будућности чинити једна другој узајамну помоћ. А можда ће се десити и то, да методска критика на путу, којим је ударила, учини још један корак даље, тиме, што ће се уопште уздржавати од сваке критике и пуштати да говоре голе чињенице. Онда ћемо ступити у последњу фазу отпочете еволуције и пред собом наћи два тачно одвојена поља: праве књижевне историчаре и критичаре. Ништа нам уосталом не смета, да узмемо, да ће Лансонова школа, можда сам Лансон, учинити овај последњи корак; јер једно, што нас утврђује у овом мишљењу, јесте то, што сам Фаге у горе поменутој књизи тражи од Лансона овај последњи корак. Књижевна историја може при том само добити, јер онда нећемо више доживети, да чувени критичари без казне војују противу немилих им писаца, као што је на пр. то у Француској учинио Бринетјер у својим „Lettres sur Ernest Renan“ или, да узмемо један пример из Немачке, Ад. Бартелс противу Хенрика Хајна.

Dr. Карло Бекер.

(Превео М. J. П.)

[1] Faguet, L' art de lire, Париз, 1912.
[2] Faguet, ibid.

JUNG-WIEN: АРТУР ШНИЦЛЕР И ХЕРМАН БАР

— СВРШЕТАК —

III
ХЕРМАН БАР.

Родио се у Линцу, у Горњој Аустрији, али се сматра типичним представником Jung-Wien-a. Он је једини из читавог кола неприкосновено германског порекла. У њега нема оне семитске скепсе, немилосрдног самосекцирања, унутарње подвојености. Његова карактеристика келтског елемента у Немаца Горње и Доње Аустрије даје се до извесног степена на њега самога применити: „Особина је Келта да се увуче. Довуче се до господара земље. Може да лаже, јер нема ничега у себи да савлађује; он сам не доноси никакву садржину, јер је нема, јер баш њу тражи... његово је биће да даје форму, његова је снага да створи форму, али сам из себе нема шта да моделује, зато му треба свагда стран народ...“[1]. Зато је Беч расадник глумљења, Келт моделује туђу садржину...

Барова најјаче развијена страна је пријемљивост. Он верује свом учитељу Маху да нема једног садржајног Ја, да је Ја само puissance régulatrice спољних утисака, импресија. Његова сензитивна природа не ограничава се на утиске реалитета, он осећа унапред, наслућује још етеричне идеје. Проповедао је психолошки импресионизам кад га још није било, постао је апостолом симболизма пре прве симболистичне песме. Та јурњава за новим сензацијама, брзо остављање једном окушаног, непрекидно претицање, разликује Бара од осталих из Jung-Wien-a и Jung-Oesterreich-a. Бар је не само приповедач, лирик и драматичар, као

[1] „Wien“ (Stuttgart 1906) S. 10.

сви из Jung-Wien-а, него и критичар. Не естета-есеист као Хофманстал, већ критичарски темперамент, „сензитиван до у врхове прстију“, како се сам карактерише. По спреми национални-економ с марксистичним алирама, он прима и репродукује импресије из песништва, драме, музике, сликарства, скултуре и позорнице. Свагда је стимулативан. У неких десет свезака сабрао је своје критике, есеје, импресије. Значајни су: Zur Kritik der Moderne (1891), Renaissance (1897), Die Überwindung des Naturalismus (1891), Premieren (1901), Jnventur (1912) и Essays (1912). Иронично самопризнање Анатола Франса: Messieurs, je vais parler de moi à propos de Shakespeare, à propos de Racine, ou de Pascal ou de Goethe; c' est une assez belle occasion — важи и за Бара критичара полиграфа. Он који негира садржајно Ја, толики је еготиста да не само да на прошлост пројицира своје Ја, него и у савременике: Морис Баре, Дон Жуан, Валера, Емилија Пардо Базан.

Једновремено с критичарским радом писао је Бар низ новела и новелета. Ти су му радови потпуно успели. С мало, збијених, одмерених речи ствара карактере, даје особама живота. Новелета Aus, у којој прича како се једна љубав зачела и како је утрнула, најбоље је дело минијатурске приповедачке уметности Бечлија. И романи му имају своје вредности. Први, Die gute Seele (1890), препун је академских дискусија, силом у композицију утканих теоретисања. Особе су више марионете но индивидуалности. Доцније романе црпи из глумачког живота, из своје атмосфере позорнице и гардеробе-салон-а, али без сваке социалне тенденције: Die Wahl, Theater, Drut и O Mensch. Поставља не свакидање проблеме, изводи смеле комбинације психичких функција. Заинтересује нас али остајемо незадовољени. Сувише експериментише, ретко спроводи догађаје до крајње конзеквенце. Језик му је у романима широк, густа и тешка дикција. Епизоде набујају и угуше радњу, као и у драмским делима. У комадима: Aus der Vorstadt (1893), Die Wienerinnen (1900), Das Franzl (1901) и Krampus (1901) — радња из доба Марије Терезије — успео је да рафинише миље старе бечке народне глуме. Створио је неколико карактера који су постали у аустриској народној књижевности типични, Stimmung је у њима вешто испуњен. Но нема радње око које би се груписале поједине успеле епизоде. Друга група драмских радова састоји се из промашених покушаја да пође Ибзеновим и Стриндберговим стопама. У Mut-

ter (1891, пандан Стриндберговом Оцу) потенциран је до одвратности натурализам осамдесетих година. Последње комедије: Der Meister (1903), Das Konzert (1909), Das Tänzchen (1912) и Das Prinzip (1912) одликују се сигурним вођењем диалога и живом комиком ситуација, које местимице потсећају на Французе. Das Tänzchen је одбила берлинска критика а за њом и публика. Није зато што је Бар у овој комедији оставио бечко тло и окушао се у политичкој комедији Немачке. Немачка критика радо гледа да се песник ограничи на извесне сижее, да се специализује. Бар је прекорачио одређени му круг и био је извиждан.

До своје четрдесете године писао је Бар песме, приповетке, новеле, романе, комедије, драме, есеје и критике. Онда се одао публицистици, писању политичког есеја. Немци немају политичких писаца уметничке крви. Код њих је политичка литература или историска монографија, или национално-економска студија или пак коментар аутобиографија и мемоара упокојених министара и канцелари од пре тридесет година. Бар има оно што Шпанац назива музика крви: он проживљује политички догађај, не анализише га само очима историчара, националног-економа или психолошког картеролога. Бергзон је утицао на њега: les données immédiates de la conscience. У политичком есеју нашао је најподесније поље за своје способности: оштро опажање, брилантан стил, сугестивно излагање и неколико идеја које имају својства за популарност. Естете су га сажаљевале: „журналист, свакодневни најамник!“ Он им је одговорио у Theater-у, указао је на дражи, на сласти културног журнализма: „Тај позив има много чари. Можемо да уобразимо себи, да говоримо целом човечанству, да утичемо на цело доба, да одређујемо његове идеје више него што је данас могуће са проповедаонице или са катедре. Вреднији смо јер брже дејствујемо... Данас добијем какву идеју, сутра је она већ по свој вароши“.

Некадањи пангерманац, помало социалиста (од оне врсте марксиста, који опрезно луче социализам од социалне-демократије, што им двојне користи доноси: буржоа им се диви а уштеђују седмичну уплату у благајну црвене организације!), а изречно Шенереровац са целом либералистичном идеологијом некадање свенемачке доктрине у Аустрији, он проповеда веру у Нову Аустрију, већу Аустрију, Аустрију будућности. Но поред свег емфатичног вјерују: il mondo é bello e santo, види он трулеж данашње, „старе“ Аустрије. У Аустрији се мора много шта изменити, онда

ће доћи Нова Аустрија. Већ у новели Leander, у оквиру фабуле која би пристала и у Мопасанове ствари, шиба Бар аустриску бирократију, дрзнуо се quieta movere. У књизи Wien додирнуо је клизаво земљиште расених теорија. У келтској и словенској примеси аустриског Немства види он узрок мекуштву и неодлучности својих саплеменика.

Ова прва политичка књига месије Велике, Нове Аустрије забрањена је у његовој отаџбини. Не због анализе династије, већ због психологије Hofrath-а. „Родио се народ хофрата. Вештачки на двору, у царској служби, у канцеларијама, по наредби су зачети. Извештачени у мислима, у осећањима, шта више и у говору — аустријски језик је пронађен и данас га говоре у администрацији и они Јевреји, који неће да су то што су у истини. Тако рећи: „од горе“ фингирани људи. Ти су двеста година били носиоци наше државе и нашег друштва. Назвао сам их — само пола у шали — народ дворских саветника. Иначе их називају: „породице“, „куће“. То није племство. Има и племића међу њима, има и грађанских, са свих страна долазе они. Треба прекинути са својом класом, мора се дискласирати, мора се одрећи своје народности, мора се денационализирати. Све везе прекинуте, исчупани из тла, раскорењени, спремни су за ту тајанствену аустријску трансфигурацију: узети на себе облик владајућег духа“[1] L' état, c'est nous! Служе „систему“ и стварају га. Због напада на исте кругове узапћена је 1911 године и Austriaca.

У Dalmatinische Reise (1909) боре се о превласт Бар естета и Бар публициста. Аустрија је тако лепа да мора остати неокрњена. Има ли где на свету тог хармоничног споја, тог раскоша боја и облика? Само једног духа треба, једне идеје да испуни све, па да буде хармоније. Јер „Аустрија је конгломерат народа, који сви осећају да би за све њих боље било када би или којој другој држави или сами себи припадали. Аустријски проблем је да се с скупа држе ти народи, који један другог отискују, један од другог беже“[2]. Оштро критикујући аустријску администрацију у Далмацији, оптужујући Ерентала за загребачку парницу он се једном жељом руководи: будимо напредни, бољи, па да освајамо, продиремо. У Далмацији и у Загребу сазнао је да само

[1] Wien, стр. 39—40.
[2] Austriaca (Berlin, 1911) стр. 146.

једна демократска и културна Аустрија може и привлачити и придирати. Године 1907 уљуљкивао се надом да је демократска Аустрија ту, мислио је да ће опште право гласа учинити крај старој Аустрији која је била домена династије и њезиних слугу, „породица" и тазбине; очекивао је подмлађену, препорођену државу која ће служити целој нацији, која ће бити резултанта појединих националних и економских компонената. И та га нада мине. Држава је и даље остала оруђем за угњетавање многих са стране неколицине. И даље је остала она специфично аустријска институција: несигурност. То није бесправност, али можда још нешто горе. У Аустрији се не зна шта је управо допуштено а шта забрањено. Гроф и хофрат, њихови нећаци, синовице, шурапи и пашенози, смеју и што је изречно забрањено, грађанин не сме ни оно, што је међу основним правима. Закон важи само за понеке. Једна грофица је требала бити притворена, но она се није дала. И полиција увиди да и није у реду, да њезином положају не пристоји да буде притворена. „У Аустрији нема ниједног човека који дневно три пута не учини кривицу, само ако судија хоће то". У Аустрији има наредаба по којима се може сваки, само ако се хоће, полицајно стегнути па и допратити до затвора од више месеци. За звиждање, трчање, застајкивање, ма за шта. Треба за сваког, па и за најблажег човека имати што у приправности. Несигурност је у том, да та јагњешца не могу знати, кад ће се учинити употреба од тих наредаба. Па онда у Аустрији се одмењује допуштено и забрањено од места до места, од округа до округа, и од месеца до месеца. Тамо је право функција простора и времена, али не у односу на државну скупину него на званичника и „систем". „Ја нисам толики кретен", пише Бар, „да не могу прозрети, шта је циљ и смисао несигурности у Аустрији. Знам добро: то није из случајности, она је с планом ту, она је састојак аустриског васпитања. Људи који се осећају сигурним, нису тако еластични, не прилагођавају се тако лако као што се то од њих жели. Над сваким треба да виси каква претња, треба да се већ постарало за то, да га могу казнити чим није у вољи власти; не можда зато, што је нешто учинио, већ што неприлично мисли и живи друкче него што је власти угодно. Несигурност треба да је потстрек да се сваки труди, како би угодно, како би се додворио, док га не награде тиме што га приме и промакну међу оне којима је све дозвољено. Несигурност је средство за васпитање аустриског карактера,

несигурност је државна максима старе Аустрије. Али зар нећемо ми једну нову Аустрију? Зар није тако нешто обећавано?"[1] Огорчено пише у Дневнику[2]: „Аустријанац очекује милости место да тражи своја права!" Austriaca (1911) права је оптужба владајућег система. Бирократија изиграва законе, дипломате су „играчи, негују тенис и читају Шерлок-Хомса, познају у свакој земљи све хотеле и борделе, хтели би да се ожене каквом Американком и не умеју да опште са правим људима и да саслушају праве назоре". Далмација и Хрватска ван закона, Босна и Херцеговина угњетаване, народности немају ни најпримитивнијих услова за културан живот. „Ништа нисмо научили у Ломбардији и Млетцима!" Тако се не може на Балкан, а Аустрија или се мора препородити или ће се растворити. Међутим нема изгледа да ће доћи истинска демократија. Нема ни изгледа да ће индустрија надвладати феудале. Нема ни изгледа да ће Немци у Аустрији моћи одржати бар своју културну суприматију. Словенци иду у Праг Масарику и Ранди, Зенгеру, Дртини и Стокласи. У Хрватској и Далмацији, готово све што је спремних и модерних људи било је код Масарика. Немачка култура у Аустрији живи од прошлости. Бару је тешко да се помири са током ствари. Он мора да верује у могућност преокрета. Постао је стварнији, не уноси више естетику у културно-историска расматрања. „Франц Фердинанд мораће владати једном јаком сељачком клерикалном странком у Цислајтанији, а мађарском шовинистичком демократијом у Угарској". Тако би он имао већину за свој поход на Балкан. И онда наједанпут дође велико разочарење: Куманово, Скопље, Битољ... Бар је ћутао. Фанатик Велике Аустрије види изгубљеном основу за своје наде и сад вероватно извлачи конзеквенцу из своје фразе која је за њега уверење: „Аустрија или ће се препородити на Балкану или растворити".

* * *

Артур Шницлер и Херман Бар славе педесетогодишњицу. Тиме је уједно старија група Jung-Wiener-а прешла у епоху која припада прошлости. Трећи из дружине, Макс Буркард, легао је исте године у гроб. Његово једино уметничко дело био је његов живот. Он је правио најкуриознију каријеру од када је аустриске биро-

[1] Buch der Jugend, (Wien, 1908) S. 130.
[2] Das Tagebuch, (Berlin, 1910).

кратије, а каријера је у ње живот. У једној монашкој хуманистичној гимназији Горње Аустрије васпитан је овај слободоумник. Учио је права. Постане доцент и напише одлично стручно дело System des Privatrechts (Wien, Manz 1883) у коме није утајио уметника у себи. Доцније пређе у судску службу, кад му је било 36 година позову га за управитеља Burgtheater-а. За осам година управљања пустио је у тај једини храм класицистичне уметности све модерне, па и натуралисте. Хофрати у ложама скандализовали су се, радознале контесе поклонише му наклоност. Како је био својевољан, те није хтео да „увиди", послаше га натраг у судство: „да послужи земљу својим великим правничким способностима". Али ни овде није мировао. Критиковао је стогодишњи грађански законик, ударао је на одредбе казнених закона, освештене кретношћу кроз сто и осам година. Крену га опет с места. Буркард оде као „дворски саветник" у мир. Одтада није бар морао имати обзира. Указивао је на све скривености аустриске бирократије, ругао се њезиној државничкој мудрости. Велике заслуге стекао је око организовања јавности против страховитих одредаба брачног права. Обећана реформа тог најмрачнијег и иначе не светлог правног поретка Аустрије има се приписати у главном Буркардовој борби штампом и предавањима. Поред свог публицистичног фрондерства написао је неколико тенденциозних драма (безусловно најбоља му је Rath Schimpf), три романа Trinacria, Simon Thums и Die Insel der Seligen. Задња два — нарочито последњи — бацају светлост у аустриско правосуђе, гломазност и апстрактност руковања људским душама. Иначе благ хумор песника досеже местимице дубине сарказма. Искуство и рефлексије осмогодишњег управљања Бургтеатром положио је у великом делу Theater (Manz, 1905) и у социално-психолошкој студији Das Theater (Frankfurt a. M. Loening, 1907). Марта 1912 издануо је овај аустриски Анатол Франс, Николај Гогољ и Бернард Шо, сасвим исти ни с једним од њих, али од сваког носећи по нешто у себи.

Шницлер, Бар и Буркард живели су са Аустријом, њихова дела су свагда бечка и аустриска. Они се више не развијају. Млађи: Хофманстал, Шацкал, Рилке, Сојка и др. само живе у Аустрији. Њихова уметност не црпи сока и састојке из аустриског тла. Они су могли исто тако писати у Енглеској, Италији и Белгији. За њих је Аустрија престала бити културан појам, он је политичко-географски. Они су управо „европске патриоте",

боље не би ни Ниче желео. Хофманстал је сав у Ренесанси, Рилке у руској мистици, остали живе од Прерафаелита, од Декадената и Неоплатоничара. Међутим, једна нова уметност диже главу у провинцији: Барч у Штајерској, Шенхер у Тиролу и покојни Давид у Моравској. Данас је још неизвесно хоће ли Jung-Österreich донети више специфично аустриског него што га има у Jung-Wien-у: хоће ли значити обогаћење опште немачке, па с њом и светске књижевности, за један нов свет људи или ће само запламтети па утрнути једна епизода немачке књижевности.

Мирко М. Косић.

БРАЋА КАРАМАЗОВИ

РОМАН

У ЧЕТИРИ ДЕЛА СА ЕПИЛОГОМ

од

ФЈОДОРА ДОСТОЈЕВСКОГ

„Истину, истину вам кажем: ако зрно пшенично, пошто падне у земљу, не умре, оно ће остати једно; а ако умре, донеће много плода".

(Јеванђеље од Јована. Гл. XII, 24).

с руског превео

ЈОВАН МАКСИМОВИЋ

ДЕО ПРВИ

КЊИГА ПРВА.

ПОВЕСТ О ЈЕДНОЈ ПОРОДИЧИЦИ

I

Фјодор Павловић Карамазов.

Алексије Фјодоровић Карамазов био је трећи син властелина нашега округа Фјодора Павловића Карамазова, толико познатог у своје време (па још и сад у нас спомињатог) због трагичног и мрачног свршетка свога, који се десио равно пре тринаест година и о коме ћу испричати на своме месту. А сад ћу казати о том „властелину“, као што га код нас зваху (премда он нигда свога века није живео у свом властелинству) — само то, да је то био чудноват тип, који се, међу тим, доста често виђа, а наиме тип човека не само ништавног и развратног, но у исти мах и несмисленог, — премда опет од таквих несмислених, који одлично умеју да удешавају своје имовинске послове, и само њих једине канда и знају да удешавају. Фјодор Павловић је, на пример, почео скоро ни с чим, био је од најмањих властелина, трчао те ручавао по туђим кућама, гледао да га приме у неку кућу, да у њој из милости живи, а међу тим у тренутку његове смрти нашло се код њега до сто хиљада рубаља готовог новца. И у исто време он је целог свог века остајао једна од најнесмисленијих будала у свем нашем округу. Поновићу још једаред: ту није глупост, већина тих будала доста је паметна и лукава, — него баш несмисленост, и то још нека нарочита, национална.

Он се двапут женио и имао је три сина, — најстаријег Димитрија Фјодоровића, од прве жене, а друга два, Иван и Алек-

сије, од друге. Прва жена Фјодора Павловића била је из доста богатог и знатног рода племића Миусових, такођер властеле нашега округа. Како се управо десило, да се девојка с миразом, па још лепа, и осим тога од живих и паметних, какве се тако често виђају у нас у данашње време, али које су се јављале и пре, — како се, дакле, десило да је таква девојка могла поћи за таквог ништавног бедника, као што су га сви тада звали, нећу сувише објашњавати. Јер ја сам знао једну девојку, још у прошлом „романтичном“ поколењу, која је, после неколико година загонетне љубави према једном господину, за кога се је, у осталом, увек могла удати на најспокојнији начин, свршила ипак тим, што је сама себи поназмишљавала читаво чудо неких несавладљивих сметња, па се једне бурне ноћи бацила са високе обале, налик на стрмостен, у доста дубоку и брзу реку, те погинула у њој просто од свог рођеног каприса, једино због тога, да би била налик на Шекспирову Офелију. А да та стрма стена, коју је она одавна уочила и заволела, није била толико живописна, него да је на њеном месту била само нека прозаична обала, онда до самоубиства, можда, никако не би ни дошло. Тај је факат истинит, и треба мислити, да се у нашем руском животу, за време два или три последња поколења, десило доста таквих или њима сличних факата. Те тако је и поступак Аделаиде Ивановне Миусове био без сумње одјек туђих погледа и у исти мах — „раздражење заробљеног духа“. Њој се, можда, прохтело, да покаже женску самосталност, да пође против друштвених услова, против деспотизма своје родбине и породице, а услужна фантазија убедила ју је, рецимо, само на један тренутак, да је Фјодор Павловић, крај свега тога што живи по туђим кућама, — ипак један од најсмелијих и најподсмешљивијих људи оне епохе (прелазне ка свему бољем), док је он међу тим био само једна злочеста будала и ништа више. Пикантност се састојала још и у том, што се ствар свршила отмицом, а то је врло занело и задобило Аделаиду Ивановну. А Фјодор Павловић је тада на све такве пасаже већ и по свом социјалном положају још те како пристајао, јер је страсно желео да удеси своју каријеру, па макар на који начин: а пришљамчити се к богатој родбини и узети мираз — беше врло примамљиво. Што се тиче обостране међусобне љубави, то ње канда никако није било — ни од стране невесте, ни с његове стране, чак и поред све лепоте Аделаиде Ивановне. Тако да је случај тај био можда

јединствен своје врсте у животу Фјодора Павловића, човека, који је у току целог свог живота био највећи сладострастник и који је у тренутку био готов да се веже ма за какву сукњу, само ако му да и најмањи знак. А међу тим, само једина ова жена није учинила код њега са страсне стране никаквог нарочитог утиска.

Аделаида Ивановна, одмах после бегства, за час увиде, да она свога мужа само презире и ништа више. На тај начин последице брака изађоше на видело са необичном брзином. Крај свега тога, што се невестина породица чак доста брзо помирила са самим догађајем и што је издвојила и дала ускочници мираз, — између супруга се отпоче најгори живот и вечне сцене. Причало се, да је млада супруга при том показала несравњено више благородства и узвишености, него ли Фјодор Павловић, који је, као што је сад познато, макао од ње, још тада, наједаред, сав њен новац, до двадесет пет хиљада, тек што их беше добила, тако да те хиљадице од то доба за њу просто као да у воду пропадоше. А село и доста добру кућу у вароши, што јој такођер дадоше у мираз, он се дуго време и из све снаге упињао да пренесе на своје име посредством каквог било подесног писмена, и јамачно би то био и постигао већ због самог, тако рећи, презрења и одвратности, које је према њему осећала његова супруга услед његовог бестидног циганчења и мољакања и због душевног умора жениног, која је била готова да му све да, само да је се окане већ једаред. Но, срећом, у то се умеша породица Аделаиде Ивановне те спречи отимачину.

Поуздано се зна да се међу супрузима не ретко дешавала туча, али, као што се прича, тукао је не Фјодор Павловић, него је тукла Аделаида Ивановна, дама жестока, смела, црномањаста, нетрпљива, обдарена необичном физичком снагом. Напослетку, она остави кућу и побеже од Фјодора Павловића са једним богословом-учитељем, и нуким сиротаном, оставивши мужа са трогодишњим Мићом. Док длан о длан, Фјодор Павловић направи у кући читав харем и страшно пијанство, а у часовима одмора би ишао мал те не по свој губернији и са сузама на очима би се жалио свима и свакоме на Аделаиду Ивановну, која га беше оставила, при чем је саопштавао такве појединости, да би сваког другог супруга и сувише било срамота такво што причати о свом брачном животу. А што је главно, њему као да је било пријатно и чак као да му је ласкало, да изиграва пред свима своју смешну

улогу увређеног супруга и да чак са улепшавањима слика појединости своје срамоте. „Човек би скоро помислио, да сте ви, Фјодоре Павловићу, унапређени у служби, тако сте задовољни, крај све наше жалости", говораху му исмевачи. Многи су чак додавали, да је њему још мило, да се појави у обновљеној улози будале и да се је нарочито, да би више било смеја, правио, као да не опажа свој смешан положај. Него, ко ће га знати, можда је то код њега било и наивно.

Напослетку му пође за руком да пронађе траг своје бегунице. Показа се, да је јадница била у Петрограду, куда је била прешла са својим богословцем и где се безобзирце предала најпотпунијој еманципацији. Фјодор Павловић се одмах узмува и стаде се спремати у Петроград, — зашто? — то он, наравно, ни сам није знао. Збиља, он би можда тада и пошао; но, одлучивши се на то, он се одмах некако осети у праву, да се пре пута, ради охрабрења, наново пусти у безгранично пијанство.

И ето, у то време, породица његове супруге доби глас о њеној смрти у Петрограду. Она некако изненада наједаред умре, негде на таванској соби, како су једни причали — од тифуса, други пак причаху, као да од глади беше умрла. Фјодор Павловић дознаде о смрти своје супруге — пијан; кажу, да је тада потрчао улицом и почео викати, од радости дижући руке к небу: „нинѣ отпущаеши"[1], а, као што други причају — горко је плакао и јецао као мало дете, и то тако, да је, кажу, жива жалост била гледати га, крај све одвратности према њему. Врло је могућно, да је било и једно, и друго, то јест: да се он и радовао своме ослобођењу, и да је плакао за ослободитељком — све заједно. У већини случајева су људи, чак и злочинци, далеко безазленији и простодушнији, него што ми уопште о њима мислимо. А тако исто и ми сами.

II

Први син.

Наравна ствар, можемо мислити, какав је васпитач и отац могао бити такав човек. Са њим се, као са оцем, десило оно, што се морало десити: он је сасвим и потпуно напустио своје дете, које му је родила Аделаида Ивановна, а напустио га је не из неке злобе према њему, нити због каквих увређених су-

[1] „Сад ме отпушташ"... почетне речи једне молитве, која се чита у цркви.

пружанских осећања, него просто стога, што је сасвим на њега заборавио. Док је он досађивао свима својим сузама и жалбама, а кућу своју претворио у развратну јазбину, — малог трогодишњег Мићу узе к себи верни слуга те куће, Григорије, и да се тада он не постара о њему, детету можда не би имао ко да промени кошуљицу. Поред тога десило се још и то, да и родбина материна такођер као да у први мах беше заборавила на дете. Његовог деде, то јест, господина Миусова, оца Аделаиде Ивановне, тада већ не беше међу живима; његова обудовела супруга, Мићина баба, која пређе у Москву, много беше ослабила, сестре се пак поразудаваше, тако да је Мића читаву годину дана провео код слуге Григорија и живео код њега у изби за послугу[1]. У осталом, да га је се тата и сетио (јер, збиља, није тек могао никако не знати да он постоји), он би га и сам опет послао у избу за млађе, јер би му дете ипак сметало у његовом распусном живору и теревенкама. Но десило се тако, да се из Париза вратио брат од стрица покојне Аделаиде Ивановне, Петар Александровић Миусов, који је после тога много година непрестано живео у иностранству, и који тада беше још врло млад човек, но човек нарочит међу Миусовима, просвећен, престонички, човек изван Русије, уз то целог свог века Европљанин, а пред крај живота свога либерал четрдесетих и педесетих година. У току своје животне каријере он је бивао у вези са многим најлибералнијим људима своје епохе, и у Русији, и у иностранству; познавао је лично и Прудона, и Бакуњина, и нарочито је волео да прича, већ пред крај својих путовања, о три дана фебруарске париске револуције 1848 године, наговештавајући, како је канда чак и он сам био учесник на барикадама. То беше једна од најпријатнијих успомена из његове младости. Имао је имање независно, по пређашњој сразмери около 1000 душа[2]. Његово прекрасно имање налазило се одмах на излазу из наше варошице и граничило се са земљом нашег знаменитог манастира, са којим је Петар Александровић, још из младости, тек што је

[1] Мања, простија кућа у дворишту властеоског дома. У њој живе „млађи“, слуге властелинове.

[2] По пређашњој сразмери т. ј. према мери оних прилика (до 1861 год.), кад је у Русији постојала установа крепосног права, на основу кога је властела могла имати мањи или већи број заробљених, земљи прикрепљених (привезаних) сељака. Садашње његово имање имало би, у ранијем добу сељачког ропства, вредност имања са 1000 робова-сељака и одговарајућом количином земље. Прев.

добио наследство, одмах почео бескрајни процес због права неког риболова у реци или због неке горосече — тачно не умем казати, — но отпочети процес са „мантијашима“ он је чак сматрао за своју грађанску и просвећену дужност. Чувши све шта је било са Аделаидом Ивановном, које се, наравно, сећао и коју је некад и запазио, и дознавши, да је иза ње остао Мића, он се умеша у ту ствар, крај свег свог младог негодовања и свог презрења према Фјодору Павловићу. И ту се први пут упознао са Фјодором Павловићем. Он му отворено изјави, да би желео да узме на себе васпитавање детета. Он је после дуго причао, као карактерну црту, да, кад је први пут почео разговор са Фјодором Павловићем о малом Мићи, онда је он неко време изгледао као да ништа не разуме: о каквом је то детету реч, и чак као да се зачудио, да он негде у кући има малог синчића. Ако је у причању Петра Александровића и могло бити неког претеривања, ипак је нешто морало бити налик и на истину. Но Фјодор Павловић је збиља целог свог века волео да се показује, да тек наједаред одигра пред вама какву било неочекивану улогу и, што је главно, неки пут без икакве потребе, чак често на своју штету, као, на пример, у овом случају. Црта је та, у осталом, необично својствена многим људима и чак врло паметнима, а не само Фјодору Павловићу. Петар Александровић узе ту ствар енергично у руке и чак буде одређен (заједно са Фјодором Павловићем) за тутора детету, јер је после матере ипак остало неко имањце, кућа и земља. Мића збиља пређе код тог ујака, но овај не имађаше своје породице, а како се он сам, чим је удесио и обезбедио свој новчани приход од својих имања, одмах пожурио опет на дуже времена у Париз, то он дете остави на једној од својих даљих тетака, једној московској госпођи. Десило се тако, да кад се већ сасвим био одомаћио у Паризу, он заборави на дете, нарочито кад настаде она иста фебруарска револуција, која је тако поразила његову уобразиљу и коју он већ не могаше заборавити целога живота. Но московска госпођа умре, и Мића пређе ка једној од њених удатих кћери. Он је канда после још и четврти пут променио своје гнездо. О томе ја сад опширно говорити нећу, тим пре, што ћу још имати много да причам о том првенцу Фјодора Павловића, а сада се ограничавам само на најпотребније податке о њему, без којих је мени немогућно и отпочети роман.

Прво и прво, тај Димитрије Фјодоровић био је једини из

међу синова Фјодора Павловића, који је растао у убеђењу, да он ипак има некакав иметак, и кад дође до зрелих година, да ће тада бити независан.

Младићско доба његово прође неуредно: гимназију није довршио, после ступи у неку војничку школу, затим се нађе на Кавказу, постиже чин, тукао се на двобоју, много је бекријао и потрошио сразмерно много новаца. А почео их је добијати од оца не пре пунолетства, а дотле беше направио много дугова.

Фјодора Павловића, свога оца, познао је и видео први пут тек после пунолетства, када је нарочито био дошао у наше крајеве, да се са њим објасни у погледу свога имања. Родитељ му се тада, канда, не допаде; он остаде код њега кратко време и оде некако брзо, при чем му пође за руком само да добије од њега неку суму, и упустивши се са њим у неки споразум у погледу даљег добијања прихода од имања, о коме му (значајан факт!) Фјодор Павловић тога пута никако не хтеде рећи ни колико вреди, ни колико прихода годишње доноси.

Фјодор Павловић је приметио био тада, на први поглед (и то треба запамтити), да Мића има о свом имању претеран и нетачан појам. Фјодор Павловић био је тиме врло задовољан, имајући у виду своје нарочите планове. Он закључи само то, да је овај младић лакомислен, бујан, са страстима, нестрпљив, бекрија, који чим негде зграби колико толико пара, одмах се смири на неко време. И ето то поче Фјодор Павловић употребљавати на своју корист, то јест, отресати га се помоћу малих сума, или би му овда-онда понешто поштом послао, и на крају крајева испаде тако, да кад се, већ после четири године, Мића, изгубивши стрпљење, јавио у нашој вароши по други пут, да једаред за навек сврши послове са родитељем, онда се наједанпут, на велико његово чудо, показа, да он већ ништа нема, да је чак тешко и израчунати, да је он већ мало по мало изузео сав свој иметак од Фјодора Павловића, да је, можда, још и он сам њему дужан; да према таким и таким споразумима, у које је он сам тада и тада пожелео да ступи, — Мића ни права нема да још нешто више тражи, и тако даље. Младића је то веома поразило, он подозреваше да је то неистина, превара, дође скоро ван себе и чисто изгуби памет. И та је ето околност и довела до катастрофе, чије излагање ће и бити предмет мог првог приступног романа, или, боље да кажем, биће његова спољашна страна. Но док не пређем на тај роман, треба још да испричам понешто и о остала два сина Фјодора Павловића, о браћи Мићиној, и да објасним, од куд су они.

III
Други брак и друга деца.

Отресавши се четворогодишњег Мића, Фјодор Павловић се врло брзо после тога ожени по други пут. Тај други брак трајаше једно осам година. А ту другу своју супругу, такођер врло младу личност, Софију Ивановну, он је узео из друге губерније, у коју је био свратио због неког ситнијег предузећа, у друштву са некаквим Јеврејином. Фјодор Павловић, премда је бекријао, и пио, и претеривао, но никад није престајао занимати се смештањем свога капитала, и удешавао је своје послове увек срећно, премда, наравно, скоро увек доста подло.

Софија Ивановна беше сиротица, већ у раном детињству остала беше без игде икога, кћи некаквог бедног ђакона, одрасла у богатој кући своје добротворке, васпитатељке и мучитељке, неке важне бабе ђенералице, удовице ђенерала Ворохова. Појединости не знам, али сам слушао само то, да су ову подсвојкурањеницу, кротку, незлобиву и покорну, једаред извадили из омче од конопца, коју је она обесила о клин у мутваку, — тако јој је тешко било сносити обест и вечне прекоре те, очевидно, зле бабе, која је у ствари била само најнеснуоснија будала — од пустог нерада. Фјодор Павловић понуди своју руку, они се распиташе, ко је он и шта је, и отераше га, и ето ту он, као и у првом браку, предложи својој сиротици, да је крадом одведе. Врло, врло је, може бити, могућно, да чак ни она не би пошла за њега, да је за времена могла дознати о њему што више појединости. Но он је живео у другој губернији; а и шта је друго могло разумевати шеснаестогодишње девојче осим то, да је боље да скочи у воду него да и даље остане код своје добротворке. Те тако јадница промени добротворку за — добротвора.

Фјодор Павловић не „узе“ овога пута ни пребијене паре, јер се ђенералица беше ражљутила, ништа не даде и још сувише их обоје прокле; но он није ни рачунао овога пута, да што узме, него се само [illegible] необичном лепотом невиног девојчета и, што је главно, њеним невиним изгледом, који је поразио њега, сладострасника, досадашњег порочног љубитеља само грубе женске лепоте.

— Мене оне невине очице као да бритвом тада по души мазнуше, — говорио би он доцније, церекајући се на свој начин. У осталом, код развратног човека је и то могао бити само сладострастан нагон.

Не добивши никакве „накнаде", Фјодор Павловић се није много „формао" са својом супругом, и, користећи се тиме, што је она, тако рећи, пред њиме „крива", и што ју је он, тако рећи, „из конопца извадио", користећи се, осим тога, њеном феноменалном смиреношћу и покорношћу, он погази ногама чак и најобичнију брачну пристојност. У кућу, ту пред женом, долазиле су рђаве женске и приређивале су се оргије. Саопштавам као карактерну црту, да је слуга Григорије, мргодан, глуп и тврдоглав зановетало, који је мрзео пређашњу госпођу Аделаиду Ивановну, овога пута стао на страну нове госпође, бранио ју је и свађао се због ње са Фјодором Павловићем на начин, скоро недозвољен за једног слугу, а једаред је просто чак силом растерао оргију и све несретнице, што се беху које од куд сакупиле. Доцније се код несрећне, од самог детињства застрашене младе жене појави некаква живчана женска болест, која се понајвише налази код простог света у сеоских жена, које се због те болести зову кликуше[1]. Од те болести, са страшним хистеричким наступима, болесница је неки пут чак губила свест. Но ипак је родила Фјодору Павловићу два сина, Ивана и Алексија првога прве године брака, а другог после три године.

Кад је она умрла, мали Алексије беше у четвртој годиници, па премда је то чудновато, али ја знам, да је он матер после за цео живот запамтио, наравно као кроз сан. После њене смрти са децом се десило тачно оно исто, што и са првим, Мићом: отац их сасвим заборави и остави, те доспеше оном истом Григорију, и опет, као и пре Мића, у његову избу. У изби их нађе стара будала ђенералица, добротворка и васпитачица њихове матере. Она је још била жива, и за све време, свих осам година, не могаше заборавити увреду, која јој беше нанета. О живовању њене „Софије" за свих осам година она је испод руке добивала најтачније извештаје, и слушајући како је болесна и у каквом чуду и покору живи, једно двеаред или триред на глас је изговорила сиротим женскињама, које је из милости или пријатељства држала у кући: „Тако јој и треба, то је њој Бог за незахвалност послао".

Равно три месеца после смрти Софије Ивановне, ђенералица наједаред дође у нашу варош лично и право у стан Фјодора Павловића, и свега проведе у вароши око пола сата, али много уради.

[1] „Викачице" (кликать = викати, запомагати).

Беше вечерње доба. Фјодор Павловић, кога она за свих осам година нигда није видела, изађе пред њу подnапит. Причају, да му је она одмах, без сваких објашњења, тек што га је спазила, дала два ваљана шамара и трипут га је повукла за косу од горе на ниже, затим, не додавши ни речи, упутила се право у Григоријеву избу деци. Опазивши на први поглед, да нису умивена и да су у прљавом рубљу, она одмах ћуши и самога Григорија, и саопшти му, да она узима и води обоје деце к себи. Затим их изведе у чем се беху затекли, умота их у велики шал, метну их у каруце и одвезе их у своју варош. Григорије отрпи ту ћушку, као одани слуга и роб, не одговори ни једну грубу реч, и кад је пратио стару госпођу до каруца, он јој се ниско поклони и од срца јој рече, да ће јој „за сирочад Бог платити“. „А ти си ипак клипан!“ викну му ђенералица, одлазећи. Фјодор Павловић, размисливши о свему, нађе, да је добро урађено, и у свом формалном пристанку у погледу васпитавања деце код ђенералице пристаде на све тачке. А о добивеним шамарима сам је ишао те причао по свој вароши.

Десило се тако, да је и ђенералица наскоро после тога умрла, али оставивши ипак у тестаменту сваком дечку по хиљаду рубаља, „за њихово школовање, и да се сав тај новац неизоставно потроши на њих, али с тим, да им буде доста до пунолетства, јер је такав поклон и сувише доста за такву децу, а ако је коме по вољи, он нека сам одреши ћемер па нека им да више“ — и тако даље, и тако даље. Ја тестамента сам нисам читао, али сам слушао, да је баш тако нешто чудновато и сувише необично било у њему казано.

Него главни наследник бабин био је неки поштен човек, председник племства тамошње губерније, Јефим Петровић Пољенов. Споразумевши се преко писма са Фјодором Павловићем и погодивши одмах, да се од њега неће моћи искамчити новаца на васпитање његове рођене деце (премда он никад није отворено одбијао да да, него је само у таквим приликама увек одуговлачио, при чем би се чак неки пут упуштао у изливе нежних осећања), — Пољенов сам приону и узе се за сирочад и нарочито заволе млађега од њих, Алексија, тако да је овај дуго време чак и растао у његовој породици. То молим читатеља да има на уму одмах с почетка. И ако су икоме ови млади људи били обвезани за своје васпитање и образовање за цео свој век, били су обвезани баш том Јефиму Петровићу, најблагороднијем

и најдушевнијем човеку, — таквом, каквих је мало. Он сачува сваком малишану нетакнуту његову хиљаду рубаља, што им ђенералица беше оставила, тако да су оне до њихова пунолетства биле порасле са интересом свака на две хиљаде, а васпитао их је о своме трошку, и наравна ствар, потрошио је јамачно више од хиљаду на свакога.

У подробно причање њиховог детињства ја се опет за сад нећу упуштати, него ћу означити само најглавније околности. У осталом, о старијем, Ивану, саопштићу само то, да је он растао као неки мрготан и сам у себи затворен дечко. Не би се могло рећи да је био бојажљив, али некако као да је још од десет година прозрео, да они ипак расту у туђој породици и од туђе милости, и да они имају некаквог таквог оца, да је о њему чак зазорно и говорити, и тако даље. Тај дечко је врло брзо, мало те не још као мало дете (бар тако се причало) почео показивати некакве необичне и сјајне способности за учење. Тачно не знам, али се некако тако десило, да се он са породицом Јефима Петровића растао тёшко и то већ као тринаестогодишњи дечко, прешавши у једну од московских гимназија, а на стан и храну код некаквог искусног и знаменитог тада педагога, који беше пријатељ Јефима Петровића из детињства. Сам Иван је после причао, да се све десило, тако рећи, од „одушевљења за добра дела“ Јефима Петровића, који се одушевио идејом, да дечко генијалних способности треба и да се учи код генијалног васпитача. У осталом, ни Јефим Петровић, ни генијални васпитач већ не беху живи, када је овај млади човек, свршивши гимназију, ступио на универзитет. Пошто је Јефим Петровић рђаво удесио свој тестаменат, те се, због потпуно неизбежних наших формалности и закачаљки, веома одуговлачило примање онога новца, који беше деци оставила сумануту ђенералица, а који већ беше са интересом порастао од једне на две хиљаде, — то се младић прве две своје године на универзитету добро напатио, јер је морао да за све то време сам себе храни и издржава и при том да учи. Треба приметити, да он тада чак није хтео ни да покуша да се писмом споразуме са оцем, — може бити из гордости, из презрења према њему, а можда и услед хладног здравог размишљања, које му рече, да од татице никакве иоле озбиљније потпоре неће добити. Него, било како му драго, младић се ни најмање не збуни, и ипак нађе рада. Најпре даваше часове по два гроша од сата, а затим трчаше по редакцијама новина, дајући им чланчиће од

десетак редова о уличним догађајима, са потписом „Очевидац“. Чланчићи су ти, кажу, били увек тако занимљиво и пикантно састављени, да су се убрзо допали и тражили, и већ у том једном тај млади човек показа све своје умно и практично превасходство над оним многобројним, вечно оскудним и несрећним делом наше школске омладине обојега пола, која, у престоницама, обично од јутра до мрака обија прагове разних новина и часописа, не знајући ништа боље измислити, осим вечног понављања једне и исте молбе, да јој се да, да преводи с француског или да преписује.

Упознавши се са редакцијама, Иван Фјодоровић и доцније све време није прекидао везе са њима, и последњих својих година на универзитету почео је штампати врло даровите критике књига са разним нарочитим темама, тако да је чак постао познат у књижевним круговима. У осталом, тек у сасвим последње време њему пође за руком да наједаред обрати на себе нарочиту пажњу у далеко већем кругу читалаца, тако да су га том приликом врло многи одмах уочили и запамтили. То беше доста занимљив случај. Већ изишавши из универзитета и спремајући се, да са своје две хиљаде пође у иностранство, Иван Фјодоровић наједаред наштампа у једнима од већих новина један чудноват чланак, који обрати на себе пажњу чак и нестручњака, и, што је најглавније, у том се чланку говорило о ствари, која њему беше очевидно сасвим непозната, јер је он универзитетски курс свршио као природњак. Чланак је био написан о питању о црквеном суду, које се питање тада беше на све стране појавило и расправљало. Претресајући нека већ исказана мишљења о том питању, он исказа и свој лични поглед. Главни је интерес био у тону и значајној неочекиваности закључка. А међу тим многи су од црквених људи мислили да је писац њихов човек. И наједаред, напоредо с њима, почеше писца одобравати и пљескати му не само грађани, него чак и сами атеисти. На крају крајева неки досетљиви људи решише, да је цео чланак само дрска шала и исмевање. Напомињем тај случај нарочито с тога, што је тај чланак у своје време допро био и у наш знаменити оближњи манастир, где су се уопште интересовали у јавности истакнутим питањем о црквеном суду, — чланак беше продро и овамо, те изазва потпуну недоумицу. А кад се дознало за име писчево, тада се заинтересоваше и тим, што је он рођен у нашој вароши и што је

син „баш овог истог Фјодора Павловића“. А ту се наједаред, баш у то исто доба, појави код нас и сам писац.

Зашто је тада к нама дошао Иван Фјодоровић, ја сам, сећам се, још тада давао себи то питање са некаквим скоро беспокојством. Тај толико судбоносни долазак, који је послужио као извор толиким последицама — остао је за мене нејасан дуго после тога, скоро за навек. У опште узевши, чудновато је било, да је млад човек, тако научен, тако поносит и, на изглед, пажљив, наједаред дошао у тако одвратну кућу, код таквог оца, који га је целог живота игнорисао, који није хтео да зна за њега, нити га се сећао, и који, истина, не би дао новаца ни зашто и ни у каквом случају, кад би син од њега заискао, али се ипак целога века бојао да ће и синови, Иван и Алексије, такође кад било доћи и заискати новаца.

И гле, тај младић се настањује у очевој кући, живи са њим месец, па и два месеца дана, и обојица се слажу да не може бити боље. То последње је чак нарочито задивило не само мене, него и многе друге.

Петар Александровић Миусов, о коме сам ја већ говорио мало пре, далеки рођак Фјодора Павловића по првој му жени, десио се тада опет код нас, на свом имању изван вароши, удостојивши нас своје посете из Париза, у ком се беше већ сасвим настанио. Сећам се, он се баш и чудио више од свију нас, упознавши се са тим младићем, који га заинтересова и са којим је он, не без унутрашњег бола, понеки пут делио мегдане на пољу знања.

„Он је горд“, — говорио је он нама тада за њега, — „увек ће себи зарадити колико му треба, он и сад има пара да отпутује у иностранство — шта хоће он овде? Свима је јасно, да он није дошао оцу због новца, јер му га, свакако, отац неће ни дати. Да пије и да живи развратним живстом — то он не воли, а међу тим, старац никако не може без њега — тако су се зближили!“

То беше истина; младић је чак имао очигледан утицај на старца; овај чак као да поче понеки пут и да га слуша, премда је био необично — и, чак неки пут, пакосно тврдоглав; чак поче да се понеки пут боље и понаша...

Тек се после показа, да је Иван Фјодоровић долазио унеколико по молби и по пословима свога старијег брата, Димитрија Фјодоровића, кога је први пут у животу упознао и видео

такође скоро у то доба, баш приликом тога доласка, но са којим је због једне важне ствари, која се тицала више Димитрија Фјодоровића, ступио у преписку још пре доласка свога из Москве. Каква је то ствар била, читалац ће потпуно дознати у своје време сасвим подробно. Но крај свега тога, чак и тада, кад сам ја био дознао и за ту нарочиту околност, мени се и даље Иван Фјодоровић чинио загонетан, а његов долазак к нама ипак необјашњив.

Додаћу још то, да је Иван Фјодоровић тада имао изглед посредника и помиритеља између оца и свог старијег брата Димитрија, који је тада био отпочео велику заваду и чак формалну тужбу противу оца.

Та се породичица, понављам, састала тада сва заједно први пут у животу, и неки се њени чланови ту први пут у животу видеше један с другим. Једино што је најмлађи син, Аљоша Фјодоровић, већ читаву годину дана пре тога живео код нас, и на тај се начин затекао код нас раније од све браће. И ето баш о том Алексију ми је понајтеже говорити мојим садашњим предговорским причањем, пре него што ћу га извести на позорницу у самом роману. Али ћу морати и о њему написати предговор, ако ништа друго, оно да предходно разјасним једну врло важну тачку, а на име: ја свог будућег јунака морам да представим читаоцима већ у првом призору његовога романа у искушеничкој мантији. Да, тада је он већ читаву годину дана живео у нашем манастиру, и као да се спремао да се на сав век свој у њему затвори.

IV

Трећи син Аљоша.

Било му је свега двадесет година (брат његов Иван је био тада у двадесет четвртој, а најстарији им брат, Димитрије, у двадесет осмој години). Пре свега објављујем, да тај младић, Аљоша, ни најмање није био неки занесењак, и, бар по мом схватању, чак никако није био ни мистик. Ја ћу одмах на почетку казати своје мнење: он је просто био рани човекољубац, и што је ударио манастирским путем, то је било само стога, што га је у оно време само тај пут поразио и изнео пред њега, тако рећи, идеал неког излаза за његову душу, која се отимала из мрака светске злобе на светлост љубави. А поразио га је тај пут само стога, што је он тада на њему, на том путу, срео тада

необично, по његовом мишљењу, биће — нашег знаменитог манастирског старца Зосиму, кога је заволео и одао му се свом ватреном првом љубављу свога незаситивог и неутољивог срца. У осталом, ја нећу да одричем, да је он и тада већ био врло чудноват, почевши чак од колевке. Кад је већ реч о томе, ја сам већ напомињао о њему, да, оставши после матере сироче тек у четвртој години, он ју је после запамтио за цео свој век, њено лице, њено миловање, „баш као да стоји преда мном жива". Такве се успомене могу памтити (и то је свима познато) чак и из много ранијег доба, чак од две године, али само тако, да се у току целога века истичу као неке светле тачке из мрака, као откинут крајичак из читаве слике, која се сва угасила и ишчезла, осим само тога крајичка. Исто је тако било и са њим: он беше запамтио једно вече — летње, тихо; отворен прозор, коси зраци сунца на заласку (те косе зраке је запамтио понајбоље); у соби, у углу, икона, пред њом припаљено кандило, а пред иконом на коленима — своју матер, где горко плаче и рида као у хистерији, са подцикивањем и подвикивањем, при чем је њега узела у наручје, загрлила га снажно, тако, да га скоро боли, и моли се за њега Богородици, пружајући га из свога наручја обема рукама према икони као под покров Богородичин... и наједаред утрчи дадиља и у страху га отима од ње. Каква слика!

Аљоша је у том тренутку запамтио и лице своје матере: он говораше, да је оно било зането, као ван себе, али дивно, судећи по ономе, колико се он могао сетити. Но он је ретко коме волео поверавати ту успомену. У детињству и у младости он је био мало експанзиван и чак слабо разговоран, али не из бојажљивости или неке туробне недружевности, чак сасвим на против, него од нечега другог, од некакве чисто као унутрашње бриге, и то сасвим његове личне, која се није никог другог тицала, али која је била за њега толико важна, да је он због ње чисто заборављао за друге људе.

Но он је људе волео: изгледаше да је он цео век проводио, потпуно верујући у људе, а међу тим нико га никад није сматрао ни за сувише простодушна, ни за наивна човека. Нешто је било у њему што је говорило и што вас је убеђивало, а и доцније, целог живота, да он неће да буде људима судија, да он неће да узме на себе осуду, нити би он и за шта пристао да он некоме буде судија. Изгледало је чак, да је он све допуштао, нимало не осуђујући, премда често врло горко тугујући

због тога. Па не само то, него он је у том погледу био дотле дошао, да га нико није могао ни зачудити, ни уплашити, и то чак још у најранијој његовој младости. Дошавши у двадесетој својој години код оца, право у ту јазбину прљавог разврата, он, онако целомудрен и невин, само се ћутећки удаљавао, кад већ не би могао да гледа чудо, — али без и најмањег знака презрења, или осуде према икоме. А отац који је пре волео и знао живети по туђим кућама, те је према томе био човек фини и на увреде осетљив, и који га је спочетка неповерљиво и мрзовољно предусрео („много ми, вели, нешто ћути и много размишља сам за себе"), ускоро је међутим свршио тим, што га је почео страшно често грлити и љубити, и то већ после две недеље, — истина, са пијаним сузама, у напитој осетљивости, али се видело да га је заволео искрено и дубоко, и тако, како, наравно, такав као он, никад никога није волео...

Него, сви су тог младића волели, ма где да би се појавио, и то већ од најраније младости. Нашавши се у кући свога добротвора и васпитача, Јефима Петровића Пољенова, он је у толикој мери задобио за себе све у тој породици, да су га тамо сматрали сасвим као своје дете. А међу тим он је ступио у ту кућу још у таквим детињским годинама, у којима човек никако не може очекивати од детета неког срачуњеног лукавства, варања или вештине да се намеће, или да се допадне, вештине да неког наведе да га воли. Тако, да је он природно и непосредно имао у себи, тако рећи у самој природи, дар, да изазива према себи нарочиту љубав. Исто је то било са њим и у школи, а међу тим, човек би рекао, да је он био баш од такве деце, која изазивају према себи неповерење другова, неки пут подсмевања, па чак и мржњу. Он је, на пример, имао обичај, да се замисли, и чисто као да се издвајао од других. Он је од најранијег детињства волео да се склони негде у угао па да чита књиге, а међу тим и другови су га заволели, да сте га без поговора могли назвати општим љубимцем за све време, док је био у школи. Он је ретко бивао несташан, чак ретко весео, но чим би га погледали, сви би одмах увидели, да то никако није од неке мрзовоље и туробности у њему, него да је он, на против, уједначен и ведар. Међу вршњацима никад се није хтео истицати. Можда се он баш стога никада и никога није бојао, а међу тим, деца одмах разумедоше, да се он ни најмање не поноси својом неустрашивошћу, него гледа на као да не схвата, да

је он смео и неустрашив. Увреде никад није памтио. Дешавало се, да је већ на један сат после увреде одговарао на питање увредитељу, или би сам са њим започињао разговор, и то са таквим поверљивим и јасним изгледом, као да никако није ништа ни било међу њима. И није, да кажете, да је при том изгледао, да је случајно заборавио или да је намерно опростио увреду, него он њу просто није сматрао за увреду, и то је одлучно задобијало и покоравало децу. Он је имао само једну црту, која је у свима разредима гимназије, почињући од најнижег па до виших, изазивала код његових другова жељу да му се у шали подсмеју, али не зарад неког злобног исмевања, него стога, што их је то занимало и веселило. Та црта у њему била је чудновата занесењачка стидљивост и девичанска невиност. Он није могао да чује извесне речи и извесне разговоре о женама. Те су „извесне“ речи и разговори, на несрећу, неискорењиве у школама. Иначе чисти у души и у срцу дечаци, скоро још дечица, врло често воле да говоре у учионицама међу собом, па чак и на глас, о таквим стварима, сликама и обличјима, о којима вам неће сваки пут говорити чак ни солдати, и не само то, него солдати чак много шта и не знају и не разумевају од онога, што је већ познато још тако младој деци нашег интелигентног и вишег друштва. Моралног разврата ту, да кажете, још нема, цинизма ту такођер нема правог, развратног, унутрашњег, — него је ту цинизам спољашњи, и он се код њих не ретко сматра чак као нешто деликатно, фино, јуначко и достојно подражавања. Видевши да „Аљошка Карамазов“, кад се почне говорити „о томе“, брзо запуши уши прстима, они би се неки пут нарочито скупили сви у гомилу око њега, па би му, уклањајући му насилно руке од ушију, викали на обадва ува гадне речи, а он би се отимао, падао би на патос, легао би, покривао би се — и све то не говорећи им ни речи, не свађајући се, ћутећки сносећи увреду. Напослетку би га ипак остављали на миру, па му се не би више ругали и називали га „девојчицом“. И не само то, него би гледали на њега у том погледу са сажаљењем. Иначе, у школи је увек по учењу био међу најбољима, али никад није био обележен као први.

Кад је умро Јефим Петровић, Аљоша је још две године провео у губернијској гимназији. Неутешна супруга Јефима Петровића, скоро одмах после његове смрти, оде на дуже време у Италију са свом породицом, која се сва састојала из особа женскога пола, а Аљоша доспеде у кућу некаквим двема дамама,

али под каквим условима, он то ни сам није знао. И то му је била карактерна црта, и то у великој мери, што он нигда није волио бригу, о чијем трошку он живи. У том је био потпуна противност свом старијем брату, Ивану Фјодоровићу, који се напатио, сиротујући две прве године на универзитету, хранећи себе својим трудом, и који је још од раног детињства горко осетио, да живи на туђем хлебу, код добротвора. Но та чудновата црта у Алексијевом карактеру не могаше се судити строго, јер сваки, ко би га макар најмање познао, одмах, при првом таквом питању, које би се појавило, бивао би уверен, да је Алексије као неки јуродив[1] младић, коме кад би наједаред доспео у руке макар неки читав капитал, он би га, без икаквог размишљања и колебања, дао, чим би му ко поискао — или на какву добру сврху, или, можда, просто неком вештом обешењаку, кад би му овај заискао. И у опште говорећи, он као да никако није знао цену новцу, наравно не говорећи у буквалном смислу те речи. Кад би му давали омање суме новаца, да му се нађу, а које он никада није искао, он или по читаве недеље не би знао шта с њима да ради, или страшно не би пазио на њих, и за трен ока већ их није било. Петар Алексијевић Миусов, човек у погледу новаца и ћифтинске части врло осетљив и тугаљив, доцније, кад је добро упознао Алексија, изговорио је о њему овај афоризам: „Ово је, можда, једини човек на свету, кога ви оставите наједаред самог и без новаца на пијаци непознате вароши са милион становника, и он никако неће пропасти, нити умрети од глади и зиме, стога, што ће одмах добити јела, људи ће се очас за њега састарати и негде га наместити, а ако га не наместе, он ће се у часу сам негде наместити, и то га неће коштати никаква напрезања и никаква понижења, а ономе, ко га је примио, никаквог терета, него ће, можда, још уживати у томе“.

Гимназију није свршио; беше му остала још једна година, кад наједаред објави својим дамама, да иде оцу због једне ствари, која му паде на памет. Оне су га врло жалиле, и скоро га не хтедоше пуштати да иде. Пут је коштао врло мало, и даме му не дозволише да да у залогу свој сат, — поклон добротворове породице пред одласком у иностранство, — него га раскошно снабдеше средствима, чак новим хаљинама и рубљем. Он им међу

[1] Под речју јуродив, која првобитно значи: глуп, безуман, — овде се разуме хришћански подвижник, чија смиреност и покорност вољи Божијој површном погледу изгледа налик на лудило, на верски занос. Прев.

тим врати половину новца натраг, изјавивши, да неизоставно хоће да путује трећом класом. Дошавши у нашу варош, он на прва питања родитељева: „Зашто је управо изволео доћи, кад још није свршио школу?" — просто ништа не одговори, него је био, како се прича, необично замишљен. Ускоро се показа, да истражује гроб своје матере. Он чак сам признаде тада, да је зато дошао. Али тешко да је то био сав узрок његовог доласка. Највероватније је од свега, да он тада ни сам не би знао, нити би икако могао објаснити: шта се то управо као наједаред подигло из његове душе и неодољиво га вукло на некакав нов, непознати, али већ неизбежан пут? Фјодор Павловић му не могаде показати где је сахранио своју другу супругу, зато што никада није излазио на њен гроб, после тога како су закопали сандук, а како је то било доста давно, он је чак и сасвим био заборавио, где су је тада сахранили...

Овом приликом да рекнемо коју реч и о Фјодору Павловићу. Он дуго времена пре тога није живео у нашој вароши. Једно три, четири године после смрти друге жене му, он пође на Југ Русије и нађе се напослетку у Одеси, где и проведе једно за другим, неколико година. С почетка се упозна, по његовим сопственим речима, „са многим Чивутима, Чивучићима, Чивама и Чивучадима", а свршио је с тим, да је напослетку не само код Чивута, него „и код Јевреја бивао у кућу приман и дочекиван". Човек мора помислити, да је у то доба он и развио у себи нарочиту вештину куцкати и тећи пару. А вратио се поново и коначно у нашу варошицу свега на три године пре доласка Аљошиног. Пређашњи познаници његови нађоше да је страшно остарео, премда он ни из далека још не беше толико стар. Он се сада држао, није да рекнете, благородније, него неколико дрскије. Код те се пређашње будале наједаред појавила потреба, да сад он друге прави будалама. А понашати се скандалозно према женскињама волео је не само као и пре, него сад некако још и одвратније. Он ускоро постаде у нашем округу оснивачем неколико крчми. Видело се, да има једно сто хиљада, или можда нешто мање. Многи од варошких и околних становника одмах се код њега задужише, наравно, на сигурну залогу. А у последње време он се некако оклёмпи и отежа, некако поче да губи одмереност, прибраност, паде чак у некакву лакомисленост, почињаше једно а свршаваше друго, некако се растрзаше и све чешће и чешће се јако опијаше, и, да не беше још увек оног лакеја Григорија,

који је у то доба већ и сам био прилично остарео и пазио на свога господара као какав васпитач, Фјодор Павловић би можда зло прошао. Долазак Аљошин као да је утицао на њега чак и у моралном погледу: у том човеку, који беше пре времена остарео, као да се беше нешто пробудило од онога, што већ одавна беше утрнуло у његовој души.

„Знаш ли ти", поче он често говорити Аљоши, загледајући се у њега, „да си ти на њу налик, на „кликушу"?[1] Тако називаше он своју покојну жену, матер Аљошину.

Него гроб кликушин показа Аљоши, напослетку, слуга Григорије. Он га одведе на наше варошко гробље, и тамо, у удаљеном крајичку, показа му гвоздену, не скупоцену, али чисту плочу, на којој чак беше натпис са именом, сталежом, годином рођења и смрти покојнице, а доле беше чак урезано нешто на форму неке строфе са старинским гробљанским стиховима, који се обично употребљавају на гробовима света из средњег сталежа. За чудо, та плоча беше дело Григоријево. То је он сам њу подигао над гробом јадне „кликуше", и то о свом трошку, пошто је Фјодор Павловић, коме је он већ толико пута досађивао напоменама о томе гробу, отпутовао напослетку у Одесу, махнувши руком не само на гробове, него и на све своје успомене. Аљоша не показа на материном гробу никакве нарочите нежне осетљивости; он само саслуша озбиљно и разложно причање Григоријево о подизању плоче, одстоја неко време са погнутом главом и оде, не проговоривши ни речи. Од тога доба можда читаву годину дана није ни излазио на гробље. Но на Фјодора Павловића је тај мали догађај такођер имао свој утицај, и то врло оригиналан. Он наједаред узе хиљаду рубаља и однесе их у наш манастир за спомен душе своје супруге, али не друге, Аљошине матере, не „кликуше", него прве, Аделаиде Ивановне, оне што га је тукла. Пред вече тог истог дана он се опи и грдио је пред Аљошом монахе. Сам он није био ни мрве религиозан, он можда никад свога века ниједне свеће од гроша није припалио пред иконом. Чудновати наступи изненадних осећања и изненадних мисли бивају у таквих људи.

Ја сам већ говорио, да је он био врло отежао и клонуо. Израз његовог лица је у то време представљао нешто, што је на први поглед сведочило о каквоћи и природи читаве његове

[1] Жена која пати од такве женске болести, да често од муке јако виче. Кликуша — викачица.

прошлости. Осим дугачких и меснатих кесица под сићушним му очима, вечно безобразним, подозривим и подсмевачким, осим множине дубоких бора на малом, но подебелом му лицу, — испод његове шиљасте браде беше се обесио велики подваљак, меснат и подужи као нека кеса, што му даваше некакав одвратно-сладострастан изглед. Додајте томе још зверски грамжљива, дугачка уста, са дебелим уснама, испод којих се виђаху мали окрњци црних скоро изедених зуба. Он би се увек упрскао пљувачком, кад би почео говорити. У осталом, он је увек волео да се шали са својим лицем, премда је, канда, њиме био задовољан. Нарочито би указивао на свој нос, не врло велики, али врло танак, са јако истакнутом грбом: „прави римски“, говораваше он, „заједно са подваљком — права физиономија старог римског патриција из времена пада римске царевине“. Тиме се он, канда, поносио. Доста на брзо после наласка гроба материног, Аљоша му наједаред изјави, да хоће да ступи у манастир и да монаси пристају да га приме за искушеника. Он објасни при том, да је то његова необично јака жеља, и да он моли од њега, као од оца, свечану дозволу. Старац већ знађаше, да је старац Зосима, који се спасавао у манастирском скиту[1], учинио на његовог „тихог дечка“ нарочит утицај.

— Тај им је старац, наравно, најпоштенији монах, — рече он, ћутљиво и замишљено саслушавши Аљошу, но скоро ни најмање се не зачудивши његовој молби: — Хм... дакле ти тамо хоћеш, мој тихи дечко! — Он беше у полак пијан, и наједаред се насмехну својим дугачким, полупијаним осмехом, који не беше без подмуклости и пијаног лукавства: Хм... а ја сам видиш баш тако и предосећао, да ћеш ти ма чим таквим свршити, — можеш ли ти то себи представити? Ти си од увек баш тамо тежио и гледао. Најпосле, не браним, ти имаш своје две хиљадице, то ти је опрема, а ја те, анђеле мој, никад нећу оставити, а и сад ћу тамо платити за тебе што устреба, ако заишту. Но, а ако не заишту, што да се намећемо, зар није тако? Јер ти трошиш пара̑, као канарица, по два зрна на недељу... Хм... Знаш ли, у једном манастиру има једно село близу вароши, и тамо је већ свима познато, да у њему само „манастирске жене живе“, тако их тамо зову, једно тридесет комада жена, чини ми се... Ја сам тамо био, и, знаш, занимљиво је, наравно, на свој начин, — то је ипак нешто ново, нека разноврсност. Рђаво је само у толико,

[1] Усамљена ћелија, подаље од света, па и од манастира. У њој обично живи строго испосничким животом по један пустињик — монах.

што је страшан русизам. — Францускиња[1] још никако нема, а могло би их бити, имају новаца. Него кад дознаду[2], доћи ће. Но, а овде је добро, овде нема манастирских жена, а монаха има једно двеста комада. Поштено. Испосници. Признајем... Хм. Дакле ти к монасима хоћеш? А мени те је жао, Аљоша, ја сам те ваистину, хоћеш ли веровати, заволео... У осталом, баш добро: помолићеш се и за нас грешнике, јер смо се и сувише много нагрешили, седећи овде. Ја сам увек о томе мислио: ко ли ће се то за мене некад Богу помолити? Постоји ли на свету такав човек? Мили мој дечко, ја сам ти у том погледу страшно глуп, ти можда не верујеш? Страшно. Видиш, ја, ма како да сам иначе глуп, ипак о том непрестано мислим, — мислим, — не често, дабогме, али ипак. Јер немогућно је, мислим ја, да ме ђаволи забораве кукама одвући к себи, кад умрем. И тада мислим: куке? А од куд им те куке? Од чега су? Гвоздене? А где их кују? Имају л' ваљда тамо некакву фабрику? Јер тамо у манастиру иноци као у воску држе, да у паклу има, на пример, таван. А ја сам ето готов да поверујем у пакао, али само без тавана; тако ми он дође као деликатнији, просвећенији, то јест, на лутерански начин. А у самој ствари зар није свеједно: с таваном или без тавана? Јер ето, у чем се то проклето питање састоји. Но а ако нема тавана, онда нема ни кӯка. А ако нема кӯка, онда све на страну; опет дакле невероватно: ко ли ће ме тада кукама повући, јер ако ме не повуку, онда шта ће бити, где је онда правда на свету? Il faudrait les inventer[3], те куке, за мене нарочито, само за мене, јер да ти знаш, Аљоша, какав сам ја срамотњак!...

— Па тамо нема кука, изговори Аљоша, тихо и озбиљно загледајући се и испитујући оца.

— Да, да, само сенке од кука. Знам, знам. То као што је један Француз описивао пакао: Ја сам видео сенку од једног кочијаша који је сенком од једне четке рибао сенку од једних каруца[4]. Од куд ти, соколе, знаш, да нема кӯка? Док будеш неко време код калуђера, мало ћеш друкчије причати. А, у осталом, иди, дођи тамо до истине, па дођи да ми причаш:

[1] Т. ј., развратних Францускиња.

[2] Т. ј. кад Францускиње дознаду.

[3] „Требало би их измислити".

[4] „J'ai vu l'ombre d'un cocher qui avec l'ombre d'une brosse frottait l'ombre d'une carosse".

ипак ће лакше бити њи на онај свет, кад поуздано знаш, шта има тамо. А и лепше ће ти бити код монаха, него код мене, са пијаном старчекањом, и са девојчурама... премда за тебе, као ни за анђела, ништа приионути неће. Но, да ако и тамо ништа за тебе не прионе, ето ти зашто ти и дозвољавам: што се у то уздам. Теби није врана мозак попила. Плануђеш и угасићеш се, излечићеш се и натраг ћеш доћи. А ја ћу те чекати: јер ја осећам, да си ти једини човек на земљи, који ме није осудио, дечко мој мили, та ја осећам то, и не могу не осећати то.

И он чак заслини. Он беше сентименталан. Он беше пакостан и сентименталан.

V

Старци.

Можда ће неко од читалаца помислити, да је мој младић био болешљива, екстази наклоњена, оскудно развијена природа, бледо сањало, клонуо, изнурен човек. Напротив, Аљоша је у то време био стасит, румених образа, ведра погледа, деветнаестогодишњи младић, пун здравља и снаге. Он је био у то време чак врло леп, лепо развијен, средње високог раста, тамно смеђ, са правилним, премда мало дугуљастим овалом лица, са сјајним, тамносивим, широко размакнутим очима, веома замишљен и, очигледно, веома спокојан.

Можда ће неко рећи да црвени образи не сметају ни фанатизму ни мистицизму, но мени се тако чини, да је Аљоша био више него ико реалиста. О, наравно, у манастиру је он потпуно веровао у чуда, али, по мом схватању, чуда никад не збуњују реалисту. Неће чуда довести реалисту да верује. Прави реалиста, ако не верује, увек ће наћи у себи снаге и способности да не поверује у чудо, а ако чудо стане пред њега као неуклоњива чињеница, онда он пре неће поверовати својим осећајима, него што ће допустити и признати факт. А ако га и допусти и призна, онда ће га допустити као природну чињеницу, која му само до сада није била позната. Код реалисте се не рађа вера услед чуда, него чудо услед вере. Кад реалиста једаред поверује, то он баш услед свог реализма мора допустити и признати и чудо. Апостол Тома је изјавио, да неће поверовати док не види, а кад је видео, он рече: „Господ мој и Бог мој!" Је ли га чудо нагнало да верује? Понајвероватније је, да није, него је поверовао једино с тога, што

је желео да верује, и што је, можда, већ веровао потпуно, у дубини своје душе, шта више још тада, кад је изговарао: „Нећу веровати, док не видим“.

Рећи ће можда неко да је Аљоша био туп, неразвијен, да није довршио школу и тако даље. Да није довршио школу, то је истина, но казати, да је он био туп или глуп — била би велика неистина. Ја ћу просто поновити оно, што сам рекао горе: он је на тај пут ступио само стога, што га је у то време једино тај пут свега задобио и наједаред му јасно пред очи изнео сав идеал излаза за његову душу, која се отимала из мрака на светлост. Сад додајте, да је он био младић унеколико већ од нашег последњег времена, то јест, частан и поштен по својој природи, који је тражио истину, који ју је тражио и веровао у њу; који је, поверовавши, тражио да одмах у тој истини учествује свом силом своје душе и који је тражио да одмах учини какав подвиг, са неизоставном жељом, да, ако хоћете, и све жртвује за тај подвиг, па макар и сам живот. Премда, на жалост, ти младићи не разумеју, да је у множини таквих случајева, жртвовати свој живот — можда најлакша жртва од свих жртви, и да, на пример, жртвовати пет-шест година своје бујне младости на мучно и тешко учење, на науку, па макар само за то, да удесетостручи у себи силе за службу тој истој истини и том истом подвигу, који је заволео и који је наумио да изврши — таква жртва је, куд год погледате, за многе од њих претешка. Аљоша је изабрао само свима противан пут, али са таквом истом жудњом за што бржим подвигом. И тек што се он, замисливши се озбиљно, уверио да бесмртност и Бог постоје, он је одмах, сасвим природно, рекао себи: „Хоћу да живим за бесмртност, а на половњачки компромис не пристајем“. Исто тако, да је решио био да бесмртности и Бога нема, он би оног тренутка пошао у атеисте и социјалисте (јер социјализам није само радничко питање, него је то по превасходству атеистичко питање, питање савременог оваплоћења атеизма, питање Вавилонске куле, која се зида управо без Бога, не зато, да се са земље дође до неба, него да се небо свуче на земљу).

Аљоши се чак учинило чудновато и немогућно да живи као пре. Речено је: „Раздај све па пођи за Мном, ако хоћеш да будеш савршен“. Стога и Аљоша рече себи: „Не могу ја, место „свега“, дати две рубље, а место „иди за Мном“, одлазити само у цркву на службу“. Из успомена његовог детињства, можда се сачувало нешто о нашем оближњем манастиру, куда га је могла

мати водити на црквену службу. Можда су што утицали и коси зраци сунчаног заласка пред иконом, према којој га је пружала болна му мати. Он нам тада дође замишљен можда само зато. да види, је ли ту све или су ту само „две рубље“ и — у манастиру наиђе на овога старца...

Тај старац, као што сам већ саопштио горе, био је старац Зосима; него овде би сад требало рећи неколико речи о том: шта су то уопште „старци“ у нашим манастирима. Међу тим, мени је ево жао, што се на том пољу не осећам доста стручан и чврст. Али ћу ипак покушати да саопштим у неколико речи. И пре свега, стручни људи тврде, да су се старци и старачки живот појавили код нас, по нашим руским манастирима, тек сасвим недавно, нема чак ни сто година, док на свем православном Истоку, нарочито на Синају и у Светој Гори, постоје старци већ више од хиљаду година. Тврде, да је староштво постојало и код нас у Русији у најстарија времена, или да је свакојако морало постојати, али доцније услед руских народних јада и невоља, услед Татарске најезде, унутрашњих побуна и прекида прећашњих веза са истоком после пада Цариграда, та се установа заборави и стараца нестаде. А наново их је увео један од великих подвижника (као што га зову), Пајсије Величковски и његови ученици, али и до данас, чак и после скоро сто година, постоји тек у мало манастира, и чак их скоро гоне, као неку нечувену у Русији новотарију. Староштво је нарочито напредовало код нас у Русији у једној знаменитој монашкој пустињи — у Козељској Оптиној. Кад га је и ко га је увео и у наш манастир — не могу казати, но старац Зосима био је већ трећи старац у њему, но и он је већ скоро умирао од старости и болести, а ко да га замени — то се чак није ни знало. То питање је за наш манастир било важно, јер наш манастир ничим нарочито није био знаменит до то доба: у њему не беше ни моштију светих угодника, ни самојављених чудотворних икона, није било чак ни знаменитих предања, скопчаних са нашом историјом, а није имао ни историјских подвига и заслуга за отаџбину. Он се подигао и прославио широм целе Русије нарочито због стараца — богомољци су долазили до нас гомилама из целе Русије, из даљине на хиљаде километара, да виде и чују те наше старце.

Па шта је то старац?

Старац — то је онај који узима вашу душу, који узима

вашу вољу у своју душу и у своју вољу. Изабравши себи старца, ви се одричете од своје воље и предајете је њему у потпуну послушност, са потпуним самоодрицањем. То искушење, ту страшну школу живота онај, који се предаје, прима добровољно, у нади да ће после дугог искушења победити себе, да ће овладати собом у толикој мери, да може, напослетку, послушношћу у току целога живота, постићи потпуну слободу, то јест, слободу од самога себе, да избегне судбу оних, који су цео век проживели, а себе у себи нису нашли.

Тај проналазак, то јест стараштво — није теоријски, него је изведен на Истоку из праксе, данас већ хиљадугодишње. Обвезе према старцу нису то што обично „послушање“, искушеништво, које је од увек постојало и у нашим руским манастирима. Овде се (у стараштву) признаје вечна исповест свих оних, који се труде и врше подвиге код старца — и неразрушива свеза између онога, који је свезао, и свезанога. Прича се, на пример, да је једаред, у најстарија времена хришћанства, један такав искушеник, не испунивши некакво послушање, које му је наложио његов старац, отишао био од њега из манастира и дошао био у други крај — из Сирије у Египат. Тамо се после дугих и великих подвига, удостојио, напослетку, да претрпи мучења и патничку смрт за веру. Но кад је црква сахрањивала тело његово, штујући га већ као светитеља, онда се наједаред при узвику ђаконовом: „Оглашени изиђите!“ — мртвачки сандук са телом мучениковим, које лежаше у њему, откиде с места и би избачен из храма, и тако до трипут. И тек напослетку дознадоше, да тај мукотрпник још кадгод није испунио послушање, него је отишао био од свога старца, те према томе без одобрења старчева није му се могло ни опростити, чак и крај свих његових великих подвига. Но кад га је дозвани старац ослободио од послушања, тада се тек могао свршити и његов погреб.

Наравно, све је то само древна прича, али ево шта се недавно догодило: један од наших савремених инока спасавао се у Светој Гори, и наједаред му његов старац заповеди да остави Свету Гору, коју је он, из дубине душе своје, био заволео као светињу, као тихо пристаниште — па да иде најпре у Јерусалим на поклоњење светим местима, а после натраг у Русију, на Север, у Сибир: „Тамо је теби место, а не овде“.

Поражени и тугом убијени монах јави се у Цариграду ва-

сељенском патријарху и мољаше га да га разреши од тог послушања, али му ето и васељенски владика одговори, да га не само он, „патријарах васељенски, не може разрешити, него на свој земљи нема, нити може бити такве власти, која би га могла разрешити од послушања, које му је једаред старац наложио, осим једино власт оног истог старца, који му је заповедио. — На тај начин старaштво је обдарено влашћу у извесним приликама безграничном и непостижном. Ето зашто је у многим манастирима старaштво код нас с почетка било дочекано скоро са гоњењем.

Међу тим у народу су старце одмах почели високо уважавати. К старцима нашег манастира, на пример, долазио је и прост свет, и врло знатни људи, с тим, да им, бацивши се пред њих, исповедају своје сумње, своје грехе, своје патње, и да измоле савета и упутства. Видевши то, противници стараца су викали, заједно са другим оптужбама, да се овде самовољно и лакомислено понижава тајна црквене исповести, — премда, кад послушник или светски човек непрекидно исповеда своју душу старцу, то се никако не врши као тајна црквене исповести. Свршило се међу тим тако, да се обичај манастирских стараца одржао и мало по мало се одомаћује по руским манастирима. Истина је, до душе, и то, да то испитано и већ хиљадугодишње оруђе за морални препорођај човеков од ропства ка слободи и ка моралном усавршавању може да се претвори и да постане оружје са обе стране оштро, тако да по неког може довести, место смирености и потпуног господарења над самим собом, напротив, до најсатанскије гордости, то јест до ланаца, а не до слободе.

Старац Зосима могао је имати једно шездесет и пет година, био је властеоског рода, негда је у најранијој младости био у војеној служби и био је на Кавказу виши официр. Без сумње, он је морао поразити Аљошу каквим било својством своје душе.

Аљоша је живео у самој ћелији старчевој, који га је врло заволео и примио га к себи. Мора се приметити, да Аљоша, живећи тада у манастиру, још ничим није био свезан, могао је излазити куд хоће, ако ће и на читаве дане; и премда је носио своју подмантију, носио ју је добровољно — да се ни од кога у манастиру не би разликовао. Но, дабогме, то се и њему самом допадало. Могућно је, да је на младићску уобразиљу утицала та моћ и слава, која је непрестано окружавала његовога старца.

За старца Зосиму су многи говорили, да је он, пуштајући

к себи толико година све који му долажаху да исповеде своје срце и који су жељни били да од њега чују савета и благих мелемних речи, — да је он тако много исповести и горког кајања примио у своју душу, да је на крају добио већ тако фину проницавост, да је одмах при првом погледу на лице непознатога, који би му дошао, могао погађати: су чим је онај дошао, шта му треба, и чак какве врсте мучење растрза његову савест, и зачуђивао је, збуњивао и скоро плашио долазника таквим познавањем његове тајне, пре него што је онај и једну реч проговорио. При том је Аљоша скоро свагда примећивао, како су многи, скоро сви, који су први пут улазили код старца на усамљени разговор, како су они улазили са страхом и беспокојством, а излазили су од њега скоро увек светли и радосни, — и најтуробније лице претварало би се у срећно и задовољно. Аљошу је необично поражавало и то, што старац ни најмање не беше строг; напротив, бивао је скоро увек весео у опхођењу. Монаси су за њега говорили, да он нарочито прилања душом ономе, ко је грешнији, — а ко је најгрешнији, тога ће он највећма и заволети.

Међу монасима су се налазили, чак и пред сам крај живота старчева, људи који га нису трпели и који су му завидели, но њих је бивало све мање, и они су ћутали, премда је међу њима било неколико знаменитих и важних у манастиру лица, као на пример један од најстаријих инока, који је држао завет дугог и великог ћутања и строгог поста. Но ипак огромна је већина ипак била на страни старца Зосиме, а многи између њих су га чак волели из свег срца, ватрено и искрено; неки су му чак били одани скоро фанатички. Такви су отворено говорили, у осталом не баш сасвим гласно, да је он светац, да о том већ нема никакве сумње, и, предвиђајући његов блиски крај, очекивали су чак одмах и чудеса и велику славу за манастир од покојника у најскоријој будућности.

У чудесну силу старчеву веровао је без поговора и Аљоша, исто као што је без поговора веровао и у причу о сандуку, што је летео из цркве. Он је видео, како су се многи од долазника са болесном децом или одраслим рођацима, који су молили, да старац метне на њих руке и да прочита над њима молитву, — брзо враћали, — понеки чак већ и сутра дан, — и како су се, падајући у сузама пред старцем, захваљивали за исцељење својих болесника. Да ли је то збиља било исцељење, или само природно побољшање у току њихове болести, за Аљошу ту није постојало

питање, јер он је већ потпуно веровао у духовну силу свога учитеља, и слава старчева беше чисто као његов лични триумф. Нарочито, би му дрхтало срце и сав би чисто сијао, када би старац излазио ка гомили богомољаца из простог народа, који га чекаху код врата скита и који се нарочито стицаху овде из целе Русије, да виде старца и да добију од њега благослов. Они би се бацали пред њим на земљу, љубили би његове ноге, целивали би земљу, на којој он стоји, у глас би јечали; жене би пружале према њему своју децу, приводили су к њему болесне жене — викачице, „кликуше". Старац говораше с њима, читаше над њима кратку молитву, благосиљаше их и отпушташе.

У последње време, од наступа своје болести, он биваше неки пут тако слаб, да је једва био у стању да изиђе из ћелије, и богомољци би чекали неки пут на његов излазак по неколико дана. За Аљошу то не беше никакво питање, што они њега тако воле, што они пред њим падају на земљу и плачу од милине, чим само угледају његово лице. О, он је одлично разумевао, да за смирену душу руског простог човека, измучену радом и јадом, а што је најглавније, вечитом неправдом и свагдашњим грехом, како својим тако и светским, — да за душу простог Руса нема јаче потребе и утехе него наићи на светињу или на светитеља, пасти пред њега и поклонити му се.

„Ако је код нас грех, неправда и искушење, то ипак постоји на земљи — тамо негде, светитељ и човек виши од нас; зато он зна и има истину, зато он зна правду: значи, правда не умире на земљи, па ће, дакле, кад-тад, и к нама доћи, и завладаће на свој земљи, као што је обећано".

Знао је Аљоша, да тако исто осећа па чак и размишља народ, он је разумевао то; но то, да је баш старац тај светац, тај чувар Божије правде у очима народа — у то ни он сам није сумњао ни најмање, заједно са тим плачућим сељацима и њиховим болним женама. Убеђење пак, да ће старац, кад премине, прибавити необичну славу манастиру, беше овладало душом Аљошином можда јаче, него ли код кога другог у манастиру. И уопште све ово последње време некакво дубоко, пламено унутрашње усхићење све се јаче и јаче распламћиваше у његовом срцу. Њега не збуњиваше ни најмање, што тај старац пред њим стоји ипак тек као једна јединица: „Свеједно, он је светац, у његовом је срцу тајна духовног препорођаја свију нас, она моћ, која ће напослетку васпоставити правду на земљи, и биће сви свети, и

волеће један другог и неће бити ни богатих, ни сиромашних, ни оних, што се узвишују, ни понижених, него ће бити сви као деца Божија, и настаће право Царство Христово".

Ето о чему је сањало срце Аљошино.

*

Изгледа да је на Аљошу најсилнији утисак учинио долазак његова два брата, која он дотле никако није знао. Са братом се Димитријем здружио брже и ближе, премда је овај дошао доцније, него са другим (једноутробним) братом својим, Иваном Фјодоровићем. Њега је страшно занимало да позна брата Ивана, но он ето већ два месеца ту живи, и они никако да се зближе: Аљоша је и сам био ћутљив, и као да је чекао нешто, а брат Иван, премда је Аљоша с почетка опазио на себи његове подуже и радознале погледе, наскоро престаде чак и мислити о њему. Аљоша примети то са неком смућеношћу. Он мишљаше да та равнодушност братова долази од разлике у њиховим годинама, а нарочито у образовању. Но Аљоша је мислио и друго: тако мâло љубопитство и учешће према њему можда је код Ивана долазило и од нечега Аљоши сасвим непознатог. Њему се све некако чинило, да је Иван нечим забављен, нечим унутрашњим и важним, да он нагло тежи и јури некаквој сврси, можда врло тешкој, тако да њему и није до њега, и да ето то и јесте онај једини узрок, зашто он гледа на Аљошу расејано.

Аљоша се давао у мисли и о томе: да нема ту каквог било презрења према њему, приглупом манастирском искушенику, од стране ученога атеисте. Он је тачно знао да је његов брат атеиста. На то презрење, ако га је и било, он се не могаше наћи увређен, но ипак је са неком непојмљивом самом себи и немирном смућеношћу очекивао, када ће брат зажелети да му приђе ближе.

Брат Димитрије Фјодоровић изражавао се о брату Ивану са најдубљим уважењем, говорио је о њему са некаквим нарочито дубоким осећањем. Од њега је Аљоша дознао све појединости оног важног дела, које је у последње време свезало оба старија брата необичном и блиском везом. Одушевљени одзиви Димитријеви о брату Ивану били су тим карактеристичнији у очима Аљошиним, што је брат Димитрије, кад се упореди са Иваном, био човек скоро сасвим необразован, и, стављени један поред другога, они су, у погледу личности и карактера, пред-

стављали такву очигледну противност, да би скоро немогућно било измислити два човека, већма неслична међу собом.

У то се, ето, време десио састанак, или, боље рећи, породични збор те нескладне породице у ћелији старчевој. Збор је тај имао необичан утицај на Аљошу. Повод за тај збор био је управо лажан. Тада су несугласице због наследства и имовинских рачуна Димитрија Фјодоровића са његовим оцем, Фјодором Павловићем, као што изгледа, биле дошле до немогућне тачке. Односи се заоштрише и постадоше несносни. Фјодор Павловић је, канда, први у шали дао мисао, да се сви састану у ћелији старца Зосиме, па, премда неће прибегавати његовом посредовању, ипак да се некако пристојније споразумеју, при чем би чин и лице старчево могли утицати задобијајући и примирујући. Наравно, Димитрије Фјодоровић, који код старца никад није био и који га чак никад није ни видео, одмах је помислио, да отац хоће старцем да га уплаши; но како је он и сам себе потајно укоравао због многих, особито оштрих, испада у препирци са оцем у последње време, то је примио позив. Узгред напомињем, да он није живео у очевој кући, као Иван Фјодоровић, него одвојено, на другом крају вароши.

Овом приликом се десило, да се Петар Александровић (Миусов), који је у то доба живео код нас, нарочито ухватио за ту идеју Фјодора Павловића. Либерал четрдесетих и педесетих година, слободни мислилац и атеист, он је, можда из дуга времена, а можда и зарад лакомислене забаве, узео у тој ствари необично учешће. Он наједаред зажеле да види манастир и „свеца". Како је још непрестано трајала његова парница са манастиром и још се одуговлачио спор око граница њихових имања, око некаквих права на сечу шуме и на риболов у речици и друго, то се он пожури да се тиме користи тобоже зато, што би као хтео да се сам разговори са оцем игуманом: да ли се не би како могао њихов спор свршити мирно и љубавно? Посетилац са таквим лепим намерама, могао је, дабогме, бити примљен пажљивије и предусретљивије, него други, који долази само из љубопитства.

Услед свих тих околности могло се унеколико унутрашњим путем утицати на болног старца, који у последње време скоро никако не излазаше из своје ћелије и који, због болести, одбијаше чак и обичне, редовне посетиоце. Свршило се тиме, да је

старац дао пристанак, и дан њиховог доласка би одређен. „Ко је мене поставио да делим њихову имовину?“ толико је само старац са осмехом изјавио Аљоши.

Дознавши за тај састанак, Аљоша се врло сневесели. Ако је ко од тих парничара и противника могао гледати озбиљно на тај збор, то је био, без сумње, само брат Димитрије; а остали ће сви доћи због лакомислених и за старца можда увредљивих сврха, — ето шта је увиђао Аљоша. Брат Иван и Миусов доћи ће из љубопитства, и то можда из најгрубљег, а отац његов, можда због какве било лудачке и глумачке сцене. О, макар да је Аљоша ћутао, он је већ довољно и дубоко знао свога оца. Понављам, тај дечко никако није био толико простодушан, као што су сви мислили.

С тешким осећањем очекивао је он назначени дан. Без сумње, он се бринуо у себи, у свом срцу, о том, да се све те породичне несугласице како било сврше. Но, крај свега тога, најглавнија његова брига била је о старцу: он је страховао и дрхтао за њега, за његов углед, бојао се каквих увреда према њему, а нарочито финих, учтивих подсмевања Миусовљевих и непотпуно и са висине изговорених израза ученога Ивана, — тако се све то њему представљало. Он чак хтеде да ризикује да унапред обрати на све то пажњу старчеву, да му рекне што било о лицима, која могу доћи, али се предомисли и oћута. Само у очи одређеног дана поручи преко једног познаника брату Димитрију, да га врло воли и да очекује од њега да испуни што је обећао. Димитрије се замисли, јер никако не могаше да се сети, шта је он то њему обећао, те му само писмом одговори, да ће се из све снаге уздржати „од нискости“, и премда дубоко уважава старца и брата Ивана, али је убеђен, да ту или је њему (Димитрију) спремљена некаква замка, или је то нека недостојна комедија. „Но, крај свега тога, пре ћу прогутати свој језик, него што ћу ускратити поштовање светоме мужу, кога ти толико обожаваш“, доврши Димитрије своје писамце.

Аљошу оно баш није много охрабрило.

— КРАЈ ПРВЕ ГЛАВЕ —

ТАИДА (THAÏS)

— Анатол Франс —

— НАСТАВАК —

Допаде се осредње, пошто није имала довољно искуства, а осим тога и зато, што гледаоци нису били подстрекнути на дивљење сталним хвалама и проношењем њенога гласа. Али после почетничког играња од неколико месеца, које ни мало није привукло пажњу, моћ њене лепоте плану на позорници с толиком снагом, да се усколеба сва варош. Цела Антиохија се гушила у позоришту. Царски чиновници и први грађани долазили су под утицајем јавног мњења. Носачи, чистачи и раденици пристанишни лишавали су се лука и хлеба, да би платили своје место. Песници су састављали епиграме у њену част. Брадати философи грмели су против ње у купатилима и гимназијама; при пролазу њене носиљке, хришћански свештеници су окретали главу. Праг њене куће био је кићен цвећем и заливен крвљу. Добивала је од својих драгана злата, и то не бројено, већ на медимну мерено; и сва блага, која су штедљиви старци били нагомилали, притицала су као реке, под њеним ногама. Ето, зашто је њена душа била ведра. Радовала се у благом поносу народној наклоности и доброти богова и будући толико вољена, волела се и сама.

Кад се за неколико година науживала дивљења и љубави Антиохијанаца, обузе је жеља да опет види Александрију и да покаже своју славу вароши, у којој је, као дете, у беди и сраму, изгладнела и сува као скакавац, скитала по прашљивом путу. Златна варош је прими радосно и обасу је новим благом. Кад се појави у играма, то би сјајан успех. Дођоше јој небројени обожаваоци и љубазници. Примала их је равнодушно, пошто је почела губити наду да ће најзад опет наћи једног Лолија.

Прими међу толиким другим и философа Никија, који ју је желео, ма да се био зарекао да ће живети без жеља. При свем

свом богатству, био је разуман и пријатан. Али је он не очара ни оштроумношћу свог ума, ни љупкошћу својих осећања. Није га волела и чак се срдила покадшто на његове отмене подсмехе. Вређале су је његове сталне сумње. Он није веровао ни у шта, а она је веровала у све. Веровала је у божје провиђење, свемоћ злих духова, чини, истеривање духова, вечну правду. Веровала је у Исуса Христа и добру богињу сирску; веровала је још да кучке лају кад натмурена Хеката прелази преко раскршћа, и да жена надахњује љубав кад сипа један напитак у пехар обавијен крвавим руном овчијим. Жудела је за непознатим; призивала је бића без имена и живела у непрекидном ишчекивању. Будућности се страшила и хтела је да је сазна. Скупљала је око себе Изисине свештенике, калдејске маге, надри лекаре и црне врачаре, који су је варали увек и нису је напуштали никад. Бојала се смрти и видела ју је свуда. Кад се одавала уживању, изгледало јој је на један мах, да леден прст дира у њено голо раме и, сва бледа, викала је престрављена у загрљају руку, које су је стезале.

Никије јој је говорио:

— Да ли је наша судба да сиђемо са белим власима и смежураним лицем у вечну таму, или је пак данашњи дан, који се осмехује сад на пространом небу, наш последњи дан, — шта мари, о моја Таидо! Сладимо живот. Ми ћемо много живети ако будемо много осетили. Нема другог сазнања сем чулног: љубити значи разумети. Што не знамо, не постоји. Зашто себе мучити за једно ништа.

Она му је одговорила љутито:

— Презирем оне који се као ти не надају ни у шта и не боје ничега. Хоћу да знам! Хоћу да знам!

Да би сазнала тајну живота поче читати књиге философа, али их не разуме. У колико су се године њеног детињства удаљавале од ње, у толико их се радије сећала у својој души. Волела је да, прерушена, обилази у вече уличице, путеве, јавне тргове, где је била у беди одрасла. Жалила је што је изгубила своје родитеље, а нарочито што није била у могућности да их воли. Кад је сусретала хришћанске попове, мислила је на своје крштење и осећала се збуњена. Кад је, једне ноћи, увијена у дуги огртач и сакривши своју главу и косу испод тамне капуљаче, лутала по свом обичају, по варошким предграђима, нађе се, не знајући како је ту дошла, пред бедном црквом светог Јована Крститеља. Чу да се пева унутра и виде јасну светлост која је избијала

кроз пукотине од врата. Није било у томе ничега необичног, јер су хришћани под заштитом победиоца Максенцијевог, већ двадесет година светковали јавно своје празнике. Али су ове песме престављале за људску душу ватрен позив. Као да је позвана на службу, глумица, гурнувши руком врата, уђе у кућу. Наиђе ту на небројни скуп жена, деце и стараца на коленима пред једном гробницом поред зида. Ова гробница је у ствари била једна каца од камена, са грубо извајаном лозом с лишћем и грожђем; па ипак су јој указане велике почасти: била је покривена зеленим палмама и венцима од црвених ружа. Свуд унаоколо, безбројне свеће су разбијале таму у којој је дим од арапских смола личио на боре анђелских велова. И ликови, слични небеским привиђењима, назирали су се на зидовима. Свештеници, одевени у бело, клечали су оборене главе, пред каменом гробницом. Химне које су певали с народом, изражавале су милину страдања и мешале, у победоносној жалости, толико веселости с толико бола да је Таида, слушајући их, осећала, како теку у исти мах, у њеним окрепљеним чувствима, и животне сласти и смртни страх.

Кад престаше певати, верни се дигоше да иду редом један за другим да пољубе гроб. Били су то прости људи, навикнути да раде својим рукама. Приближавали су се тромим кораком, непомична погледа, опуштених устију, са безазленим изгледом. Падали су на колена, сваки у свом реду, пред каменом гробницом и прислањали су на њу своје усне. Жене су подизале на руке малу децу и стављале им полако образ у камен.

Таида, изненађена и потресена, упита једног ђакона за што они то раде тако.

— Не знаш ли, жено, одговори јој ђакон, да славимо данас блажени помен светог Тодора Нубијанца, који је страдао за веру у време цара Диоклецијана? Живео је невино а умро је као мученик; зато, одевени у бело, носимо црвене руже на његов славни гроб.

Чувши ове речи, Таида паде на колена и бризну у плач. Упола угашено сећање на Ахмеса понова је оживљавало у њеној души. Сјај воштаних свећа, мирис ружа, облаци од тамјана, складност верских песама, побожност душа, бацали су дражесни слад на ову успомену нејасну, пријатну и болну. Таида је мислила у својој занесености:

— Био је добар и ево где је велики и леп! Како се уздигао над људима? Која је дакле та непозната ствар која вреди више него богатство и задовољство?

Диже се полако и управи на гроб светитеља, који ју је био волео, своје љубичасте очи, у којима су се при светлости воштаница сијале сузе; по том, оборене главе, понизна, лагано, последња, својим уснама у које беху положене толике жеље, пољуби робов камен.

Вратив се својој кући, нађе ту Никија, који је, са намирисаном косом и одрешеном туником, чекао на њу, читајући једну расправу о моралу. Приближи се њој раширених руку.

— Неваљала Таидо, рече јој веселим гласом, док си се канила да дођеш, знаш ли шта сам видео у овом рукопису, који је диктирао један од најозбиљнијих стоичара? Врлином надахнуте прописе и узвишена начела? Не! На рапавом папирусу видео сам где играју хиљаде и хиљаде малих Таида. Свака од њих имала је висину једног прста, па ипак је њихова љупкост била бескрајна и све су биле једина Таида. Било их је које су вукле по земљи огртаче пурпурне и златне; друге су, сличне белом облаку, лебделе у ваздуху под провидним веловима. Друге опет, непомичне и божанствено наге, да би изазвале што више похотљивости, нису изражавале никакву мисао. Најзад, било је међу њима две, које су се држале за руку, две тако сличне, да је било немогуће разликовати једну од друге. Смејале су се обадве. Прва је говорила: „Ја сам љубав“. Друга: „Ја сам смрт“.

Говорећи тако, стезао је Таиду својим рукама, и, не видећи њен срдити поглед који је била упрла у земљу, додавао је мисли за мислима, не хајући зато што су се оне губиле:

— Јест, кад сам имао пред очима ред, где је стајало написано: „Ништа не треба да те одврати од неговања своје душе“, ја сам читао: „Таидини пољупци су топлији од пламена и слађи од меда“. Ето како, твојом грешком, неваљало дете, један философ разуме данас философске књиге. Истина је да ми сви, колико нас је, налазимо само нашу сопствену мисао у туђој мисли, и да ми сви читамо по мало књиге овако као што сам ја сад читао ову...

Она га није слушала, и њена душа је била још пред Нубијанчевим гробом. Како Никија чу да уздише, пољуби је испод потиљка и рече јој:

— Не буди жалосна, дете моје. Човек је срећан на свету само кад заборави на свет. Зато и имамо тајне. Оди, преваримо живот: вратиће нам он то добро. Оди, волимо се!

Али га она одгурну.

— ,Да се волимо! узвикну горко. Та ти ниси волео никад никога, ти! И ја те не волим! Не! Не волим те! Мрзим те. Одлази. Проклињем и презирем све срећне и све богаташе. Одлази! одлази!... Доброте има само у несрећника! Кад сам била дете, познавала сам једног црног роба који је умро на крсту. Био је добар; био је пун љубави и знао је добро тајни смисао живота. Ти не би био достојан да му опереш ноге. Одлази! Нећу више да те видим.

Пружи се потрбушке на ћилим и проведе ноћ у јецању, решавајући се да у будуће живи, као свети Тодор, у сиротињи и простоти.

Већ сутра дан врати се опет забавама, којима је била предана. Како је знала да њена лепота, још недирнута, неће више дуго трајати, хитала је да извуче отуд сву радост и сву славу. У позоришту, где је играла с више спреме него икад, оживљавала је мисли вајара, сликара и песника. Упознајући у глумичиним облицима, ставовима, покретима, кораку, мисао божанственог склада, који влада у свету, научници и философи су стављали ову тако савршену љупкост у ред врлина и говорили су: „И Таида има форме и склада". Незналице, сиромаси, скромни људи, плашљивци, пред које је пристајала да изиђе, благосиљали су је за то као за небесно милосрђе. Ипак, била је жалосна у сред славе и, више него икад, плашила се да не умре. Ништа није могло да је расеје и ослободи од неспокојства, чак ни њена кућа ни њени вртови, који су били чувени и о којима су већ постојале пословице у вароши.

Била је наредила да се засади дрвеће, донесено с великим трошковима из Индије и Персије. Жива вода их је заливала жуборећи, а стубови у рушевинама и грубо стење, вештачки направљено од вична неимара, одбијали су се у језеру, где су се огледали кипови. На средини врта била је пећина Нимфа, названа по трима великим женским ликовима, у обојеном воску, на које се наилазило при уласку. Ове женске прилике свлачиле су своја одела да се купају. Неспокојне, окретале су главу, бојећи се да не буду опажене и изгледале су као живе. Светлост је допирала у ово склониште само кроз мале, танке а широке водопадне млазеве, који су је ублаживали и преливали у дугине боје. На зидовима су висили на све стране, као у светим пећинама, разноврсни венци од цвећа и лишћа, и слике дате за успомену, у којима је слављена Таидина лепота. Било је ту такође образина трагичних као и комичних превучених живим

бојама, живописа који су представљали или позоришне призоре или неприродна лица или баснословне животиње. На средини подизао се на једном стубу мали Ерос од слонове кости, старинске и изврсне израде. То је био поклон од Никија. Једна коза од црног мермера стајала је у једном удубљењу и опажале су њене сјајне агатне очи. Шест јаради у алабастру гурало се око њеног вимена. Подижући своје ракљасте ноге и своју затупасту главу, она је изгледала нестрпљива, што се не вере по стењу. Под је био покривен византиским ћилимовима, јастуцима које су везли жути људи из Кине, и кожама либиских лавова. Златне кадионице пуштале су дим и мирис неприметно. Местимице, изнад великих судова од оникса, дизале су се у вис расцветане персеје. И, сасвим на дну, у засенку и руменилу, сјактали су златни клинци на љуштури једне горостасно велике индиске корњаче, која је преврнута служила као постеља глумици. Ту је сваког дана, при жубору воде, окружена мирисима и цвећем, Таида, разнежено лежећи, очекивала време вечере, разговарајући са пријатељима или премишљајући сама, било о позоришним вештинама било о пролажењу времена.

Еле, тог дана, одмарала се она у пећини Нимфа после играња. Вребала је у огледалу прве знаке опадања своје лепоте и мислила је са страхом да ће доћи на послетку време белих власи и бора. Узалуд је тражила да се охрабри, говорећи у себи да је довољно, да би се повратила свежина боје лица, спалити извесне траве, изговарајући мађиске уобичајене изразе. Неки немилостиви глас јој је викао: „Остарићеш, Таидо, остарићеш!“ И од страха ледени зној ју је обузимао. Затим, гледајући се понова у огледалу с бескрајном нежношћу, налазила је да је лепа и достојна да буде вољена. Смешећи се на саму себе, шапутала је: „Нема у Александрији ни једне једине жене која може да се бори са мном у виткости струка, пријатности покрета и величанствености руку, а руке, о огледало, прави су љубавни окови!“

Док је тако размишљала, виде једно непознато лице где стоји пред њом, мршаво, ватрених очију, запуштене браде а с хаљином богато извезеном на себи. Испустивши огледало, она врисну преплашена.

Пафнус је стојао непомичан и, видећи колико је била лепа, молио се из дубине срца овако:

— Учини, о Боже, да лице ове жене, далеко од тог да ме саблазни, побуди на побожност твог слугу.

Затим, напрежући се да говори, рече:

— Таидо, ја живим у далеком свету и глас о твојој лепоти ме је довео теби. Прича се да си најумешнија међу глумицама и најнеодољивија међу женама. Шта се говори о твом благу и твојим љубавима изгледа баснословно и подсећа на стару Родопу, чију дивну историју знају на памет сви бродари нилски. Зато сам био обузет жељом да те познам, и сад видим да стварност надмашује твој глас. Хиљаду пута си ученија и лепша него што се то прича. И сад кад те видим, кажем себи: „Немогуће је приближити се њој, а не посрнути као пијан човек".

Те речи су биле претворне; али калуђер, обузет побожном ревношћу, изговарао их је с истинитим жаром. Међутим, Таида је посматрала без негодовања ово чудно створење од кога се била уплашила. Својим суровим и дивљим изгледом, као и мрачном ватром која је избијала из његових погледа, Пафнус ју је био зачудио. Била је радознала да сазна прилике и живот једног човека тако различитог од свих које је познавала. Она му одговори с благом подругљивошћу:

— Изгледа да си хитар у дивљењу, странче. Пази се да те моји погледи не сажежу до костију. Чувај се да ме не заволиш!

Пафнус јој рече:

— Ја те волим, о Таидо! Волим те више него свој живот и себе самог. Због тебе оставио сам пустињу, за којом би требало жалити; због тебе су моје усне, посвећене мучењу, изговориле безбожне речи; због тебе видео сам што није требало да видим, слушао сам што ми је забрањено слушати; због тебе, моја душа се узнемирила, моје срце се отворило и мисли су извирале отуд, сличне живим изворима где се напајају голубице; због тебе, ишао сам и дан и ноћ преко песковитих земаља насељених ноћним страшилима и вампирима; због тебе, ставио сам своју голу ногу на гује и скорпије! Јест, волим те! Волим те, не по примеру оних људи који, потпуно распаљени телесном пожудом, долазе теби као прождрљиви вуци или разјарени бикови. Драга си им као дивокоза лаву. Њихове месождерске љубави те прождиру до душе, о жено! Што се тиче мене, волим те духом и истинито, волим те у Богу и за векове векова; што имам за те у својим грудима, назива се истинитим жаром и божанственим милосрђем. Обећавам ти ручкове међу свецима и небесна весеља. Срећа коју ти доносим неће никад престати; нечувена је; неисказана је и толика да би срећни на овом свету умрли одмах од дивљења, кад би могли само да назру сенку од тог.

Таида, смејући се, с изгледом неког који се буни, рече:

— Пријатељу, покажи ми дакле тако прекрасну љубав. Пожури се! сувише дуги говори вређају моју лепоту, не губимо ни часка. Нестрпљива сам да познам срећу коју ми предсказујеш; али, управо рећи, бојим се да је нећу знати никад и да се све то што ми обећаваш, не излије само у речима. Лакше је обећати велику срећу него је дати. Свакн има свој дар. Држим да је твој у беседништву. Ти говориш о некој непознатој љубави. После тако дугог времена, од кад постоје пољупци, било би врло чудновато да је остало још љубавних тајна. У овом погледу, љубавници су боље обавештени него и сами маги.

— Таидо, не ругај се. Доносим ти незнану љубав.

— Пријатељу, долазиш доцкан. Ја познајем све љубави.

— Љубав коју ти доносим пуна је славе, док љубави које ти знаш, порађају само срам.

Таида га погледа невеселим оком; груба бора је прелазила преко њеног малог чела:

— Врло си смео, странче, да вређаш своју домаћицу. Погледај ме и реци, да ли наличим на створење укаљано љагом. Не! не стидим се, и све оне жене које живе као што ја чиним, не стиде се такође, ма да су мање лепе и богате него ја. Сејала сам задовољство свуд за собом, и зато сам постала славна у целом свету. Имам више моћи него и господари света. Видела сам их пред својим ногама. Погледај ме, погледај ове ножице: хиљаде људи платили би својом крвљу срећу, да их пољубе. Нисам врло велика и не запремам много места на земљи. За оне који ме виде с врха Серапнсова храма, кад пролазим улицом, изгледам као зрно пиринча; али то зрно пиринча изазва међу људима жалости, очајања и злочине, да би се Пакао могао напунити. Ниси ли луд што ми говориш о стиду, кад све око мене виче само о слави.

— Што је у људским очима слава, то је пред Богом бешчасно дело. О жено, ми смо се одхранили у световима тако различитим да није чудно што немамо ни исти начин говора ни исто мишљење. При свем том, небо ми је сведок да хоћу да се сложим с тобом и да је моја намера да те не оставим док не стекнемо иста осећања. Ко ће ме надахнути распаљивим беседама тако, да се ти, о жено, истопиш као восак пред мојих дахом, и да те прсти мојих жеља измоделују по свом нахођењу? Која сила ће те предати мени, о најдража међу душама, да би ти мој дух, стварајући те по други пут, као нову лепоту, па да узвикнеш, плачући од

радости: „Само сам се сада родила!“ Ко ће учинити да почне извирати из мог срца силојски извор, у коме ћеш наћи опет, купајући се, своју првобитну чистоту? Ко ће ме претворити у један Јордан, чији ће ти таласи, разливени преко тебе, дати вечни живот?

Таида није била више љута.

— Овај човек, мислила је, говори о вечном животу и све што каже изгледа исписано на једној амајлији. Бесумње је то неки маг, па има тајних средстава против старости и смрти.

И реши се да му се пода. Зато, претварајући се да га се плаши, удали се неколико корака и, доспевши до дна пећине, седе на крај постеље, привуче вешто тунику на своје груди, за тим очекну непомична, нема, оборених капака. Дуге трепавице бацале су јој благу сенку на образе. Све њено држање изражавало је стидљивост; голе ноге су јој се клатиле немарно и она је личила на дете које размишља, седећи на обали какве реке.

Али је Пафнус гледао њу, а није се кретао. Његова уздрхтала колена га нису носила више, језик му се сасушио изненада у устима; глава му је бучала страшно. На један мах му се поглед замрачи и виде пред собом још само неки густи облак. Помисли да се ставила Исусова рука на његове очи да му скрије ову жену. Умирен таком помоћи, оснажен, окрепљен, он рече, с озбиљношћу достојном једног пустињског старца:

— Ако се подајеш мени, верујеш ли да ћеш се сакрити од Бога?

Она заврте главом.

— Бог! Ко га принуђава да увек гледа на пећину Нимфа? Нек се склони, ако га вређамо! Ну зашто бисмо га вређали? Како нас је он створио, не може бити ни љут ни изненађен што нас види какве нас је створио и што радимо по природи коју нам је он дао. Говори се и сувише много у име његово и придају му се врло често мисли, које он није никад имао. Ти сам, странче, знаш ли добро његов прави карактер? Ко си да ми говориш у његово име?

На ово питање, калуђер, откривајући своју позајмљену одећу, показа хаљину од кострети и рече:

— Ја сам Пафнус, антинојски опат и долазим из свете пустиње. Рука која изведе Аврама из Калдеје и Лота из Содома издвојила ме је од света. Ја не постојим више за људе. Али твоја слика ми се указала у мом пешчаном Јерусалиму и познао сам да си била пуна покварености и да је у теби била смрт. И ево

ме пред тобом, жено, као пред једним гробом и вичем ти: „Таидо, дижи се".

На имена Пафнус, калуђер и опат, она побледе од страха. И ево је наједанпут где се по земљи, растурене косе, склопљених руку, плачући и јечећи, вуче пред ноге светог човека:

— Не чини ми зла! Зашто си дошао? Шта хоћеш од мене? Не чини ми зла! Знам да се пустињски свеци гнушају жена које су, као ја, створене за допадање. Страх ме је да ме не мрзиш и да нећеш да ми нашкодиш. Па добро! не сумњам у твоју моћ. Ну знај, Пафнусе, да ме не треба ни презирати ни мрзети. Нисам никад, као толики људи с којима се дружим, исмевала твоје драговољно сиромаштво. Зато ме ти са своје стране не криви за моје богатство. Лепа сам и вешта у игрању. Нисам имала више удела у бирању свог начина живота, него при одређивању своје природе. Била сам створена за оно што чиним. Рођена сам да очаравам људе. И ти сам си рекао малочас, да си ме волео. Не служи се својим знањем против мене. Не изговарај мађиске речи које би упропастиле моју лепоту или ме претвориле у кип од соли. Не страши ме! већ сам и сувише преплашена. Не гони ме у смрт! бојим се ње толико.

Пафнус јој даде знак да устане и рече:

— Дете, умири се. Нећу бацити на те љагу и презрење. Долазим теби у име Оног који је, спустивши се поред кладенца, пио из земљаног суда Самарићанке и који је примио мирисаво уље од Марије, кад је вечерао у Симонову стану. Нисам без греха да бих се могао бацити на тебе првим каменом. Често пута сам рђаво употребио обилне милости које је Бог излио на ме. Не љутња, већ сажаљење ме је довело овамо. Могао сам без лагања да те ословим речима љубави, пошто ме жар срца мога доводи теби. Горим од страсти милосрђа према ближњим и, кад би твоје очи, навикнуте на грубе телесне призоре, могле да виде ствари под њиховим тајанственим изгледом, јавио бих ти се као огранак откинут с оног ватреног џбуна, који Господ показа на Гори старом Мојсију, да би га упознао са правом љубављу, која нас пали али не сагорева и која не оставља за собом никакво углевље или ништавни пепео, већ све што дохвати засипа мирисом за вечита времена.

— Калуђере, верујем ти и не бојим се више ни од замке ни од чини с твоје стране. Слушала сам често да се говори о тебаидским усамљеницима. Дивно је, што су ми причали о животу Антонија и Павла. Твоје име ми није било непознато и рекли су

ми да си, ма да још млад, раван у врлини најстаријим пустињацима. Чим сам те видела, не знајући ко си, осетила сам да ниси обичан човек. Реци ми, хоћеш ли моћи учинити за мене што нису могли ни свештеници Изисини, ни Хермесови, ни Небесне Јуноне, ни калдејски врачи, ни вавилонски маги? Калуђере, ако ме волиш, можеш ли ме спречити да не умрем?

— Жено, живеће онај који хоће да живи. Бежи од гнусних сласти, у којима умиреш за навек. Отргни демонима, који би га страшно сагорели, то тело које је Бог начинио од пљувачке и оживотворио својим дахом. Истрошена од умора, оди да се освежиш на освећеним пустињским изворима; оди да пијеш на оним врелима скривеним у пустињи, која избијају силно до неба. Брижна душо, оди да стекнеш најзад што си желела! Срце жудно радости, оди да окусиш праве радости: сиротињу, одрицање, заборављање на самог себе, напуштање свег бића у наручју Бога. Христова непријатељице а сутра његова миљеницо, оди њему. Оди! ти која си тражила и рећи ћеш: „Нашла сам љубав!"

Међутим је изгледало као да Таида размишља о далеким стварима.

— Калуђере, упита она, ако се одречем својих уживања и покајем, је ли истина да ћу се родити опет на небу са својим здравим телом и у свој својој лепоти?

— Таидо, доносим ти вечни живот. Веруј ми, јер што објављујем, истина је.

— А ко ми јемчи да је то истина?

— Давид и пророци, Свето Писмо и чуда чији ћеш ти бити сведок.

— Калуђере, хтела бих да ти верујем. Јер признајем ти да нисам нашла срећу на овом свету. Моја судба беше лепша него какве краљице, па при свем том живот ми је нанео много жалости и пуно горчина и ево ме неизмерно уморне. Све жене завиде мојој судбини а мени се дешава по кадшто да жудим за срећом једне безубе старице, која је, кад сам још мала била, продавала медене колаче под варошким вратима. Често сам долазила на помисао, да су само сироти људи добри, срећни, благословени, и да је велика сласт живети скромно и понизно. Калуђере, ти си покренуо таласе моје душе и учинио да изиђе на површину што је почивало на дну. Коме веровати, авај! И шта постати и шта је живот?

Док је говорила тако, Пафнус се преобразио; божанствена радост се излила на његово лице:

— Чуј, рече, нисам ушао сâм у твој дом. Један Други ме је пратио, један Други који стоји овде покрај мене. Тог не можеш видети, јер су твоје очи још недостојне да га гледају; али ћеш га убрзо видети у његовој дивној велелепности и рећи ћеш: „Он је једини кога треба љубити!“ Мало час, да није ставио своју нежну руку на моје очи, о Таидо, може бити пао бих с тобом у грех, јер сам сâм по себи само слабост и узбуђење. Али нас је он спасао обоје; исто тако је добар као што је моћан и његово име је Спаситељ. Био је обећан свету од Давида и Сибиле, обожаван у својој колевци од пастира и мага, ударен на крст од фарисеја, сахрањен од светих жена, откривен свету од апостола, посведочен мученицима. И ево га где, сазнавши да се бојиш смрти, о жено! долази у твоју кућу да ти не да да умреш! Зар ми се, о Исусе, не указујеш у овом тренутку, као што си се јавио људима из Галилеје оних дивних дана, кад су звезде, спустив се с тобом с неба, биле тако близу земље, да су их света Невинашца могла ухватити рукама, кад су играла на крилима својих матера, на витлејемским терасама? Није ли истина, Исусе, да смо у твом друштву и да ми ти показујеш стварност свог драгоценог тела? Зар није истина да је то ту твоје лице и да је та суза, што тече низ твој образ, истинита суза? Јест, анђео вечне правде ће је прихватити и то ће бити откуп Таидине душе. Није ли истина, Исусе, да си овде? Исусе, отварају се твоје усне достојне обожавања. Можеш говорити: говори, слушам те. А ти, Таидо, срећна Таидо! чуј шта Спаситељ долази сâм да ти каже: то је он који говори а не ја. Он каже: „Тражио сам те дуго, о заблудела овцо! Налазим те на послетку. Не бежи више од мене. Допусти да те узмем својим рукама, сиротице, и носићу те на својим плећима до небесног тора. Оди, моја Таидо, оди моја изабранице, оди да плачеш са мном!“

И Пафнус паде на колена, са очима пуним усхићења. Сад Таида виде на свечевом лицу одблесак живог Исуса.

— О прохујали дани мог детињства! рече јецајући. О мој благи оче Ахмесе! добри свети Тодоре, што нисам умрла у твом белом огртачу док си ме носио при првој слабој јутрењој светлости, још сасвим свежу од воде крштења!

Пафнус полете њој, вичући:

— Ти си крштена!... О божанствена Мудрости! о Провиђење! о добри Боже! Сад знам силу која ме је привлачила теби.

Знам шта те је чинило тако милом и тако лепом мојим очима. Моћ воде крштења ме је навела да оставим божје окриље, где сам живео, и да те потражим у поквареном светском ваздуху. Једна кап, без сумње кап воде која опра твоје тело, избила је на мом челу. Оди, о сестро, и прими од свог брата пољубац у знак мира.

И калуђер такну својим уснама блудничино чело.

По том ућута, остављајући да говори Бог, и још се чуло само, у пећини Нимфа, Таидино јецање уз жубор живих вода.

Плакала је још, не бришући сузе, кад дођоше две црне робиње, носећи многе тканине, мирисе и венце.

— Није било ни најмање места плакању, рече, покушавајући да се насмехне. Од суза поцрвене очи и квари се боја лица; ноћас треба да вечерам код пријатеља и хоћу да будем лепа, јер ће бити ту жена која ће вребати умор на мом лицу. Ове робиње долазе да ме обуку. Повуци се, оче, и пусти их да раде. Веште су и искусне; с тога сам их платила врло скупо. Види ову, која има крупно златно прстење и која показује зубе тако беле. Отела сам је проконсуловој жени.

Пафнус помисли најпре да се успротиви свим својим силама да Таида не иде на ову вечеру. Ну, решен, да поступа мудро, упита је које ће личности ту видети.

Она одговори да ће ту видети домаћина гозбе, старог Коту, начелника флоте, Никију и многе друге философе жудне препирака, песника Каликрата, великог свештеника Сераписовог, богате младиће заузете нарочито обучавањем коња, најзад жене о којима се ништа не би могло рећи и чија је добра страна само што су младе. Тада, с неким надприродним надахнућем, рече калуђер:

— Иди међу њих, Таидо. Иди! Али те не остављам. Ићи ћу с тобом на ту гозбу и стојаћу поред тебе ништа не говорећи.

Она прште у смех. И док су се обе црне робиње брижљиво трудиле око ње, она узвикну:

— Шта ли ће рећи кад буду видели да имам за љубазника једног тебаидског калуђера?

(Наставиће се)

Превео с француског
Стева Маринковић

СОЦИАЛНИ ПРЕГЛЕД

СОЦИОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ.

— СВРШЕТАК —

Пре свега, ова механистичка социологија могла би се слободно назвати метафизиком социологије. Она прелази с ону страну појава и испитује оно што је невидљиво и недокучиво. Не базира на констатовању факата, но задире у социјални трансцедентизам. — Затим, ова социологија претпоставља само узрочност без целисходности. Међутим у друштвеном животу кретање иде и по циљевима. — Најзад и што је најглавније, цело механистичко објашњење ништа не доприноси објашњењу социјалних појава. Јер, ако се све сведе на природу, ми социјалне појаве не можемо разликовати ни од природних ни међусобно. Природно јединство може се допустити у природи, зато што ми знамо шта је код тих појава специјално (на пр. разликујемо физичке појаве од хемиских); али у социологији је то немогуће. Ми овде морамо да знамо шта је специјално код појава социјалних, а не што је опште свима појавама у васиони. Иначе не можемо разумети социјалне појаве у њиховој специјалности. А ове појаве имају свој плус, нешто што је различито од космичких и механичких процеса и што је производ друштвених односа којих нема у природи.

Б) Антропо-етнолошка социологија. Два су основна елемента на којима ова социологија базира: раса и борба за опстанак са својим сателитима (наслеђе, прилагођавање, селекција). Само, код неких присталица ове групе преовлађује етнички

елеменат[1], код других пак антрополошки[2], једни више базирају на раси[3] други на борби за опстанак[4].

I. Раса је главни фактор историје. Различност раса, њихова мешавина, њихове борбе довољне су да објасне целокупно развиће и судбину народа. Расе се разликују међусобно и са антрополошког и са етнолошко-психолошког[5] гледишта. А различитост обе те врсте показује и проузрокује разне ступњеве културе и цивилизације у човечанству. Њихов карактер, интелектуалне и душевне особине, лакша или тежа промењљивост, више или ниже подобности, способности за разне позиве и акције — одређују и цивилизацију. Сви елементи једне цивилизације: језик, установе, идеје, веровања, технички прогреси, уметност и литература, само су спољне манифестације духа раса. И не само то но и судбина извесних народа зависи од особина раса које га сачињавају. У раси је то, да ли ће један народ бити ратнички или миран, завојевачки или ропски. Па и кад се борбом раса изврши њихова мешавина доцнијим претапањем у један исти народ, карактер тих раса одређује развитак и тип народа. Тако се објашњава код извесних народа разноликост у типовима (борба између долиокефала и брахикефала) особености овог или оног краја; а затим борбе класа, тежње разних редова, противположеност идеја и праваца и карактер свих институција дотичног народа.

II. Али не само карактер раса но и борба међу њима и међу појединцима и групама представља моћну полугу развитка. Закон борбе за опстанак лежи у темељу социјалне зграде. Људи не живе под апсолутно једнаким условима за живот и немају сва средства за његово одржање. Отуд потиче борба међу њима и за одржање и за бољим местом под сунцем. У компликованијем пак друштвеном

[1] Letourneau, l' antropologie d' après l' ethnographie; Gumplowicz, Grundriss der Sociologie 1885; Der Rassenkampf 1883; Sociologische Essays 1899; Sociologie im Umriss 1910 (преведено на хрватски 1912 год.); Vaccaro, le basi del diritto e dello Stato 1893; Ratzenhofer, Die sociologische Erkenntniss 1898; Wesen und Zweck der Politik 1893, који има сличности са Гумпловицом нарочито у погледу социалног монизма и борбе као фактора.

[2] Lapouge, les sélections sociales 1896; Ammon, Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen 1896. — Овој групи припадају, рачунајући са оба елемента, још и: Беџхот, постанак и развитак народа; Physics und Politics; Folkmar, leçons d' antropol. philosophique 1900.

[3] Lapouge.

[4] Ammon.

[5] На раси као психолошком фактору инсистира у многоме и Le Bon, који иначе припада психолошкој групи социолога

животу ова борба међу појединцима, преноси се и на групе и тако постају борбе народа класа, племена, редова, партија и др. У социалном животу ова борба се манифестује у облику утакмице. Утакмица пак с једне стране доноси победу способнијих[1] а са друге напредак у цивилизацији (проналаске, усавршавање, промене и др.). И тако цео социални поредак стоји под утицајем овога природног закона који ствара и даје карактер готово свима институцијама друштвеног живота. Борба ова најнемилосрднија је међу народима (отуд је спољна политика неморалнија од унутрашње). Она је или директна (рат) или посредна (економска конкуренција); са развитком цивилизације ова последња форма тежи да преоблада. Али ма у ком се облику јављала, ова борба за опстанак доноси собом селекцију и стварање нових врста. Само док једни писци ове групе[2] сматрају да се селекција врши у правом смислу и води прогресу, дотле други[3] држе да она често доноси и победу горих.

Ни ова антрополошко-етнолошка социологија није била у стању учинити социологију науком. Од два елемента на којима она базира — раса и борба — први у социологији не значи ништа а други вреди и сувише мало да би сам за себе могао послужити за основ једној науци као што је социологија.

Што се расе тиче, она пре свега и није никакав одређен појам. Јер нити има утврђеног критерија (колико писаца, толико критерија) за одређивање и разликовање расе, нити има могућности, после укрштања и мешавине које су се столећима вршиле, тачно разлучити једну расу од друге. То нарочито не у смислу ове антропосоциологије. Јер она хоће да објасни социалне појаве расом у антрополошком смислу, а данас прво и не постоји чист антрополошки тип и за тим баш да постоји врло је проблематично доводити у везу антрополошку са психичко-социалном структуром једног народа. Раса данас још само у психолошком смислу нешто значи; ну и као таква она у социологији нема велике вредности. Истина социологија мора водити рачуна о етнолошким и психолошким датима, али она на томе не може зидати своју зграду. У етнологији, у Folklore-у може се изучавати шта је специално овом или оном народу, какав је његов

[1] Ammon сматра да не побеђују увек бољи. Gumplowicz, да борба не води напретку (социални песимизам).

[2] Vaccaro, Nitsche

[3] Ammon, Lapouge.

карактер и колике способности. Али у социологији, раса ма у ком смислу узета, не објашњава готово ништа. Нас се овде тиче оно што је у друштву опште, што је манифестовано ван појединаца и њихових особина, а не што је овом или оном народу специално. И зато поред свих разлика у расама, социологија нам показује да сва друштва имају масу истих институција и фаза развитка. У свима расама (културним) постоји породица, локална заједница, држава, религија, морал, право, уметност, ратови, борбе класа, солидарност, социални проблем, болови и немири, преврати и нова зидања итд. итд.

Ни закон борбе за опстанак не може се примити у социологији у оном облику и обиму које тражи ова социолошка група. Што се облика тиче, он се мења чим се борба за опстанак пренела на друштво. Борба се не води више између разних врста но између чланова исте врсте; не само између индивидуа но и између група; не за одржање голог живота (јер ко изгуби не мора да мре, јер циљ борбе није смрт но задовољење својих потреба) него за бољи живот, боље место, власт. Све ове борбе циљају на боље прилагођавање човека спољнем свету. Али селекција не води овде победи и одржању способнијих и борба за опстанак не носи собом само прогрес. У друштву се не боре сви под једнаким условима и зато најнижи типови ако су у повољним условима побеђују далеко способније. — У обиму пак овај закон нема ни близу онако широке границе које му антропосоциологија даје. Борба за опстанак јесте врло важан процесус социалне еволуције; али не и само он. Ако у социалном животу постоји борба, постоји и солидарност; један факат још од већег социалног значаја. Ну осим свега тога, закон борбе за опстанак, ни у биолошком ни у социолошком смислу, нема оне важности која му се даје. Он је само процесус еволуције, али нити њезин покретач нити регулатор; и, безброј манифестација и појава социалног живота не само да немају основа у борби но њоме никада не би могле бити ни објашњене.

В) Географска социологија[1]. Ово је обновљен рудиментарни облик социалног материјализма; ова географска социологија. По њој је спољни, физички свет једини узрок социалног

[1] Demolins, les grandes routes des peuples 1904; les français modernes. Ratzel, Politische Geographie, oder Geographie der Staaten, us. v. 1903 (II изд.) Der Staat und sein Boden 1876, le sol, la societé, l'état; Der Ursprung und die Wanderungen der Völker 1899; Tourvilles, l'origine des grands peuples 1907.

развића. Географија је дакле основни фактор конституисања људског друштва. Раса, основ претходне социологија, овде је само продукт географске средине. Променом праваца које су народи чинили у својој сеоби, мења се производња, начин рада, сам социални тип. То је у осталом сасвим природна ствар. Човечанство је део земље. Следствено, човек може само у односу ка земљишту бити студиран и схваћен, јер би чланови друштва били аутономне, самосталне јединице без везе, кад не би земљиштем били везани. Социалне везе које одговарају земљишту двојаке су: а) физичке, јер земљиште доводи индивидуе у заједницу; отуд тенденција да се у земљишту нађе основ политичке организације. б) духовне, тј. заједница потреба, интереса, идеала који су зависни од материјалног живота заједнице. Према томе је територија одлучни фактор, основ на коме почивају државе; она је — и ако непокретна — главни мотор прогреса. И тако од тога, каква је географска средина коју настањује један народ, шта на њој успева, какве животиње живе, у каквим је климатским погодбама и какве су врсте саобраћајна средства — зависи занимање, начин исхране и живота, производња, природа односа и цела социална и политичка организација.

Несумњиво је да и спољни, физички свет игра велику улогу у развитку човечанства, несумњиво је исто тако да су и материјалне околности овог реда дале много за стварање социалне зграде, али је ова социогеографија ипак далеко од тога да послужи за основу социологији. Само неколико општих примедаба: 1) По овој социологији физички услови утичу на људе и расе; са њиховом променом и ови се мењају. Међутим, искуство пружа масу примера који побијају ово правило. Сви европски, културни досељеници, који живе под истим географским погодбама са некултурним племенима, остају европејци, нити ће постати слични урођеницима ма колико година живели с њима. У истој физичкој средини налазе се различити психички и социални типови и обрнуто: у различитим срединама слични типови. 2) Ова социологија важи у главном за прве, најниже ступњеве развића, али у већим развијенијем и диференциранијем друштву она не објашњава готово ништа. Јер примитивни народи много више зависе од месних погодаба но народи на вишем ступњу. Код ових последњих су психички и социални утицаји тако јаки да превлађује сваки природни утицај. 3) Ова социологија не обраћа пажњу на то да социални живот модификује средину, да постоје

друштвене реакције на спољни свет, да човек природу савлађује и њезина дејства мења. Човек дакле, не подлежи само географској средини, он је може и мењати и утицати на њу. 4) Социогеографија полази од претпоставке да је друштво скуп самосталних индивидуа везаних само територијом; међутим социални феномени, сложени и изукрштани, имају много компликованије узроке и дејства. У опште, ова социологија види само једну страну социолошког проблема, али остаје апсолутно немоћна да објасни социални живот, сложеност и финоћу његових појава, многобројне и моћне утицаје разних врста; речју, сав културни живот у свима његовим манифестацијама и облицима.

II

Од свију социолошких праваца који социологију заснивају на аналогији, најраспрострањенији је биолошки. О тој социологији, заснованој на биолошкој основици, овде је реч[1].

Друштво је организам, али виши. И друштво као остали организми има: своје развиће, диференцирање органа, подмлађивање, смрт. Социално тело је веза органских, анорганских и духовних ствари, физичких и психичких кретања чији се корелати налазе већ у предсоциалном свету материје и снаге. Супстанција социалног тела састоји се из два елемента: лица и добара. Социално добро је компактније и духовније но обична органска супстанција. Елементи за подмлађивање су људи који се ради тога удружују у породице. Нервном систему код органских тела одговарају саобраћајна средства (путови, железнице) и институције (поште, телеграфи, штампа и др.) које, као и тамо, теже једном центру импулса и власти. У социалном организму продукција је кретање мишића; духовни рад институција пак, психофизичко кретање. Органи друштва постоје и развијају се као и органи тела, само су обдарени свешћу. Функције друштвене су: социална промена материје, регенерација и одржање личног елемента друштва, живот и одржање заједнице и државе, интелектуални, емоционални и вољни процеси. Од ова три крака социалне све-

[1] Schäffle, Abriss der Sociologie 1906; Lilienfeld, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft 1881; la pathologie sociale 1896; Bordier, la vie des sociétés 1887; Schmall und Vincent, An introduction to the Study of society 1894; Small, General Sociology 1905; Worms, Organisme et société; philosophie des sciences sociales 1911; Nowicow, la conscience et volonté sociale 1899. Другом пак страном своје социологије он се приближује групи која базира на борби за опстанак. (Les luttes entre societés humains 1893).

сти разум влада у механизму удруживања и интелектуалној продукцији индивидуа; осећање је од великог значаја за социалну радљивост, јер оно (као страст) даје импулса; воља добива израза у одлукама, праву, моралу. Али све социалне радње не стављају у покрет социалну свест. Обичај је на пр. једнообразно понављање извесних радњи које се одржавају законом пренашања. Друштво се и развија по истим законима као остали организми. Његове фазе су: фаза исхрањивања, фаза проналазака, психичка и, најзад, интелектуално научна фаза. Исто тако и форме социалног тела подлежу закону развића. Социални организам није у стању избећи ни патолошка стања, моменте болести, као год ни биолошки организам. Тако постоје болести у привредној области (кад нису правилно распоређени производња, потрошња и подела добара); болести у области правној (кад право не одговара социалном типу); болести у политичкој области. (Управа одговара централном систему код организама). Најзад, друштвени организам има то заједничко са биолошким, што оба подлеже и смрти; и ако организми обе врсте могу преживети смрт својих чланова.

Као што су и сами представници ове социологије увидели, и сувише је далеко од потпуне аналогије између друштва и организма[1]. И кад се допусти да је друштво неки организам, оно није организам конкретан и симетричан, но дискретан и без симетрије. Друштво нема никакве одређене спољне форме; оно није никаква чврста и стабилна маса; оно се састоји из покретљивих свесних елемената а само и нема свести (или је има у мањој мери). Организам умире кад му се извесни делови одузму (напр. глава, срце), друштво преживљује смрт ма каквог свог дела. Промене у развитку социалног тела су оштрије и јаче; хетерогенитет функција већи и социалне форме су лабавије и неограниченије у своме развитку. Излишно би било набрајати и остале разлике а има их још много и великих. Јер је овај правац социологије најмање озбиљан и научан. Упоређење није никакво објашњење и ова социологија ништа није објаснила и ништа није ни могла објаснити пошто су социални закони сложенији од биолошких и пошто се сложеније не може простијим

[1] Спенсер, који је и сам дао знатног места биолошкој аналогији у својим социолошким списима, исцрпео је, у главном, све сличности и разлике, између друштва и организама. Готово ништа више нису могли у корист ове аналогије додати представници органске теорије.

објаснити. Органска теорија са својим аналогијама само би могла доказати немогућност социологије као науке а никада оправдати њену научност и самосталност од сваке друге дисциплине. Али ипак ова социологија има једну озбиљну и корисну страну. Она је нагласила и јасно истакла узајамност социалног и индивидуалног, друштвену солидарност, тесне везе и узајамне утицаје који постоје у друштву. И том страном она је ушла у заједницу са социологијама најчувенијих праваца.

III

Са идеалистичко-психолошком социологијом прелазимо на модерније и озбиљније правце у социолошким теоријама. Постоје у главном два правца ове социологије: индивидуално-психолошка и колективно-психолошка.

А) Индивидуално-психолошка социологија. Представници ове социологије су Конт[1], Литре[2], Lagrésille[3], Вард[4], Лакомб[5], Лестрад[6], Макензи[7], Штајн[8], Тард[9], Бурдо[10], Мазел[11],

[1] Cours de philosophie positive; opuscules de philos. sociale; Systéme de politique positive. Сквилаче ставља Конта у ову групу зато што је његова зграда великим делом сазидана на психологији. Међутим Конт је преставник и оснивалац позитивне социологије. На том позитивистичком пољу он је створио читав покрет и изазвао читаву плејаду социолошких списа, студија о позитивизму и Контизму, дискусија и последника. (Види о томе: Fouillée, le mouvement positiviste) Данас његов позитивизам није остао у чистом стању. Из њега су поникле две нове струје, два правца неопозитивизма: хиперпозитивизам са De Roberty на челу, и позитивизам пречишћен критицизмом који је нашао одјека нарочито у Немачкој и Италији.

[2] Fragments de philos. posit. et de sociolog. contemporaine; la science au point de vue philosoph. Литре је највише писао о Конту, кога је у осталом великим делом усвојио и популаризирао, а великим делом допунио и прокритиковао.

[3] Vues contemporaines de sociologie et de morale sociale 1899.

[4] Pure Sociology (и на немачком), 1907; Applied Sociology 1907; Dynamic Sociology. Али код Варда има пуно елемената и еволуцион. и механист. (Спенсер) и позитивне социологије (Конт), само је он то на други начин схватио; нарочито статику и динамику.

[5] De l' histoire considérée comme science 1894

[6] Eléments de sociologie 1896.

[7] Introduction to social Philosophy 1895.

[8] Wesen und Aufgabe der Sociologie, 1908; Die sociale Frage im Lichte der Philosophie, 1897.

[9] Les lois de l' imitation; la logique sociale; l' opposition universelle; извод из сва та три дела у: les lois sociales.

[10] Le problème de la vie, 1901.

[11] La sinergie sociale, 1896.

Карле[1], Ксенопол[2] и др. По њима социологија мора поћи од човека као основне ћелије друштва, као правог фактора историје, као јединог реалног бића у социалном животу. Друштво се састоји из људских индивидуа које непрестано развијају своје способности и постоји као однос између индивидуа и спољнег света. Као целина друштво представља једну заједничку личност, али је она само рефлекс индивидуалних личности које са својим способностима једине у друштву постоје. И мотор целе социалне еволуције треба тражити у човечијој жељи тј. активној тежњи за бољим животом. Ту је узрок рашћењу популације, усавршавању оруђа, поделе рада, прогреса и светлости. А по Варду цела култура и није ништа друго до продукт трију великих снага: снаге желуца, бедара и главе. Јер осећај који изазива напрезање је покретна полуга свију радњи и права социална снага. Снага гони сваки организам на постизавање циљева; крајњи циљ је срећа у опште. Социални напредак је сума људских срећа, циљ, који се постизава на крају крајева интелектуалним снагама. И социологија има више да се бави идејама, интересима и страстима индивидуа-друштвених ћелија, но органима и структуром њиховом. Друштво само тада постоји, кад нагони, мисли, идеје иду од једне главе до друге посредством говора — елементарног друштвеног факта — и затим писања, штампе. То је социални напредак тј. усавршавање друштва путем усавршавања људи.

Шта значи све то? Значи да је човек, његово психолошко биће основа друштвеног живота, основни социални факат. У психологији, али не intra - но inter - церебралној, оној која изучава свесни однос између неколико индивидуа а не унутрашње односе импресија и слика у једној индивидуи — у тој психологији треба тражити елементарне социалне факте. Способност појединаца да осећају, мисле, хоће, да средством интелекта, који има свој основ у асоцијацији идеја, одржавају односе, да у тим односима утичу једни на друге, и после те утицаје чувају, преносе, комбинују и тиме се заједно уздижу — та способност јесте од фундаменталног значаја за друштвени живот. Друштво је гнездо живих идеја и цела историја, то је слика духовног развитка (Контизам). Те идеје су основ социалног процесуса а његов мотор људска особина имитације (Тард). Јер овај напред поменути однос између индивидуа доводи пренос оног унутрашњег, менталног, идејног, са једног под-

[1] Saggi di filosofia sociale, 1875.

[2] Les principes fondamentaux de l' histoire, 1908 (II изд.).

мета на други без икаквог губитка и смањивања по преносиоца. Сва социална група је заједница бића која се узајамно имитују или се и без имитације сличавају. И један социални тип стварају потребе и идеје које под истим утисцима постају хиљадугодишњом акумулацијом проналазака и развитака. Проналазак је укрштање зракова имитације у једноме мозгу или једног зрака имитације са живим осећањем потребе односно интензивним чулним опажањем. Историја се састоји у стремљењу — кроз имитацијом непреносиме и тренутно корисне — ка неограниченом кругу имитацијом преносљивих и корисних проналазака. И може се рећи да социални развитак постоји онда, кад се проналазак прошири без сметњи на путу имитовања. Али правилно схватање проналазака није могуће без обраћања на велике људе, геније. У опште проналасци и њихова социална дејства имају три стадијума: 1) имитација, (улазак идеје у главу), 2) опозиција (борба старих елемената са новим), 3) победа и адапција која добива места прво у хетерогености затим у хомогености свести. И тако се друштво храни и одржава струјањем путем имитације раширених идеја.

Ова врста психолошке социологије посматра дакле друштво као индивидуално-психолошки факт. Човек са својим психолошким својствима, идеје, велики људи — то су три постулата ове социологије. И ако су представници ове групе дали драгоцених података за социолошка истраживања и ако је њихово схватање донело доста тачних опажања, ипак ни они нису били у стању учинити социологију самосталном науком. Ограничавамо се само на неколико општих примедадба. Ова група социолога заборавља: 1) да је човек и друштвено биће и да је његово психолошко толико одређено друштвеним животом, да није могућно разлучити индивидуално-психолошко од социалног деловања, 2) да, дакле, постоји узајамно дејство између индивидуе и друштва, 3) и да следствено има и колективних снага (које крећу и одређују друштвени развитак) а не само индивидуалних, 4 има чисто друштвених закона који се никада не могу свести на индивидуално-психолошке факте, 5) са методолошког гледишта неоправдано је, да би се добила слика друштва, студирати човека који је једини одређен део његов, у место друштва као агрегата људских бића и 6) најзад, не може социологија базирати на психологији, па ма ова била и inter-церебрална, јер она, као самостална наука, не може зависити ни од једне науке у опште. Она има свој сопствени домен и своје сопствене

факте који стоје пред њом као објективисане ствари (социјалног реда, разуме се) ван индивидуалног и психолошког[1].

Б) Колектив (Völker-социјал-)психолошка социологија. Представници ове групе не иду сви истим правцем; заједничко им је само то да није индивидуална психологија на којој треба базирати социологију. Иначе, једни инсистирају на социјалној психологији у ужем смислу[2] други на специјалној психологији колективној[3] а трећи иду до стварања једне нове Völker-психологије[4].

Први правац је најозбиљнији. Нису човек, његова душа, свест и идеје основи друштва, но његови продукти. Социјални човек постаје после друштва а не пре њега (као биолошки). Основно је социјални психизам, она заједница духова, оно духовно изједначавање које доноси продужени саобраћај. Она заједница свести, осећаја, сазнања, традиција (породичних, класних, националних) — то је основни фактор и покретачки и стваралачки. Људска индивидуалност, свест, разум, душа — све је то производ те заједнице, друштвених психичких фактора; према томе психологија није основ социологији но њен резултат тј. резултат социјалитета.

Друга два правца су мање озбиљна. По једном од њих дух заједнице је аналог индивидуалном духу (колективна психологија), по другом, то је једна нарочита особеног рода душа (Völkerpsychologie).

а) Најпотпуније је колективну психологију довео у систем Rossi. По њему ћемо је, у главном, изложити. Јавно мишљење мора за свој изражај и ширење имати нов орган и тај орган је колективна душа. Душа масе постоји и рађа се као и индивидуална

[1] Што се тиче великих људи о томе због краткоће простора не можемо говорити. Ми смо о томе изнели наше гледиште у јануарској свесци овог часописа (Толстој. соц. фил.).

[2] Izoulet, la cité moderne 1901; De Roberty, le sociologie 1893; le psychisme social 1897, Sociologie de l'action 1908; Giddings, Principles of Sociology (на немачком); The Elements of Sociology 1899, Fairbanks,, An Introduction to Sociology; Baldwin, social und éthical interpretation in mental development 1897. а једним делом и: Тенис, Симел, Барт, Фује, Масарик, Ајслер; али снага и важност, нарочито Симела и Тениса није у овоме делу доктрине.

[3] Stratico, la psicologia colletiva 1905; Le Bon, lois psychol. de l'evolution des peuples 1910; психологија гомила. Sighele, la foule criminelle 1901, Rossi, psychologia collettiva 1900.

[4] Lazarus, Das Leben der Seele 1883; Wundt, grundzüge einer Völkerpsychologie 1912; Lotze, Steinthal и др.

душа. За њу важи онај Спенсеров закон: да особине елемената одређују карактер агрегата. Према томе ова колективна душа је слична индивидуалној души. Масе мисле, осећају и раде као и поједине душе.

Колективна мисао добива све већи престиж као говор, писање, изреке, пословице и др. Душевна статика почива на мисли, динамика на осећају, исто као и код индивидуа. Као индивидуе и масе имају периоде младости и старости, и оне подлеже у току времена променама. Данашње народне масе напр. стоје на већем ступњу но масе ранијих времена; оне су добиле значаја и стваралачке способности. Орган колективне душе може се упоредити са мозгом и нервним ћелијама; као што је мозак основ психичких функција човечијих, тако је маса основа колективних функција; аналогија постоји, дакле, не само у функцијама но и у структури. Елеменат колективне психологије је индивидуална душа; ова почива на сличности са индивидуалним душама. Она има своја испољавања и продукте. Први су статички, други динамички факти; онима припадају осећање, мисао, свест, воља; овима социјално-историјске творевине (мит, религија, басне, утопије, говор, уметност и др.). Најзад масе као и индивидуе, подлеже пропадању и исцрпљивању.

б) По овој теорији колективна душа није сума но продукт елемената. Она обнавља Хегла и Хербарта у којима налази основ. У Немачкој су њени најпознатији представници Лацарус, Штајнтал и Вундт. Лацарус је прави оснивалац Völker психологије. — Закони који владају великим масама су закони осећања и разума. Али су социјални факти разлитиич од индивидуалних и следствено психологија мора бити социјална. То је сасвим логично, јер је баш природно стање људи, друштвено стање. Према томе не сме се овде посматрати човек за себе као у индивидуалној психологији, индивидуалитет је као год и свет само историјски производ. Дух побеђује расу, земљиште, климу. Индивидуа је само комплекс схватања и осећања народа као што је народ само комплекс индивадуалних душа. Народни дух је организован и он сачињава државу. Социјална пак свест и социјална веза управљене су, као једна једноставна целина, као један народ, на постизавање заједничког циља. Тај јавни, народни дух је општи; он траје и остаје у пролазним индивидуалним духовима. Али је он само неједнако распоређен; отуд у сваком друштву има духовне елите и свака класа има свој на-

рочити дух. Социјална психологија је дакле, у целини нешто сасвим друго него индивидуална психологија.

— Док је први правац ове социолошке групе озбиљан и као такав дао много корисних ресултата, прикупио доста социолошких чињеница, запажања и открића; дотле ова друга два прете да постану само лепа књижевност социологије. Јер нити је што добива од аналогије колективне душе са индивидуалном, нити је народна душа нешто одређено и пречишћено да би могла послужити за основ једној науци. Сва три пак правца укупно, остају једнострани и недовољни за потпуно објашњење сложене социјалне зграде.

(Свршиће се)

Живко Јовановић.

ЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

БУДУЋНОСТ СРПСКО-АУСТРИСКИХ ТРГОВИНСКИХ ОДНОСА.

Када је 1910 године закључен трговински уговор између Србије и Аустро-Угарске могло се мислити, да је питање о српско-аустриским трговинским односима решено за известан број година. То међутим изгледа да неће бити случај. Балкански рат истакао је ово питање понова на дневни ред. И док се с једне стране, у Аустрији, исказују жеље о склапању царинске уније између Србије и Аустро-Угарске, дотле се на другој страни, у Србији, чине чак и припреме за бојкот аустриске робе. Мишљења се, као што се види, веома разликују и тешко је погодити, којим ће правцем поћи стварни ток догађаја. У сваком случају од интереса је испитати будућност српско-аустриских односа, па било да се они развијају под тако неповољним околностима, као што је бојкот, било под редовним односима садашњег трговинског уговора, било у интимном облику једне царинске уније. Да испитамо дакле ове три хипотезе: бојкот, уговор и унију.

Идеја о бојкоту аустриске робе потекла је услед непријатељског држања аустриске владе и штампе према српским политичким тежњама. На једној конференцији, коју су крајем прошлог месеца имали представници трговине, индустрије и заната, донета је резолуција да се бојкотује аустриска роба у случају да Аустро-Угарска не промени своје држање према балканским државама, а нарочито према Србији и Црној Гори. У том случају радило би се на томе, да се бојкот организује на целом Балканском Полуострву. Као што са види, узроци бојкота били би чисто политичке природе, а тако исто и његов циљ. То је економија у служби политике. Оправданост бојкота, са политичког гледишта, изгледа да је ван спора; питање је само од каквог би утицаја

било то средство? Његово ће дејство, разуме се, зависити поглавито од строгости, с којом бојкот буде извођен, као и од његовог обима. При томе треба имати у виду ове податке. У 1911 години износио је трговински обрт између Србије и Аустро-Угарске 96 милиона динара или 34% од целокупног трговинског обрта Србије у тој години (286 мил. дин.). Међутим аустро-угарски трговински обрт у тој години прелази цифру од 6 милијарди динара. Према овој цифри трговина са Србијом не представља више до само 1·5%. Разлика је дакле врло велика. Српска пијаца има за Аустро-Угарску несравњено мањи значај, него што га има аустро-угарска пијаца за Србију. Слика се не мења много ако би се узеле у обзир чак и све остале балканске државе. У извозној и увозној трговини Аустро-Угарске учествовале су 1911 године балканске државе (Србија, Бугарска, Грчка, Црна Гора и Европска Турска) са свега 319 милиона динара или са 5·3%. Извоз Аустро-Угарске на Балкан износио је 200 милиона динара од 2·5 милијарде њеног целокупног извоза.

Из ових података већ излази, да не треба много очекивати од бојкота, баш и ако би он био предузет. Тешко да ће он моћи да изазове жељене последице у погледу правца спољашње политике суседне монархије. На економском пољу он би погодио нарочито аустриску (немачку и чешку) индустрију. У Србији пак бојкот би спремио пут за немачке фабрикате, што за српску потрошачку публику значи додуше бољу, али скупљу робу. Ако би Аустро-Угарска одговорила тако исто бојкотовањем или репресалијама према српском извозу, онда би бојкот могао да буде од неповољних последица и за српске произвођаче (земљораднике). У сваком случају економски биланс бојкота био би овакав: трошкове бојкота платила би аустриска индустрија и српска потрошачка публика, а трећи, који би се — према народној изреци — користио, била би Немачка. Зато је несумњиво, да су редовни, уговорни трговински односи, без бојкота и без репресалија, у економском интересу обеју страна.

Уговорни односи између Србије и Аустро-Угарске датирају се још од 1881 године. Берлински Конгрес признао је Србији независност, али је у погледу њених трговинских односа са другим државама задржавао режим, који је дотле владао. Према овоме, и после признате независности, Србију су везивали трговински уговори, које је Турска до тог времена била закључила са европским државама. Промена овог режима имала је за се

изврши само новим трговинским уговорима, које је Србија пожурила, одмах после конгреса, да закључи. Тако је, између осталих, а после подужих преговора и великих тешкоћа, закључен први трговински уговор са Аустро-Угарском 24. априла 1881 године. По истеку овог уговора, 1892 године, закључен је други трговински уговор. Преговори за нов уговор 1905 године нису успели и тако је наступило 1906 године неуговорно стање, које је, с малим прекидима, трајало све до краја 1910 године. Те године је закључен опет један трговински уговор, који је у важности и данас. На основу овога, трговински односи између Србије и Аустро-Угарске могли би се поделити на три периоде. Прва би обухватила време уговорних трговинских односа 1881 до 1905 године, друга би обухватила време царинског рата 1906—1910 године, а трећа би почињала са важењем новог трговинског уговора, т. ј. од 1. јануара 1911 године по нов. кал.

Статистика трговинских односа између Србије и Аустро-Угарске за ова три периода пружа нам три различне слике. Ако узмемо као пример трговинских односа из првог периода последњу његову годину, дакле 1905, онда имамо ове статистичке податке: извоз Србије у Аустро-Угарску: 64·7 милиона динара или 90% од целокупне српске извозне трговине у тој години; увоз Србије из Аустро-Угарске: 33·4 милиона динара или 60% од целокупног увоза те године. Сасвим је други случај са трговинским односима за време царинског рата. Аустро-Угарска је тада изгубила свој привилегисани положај и њено учешће у српској трговини јако је опало у корист Немачке и других држава. Ако узмемо за пример овог периода опет његову последњу годину, т. ј. 1910, онда имамо ове податке: извоз Србије у Аустро-Угарску: 17·8 милиона динара или 18% целокупне српске извозне трговине, а увоз Србије из Аустро-Угарске: 16·1 милиона динара или 19% од целокупне српске увозне трговине у тој години.

Какав је утицај имао трговински уговор од 1910 године види се из ових података:

извоз Србије у Аустро-Угарску

1911	године	48·43	милиона динара	или 41%
1912	„	36·05	„ „	„ 44%

увоз Србије из Аустро-Угарске

1911	године	47·45	милиона динара	или 41%

Помоћу ових података може да се закључи, како ће се развијати трговина између обеју земаља на основу уговора од 1910 године. То више неће бити онако интимни односи као ранијег уговорног периода, али то неће бити ни онолика потиснутост Аустро-Угарске као за време царинског рата. Трговински односи изгледа да ће се кретати у једном облику, који ће чинити средину између оба пређашња периода (уговорног све до 1906 и царинског рата 1906—1910). Уговором од 1910 године Аустро-Угарска није задобила свој негдашњи привилегисани положај.

Но ако Србија има разлога да са данашњим стањем ствари буде задовољна, то Аустро-Угарска има много разлога, да жели повраћај ранијег монопола над српском трговином. Тако је покренуто питање о царинској унији — тема која се с аустриске стране више пута истицала и бранила.

Царинска унија значи укидање царинске границе између држава у унији и заједничко царинско законодавство према трећим државама. Оваква економска заједница између Аустро-Угарске и Србије имала би, по нашем мишљењу, ове економске последице: Аустриска индустрија потпуно би освојила српску пијацу. Увоз земљорадничких производа из Србије утицао би на обарање цена животних намирница у Аустро-Угарској. То су дакле користи од уније за аустриску индустрију и потрошачку масу. Али би увоз из Србије конкурисао домаћим пољопривредним производима. Отуда донекле неповољне последице царинске уније за аустро-угарску пољопривреду. У погледу Србије, царинска унија би потпуно отворила пут српској извозној трговини на аустро-угарска тржишта. Отуда добит за српску пољопривреду. Увоз аустро-угарских фабриката у Србију утицао би на смањење цена разноврсних и многобројних артикала, што значи једно опште појевтињавање, лакше услове за живот. То је добит за српске потрошаче. Но овај увоз из Аустро-Угарске уништио би почетак српске индустрије. У томе се огледа једна штетна последица царинске уније за Србију. Скупа узевши, ако оценимо све економске користи и штете од царинске уније за обе земље, ми долазимо до закључка, да би царинска унија била у економском погледу од користи како за Аустро-Угарску, тако и за Србију[1]. Јер у истини, ако би у трговинским односима између

[1] Супротног је мишљења г. Dr. М. Тодоровић у своме интересантном чланку о Царинској Унији, у „Економисту", бр. 1 од 1. јануара 1913.

ових двеју земаља играли главну улогу искључиво економски фактори, онда би ти трговински односи нашли свог израза једино у царинској унији. Царинска унија дошла би сама по себи, силом околности: због географског положаја Србије и због њене економске структуре. Аустро-Угарска је најближа индустриска земља, која може да подмири највећи део Србијиних потреба у индустриским артиклима и која може да апсорбује сав извоз Србијиних аграрних производа. Довољно би било усвојити принцип слободне трговине у обема земљама и самим тим царинска унија би фактички била приведена у дело. Чим би нестало високих заштитних и прохибитивних царина, сав српски извоз отишао би у Аустро-Угарску, као што би и највећи део увоза долазио из Аустро-Угарске.

Али питање о царинској унији није само економско питање, већ и политичко. Ми смо имали прилике да видимо код питања о бојкоту, како економија и политика иду руку под руку. И као год што данас српски трговци хоће да употребе бојкот као средство, да утичу на решење политичких питања, тако је исто могуће, да једног дана аустро-угарска влада, забрањујући увоз српских производа, подупре захтеве своје дипломације. Ми смо таквих примера имали безброј у прошлости. Зато је наша бојазан, да се они не понове и у будућности, сасвим оправдана. Да бисмо избегли такве случајеве, потребно је продужити и даље рад на економском еманциповању како је он започет још од 1906 године. И сама политичка будућност наша од тога зависи. Економска и политичка слобода иду упоредо. Царинска унија — то је увод за тријализам или анексију. Зато ми морамо бити одлучно против ње. Уговор од 1910 године изгледа нам да пружа за Србију повољан модус трговинских односа са суседном монархијом, јер он представља средину између прохибиције, каква је владала за време царинског рата 1906—1910 и царинске уније, коју смо ми, ако не формално, а оно стварно, имали све до 1906 године. Стога Србија, са своје стране, нема разлога ни да жели, ни да тражи измену стања, које данас постоји.

Dr. М. М. Стојадиновић.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

Th. v. Sosnovski, Die Politik im Habsburgerreiche (I. Band, Berlin 1912. S. 322, 8⁰. Preis 5 Mark).

Аустро-угарска монархија преставља данас у многом погледу једну од најинтересантнијих држава у Европи. Нарочито је интересантан политички систем којим се одржава у целини равно десет народности, не узимајући у обзир оне народносне групе, које су заступљене незнатним цифрама. Да би тај систем, у колико се он огледа у унутарњој и спољној политичкој акцији, изнео у правој светлости, писац књиге, чији је наслов горе исписан, изложио је у кратким потезима главне моменте из савремене аустриске политике, како спољне тако и унутрашње, задржавајући се поглавито на оним питањима, која су давала обележје појединим политичким акцијама и чињеницама. Као што и сам аутор ове студије констатује, нема таквих дела, бар нема их писаних од Аустријанаца, у којима би се у свој укупности излагала и проучавала савремена аустриска политика, и зато ће ова књига, која преставља један покушај у том правцу, бесумње привући општу пажњу. Писац је Аустријанац и уверава нас да је потпуно непристрасан. По свом пореклу и по својим и својих предака традиционалним везама, он спаја у себи словенску, германску и романску крв. Не осећа се ни као Немац, ни Словенац ни Италијан, већ као Аустријанац, и то га оспособљава, по његовим речима, да буде непристрасан. Не припада ниједној политичкој групи и зато ће бити објективан. Ми можемо одмах констатовати, да се писац доиста озбиљно трудио да буде објективан, тако да му се у том погледу доиста не може ништа замерити. Да ли је пак он многе појаве политичког живота у Аустрији правилно схватио и оценио, то је друго питање. А такво пра-

вилно схватање је међутим неопходан услов за успешну обраду оваких крупних проблема, као што је излагање целокупне спољне и унутарње политике једне земље, ма и у најкраћим потезима. У том погледу имаће да се учине писцу велике замерке.

Књига има два дела. Први говори о спољној други, о унутарњој политици. У првом делу, који је посвећен спољној политици, писац је врло површан. Спољну политику Аустро-Угарске он не излаже као историчар, по аутентичним изворима, са јасним оцртавањем тежња и циљева, већ као публициста, који се задовољава општим подацима, што их пружају и дневне новине. И зато овај први део књиге, где је реч најпре о општем правцу аустриске политике, затим о анексији Босне и Херцеговине, па о односима између Аустрије и Немачке и Аустрије и Италије, није много интересантан. У њему нема ничега новог. Општа оцена аустриске политике је неповољна. У питању анексије писац брани познату аустриску тезу, да се анексијом нису вређала ничија права и да је Аустрија имала овлашћење да изврши анексију. Одбрана није баш најуспелија. Што се тиче односа између Немачке и Аустрије, писац долази у ред оних политичара, који се, узгред буди речено, нагло множе у Аустрији али не и у Немачкој, и који сматрају тај савез као природну и неопходну основу аустриске спољне политике. Сасвим друкчије гласи његова оцена о савезу са Италијом, који је, по њему, једна самообмана и ништа више. Најновији догађаји нису обухваћени, јер је књига објављена пре Балканског Рата.

Много значајнија и интересантнија су излагања другог дела књиге о унутарњој политици. Писац говори само о приликама у Аустрији, остављајући за другу свеску излагање политичких прилика у Угарској. Бесумње ће слика унутарњих прилика у аустроугарској монархији бити много јаснија, кад се и догађаји у Мађарској и Хрватској буду изложили. Истина, унутарњи развитак у Аустрији и Угарској формално се креће сасвим независним путовима, али је то само привидно. Обе земље стоје баш у погледу унутарње политике на истом терену, са малим разликама. Те се разлике односе више на резултате, него на циљеве и методе, који су потпуно исти. Што су Немци у Аустрији, то су Мађари у Угарској; само ови последњи, то им се мора признати, имају више среће у борби са Не-Мађарима, него ли Немци у Аустрији у својој борби са Не-Немцима.

Као опште обележје аустриске унутарње политике писац

истиче огорчену и неуморну борбу између центрипеталне снаге државне идеје и центрифугалне снаге националних странака. Досада је државна идеја, благодарећи закону истрајности као и неслози између политичких странака, одолевала навалама, али је положај владе, која заступа државну идеју, према парламенту, у коме су оличене центрифугалне тежње, врло мучан постао. Ма шта влада предузимала, извесно је да ће бар једна политичка фракција бити незадовољна и да ће чинити влади све могуће тешкоће. Ако се влада труди да буде што објективнија, да нађе средину, онда обично поквари односе са свима странкама. Сваки уступак једној политичкој групи сматра се од осталих странака као неправично повлађивање и на то се обично одговара енергичном опозицијом, која врло често прелази и у опструкцију. Да би се то избегло и да би се обезбедио правилан рад државног организма, влада одмах пожури да своје противнике умири на тај начин што и њима учини какве уступке. Тако је постала политика концесија, изнуђавања, уцењивања и потплаћивања, политички морфинизам, како је писац назива. Целокупна политичка акција своди се на конферирање, пактирање, концедирање, протежирање, пробирање и т. д., а оно што је главно, регирање или владање, не опажа се. Гроф Тафе је врло лепо означио ту политику са Fortwursteln, која се реч, као што је познато, већ одомаћила као карактеристично обележје аустриске унутарње политике.

После ове опште напомене писац прелази на излагање националне борбе. У Аустрији има, по последњим објављеним статистичким подацима, Немаца 9,171.600 (35,8%), Словена 15,493.600 (60,5%) и Романа (Италиана и Румуна) 967.600 (3,7%). При томе су Словени распарчани на шест разних група, које се појављују као засебне народности. При оваком саставу становништва национални сукоби изгледају неизбежни. Али стална национална борба, по пишчеву нахођењу, нити је основана ни оправдана. Писац окривљује штампу и парламенат, да они ту борбу изазивају(!). По њему су они криви, што је национална борба потиснула у страну сва остала питања. По писцу свака нација хоће прва да буде и ниједна не признаје другима првенство ни значај, услед чега је борба неминовна.

Писац признаје умесност и оправданост националне идеје у опште, али налази да њено остварење има граница и да не сме да се измеће у свађу, у борбу. Национални принцип има и у

политичком погледу своје оправдање. Потпадање једног народа под једну државу, је бесумње најприроднији и најјаснији израз државне идеје, управо њен идеал, али он је, као и сви идеали, обично неостварљив. Логици националне идеје истичу се на супрот три реда чињеница: реалне, историске и географске чињенице, које отежавају па и онемогућавају остварење народносних држава.

Што се тиче првих, реалних чињеница, за писца је јасна ствар, да кад један народ дуго времена влада другим народом, не би ни правично било да се он, само због принципа националитета, одрекне те владавине. Писац узима за пример поделу Пољске, која је доиста била извршена једним у историји света нечувеним насиљем. Али та првобитна насилна власт постала је, у току времена, законитом и правичном, тако да се не може ни замислити да ће се државе, које су поделиле Пољску, одрећи свог поседа за љубав једној идеји, идеји народности. Моћ реалних чињеница је јача од националног начела. Као што се види, писац сматра да је принцип народности само једна мисао, једна идеја и ништа више. Колико је то погрешно, није потребно ни да се наглашује. Изгледа да писац не зна, или неће да зна, да је начело народности једна снага, један фактор, који има своју реалност. То је особена друштвена сила, чије се дејство баш у току XIX века најјаче испољило у националном уједињењу многих народа, у првом реду Италиана и Немаца. Ако писац доиста озбиљно мисли да је начело народности само једна празна идеја, а не реална чињеница, онда је он и сувише наиван. Политички живот у Аустрији за њега је бесумње ствар непојмљива, кад он овако мисли о народносном начелу.

На другом месту писац се позива на историске чињенице, па наводи као пример Швајцарску, где живе три разна народа и ниједан од њих не тежи за сједињењем са својим саплеменицима у моћним суседним државама. Историска традиција ствара ту брану остварењу националног принципа. На трећем месту географске прилике могу такве бити, да чине немогућним остварење начела народности. То ће бити случај кад су делови једне исте нације просторно одвојени и ограђени другим народима.

Писац мисли да у Аустрији постоје све три врсте ових чињеница и да је према томе начело народности немоћно. У опште је била велика погрешка што се та национална идеја и појавила у Аустрији. Требало је држати се политике кнеза Метерниха,

који је све поданике називао Аустријанцима, не допуштајући да се истиче њихова народност. Али година 1848 усрећила је Аустрију овим даром, а парламентарни режим и дуализам онемогућили су на свагда повраћај Метернихова система „аустријанизма", који би по писцу највише приличио Аустрији.

После ових општих расматрања о начелу народности, писац прелази на поједина спорна питања, у првом реду на језично питање, које је средиште политичке борбе. По писцу језик и народност нису једно исто. Могу се поклапати али не морају. У прилог тог тврђења он наводи Енглезе и Ирце, па Србе и Хрвате! Срби и Хрвати су, по његову мишљењу, два разна народа! И кад је тако, онда је сасвим могуће да се два народа служе истим језиком, а да ниједан не изгуби своју националност. Словени и Италиани могли би се, на пример, служити немачким језиком, где би то било у интересу државном. Њиховој народности не би то нимало штетило, већ би им шта више било од користи у културном и економском погледу.

У држави полиглотској, као што је Аустрија, неопходно је потребан један заједнички језик за споразумевање. То је неоспорно, али је тешко сложити се у томе, који језик треба то да буде. Кад би постојао неки аустриски језик, лако би било. Пошто то није случај, мора се узети један од постојећих језика. Једини језик, који се може озбиљно узети у обзир, је немачки језик. Истина, само 9 милиона аустриских грађана говори немачки као свој матерњи језик, док 19 милиона припадају другим језичним групама. Али тих 19 милиона, или 38 милиона, ако се узме у обзир и Угарска, подељени су на десет разних језика, од којих ниједан нема толико представника као немачки језик. Што још више говори за немачки језик, то је га околност, што и остали грађани аустриски, који нису Немци, знају обично немачки, ако уопште знају још који страни језик. Кад хоће међусобно да се споразумеју, ти народи говоре немачки. Немачки је дакле природан саобраћајни језик. То је светски језик и зато има првенство. Као што се у дипломатском саобраћају употребљава француски као службени језик, тако је сасвим могућ немачки језик као општи саобраћајни језик у аустроугарској монархији. Међутим аустриски устав у чл. 19 изриче начело равноправности свих земаљских језика, не помињући ниједним словом општи државни језик. На основу тог прописа води се и данас у

Аустрији огорчена борба о обиму употребе народних језика, односно о признању немачког језика за општи државни језик.

Писац излаже затим поједине националне струје. Први одељак је посвећен немачким националцима (Alldeutsche). Пуно интересантних момената налази се у историји ове странке, која је првобитно имала за програм девизу „Los von Oesterreich", па се није устручавала од напада и на саму династију Хабзбурга. Нарочито је занимљив одељак о опструкцији и скандалозним сценама у аустриском парламенту у пролеће 1897 године, кад је Казимир Бадени административним путем прописао уредбу о употреби језика у Чешкој и практички покушао да оствари начело равноправности немачког и чешког језика. Бадени је пао, уредба језична је опозвана, али су Словени односно Чеси остали незадовољни и почели су имитирати немачку методу опструкција. Тако сад наизменце опструирају у парламенту и земаљским саборима час Немци, час Словени. Што се тиче државне политике, es wird weiter fortgewurstelt...

У другом одељку реч је о Словенима или о панславизму. О сваком словенском народу говори се у засебним чланцима. Најопширније је излагање о Чесима и њиховој борби за решење државноправног положаја Чешке према монархији. Затим се излаже политика Пољака, Словенаца, Хрвата и Срба. У опште је овај одељак о панславизму непотпун и местимице површан. Писац се служио махом немачким изворима, без удубљивања у суштину ствари. Али при свем том његово излагање није без интереса. У другој књизи, која је посвећена Угарској, биће бесумње више говора о Јужним Словенима.

На крају је додирнуто питање италианске иреденте и италианског универзитета, па је у завршном одељку дат резиме свега излагања. Писац осуђује националне борбе у парламенту, штампи, на улици, на универзитетима, сматрајући да узроци леже у болесној појави хипер напона националног осећаја. Никаквог дубљег разлога нема за те борбе, јер међу Немцима, Словенима, Мађарима и Италианима постоје само политичке супротности, а не и супротности расе и инстинкта. Они се истина мрзе, али та је мржња специфичне, безопасне природе и у ствари се налази код малог броја политичких фанатика; народна маса је далеко од тога и кад учествује у борби, она је у улози статисте, који слуша своје вође. Просечни човек из народа је равнодушан

према тим питањима и више се интересује привредним питањима, која су за њега много важнија.

Књига г. Сосновског поред свих својих одлика, није потпуно успела. Писац је бесумње имао добру вољу да буде објективан, али његово потцењивање националних питања и затварање очију пред толиким многобројним појавама сузбијања словенског елемента у Аустрији, учинили су да му студија изгуби много од своје вредности. Г. Сосновски нема поред тога никаквих ширих погледа на развитак и будућност аустриске монархије. Уместо да гледа унапред, он гледа уназад, у Метерниха и његово време. Као информативно срество његово ће дело бити читано, са многим резервама наравно; са гледишта унутарње вредности, као прилог за решење комплекса питања из области унутарње и спољне политике у Аустрији, оно има врло низак ранг.

Другу свеску, која је пре неки дан изашла из штампе и која изгледа боље уређена, приказаћемо у једном од идућих бројева.

Dr. Л. Марковић.

Ернест Хекел, Тајне света (популарне студије о монистичној философији. Превео Рад. Михаиловић. Београд 1912 г., стр. 243).

Најзад је ова књига преведена и на српски језик; двадесет четврти језик на коме је угледала света. Хекел, који је у своје време јако био у моди и који то данас ни мало није, остаје увек једна интересантна личност у историји културе. И ова његова књига, последња између многих које је издао, представља управо извод и крајњи закључак свега његовог дуготрајног делања. У простом и широј публици приступачном облику, ту је изнесена у главним цртама, цела његова монистична философија.

Књига садржи четири дела: човек, душа, свет, бог. А ова четири главна објекта изложио је у 20 глава.

Основна црта његове натурфилософије је монизам, тј. јединство у природи. У целом космосу постоји јединство и закона и појава. Не постоје две различите супстанције: материјални свет и нематеријални, духовни (бог), но су и бог и природа, материја и дух једно и исто биће (IV део). То је супстанција са две стране свога бића: материја (бескрајно распрострта супстанција) и енергија (дух који мисли); обоје су нераздвојни атрибути једне суп-

станције; и обоје су непромењиви и неразориви, константни. Они дакле подлеже једном основном закону супстанције (закон одржања материје и енергије). Ова супстанција испуњава цео бесконачни простор и налази се у вечитом кретању које траје непрекидно с периодичним променама постајања и нестајања. Закон супстанције пак свуда показује механичке узроке, везује се са општим законом каузалитета; и, важио је, важи и важиће у целој васиони (III део).

Он, следствено, важи и на земљи која је само делић васионе, за цео органски свет па и за човека, који је само пролазно стање развића вечне супстанције, индивидуална форма појава материје и енергије. Према томе сав органски свет па и човек подлеже закону вечитог развића. Тим развићем и човек је постао из других животиња са којима и данас има исти анатомски састав (I део). И све животне радње свију без разлике организама почивају на сталној промени снаге и енергије; промени потенцијалне у живу (актуелну) енергију и обрнуто. Овај највиши закон супстанције влада и најсавршенијим радњама нервног система, дакле и душевним животом (II део).

Према томе, законом супстанције решавају се све велике тајне света: материја и снага, живот и смрт, постанак и бог, душа, мисао и свест. Нема никаквог духовног света, нема других закона сем механичких, нема душе људске као неке супстанције и следствено са метафизичким догмама пада и свака психологија која није само грана природне науке, одељак философије.

Ова Хекелова књига, као и сав његов монистички покрет, изазвала је бурне дискусије. Али ма какве биле, ове дискусије нису могле изменити већ сталожени суд који су о њему дали научници и философи; а тај суд, мора се рећи, није добар. Хекел, који је дао великих радова, који је, као већи Дарвинист и од самог Дарвина, много допринео ширењу позитивизма и уклањању извесних метафизичких заблуда, остаје истина велики човек и користан научни радник. Али његово дело има и доста и знатних махна. На овом малом простору, ми ћемо се задовољити трима општим примедбама:

1) Хекел сматра да су његовим монизмом решене све тајне света (сем супстанције), које толико муче људске умове. А он је у ствари свим својим монизмом успео да дође таман дотле, одакле треба поћи кад је реч о тајнама света. И после његових „решења“ остају велика питања: шта је материја? снага? кре-

тање? Где је почетак кретању? Откуда и где иде оно? И откуд живот, смрт, мисао, свест? — Крај свега опирања, његовом монизму као и натурализму у опште, остаје да се помири са пресудом о којој је говорио Ди Боа Рајмонд: ignarabimus.

2) Убеђен у јединство васионе, он је хтео све појаве у њој да подведе под законе супстанције и каузалитета и њима их објасни. Али му се при томе десио један редак малер: он од дрвећа није видео шуму. Он је видео спољни природни свет и човека; али није видео друштво, духовни, социални свет. А у овоме свету ништа се не сазнаје и не објашњава законима супстанције и каузалитета. У њему сем каузалитета постоји и целисходност, сем материје постоје и духовни односи, утицаји и снаге. Он има свој засебан домен, своје специфично и специјално што није клот природно. И ето баш то његово специјално, духовно и социално не може се објаснити механичким законима и не спада у домен природних но духовних, културних наука. Као у социологији физика, тако у психологији физиологија не објашњава готово ништа. И зато модерној психологији, која није „само одељак физиологије“, дуализам није сањарија и душе није метафизички производ но један нужан логички појам, субјект унутрањег искуства.

3) Најзад, и да му се допусти то превиђање социално духовног света, он ни физички свет космичке тајне није могао научно решити. После онога што је наука позитивно нашла, остаје велики број светских тајна. Натур-философ Хекел, дошавши до те границе напушта, науку и прелази у област метафизике и хипотеза. То је што му замерају озбиљни научници. Али у области метафизике и философије у опште, он није могао ићи сигурним кораком, и дати ништа озбиљно, јер није знао методе нити је имао културе философске. И, то је што су му философи замерили. Тако је Хекел остао на једној međи између научника и философа и тако би се, са нешто ублажености и, слободније парафразирајући оне чувене Марксове речи упућене Прудону, могло и за њега рећи: у круговима научника он је имао право да буде слаб природњак, јер су га држали за добра философа; међу философима пак он је био у праву да остане слаб философ, јер су га сматрали за добра природњака. А он у двојном својству и философа и природњака није, озбиљно узевши, био ни једно ни друго.

Ж. Јовановић.

Prof. Dr. August Langhoffer, Crvi nametnici s osobitim obzirom na čovjeka. Sa 28 slika van teksta. (Znastvena djela za opću naobrazbu na svijet izdaje Jugoslovenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 6.) Zagreb 1912. Cijena K. 1·50.

Prof. Dr. Krunoslav Babić, Pogledi na biologičke i bionomičke odnose u Jadranskom moru. Sa 95 slika van teksta. (Znastvena djela za opću naobrazbu na svijet isdaje Jugoslovenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 5.) Zagreb 1911. Cijena 2·50.

Природњачка популарна књижевност у опће, као и биолошка, код Срба и Хрвата није особито богата. Зато се морају поздравити и најмања дела, која хоће да допринесу правилнијем схватању природних појава или да заинтересују ширу публику у том правцу. Једино је за жаљење, што се поред приличног броја наших стручњака досад још није почело с планом и систематски да издаје читава збирка заокругљених популарних дела, која би обухватила целокупну биолошку или у опће природно научну област у целини, тако да би сваки читалац после прочитаног дела добио јасан појам о тој области, према садашњем стању науке, и могао стећи сталан интерес, који би га подстицао да и даље прати ту струку. Стварање такве популарне збирке, која би обухватила дела заокругљене целине из појединих области природних наука, остаје дело будућности. Дотле, добро нам је дошла свака књига, која шири нашу науку и буди интерес према њој. Професор Лангхофер даје у својој књижици један поглед на црве, наметнике, паразите и упознаје нас с њиховом грађом, устројством, појавама развоја и штетним утицајима који потичу од њих. Свуда је разлагао црве, који су наметници човечји или бар посредно имају везе с човеком. Свакако је од интереса упознати црве, који могу човеку и смрт нанети. Ако некога и не подстиче сама жеља за науком, тежња да се очува од тих црва, довешће га да се занима овим животињама. Јер нако надзор по кланицама, прегледање меса, истина, умањује број наметника, ипак и поред најстрожег надзора, они се лако измакну пажњи и зараза постаје могућа.

У опћем делу говори професор Лангхофер о црвима наметницима у опће и о главним скупинама, што долазе ту у обзир; у посебном делу расправља поглавито о црвима наметницима, којима је наш човек у Европи изложен. Због све јачег промета с Египтом и северном Африком, што и за Србију има значаја, проговорио је професор Лангхофер нешто више и о црвима

наметницима из тих крајева; утицај тих крајева опаже се у Италији и дубље у Европи. Ми мислимо да од времена трговине с Египтом није немогуће да ће се и у Србији осећати трагови у том правцу. Писац не разлаже потање о црвима наметницима далеке источне Азије, јужне Африке и Аустралије па ни Америке, зато што ти црви за нас слабо долазе у обзир. У посебном делу говори о сисавицама (различним метиљима), тракавицама (Cestodes) и облењацима (Nemathelmintes).

У додатку додирује кукаша големог (Echinorisichus), струницу смеђу (Gordius) и пијавице. Разлагање је јасно и прегледно. Слике, додате у облику таблица, особито су лепо израђене и приказују читаоцима све што је речима описано.

Књига Бабића није толико подесна за ширу публику, ма да се мало оријентован читалац може брзо у њој наћи. Књига има зато важности, јер својим садржајем упућује на Јадранско море, упознаје нас у опће, а затим посебно, с фауном и флором, са биљкама и животињама, њиховим начином живота, међусобним односима. Кад се зна, да наш народ станује само на обалама једног мора, Јадранског мора, и кад Срби немају другог свог мора, треба и мора свак интелигентан Србин и Хрват да тежи да се упозна боље и дубље са својим морем. У том послу добро ће му доћи књига проф. Бабића.

Немци имају своје омање приручне књиге за излетнике од Cori-a и A. Steuer-a. Ове су књижице намењене да упознају ширу публику са биолошким чињеницама Јадранског мора. Код нас ће задовољити ту потребу књига Бабићева, и ако је много темељније и научније обрађена.

Писац је хтео, како сам каже, да проучи слику живих створова морског подручја јадранске обале. Да се не би упуштао у појединости, што би изнело велику књигу, он је оцртао биолошке и биономске прилике Јадранског мора тек у главним цртама, бацивши само неколико погледа на тај занимљив свет.

Најпре говори о опћим приликама Јадранског мора, о њиховим утицајима на биљке и животиње, на индивидуалну егзистенцију, развој и распрострањење појединих група (рпа). У специјалном делу говори о флори Јадранског мора, спомињући црвене, маслинасто смеђе, зелене, модрикасто зелене алге и кремењашице (Diatomeae); затим о фауни, почињући од протоцоа па до сисаваца. У два последња поглавља расправља занимљиве чиње-

нице о светлуцању морских бића, слузавости („море цвета“) и мирису мора.

Књизи су додате слике у облику таблица, које су исто тако лепо израђене као и у Лангхоферовој књизи.

Dr. Славко Шећеров.

Каква је наша омладина, успомене и рефлексије од Александра Цветковића, свршеног матуранта; предговор од Јована Гроздановића, свршеног матуранта. Крагујевац, Народна Штампарија, 1913, цена 1 дин., стр. — V — 96.

Средњом школом није задовољан нико и нигде. Последње године представљају, и у Европи и у Америци, низ напора да се средња школа, којој се нашло разлога учинити низ замерака, преуреди, створи бољом. Нису задовољне државе, нису задовољни људи који се школом теориски занимају, нису задовољни наставници, нису задовољни породица ни ученици. Мењало се уређење школа, мењали се програми, наставни планови, методи. На све стране се тражи нешто што има да спасе школу од данашњег стања, стања блиском банкротству средње школе. Држава налази да ученици који изилазе из средњих школа, не износе ни довољну количину знања ни знања довољно солиднога; да ученици не остављају средњу школу тако спремни, да са успехом настављају своје највише образовање, и сву кривицу баца на ученике. Породица налази да је, на против, држава дала школе које и дуго трају и не дају оно што је појединцу потребно. Отуда велике разлике у схватањима једне и друге, отуда страховите оптужбе једне противу друге и тражење помоћи. Права мера није нађена и, вероватно, неће се моћи никада ни наћи, поред највећег труда да се у томе успе. Она се, вероватно, неће наћи из простог разлога што држава не може да замисли средњу школу друкчијом но што је данашња: монополисана школа; што породица тражи нешто што је немогуће: да таква школа, која униформише, нивелира и разне и интелектуалне и моралне и физичке подобности, да̂ сваком појединцу оно што њему лично треба. При таквој неједнакости захтева, циљева и средстава, немогуће је потпуно уклонити тај неизмерни сукоб тежњи и отуда то обострано незадовољство. Тражећи резултате сувише велике и немогуће и, природно, не успевајући у таквим жељама, и држава и породица стално пребацују или подбацују, не срећући се у

нечему што би донекле, само донекле, само релативно, задовољавало и једну и другу.

У овом истом стању налази се данас и наша средња школа. Ма да се на овом месту неће улазити у детаљно претресање и показивање тога питања, довољно је подсетити на неколика факта која служе као аргументи за тачност мишљења овде изложеног. Треба се сетити, н.пр. овога: колико су чести у нас закони о средњој школи. Држава је, колико је знала и умела, доносила законе, њихове измене, тражећи да њима створи ону и онакву средњу школу, каква јој је била потребна. Сваки законодавац, при доношењу свога закона, био је уверен да је казао, ако не последњу реч, (ко би се још смео поналати да казује ту последњу реч!), оно, бар, да казује добру реч, да даје школу, која задовољава и државу и појединца. И покушаји, велики трудови и напори, нису давали резултате који су се желели. Професорско друштво, и на годишњим састанцима и у друштвеном органу „Наставнику", додавало је своје, похвалне, напоре, који нису ипак видели много боље резултате од првих. Појединци су казивали своју реч, у име породице, почевши од Светозара Марковића, до неких наставника, али ни они нису много постигли. Данас су се јавила два млада човека, наоружана храброшћу, вером и искреношћу, да и они кажу све што имају да кажу о средњој школи, написавши о њој књигу, коју су посветили „гимназиској омладини".

Речено је: са храброшћу и са вером. Они су, заиста, убеђени да им је била потребна храброст, да би могли рећи оно што су у својој књизи изнели, и то је рђаво. Рђаво је зато што није у опште било потребно стављати се у позу нарочито храбрих људи, према осталима, који су, разуме се, кукавице. Рђаво је зато што су њихове речи, уз такав гест, могле бити од штете самом послу који су радили: од озбиљнога, какав он јесте поред свих њихових погрешака, правити га неозбиљним и много претенциозним. Други елеменат — вера, или уверење, ако се хоће израз на који је свет више навикао, уверење у тачност, корисност онога што казују, много је симпатичније од њихове ратничке позе. Заиста, у овој књизи, неравно смишљеној, неједнако написаној — неки пут врло антипатично написаној и садржином и обликом — у овој књизи тачности и нетачности, равнотеже и несразмерности духа, у исто време, симпатично

тона и веома антипатичних и ружних страница оно, што је најбоље јесте уверење којим је писана. Уверење спасава све остало.

То је књига, вели се, успомена и рефлексија. Врло мало успомена и сувише рефлексија, у ствари. А колико би било боље, да је обратно. Рефлексије значе напад, не довољно јасно изражен, иако казан најјачим речима, на данашњу „класну" средњу школу, на гимназију, „институцију владајућег друштвеног система". Може бити да је писцу драже помислити на овај део његове књиге — у којој се претресају сва питања која се тичу гимназије — међутим тај део је и мање основан и неуспешније казан од успомена или и рефлексија, али само оних које су везане за школу коју је писац имао пред собом.

Тачне и основане су н.пр. све примедбе, учињене методу по коме се раде природне науке. „Како смо учили природне науке?" вели писац. Ево како. У зоологији[1] смо слушали само голо описивање без довољно експеримената. У ботаници смо тако исто радили. Физику нисмо готово никако довршавали. Хемију смо такође радили без експеримената, јер се наставник бојао да не експлодира какав гас и нас све баци у ваздух! Tanta eruditio!... Минералогију смо бубали на памет. То ми је био најодвратнији предмет. Наставник је био права чекрталька. Геологију смо само почели". „...За четири године свога учења зоологије и ботанике, свега смо двапут ишли у поље а једанпут у кабинет... Иначе све се остало свело на бубање. Бубати класе, бубати редове, бубати феле, бубати најситније одлике индивидуа зоолошких и ботаничких — то је значило учити зоологију и ботанику". За физику вели: „Ту смо додуше посматрали физичке појаве и на експериментима, али готово увек непотпуно, јер су експерименти (? — ваљда инструменти) по правилу били покварени и излужени. Програм смо прелазили са вратоломном брзином, тако да смо имали времена само површно да загледамо у ствар, да би је заборавили чим окренемо главу". За наставу из хемије вели да његова генерација из ње „није изнела никакво знање". По опроштајним речима, које упућује своме наставнику из хемије, изгледа да је морало тако нешто бити, јер му он вели: „Нека му је арам!"[2] О настави из латинског језика — а он је противан учењу класичких језика у гимназији — писац вели:

[1] У цитатима, у свему се сачувало како је у писца.
[2] Ст. 39, 40 и 41.

„За шест година ми смо прочитали само по неколико глава из појединих класичних књига (!), па и то не у вези, јер смо масу глава прескакали и масу цепкали на поједине лекције, тако да при идућој лекцији увек смо заборављали шта је пре било“.[1]

*

Али, у овој књизи успомена и рефлексија, има једна ствар која је поражавајућа по школу: мржња, страховита, безмерна, неразумљива мржња према наставницима, изражена најјачим речима, често врло ружним. У почетку, у предговору, који је такође писао „свршени матурант“, вели се за односе између васпитача и васпитаника да су „крвнички“. „Непријатељство међу ученицима и професорима је хронично“. А књига се завршава овом красном квартином:

„Проклетство и теби гимназијо срама,
Где не има другог, осим стиду храма,
Где се сваки цветак још у клици ра̀ни,
Где морал и трулеж јато црва храни“[2].

Најблажа реч, која је у овој неразумљиво колеричној књизи употребљена, јесте „полицајац“. Наставници су „забограли, убуђали и плесниви“[3]. Педагошка настава у данашњој гимназији састоји се у грубости и дивљачности појединих quasi наставника“. Они немају „никаквог педагошког знања“[4]. Или овај став пишчеве исповести: „Карактеристично је, вели он, да ја у своме гимназиском школовању никада нисам волео ни једнога свога наставника. Да ли је то она вековна провалија (!), која је постојала и која данас постоји између ђака и наставника, или је то нешто друго? Може бити да има и тога. Ни један наставник није одговарао моме духу. А највише сам мрзео наставнике, што су били до зла бога ограничени, педанти, hartnäckig-и и тескогруди par excellence. Никако нисам могао да их двојим од најобичнијих филистара“[5]. „Једна општа црта већине професора је лењост. За све време свог гимназиског школовања променио сам и дошао у додир са масом професора и нигде не видех оне љубави према своме позиву, оне љубави према своме

[1] Ст. 28.
[2] Ст. 96.
[3] Ст. 44.
[4] Ст. 5[illegible].
[5] Ст. 57.

предмету, љубави, која једина може да рађа успехе. Нигде не видех ону веру, ни прегнуће за рад"[1]. Ни код једнога професора не нађосмо тежње за усавршавањем у својој области. Нигде се не опажају благотворни утицаји њиховога рада. Нема оне преданости и пожртвовања у послу, преданости, која води успеху. Нигде нема жеље да се односи између професора и ученика доведу у прави, истински васпитачки однос. Нигде тежње да се васпитачев дух приближи духу васпитаника. Васпитачи су увек на великом растојању од ученика. Приближити се ученику за њих значи изгубити свој бирократски ауторитет. Бирократска удаљеност професора давала је ученицима увек утисак одвратности. Професор је увек био „непријатељ" ученика. Њему се подваљивало на најразноврсније начине[2]. „И сваки је професор код свих ђака омрзнут, смртно омрзнут"[3].

И, да не би остало овако само на речима, писац наводи и примедбе. За једног наставника вели да је „имао обичај да се буљи на ђаке и да их назива разним погрдним именима". Други опет „спава на часу". „Сећам се — како је „латинац" изводио по 10—15 ђака и за једну реч, коју нису знали, терао све на место и у каталогу записивао јединице и двојке. Исти латинац био ми је разредни старешина, а био је аљкав и неуредан; стално није имао по неко дугме на прслуку, те му је врло често и кошуља испадала. Често је зевао не заклањујући руком уста. Он нас је прегледивао (!) готово сваког његовог часа, да ли смо чисти и да ли нам је све у реду. Кад би видео да други нема дугме, он би му викнуо: „Бубо једна, а зашто то не зашијеш!" О неком наставнику, „на жалост природњаку", вели да је, кад му ђак не зна, говорио: „Ако ти га викнем мајци јединицу, научићеш ти то мени одмах!"[4] И то није све: у овој књизи, међу успоменама о наставницима, има ствари још горих од ових наведених.

*

Само. Само, после свега овога, остаје ономе који прочита ову књигу, да се запита: ко је више несрећно рђав и тужан, наставници, који су били пред очима писцу и његову другу,

[1] Ст. 57—58.
[2] Ст. 58—59.
[3] Ст. 59.
[4] Стр. 60 и 61.

који му је помагао, како написавши предговор за књигу, тако и у неким главама књиге, или њима двојици? Рђаво је и тужно, заиста, изнети овакве успомене из школе; неизмерно је болно не знати рећи друго шта о својој школи и о својим наставницима. Писац, који је, несумњиво, интелигентан младић, ма како једностран и неравномерног духа, писац је са злурадошћу видео рђаве ствари и у својој школи и у својих наставника. Он је, у то нека се не вара, видео само материалне, спољашне одлике својих наставника. Да је имао осећања и ока, и код оних, по којима је, са недопуштеном лакоћом, генералисао све наставнике, и код њих би видео нешто више од онога што је у овој књизи изнео. Да је то имао, он би осетио, пре свега, ону драматичност наставничког позива, која је, сама собом, довољна да их, добрим делом, ослободи прекора, баш и када су ови оправдани. Има, заиста, једна драматичност самога позива, коју треба видети у оном дугом, сталном понављању једног истог посла, у једно исто време, на један исти начин. Осим тога, — кад хоће да се говори о овоме са оном искреношћу, која је потребна, па ма се било и свиреп — осим тога, има драматичности у позиву средњешколских наставника и у томе што они врше тај дуги и тешки — и тешки! — посао без наде и без права на морално задовољство, највише!, да кажу да су једну сређену главу и једну честиту душу, у многоме, они створили! Који наставник није осетио, са тугом, ту драматичност, о којој су овде казане ове две речи, тај, истина, није осетио ту врсту своје туге, али, и кад је најбољи наставник, не може рећи да је био потпун наставник. Који ученик није осетио ту драматичност наставничког позива, не може да каже да је осетио свога наставника.

Даље — ови млади људи, који су, поред слабих страна, дали у овој књизи и врло добрих ствари, заслужују да им се и то каже — даље: не само што се, онако генералисано, не може говорити, као што су они говорили о односима наставника и ученика, већ се, у опште, не може онако говорити. Навикнути, у средини у којој су највише били и на литератури, коју су највише читали, на сувише јаке речи, они су очајно преставили горе поменуте односе. Кад у школи нису то научили, нека им је казано овде, да наставник неизмерно воли своје ученике, све, све без изузетка: са нежном љубави онога, који се ствара у корисног и честитог грађанина, са учешћем онога, који се упућује на рђавом делу и рђавој мисли. Они, који су, пре

писца, били у гимназиским клупама, имају увек најнежније успомене на своје красне учитеље; они од њих, који су, данас, и сами наставници, имају једино, највеће задовољство при помисли да их њихови ученици, због њихова рада, и само због њега, због рада љубави, али и озбиљности, рада пријатности, али и тешкоћа, нежности, али и највећег рада, — да их њихови ученици због тога поштују, па, вероватно, и воле.

Миодраг Ристић.

Литература о балканском рату 1912 год: IV. Adalbert Nickisch v. Rosenegk, Balkanbund oder Türkei? Für oder gegen die Balkanstaten? 1912, S. 46.

Писац ове брошире пријатељ је балканских савезних држава. Он има пуно симпатија за хришћанске државе на Балкану. Али је књижица његова на жалост без икакве вредности.

Писац је човек без талента и без темперамента, он пре свега пише о политици, а нема појма о томе, шта је политика и како се третирају политичка питања. Он не зна и не осећа, да је политика жива и компликована ствар, него мисли да је то збирка формула и формулара о логичном резоновању, па је написао броширу о најактуелнијем политичком питању, као да пише једну обичну професорску расправу из логике. Стога је његова расправа збирка досадног доктринарног резоновања, пуна шаблонских формула, са питањима, подтпитањима ит.д.

Има у овој књизи и по нека добра мисао и по неко добро опажање, али се то губи у маси онога, што не ваља. Штета што онако топле и искрене симпасије за нас, као што их је имао писац ове брошире, нису биле код човека бољег пера и јаче памети.

D. Klementi, Ein Beitrag zur albanischen Frage: Darf Oesterreich auf den Sandschak von Novi Bazar verzichten? 1913, S. 32.

Писац ове књиге је по рођењу Аустријанац, по пореклу Арнаутин, по занимању лекар. Тако је он у предговору представљен публици. Већ та кондуита је довољна да се види са каквом књигом човек има посла и каква је њена садржина. То у осталом одаје и сам натпис књиге, који, овако како је стилизован, очевидно императивно захтева негативан одговор.

Писац је почео да пише о предмету о коме нема ни појма.

У предговору се каже да је он „многе године живео у оним земљама“. По себи се разуме, да то још није довољна квалификација, да човек може и нешто паметно рећи о „оним земљама“. За то треба још пуно других особина, које писцу ове брошире никако не стоје на расположењу. Стога је и његова брошира без икакве вредности. Она је написана скроз субјективно и без икаквога знања. Ако Господин доктор влада медецинским наукама оноликио, колико влада логиком, онда се његови сироти пацијенти врло рђаво проводе.

Ја наравно не могу овде износити и побијати све апсурде, нелогичности, бесмислице и контрадикције, којима кипти ова брошира, задахнута добро плаћеним патриотизмом и велико аустриским империјализмом. Али једну ствар хоћу да истакнем. У неколико брошира, које су изашле убрзо једна за другом, а које све „објективно“ расправљају о балканским питањима, у првом реду о српском и албанском, и са пуно погрда нападају Србију, има наведено доста једнаких факата и истих података. Откуда то, изгледа да није тешко погодити..

VI. Oberstleutnant Richard v. Flecss, Über den Balkankrieg. 1913, S. 29.

У овој су књижици, како изгледа, скупљени чланци писани пред рат или у почетку рата, па је онда при одштампавању у њима по гдешта уметано, додавано и исправљано, али већином врло незгодно и врло неспретно, тако да цела књижица прави утисак једног сасвим неписменог састава.

Чудновато је како многи писци не увиђају да већина ствари, које су писане пре рата или за време рата, и у којима су изнета резоновања пре свршетка догађаја и прогнозе за њихов развитак, губе после рата вредност, и кад су резоновања и прогнозе у њима биле тачне, а поготову онда, кад су биле нетачне. Тако се н. п. у овој књижици тврди да се Арнаути неће борити против Срба!

И ова књига нема према томе никакве вредности.

Ст. Станојевић.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ.

Питање о подели освојеног земљишта међу савезнике, а нарочито питање о српско-бугарској граници, почиње у највећој мери да интересује и шире кругове. То је питање од необичне важности по Србију и, поред све досадашње резерве, коју су показивали званични и полузванични кругови, и српски и бугарски, оно почиње да се претреса и расправља. Два бугарска политичара, Данев и Малинов, изнели су већ своје мишљење, које изгледа да је, бар за сада, и мишљење бугарске владе. По том мишљењу, питање о српско-бугарским границама унапред је решено споразумом о савезу. Граница је у уговору утврђена, без обзира на ток ратних операција и исход рата, и та граница треба да остане у снази. Српска влада пак, судећи по једном чланку у „Самоуправи“, тражи ревизију уговора, или, другим речима, нов споразум о подели територија, према резултатима војних операција и материјалном учешћу сваког савезника. Да би се разумело и правилно оценило држање и једне и друге стране, било би свакојако потребно знати и ток преговора и сам текст закљученог уговора. Међутим све се то, сасвим оправдано у осталом, држи у тајности, а они, који ће та питања решавати, знају и уговор и све догађаје, па ће се умети по томе управљати. Остали политичари упућени су само на хипотезе и на општа расматрања. Како су пак у српско-бугарском спору баш у питању извесне опште консидерације, општа начела, а не појединости једног тајног уговора, то изгледа умесно задржати се на тим општим консидерацијама и свестрано их расмотрити. Ми ћемо овде проговорити нешто о правном и политичком значају српско-бугарског уговора, као и о перспективама које се отварају при заступању овог или оног гледишта.

Један међународни уговор ваља свакојако у првом реду посматрати са правног гледишта, али, са извесним ограничењем. Међународно Право, као што је познато, још се није потпуно одвојило од политике. Многа и многа питања појављују се у двојакој одећи: као правна и као политичка питања. Односи између држава такви су, да се ниједна држава не сме да ослони само на Међународно Право, које је још увек једно несавршено право, право без санкције и без нарочитог ауторитета. У место да Међународно Право регулише догађаје, догађаји стварају Међународно Право. И тако, где изгледа да је у питању једно чисто правно питање, истакне се политичка страна питања и потисне правне елементе у страну. Најбољи доказ пружа за то анексија Босне и Херцеговине, па развој Скадарског Питања. Такав један пример за мешовити карактер правно-политички пружа и споразум српско-бугарски о будућим границама. Питање о границама било је у почетку правно питање. Догађаји су га учинили политичким питањем. То је у осталом и разумљиво. Такво једно питање апсолутно није ни могло да остане правно питање. Илузија је била веровати да се једним уговором може утврдити однос снаге и величине између Бугарске и Србије, без обзира на ток ратних операција и ефективност војничке снаге обеју држава. Ту илузију Бугари бесумње нису имали, али су држали да ће успех њиховог оружја оправдати онај већи удео, који су себи уговором резервисали. То међутим није био случај и зато Бугари имају да извуку конзеквенце. У памфлету, који је Бугарска Академија Наука упутила свим словенским академијама и друштвима, вели се, истина, да је Србима случајно пала у део та срећа, да освајају бугарске земље у Македонији! Остављамо на страну питање о срећи и о бугарским земљама, па се задржимо на речи случајно. Зар је то доиста случајност, што су Срби освојили Македонију? Зар то није нужност била, апсолутна, природна, која и даје права Србима на те територије? Да је Бугарска имала снаге, она би сама освајала Македонију, а не би остављала да случај реши једно тако важно питање. Ваљда научници бугарски не мисле, да би Срби толико наивни били, да за Бугаре освајају бугарску земљу, а Бугарима да оставе да освајају сами за себе турску земљу у Тракији? Изгледа да се у Бугарској неће да гледа стварности у очи и према размери снага и постигнутих резултата реши ово чисто политичко питање. Питање о српско-бугарским границама доиста је чисто политичко питање и зато и српска влада при

расправи његовој не треба да се стави на правно гледиште. Уговор је за Србију као и за Бугарску био један политички посао и он се има изводити према политичким моментима. Као што су политички моменти руководили Србију да при преговорима макар и посредно призна претежност бугарске војне снаге и спреме, само да би дошла до уговора, а обратно, ти исти моменти, нарочит ополитички престиж, били су узрок што су Бугари тражили већи део у добити, — тако исто и српска влада налазећи се у новој, знатно повољнијој а силним жртвама искупљеној ситуацији, има да се према чисто политичким обзирима определи, на какву ће поделу пристати. Суштина српско-бугарског уговора била је у заједничкој, сложној акцији против Турака. Ту је улогу и тај циљ уговор остварио. Главно своје дејство он је произвео: Бугари су се користили уговором, па су уживали српску војну помоћ у рату. Срби су се такође користили уговором, јер нису сами ратовали, пошто је знатан део турске војне снаге био на другој страни, према Бугарима, окупиран. Срби су своје савезничке дужности најлојалније испунили и самим тим строго по уговору поступили. Шта више, и оно што нису морали давати, они су давали, одмах, драговољно и без устезања. Што се тиче пак оне тачке уговора, која говори о границама, та је тачка постала беспредметна самим током догађаја. Подела територија сад није више правно, већ политичко питање. У политици нема осигурања. Извесне последице наступају саме по себи, ма какве се правне предохране предузимале. Политичка снага једне државе не обезбеђује се уговорима. Ми верујемо да су Бугари мислили, да су се потпуно осигурали чак и на случај неуспеха, али жалимо што су били наивни да мисле, да ћемо ми бити тако неумешни, да се својим скупо плаћеним успесима не користимо.

Ми дакле налазимо да Србија не треба да инзистира на правним моментима, пошто је питање о подели територије политичко питање, које је самим током ратних догађаја већ решено. Али, не треба мислити, да српска влада мора да бежи са правног терена. Баш на против. Положај српске владе при тражењу новог споразума о подели територија сасвим је повољан са гледишта Међународног Права, као што је то утврдио својим врло поучним чланком г. Dr. Милета Новаковић („Дело“ књ. 66, стр. 380 и даље). Уговор један између држава има се дословно и буквално применити само у случају кад су чињенице и претпоставке остале апсолутно исте. Свака промена чињеница утиче и на дејство уговора. Формула *rebus sic stantibus* је једно опште начело, које се

код сваког међународног уговора претпоставља. Питање је сад, да ли су се чињенице доиста измениле. У те чињенице улазе не само ратне операције, које су бесумње друкчије испале, но што се очекивало, већ и све претпоставке под којима је уговор закључен. На ово чисто фактичко питање имају владе савезних држава да спреме одговор. Ако српска влада тврди, да су се чињенице сасвим измениле, а бугарска влада налази, да се чињенице никако нису измениле, онда је то толики јаз, да се тешко може прећи. Ту не помажу никакве арбитраже и свакој држави би остало да нађе сама начина, да свом гледишту прибави важности. Ако се пак Србија и Бугарска сложе, да се уговор има ревидирати и да треба нову границу повући, онда је ствар релативно лака. Треба само утврдити принцип поделе, а тај принцип не може никоји други бити до принцип приближне равнотеже, у вези са резултатима, које је свака страна постигла. Кад се усвоји тако један основни принцип и кад се на цело питање погледа ширим погледом, онда ће подела лака бити. Неће то бити ценкање за ову или ону варош, већ повлачење једне природне и разумне границе.

Са политичког гледишта пак ово питање има за Србију тако велику важност, да од његовог правилног решења зависи и стваран успех Србије у овом рату. Природно је, да се међународни и балкански положај Србије после једног тако успешног рата побољша, или, у најмању руку, да не буде гори. А тај ће положај међутим бити гори, ако се Бугарска као клин увуче у српско-грчку територију и тако опаше Србију с две стране. Како је пак и Аустро-Угарска с две стране опколила Србију, то је очигледно, каква би опасност претила Србији у таквој једној ситуацији. Поред свег заједничког рада са Бугарима, ми ипак морамо бити обазриви и своје односе удешавати према приликама, увек спремни да сваку дигресију бугарске политике парирамо. У загрљај аустро-бугарски, поред свих симпатија према браћи Бугарима, никако не смемо доћи. Affaire du goût, на чему нам бесумње нико неће замерити.

Какве се перспективе при оваквом стању ствари отварају? Бугарска ће или усвојити гледиште српске владе, или ће остати при својој тези, да је граница већ утврђена уговором и да се не може мењати. Ако оно прво уради, Бугарска ће учинити један акт политичке мудрости. Са Србијом остаће у трајном пријатељству и никад, ми то подвлачимо, неће бити разлога за српско-бугарске сукобе. Овако радећи, Бугарска не би повредила ни државне ни националне интересе своје. Односи Бугар-

ске према Румунији и Турској биће за Бугаре и даље једно важно питање, па им српско пријатељство неће бити на одмет. Потребе економске задовољене су изласком на Јегејско Море, где Бугарска добива и три одлична пристаништа. Са националног гледишта би изгубили Бугари само једну наду и ништа више. Стварни национални губитак неће постојати ако Срби остану у освојеној Македонији. Јер, од две ствари једна: Или су ти Македонци Бугари, и онда ће они остати и даље Бугари, па се у даљој будућности они могу можда и повратити Бугарској. Туђа управа не одузима народу његово национално обележје, па се неће ваљда то десити ни Бугарима. Или пак ти Македонци нису Бугари, и онда су бугарске претензије неоправдане. Ако се Македонци асимилишу и постану Срби под српском управом — а то је оно чега се Бугари, изгледа, боје — онда је то најбољи знак да то у ствари и нису Бугари, већ Срби.

Са бугарске стране се инсинуира, како Србима предстоји ширење на северу и на северо-западу, на рачун Аустро-Угарске. На такве неозбиљне напомене не би вредело ни реагирати. Судбина Србо-Хрвата у А.-Угарској зависи од њих самих и Србија нема, нити хоће да има посла с тиме. Ми нисмо освајачки народ. Наше народносно уједињење, то велико питање будућности, може да се изврши против аустро-угарске монархије, а може и помоћу те монархије. Све зависи од развоја аустриске политике. Ми се тим питањем не интересујемо и радимо једино на свом унутарњем развитку и на културном зближењу Словена. Према томе наведене алузије треба просто игнорисати. У толико је чудније што „Новоје Времја“, које се у Србији сматрало као озбиљан лист, понавља такође ову инсинуацију. Ми на том савету благодаримо, али га нећемо примити. Са Аустро-Угарском ће Србија одржавати коректне и пријатељске односе, који ће у толико бољи бити, у колико се меродавни аустриски политичари буду уверили, да према Србији треба да заузму пријатељскије држање.

Ми идемо на сусрет једној критичној фази у српско-бугарским односима, критичној, али не и опасној. Да ће српска влада и овде показати потребну чврстину, у то ми ни најмање не сумњамо. Србија ће задржати освојене крајеве, а од тога Бугарска неће имати никакве штете.

Politicus.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ЛИТЕРАТУРА, комад у једном чину, од А. Шницлера. ЕЛГА, драма у шест слика, од Г. Хауптмана.

Ни у кога није живот тако испреплетен са литературом и литература са животом, као у рђава писца. Литература није за њега, као за добра писца, једно узвишено средство којим вечито сређује свој унутрашњи живот, којим, у једној пречишћеној форми, износи резултате своје интроспекције и којим саопштава опажања својег интелекта и емоције своје душе. Она је за њега средство за један циљ, једно ниско средство за један ниски циљ. Он је сујетан, као и сваки медиокритет, као и сваки непризнати геније којег свет не разуме. Нелегитимно сујетан, он је однекуда створио мишљење да је литература најбоље, најбрже и најпоузданије средство, да се њиме задовољи сујета да буде опажен, да буде чувен, да, којим средствима било, ма и за часак, буде славан. Литература не значи за њега један виши, душевни живот. Она је за њега вештина прављења књига посредством којих ће задовољити своје сујете, које нису ни најмање литерарне. Сујета тих рђавих писаца у исто је време и комична и трагична. Она је трагична, када мегаломанија постане агресивно акутна. Комична, када се та мегаломанија манифестује посредством цинизма једног генија, када је прати један бескрајни оптимизам и када се манифестује у једној непомирљивој мржњи према свима онима, који су истински признати. Ту литерарни медиокритет није више надничар и роб сујете. Ту је каботен.

Шницлер је свој духовити комад посветио каботену. Маргарета и Жилбер каботени су као литератори, као што је, с друге стране, Клеменс каботен као спортсмен. На томе је гледишту била и режија Г. Чекића. Али, ни та ни таква режија није могла да пружи адекватно реализовање карактера. Г. Чекић, и гледа,

није успео да Госпођи Таборској и Г. Богићу објасни суштину њихових лепих улога, јер, иначе, не би бежали од каботенског тона којим једино треба играти цео комад. Г. Гавриловић је местимице погађао тај тон, ма да му није ни најмање тешко да га погоди, али га је, при свем томе, опет напуштао. Темпо конверзације, после, треба да буде брз, врло брз. Између једног Schlagwort-а и другог, као што је говорио Лаубе, не треба да прође ни сунчана зрака.

* * *

Ниједан се немачки писац није чудноватије и загонетније развијао од Герхарда Хауптмана. Ниједан се немачки писац није у толикој мери развијао под туђим утицајима, као Герхард Хауптман. Почео је, под утицајима Золина натурализма, са консеквентним реализмом. У брзо затим, готово у исто време, дошао је под неодољиви утицај Ибзена и Метерленка: Ибзена социална критичара и Метерленка песника тајанственог и несвесног. Онда је, у даљем развоју, Ибзен опет утицао на њега. „Елга“ је постала под утицајима драме „Поход на север“. После те стопе опет су, готово заједнички и у исто време, утицали на њега и Зола, и Метерленк, и Ибзен, и Толстој и — Шекспир. И ниједан писац у немачким земљама није мање самосталан од Герхарда Хауптмана. Али, он је, при свем томе, један значајан драмски талент.

То се најбоље види по овој лепој грађи за једну велику трагедију страсти. То су, готово, гениалне скице за једно одиста велико дело. То су последње скице, скице које већ увелико добијају дефинитивну форму. Али, Елга је, као што се то види по првим сликама, требала да буде једна врста Хјердисе. То је момент када је она требала да буде нека врста амазонке, нека врста валкире, када је требала да буде једна врста Хеде Габлер са практичним цинизмом. Али, она то не постаје. Она нема смелости да отворено и свесно брани своју страст. Када своjем мужу, пред лешином својег љубавника, пљуне у лице и када му каже да га мрзи, онда то није потенцирана свест о њезиној страсти, то није крик амазонке која отворено и свесно брани своју страст, то, чак, није крик ни жене која, без устезања и размишљања, претпоставља љубавника мужу. То је несвесни крик инстинкта који се не може вечито угушивати.

Хауптман се ипак одлучио да Елга буде просечна жена

која се креће у једном историском оквиру и која, заради историскога колорита, има много манира једне хероине. Она у толикој мери спада у просечне и обичне жене да би, без и једне осенке анахронизма, могла живети и у садашњем добу. Њезина је љубав, изгледа, велика, али је, као љубав данашње жене, без пожртвовања. И она, као и данашња жена у сличним приликама, не би се бунила када би лажан однос према њезину мужу и искрени однос према њезину љубавнику, или, обрнуто, када би њезин искрен однос према мужу и лажни однос према љубавнику био трајан, био вечит. Она, у пркос манирима једне хероине, као и данашња жена у сличним приликама, прибегава лагању, прибегава свима средствима сугестивне обмане: плаче, очајно крши руке, револтира се једним одлучним тоном, афектира резигнацију човека којег не разуме свет. Она је, у том погледу, само у једном моменту испод виртуозности данашње жене: она није кадра да до краја угушује и спутава инстинкт у себи. Њезина другарица без историског залеђа много, много је практичнија у ситуацијама које, још унапред, важе као изгубљене.

Хауптман је пропустио да прецизно нагласи због чега Елга воли Огинског. Граф Старшенски обичан је човек. Он је један буржоа у историском костиму и са историским залеђем. Он је једна брутална и неинвентивна снага. То није творалачка снага једнога херкула. То је само незграпна снага једнога медведа. Његова је љубав сувише примитивна и, као таква, наметљива, досадна, несношљива. Огински, међутим, не само да нема ничег херојског, већ има све манире једне кукавице. Он је, изгледа, један преплашен кариерист, један одан слуга краљу, али не краљу као мудром управљачу отаџбине, него краљу као човеку у чијим је рукама његова каријера. И он је буржоа у историјском костиму који, у данима карневала, са страхом опасује позорнишно оружје. Елга је требала у љубави да буде хероина, требала је пред графом Старшенским да буде човек када је требало да брани своју љубав према Огинском, који је био жена. Остаје, тако, да је Огински био једно једно слепо оруђе насладе и да Елгина љубав није била љубав, већ једна пролазна похота због које се једна буржоаска жена неће, ни за тренутак, лишавати свих угодности једног обезбеђеног живота.

Цела драма чини утисак нечег несталног, нечег што се стално мењало и нечег што још треба мењати. Карактери нису још де-

финитивно израђени. Личности још нису довољно рељефне. Између многих потеза, који собом стварају физиономију личности, тешко се може распознати сама физиономија. Нацрт за драму још није дефинитиван. Основна идеја драме, несталност жене и несталност љубави, више се дознаје из причања, него из неодољивог развоја драме. И због свега тога нема јединства карактера, ни јединства радње. И због свега тога има и непотребних сцена и, с друге стране, нема потребних сцена. Има наговештаја које је требало развити у сцену, као што има сцена које је требало редуцирати до наговештаја.

Г. Чекићева режија врло је интересантна и скроз уметничка. Ни Г. Андрејев ни Г. Чекић не одушевљавају се незграпном и неуметничком спољашном режијом каква је децениама беснела на нашој позорници. Тапецирера и декоратера без укуса заменили су, једва једном, уметници од укуса и знања. Г. Чекићева режија је суптилна и дискретна. Он је овај комад стилизовао као једну интимну породичну драму и то му даје једну велику и јединствену драж. Али, ма како добар и предусретљив редитељ био, он није кадар глумцу да дâ ни талента ни укуса. Госпођа Таборска није могла бити добра, јер јој недостају све особине потребне за овакве карактере. Њезина интелигенција је незнатна, њезин темпераменат мали и буржоаски, њезина трансфигурација минимална. Г. Љ. Станојевић је, једва једном, почео ценити „смерност природе“, тај први и најузвишенији принцип у глумачкој уметности. Г. Богић се, као у већини прилика, истакао само својом дирљивом, али непродуктивном марљивошћу.

П. С. Талетов.

БЕЛЕШКЕ

КЊИЖЕВНОСТ.

Mil. R. Vesnitch, Cardinal Alberoni: an italian precursor of pacifism and international arbitration. Translated from the French by Dr. Th. Henckels, D. C. (Reprinted from the american journal of International Law, january 1913, p. 107, 8º).

Ова студија г. Веснића, која је прво изишла на француском језику, па затим објављена у наведеном Американском Часопису за Међународно Право, одакле је засебно оштампана, има за циљ да упозна јавност са једним готово заборављеним борцем за пацифистичке идеје, Кардиналом Алберонијем. О Алберонију и његовом политичком раду писано је доста и постоји прилична литература, коју је г. Веснић исцрпно навео, али се рад његов на остварењу светског мира није довољно ценио. Заслуга је г. Веснића што је ту делатност Кардинала Алберонија више истакао и изнео на светлост.

Жил Алберони родио се у Пијаченци 1664 год., од сиротних родитеља. Васпитан је у једном манастиру, где су његов таленат и вредноћа одмах запажени били. Политичку каријеру почео је као писар војводе Вандомског, команданта француских трупа у Италији, који га доведе у Француску, где буде препоручен краљу и ускоро послан у Шпанију, у нарочиту мисију код Филипа V. У Шпанији је својим активним учешћем у политичким и дворским питањима дотерао до највишег положаја, поставши, и ако странац, шпански кардинал и министар председник.

Као пацифист Кардинал Алберони заслужује пажњу због свог написа: P r o g e t t o d e l C a r d i n a l e A l b e r o n i, p e r r i d u r r e l' I m p e r o T u r c h e s c o a l l a o b e d i e n z a d e i P r i n c i p i C r i s t i a n i e p e r d i v i d e r e t r a d i e e s s e l a c o n q u i s t a d e l M e d e s i m o, који је изашао у 1736 год. једновремено и на немачком и енглеском језику. То је формални предлог за решење Турског Питања и потчињење Турака хришћанској Европи. Он се састојао у овоме: Немачки цар да спреми 100.000 људи, руски цар да крене против Татара 100.000 људи. Краљеви Пољске, Данске и Шведске да опреме заједнички 50.000 војника. Краљеви Француске, Шпаније, Сицилије, Португалије и Сардиније, републике Венеција и Ђенова са кантонима швајцарским да крену војску од 120.000 људи, свега континенталне војске 370.000. Ратних лађа да се спреми 100 и фрегата 40. Детаљан план се износи даље о операцијама, па онда долази пројекат о подели турске империје и новом уређењу у тим земљама. Тај се пројект састоји у овоме: Војвода од Холштајна има да се прогласи за цара у Цариграду. Све турске земље у Азији и Африци са провинцијама у Европи имају да потпадну под то царство, са следећим ограничењима: Римски цар немачких нација има да добије, као накнаду што је одбијао нападе Турака, целу Босну, Србију, Славонију, Македонију и Влашку. Положај тих провинција изједначио би се са положајем осталих земаља Хабзбурговних у смислу прагматичке санкције. Русија има да добије Азовску и Татарску област у Азији, а зато ће свој део Финске уступити Шведској, ради одржања мира на Северу. Француска да се задовољи Тунисом, Шпанији да припадне Алжир, а Португалији Триполис. Енглеска добија Крит и варош Смирну, Холандија Родос

и Алепо. Сардинији да се преда Кипар, а Пруској велико и плодно острво Негропонт. Пољска да узме Молдавију, а Млетачка република да се задовољи Далмацијом и Морејом. Ђенови да се да један део Грчке и Корзика, а Јегејска Острва се резервишу за младе војводе и генерале, који се буду одликовали у рату.

Тако се мислило да реши Турско Питање у првој половини 18. века. Кад би се то свршило, имао се установити један стални сабор, као изборни суд, за све спорове између хришћанских владалаца. Тако би се и питање о вечитом миру решило.

Расправа г. Веснића је врло занимљива и даје нам прилике да загледамо мало ближе у политичке идеје XVIII века.

Dr. Јован Хаџи-Васиљевић, Бугарска ексархија и њен утицај на Балканске Словене (Београд 1913, стр. 80, 16⁰, цена 0.50 дин.).

Писац ове књижице, који је довољно упознат са животом и приликама у Старој Србији и Македонији, држао је још 1911 год. у Руском Клубу у Београду предавање о бугарском ексархату, његову раду и његову значају. Сад је то предавање оштампано у засебну књижицу из које се може сазнати нешто ближе о бугарској црквеној и политичкој пропаганди. Књижица је нарочито сад интересантна с обзиром на српско-бугарску затегнутост због поделе освојених земаља, јер се Бугари у главном позивају на етнографске моменте, кад траже да им припадну Битољ, Орид и Прилеп, које су вароши Срби заузели.

Анри Барби, Срби под Једреном (Београд 1913, стр. 78, 8⁰, цена 1,20 дин.).

Један отмени и симпатични Француз, као дописник париског „Journal"-а провео је, и мимо забране бугарске врховне команде, неко време у кругу српске војске код Једрена. Своје утиске и доживљаје, бележене на самом бојном пољу, г. Барби је ставио на расположење једном вредном преводиоцу, г. М. Зебићу, и тако пружио прилику и српској публици да сазна из пера непристрасног посматрача многе ствари, које треба знати. Књигу г. Барби-а треба да има свака српска кућа. Ми немамо довољно речи да је препоручимо својим читаоцима.

Ново издање „Горског Вијенца" (Цетиње 1913 г., цена 1 перпер).

Ово је прво издање „Горског Вијенца" П. Петровића-Његоша које је изишло у Црној Гори и спремила га је ту скоро књижара А. Рајнвајна на Цетињу, у славу стогодишњице песникова рођења. У њему је само текст, без објашњења стихова и без помена о раду и животу песникову. На крају се налази мали речник, где су објашњене мање познате речи. Иначе, издање је доста укусно.

Лекарске поуке о здрављу (Прва свеска библиотеке окружног одбора округа ваљевског; 1913 г., Ваљево).

У ред књига за народ, које се у последње време све више јављају, долазе и ове лекарске поуке из хигијене. Књига ова садржи три, лепо и прегледно написана чланка о чувању здравља и о неким болестима. Први је чланак од Dr. Влад. Поповића: Неколико поука о чувању здравља. Затим чланак Dr. Селимира Ђорђевића: О заразним болестима; и чланак г. Dr. Влад. П. Поповића: Прва помоћ у неким несрећним случајевима.

Balkanicus, Das albanische Problem und die Beziehungen zwischen Serbien und Oesterreich-Ungarn. Jns Deutsche übertragen von Dr. jur. L. Markovitsch (Leipzig, Verlag von Otto Wigand, 1913, S. 109, 8⁰).

Ова политичка брошура, о којој је изишла белешка у прошлом броју „Дела", објављена је сад и на немачком језику у преводу г. Марковића доцента Универзитета, а у издању велике лајпцишке издавачке фирме Ота Виганда. Преводилац је написао и кратак предговор, да би упознао Немце, којима је превод намењен, са приликама и околностима под којима је поменута брошура изишла. Нема сумње да је преводилац добро урадио што је створио прилику да се пред толиких мишљења званих и незваних, чује у Немачкој Царевини и немачкој Аустрији и српско мишљење, документовано и разложно, о албанском питању и свима односима који стоје са тим у вези.

НАУКА.

Последњи радови Д-р Н. Вулића. — Д-р Никола Вулић штампао је у по-

следње време на страним језицима ове радове: 1) Antike Denkmaler in Serbien (Jahreshefte des österr. archäol. Institutes, Band XIII), 2) Catulls LI. Gedicht und sein Sapphisches Vorbild (Wiener Studien, Band XXXII), 3) Hasdrubals Marschziel im Metaurus-Feldzuge (Klio, Band XI), 4) Alexandre-le-Grand sur le Danube (Xenia, Атина 1912), 5) Neue Funde in Serbien (Archäologischer Anzeiger, 1912), 6) I Boii ed i Rauraci nell' emigrazione elvetica del 58 av. Cr. (Bollettino di Filologia Classica, XIX), 7) Dispensator (Ruggiero, Dizionario Epigrafico, у ком је Dr. Вулић сталан сарадник), 8) S. E. Stout, The Governors of Moesia (Berliner Philologische Wochenschrift, 1913), 9) више чланака у Pauly-Wissowa, Realencyclopädie etc., где Dr. Вулић такођер стално сарађује, 10) Le sedi dei Triballi (Studi Romani, 1912).

Миливоје М. Савић, Производња кудеље и ужарска кућевна индустрија у врањском округу (Београд, 1912). — Познати наш стручњак за домаћу производњу и индустрију г. М. Савић оштампао је под горњим насловом из „Царинског Гласника" своју најновију студију из области народне производње. Индустрија кудеље је најважнија кућевна индустрија у Србији. Присаједињењем Гиљана и Прешева, она ће се још појачати, те ћемо, после Шпаније, доћи на прво место по производњи кудеље и ужарије. Г. Савић је са ретком стручношћу ушао у детаље овог питања, изнео његов историски развој и данашњи положај, а тако исто предложио неколике практичне мере за будући развитак ове тако важне гране наше радиности. Књига је написана врло јасно, те је препоручујемо и широј публици, а нарочито људима који се интересују тим питањем. Цена јој је један динар.

Dr. У.

Dr. N. Marjanovitsch, Böhm-Bawerks Zinstheorie (Bonn, година? S. 101, 8⁰). Добили смо на приказ студију г. Dr. Марјановића о теорији интереса аустриског економисте Бем-Баверка и постараћемо се да је другом приликом опширније прикажемо.

РАЗНО.

„Просвјета", просвјетно и културно друштво Срба у Босни и Херцеговини. Из „Споменице" о прослави десетогодишњице „Просвјете" добили смо прилике да се боље упознамо са мислима, које су о народном просвећивању изнете приликом прославе и које је мисли Просвјета желела чути ради што успешнијег свог делања. Том приликом изнет је у Сарајеву један значајан предлог г. Павла Поповића проф. Универзитета о оснивању Народног Универзитета о трошку Коларчева Фонда. Г. Поповић је саопштио, да Фонд Коларчев има око 3.000.000 динара, са годишњим приходом од 120.000 дин. Са тим новцем могао би се одмах основати један слободан, популарни народни универзитет, који би био од недогледног значаја за народно просвећивање. Ми жалимо што је предлог г. Поповића прошао у Србији тако рећи неопажен и, саопштавајући га овде сада, ми ћемо се потрудити да ускоро проговоримо опширније о остварљивости ове тако корисне идеје.

Исправка. Молимо читаоце да исправе две штампарске погрешке у песмама Т. Ђукића, и то: у песми „Сећање" у трећем стиху озго место „нада", треба „нада"; а у песми „Јутро" у претпоследњем стиху место „знам", треба „знаш".

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕДНИК
ДР. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

Штампарија „Исидора" [illegible] „Правда" Димитрија Гавриловића (пре[illegible] А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)

ДЕЛО

Књига 67. МАЈ 1913 ГОДИНЕ Свеска 2.

СПРОВОД ХЕРОЈА

Јесен. Дан је хладан и мрачан и ружан,
Мртво лишће лежи по путу и стази,
Један спровод чудан и бескрајно тужан
Каљавом улицом полако пролази;
Из оловног ниског неба киша лије,
Тужно труба труби, тужно добош бије.

Троја кола црна као три утваре,
Иду, шкрипе, вода клизи са крстова,
За њима таљиге лупарају старе...
Четир бела проста ковчега чамова...
Четири се старца у суром шињелу
Погурили, носе по крстачу белу.

На спроводу никог осим свештеника
— Црна се мантија чини к'о црнина —
И шест из последње одбране војника.
Ни посмртних речи, ни плача. Тишина,
Само што та кола, црна к'о утвара,
Шкрипе, и таљиге лупарају старе...

Уз прозоре где-где прибиле се жене
Са спровода честих огрубела срца.
Ал' не, спроводом су овим растужене,
Млада, стара, свака у сузама грца;
Из оловног ниског неба киша лије,
Тужно труба труби, тужно добош бије.

Чиј је спровод ово нико не изусти,
Пред сваким изиђе поворка представа:

Битка, лом и трка, грмљава, дим густи,
И гомиле мртвих и рањених лавâ;
И сви поглêдају у просте крстове,
И свима навиру горке сузе нове;

Оловком, невешто, руком каквог друга,
На крст су имена записана њина:
Са те је простоте силна наша туга,
У тој је простоти наша величина...
О светла имена са крстача бели
Оних што су светом име нам пронели!...

И док спровод иде с тишином толиком
Испраћен сузама огрубелих жена,
Тамо, под Рудником и Копаоником
Жена чека мужа, сестра брата њена,
Четири се мајке пред иконом моле
За синове своје, за своје соколе;

Четири синчића нејака код стада,
Замењујућ сваки свога оца — гледа
Тамо за планину где сунце запада,
Сваки свога оца са чежњом изгледа —
Док на тужни спровод овај киша лије,
И док труба труби, тужно добош бије.

О, бедно признање п р в о херојисма!...
И једнога дана кад мајка и жена
На миле гробове свеже дођу њима —
С крстача је киша опрала имена!...
И сви погледаше у просте крстове,
И свима навреше горке сузе нове.

Јелена Ј. Димитријевић.

ЂАК

Мој брат од тетке учио је шести разред гимназије. Управо није учио, ишао је само у шести разред. Да би га нагнали да учи, узели су му ђака. Он се решио да ове године коначно заврши с гимназијом и да се спрема за апотекара.

Не знам какво је то проклетство хтело да се наш Миша врло рђаво учи. Ретко се дешавало да пређе на чисто, да падне из једног или два предмета, то се сматрало као сасвим природно, а богме два пута се десила и та несрећа да је понављао. Али ове године зарекао се да ће „прећи на чисто", да би одмах после распуста отишао у апотеку која га је занимала као и свака новост.

Сам је зато и нашао ђака, који му је био друг по разреду, али три године млађи од њега, готово дете, али је то дете већ одавно давало часове с великим успехом и било познато због тога.

Он је дошао да се погоди с течом. Теча као сваки човек који зна шта је трговина и шта је новац, објасни му да је тридесет динара месечне плате много, јер ипак није сигурно да ће Миша положити све предмете и понуди му двадесет и четири, равно два дуката, по старински. Он пристаде.

Долазио је свакога дана и седео некад по два и три часа. Све предмете, све лекције које имају за сутра, он је објашњавао и понављао толико пута док кроз Мишин устојали мозак не проструји мало разумевања и знања. Седели су у засебној соби и чула су се два гласа: Мишин, крупан, звучан, младићски и други звонак, детињски нежан, али ипак чврст. Као да је неко дете учило писмености кога одраслог човека. Понекад би они тамо постајали нервознији и говор гласнији. Чули су се одломци:

— Али, забога, зар и сад не разумеш?

— Не разумем, па то ти је. Зар ти мислиш да мене није

срамота што не разумем, али кад не разумем, не могу ваљда да те слажем да разумем.

И онда ђак понова објашњава, објашњава.

Тако без одмора два сата. То је Миши и дуго и тешко. Он већ личи на човека по спољашности, али је у ствари још право дериште. Он оставља ђака и улази к нама у собу, да пије воде, или да каже:

— Страшно сам глуп. Просто ћу да упропастим овога човека. Уморили смо се од рада. Дајте штогод да прогутамо — колико тек да имамо разлога да се одморимо, јер овај овамо унутра не зна за милосрђе.

Не знам, можда сам пристрасна, мени се чини да Миша иначе није глуп, али тако некако зарђао му мозак, па никако не може да учи. Он каже недостаје му „школска вијуга". Цела родбина преко године сумња у његове оцене и успех, а кад се деси да не буде ниједне двојке, онда се то прима као неко занимљиво весело чудо. И њега као да је то заразило, па се стара да не изневери ту своју двојкашку особину.

Дакле, да би се одморили, он тражи да штогод једу. Тетка је сва нежност. Њој је и жао и мило што се то туђе добро дете заузима и мучи толико око њенога сина и она им врло радо спрема ужину, понекад баш нарочито бољу због ђака. Сестра од тетке каже:

— Мајка тиме као да хоће мало да му надокнади што тако јефтино учи Мишу. Мени је врло жао што му отац није дао свих тридесет динара, али он и не зна колико је то тежак посао.

Сестра је већ тетку подговорила на једно лукавство: ако Миша пређе начисто, онда ће му тетка дати за свих тих неколико месеца учења још по шест динара, као заслужену награду. Он то и не зна. А Миши је врло мило и чисто би и зато још желео да остане без двојке.

После ужине опет се чује слишавање. Не прође ни по сата, а Миша извлачи: учинило му се да га је звала сестра. Она га изгрди, а он окупи мене: — Иди, молим те, поразговарај се мало с њим, док се ја одморим. Е, то је стрпљење: Не бих ја њега, управо себе, учио ни за 100 динара.

— Е, Мишо, Гашо, зар те није срамота од њега? И зар не осећаш колико треба да га поштујеш.

— Ама поштујем га ја ако хоћеш више него тебе, али шта ми то помаже? И завидим му. То ће да буде човек. Крупна

ламет. А знаш, сејо, — окреће се рођеној сестри — он није знао шта је компот. Ја га нудим, а он каже: „А шта је то?“ — „Компот“. — кажем ја. — „А шта је то „компот““? — „Кувано воће, брате. Пробај“. Он проба. — „Је ли добро?“ — „Јесте. Ја то никад нисам јео“. И ништа, не снебива се што не зна. Дабогме, он зна логаритме и Тита Ливија, а ја не знам.

— Сиромах дечко! — каже сестра.

— Зашто сиромах? — љути се Миша. — Њега чека боља будућност, него мене. Море министар ће да буде. Да видиш кад задрма Србијом.

— Хајде иди, да те не чека! Шта оклеваш, забога? — кажем ја.

— Јао, болан, хајде ти да говориш немачки место мене. Ту ћу да заглавим. Ух, боже, што ме не пустите да будем кафеџија?

Он одлази и понова раде. Кад сврше, онда ђак, пролазећи кроз нашу собу, одлази. Он је омален дечко у сељачком оделу које је као сиромашан ђак од општине добио. Некако чудно крупно корача и као да је већ мало погрбљен. При поласку поздравља тетку и нас озбиљно и некако у исто време и скромно и достојанствено.

И чим он изиђе, Миша ухвати мене и на силу ме окреће по соби да играмо валцер.

— Е, ништа не бих тражио, него да сам као он. Да видиш само како ме изгрди. Другови смо, још сам ја старији од њега, а морам да поцрвеним. Логично говори човек.

Тако полагано прошла зима. Дошло је нагло пролеће с раним врућинама. Једног дана Миша мало жустрије заповеди служавци да донесе хладне воде и слатко. Десила се тада нека Милева, која је у кући три месеца готово господарила, док се нису сетили да је отерају. Она се наљути на Мишу и стаде да гунђа.

— Већ нема, сад ћу одмах да потрчим, не знам за кога. Жедан ваљда господин ђак, прохтело му се слатко. Брже, трчи Милева. Нек причека мало... Гори, него ја...

Ђак је то чуо. Миша скочи бесан и викну:

— Ви сте слушкиња, а он је мој учитељ. Сместа да сте донели или ћете сад видети ко сам ја!

Она се уплаши и донесе. Миша истрча и узе јој из руку. Хтео је сам да послужи друга. Овај одби.

— Зашто нећеш? Она је глупа.

— Нећу и — квит. Мени је то и пре било непријатно.

— Али зашто, зашто? жалостио се Миша.

— Непријатно ми је да говорим. Ако не разумеш, не мари ништа: то се не тиче ни немачког, ни математике, ни латинског.

Свима нам је било и жао и криво.

Отада Милева му више никад није изишла пред очи. Сестра је сама уносила ужину, али он више никад ништа није хтео узети. Кад је Миша наваљивао, он је одговарао: — Немој само да дангубиш узалуд. Једи ти, а ја ћу да причекам — и онда би почињао да претура по књигама.

Био је мај. Ладолеж је пред кућом, пењући се уз разапете канапе, правио читав зелени хладовити бедем, по коме су се шарениле плаве и црвене трубице. Лепи човек је ћутао, као да ништа друго не зна, већ само на своје лепо одело мисли. А резеда је мирисала и тужила за нечим...

Сестра и ја смо седеле напољу на клупи и требиле трешње за слатко. Ђаци су у собици радили. Била је врућина, али се морало радити: то су били последњи школски дани, последњи напори да се поправе двојке. Миша одједном изиђе:

— Просто ћу да излудим. Молим те, сејо, да попушим само пола цигарете; одмах ћу да будем паметнији.

Сестра допусти. Увек се њему попуштало. Ја одох у собу код ђака. Он устаде.

— Хтела бих мало да разговарам о Миши. Шта мислите хоће ли да пређе? — рекох ја и готово се збуних од његовог погледа.

Он ме је добро одмерио. Хтео је да види да није то нека снисходљива љубазност према њему или неко учтиво: „Е, ти, примао си паре, сад гледај како знаш да пређе“. Разумео је одмах да није ни једно ни друго. Видео је да ја по богатству пре на њега личим, него на Мишу и осетио је да га поштујем. Одговори ми сасвим отворено:

— Не знам. За све предмете јемчим, а за немачки не јемчим. Он има двојку, а не зна за четворку. С немачког на српски и које како, али са српског и синтаксу баш не зна. Све зависи опет од професора: он врло добро зна шта Миша зна, шта не зна и ако хоће, може да му поправи оцену. А прозваће га зацело, обећао је. Иначе нема више ни једне двојке. Поправио је и из математике и из латинског. Није, није озбиљан Миша...

Ја сам га гледала. Мала врло лепа уста, нежна и румена,

сасвим девојачка а иза њих дивни бели зуби. Брада и доња вилица необично фино и лепо оцртана. Нека сасвим женска лепота. Али горњи део лица! Нос орловски, чак мало несимпатичан као кљун у копца, кукаст, шиљаст; обрве снажно извијене и између њих црте озбиљне и енергичне. Али очи опет лепе и плаве и нежне, па ипак дубоко озбиљне. Чело високо, бело и чисто, а коса врло мекана и плава, као у детета. Чудан, врло чудан утисак. Неки пригушени унутрашњи живот пламтео је испод те мирноће сиротога ђака и понижени разум скривено се бунио. Колико ли је нежности живот угушио својом свирепошћу, колико једа и пакости посејао својом неправдом? Откидати од себе, па давати другоме — оно најдрагоценије. Зашто? За новце. Траћити своје време, време своје младости, заглупљивати свој ум који би могао високо да полети, развијајући другога, помажући другоме — за новац, за бедни новац, без кога не може да се живи.

Да ли му се учинило да га ја сажаљевам? Он се мало намршти и без воље ми одговори на питање које се тицало њега и његових кондиција. Било ми је некако нелагодно.

— Јесте ли свршили оговарање, да уђем? — као поручен викну кроз прозор Миша који је већ био попушио своју половину цигарете и пуцкао прецветалим цвећем ладолежа, што га је, као дете, занимало.

— Уђи, доста си дангубио, а већ с оговарањем нећемо се снебивати ни пред тобом — рече му необично озбиљно ђак.

Ја сам изишла с неким осећањем стида и било ми је криво и што сам долазила. Шта је друго, него радозналост?

Десио се срећан случај и Миша није пао ни из једног предмета. Али некако одмах тих дана се нешто мало разболи и сви се уплаше и одведу га у бању. Пре годину дана умро је Мишин старији брат и он је сад јединац. Доктор је рекао да није ништа опасно, али да би могао да иде у бању. Да би болест још у почетку спречили, они се пожуре и оду.

На ђака смо сви и заборавили.

Дабогме, Миша се брзо опоравио на чистом ваздуху без лекција и кад се вратио ступио је у апотеку као почетник. Допала му се „латинска кујна“, рецепти, сам његов „шеф“, како је он звао апотекара, једном речју све му се допало и он се већ разним латинским именима разметао као неки зналац пред нама. Тако је прошла зима и дошло пролеће и — њему се већ досадио сав тај посао. Почео је да говори:

— Нема ти већег роба од апотекара. Посао је и занимљив и приносан, али ја морам по цео дан да седим у загушљивој соби. И кад постанем магистар, ни дању, ни ноћу нећу бити слободан. Ето и мој шеф ноћас је три пута морао да устаје и да силази да прави лекове. Таман он заспи, а звонце зазврји, Разуме се, кад он толико ради, ја не могу захтевати да мене пусти да се шетам. А сто, сад је пролеће, ваздух диван и мени шетња тако потребна. Просто разболећу се овако. Или ћу морати да напустим фармацију.

Тетка се забринула и већ премишља да ли да му одобри да остави апотеку. Јер збиља је нешто побледео и тако много личи на покојног брата, да њу хвата језа. Можда је то и стога што му је већ израсла брада, онако црна и кудрава као у „бате“. „Кога су змије уједале, он се боји и гуштера“ и тетка која је много патила увек што он рђаво учи, мисли сад: „Само нека је жив и здрав, па друго све како буде“.

Пролеће цвета, пролеће пева, пролеће мирише. Цветао кестен и крупни жути багрем. Сестра бере цвеће, хоће да иде на једну пратњу. Откад јој је умро брат, она још једино на пратње иде.

Песму пролећа наткриљују звуци Бетовеновог посмртног марша. Страшно лепо. Пратња је отишла на гробље, али је над тим пролећним даном непрестано царовала погребна музика. Ваздух је био пун ње, сунчани зраци су испаравали њу, и небо ју је чуло, до њега је допирала. Једна несрећна мајка сахранила је своје последње дете и раскошно га опремила и послала немилостивом Богу. Није било срца у варош који се није стегло од ужаса, није било лица које се није згрчило од бола. Имала је пуну кућу деце, па их је сваке године једно по једно селила на гробље. Зашто? Та код куће им је било тако добро, тако удобно, тако топло крај нежне мајке.

Ах, пролеће, шта радиш ти? Доносиш цвеће и радост и односиш цвеће и радост!

Бетовенова музика је и цвеће растужила и оно је клонуло повијало своје лепе круне као да размишља о таштини, — кад сестра дође бледа.

— Знаш ли ко је још болестан?

— Ко?

— Мишин ђак...

— Онај паметни и вредни... муцала сам ја, јер сам се средила од некаквог злокобног страха. — Шта му је?

— Брза туберкулоза. Кажу на самрти је...

— Како забога?... Шта се то ради?...

Нисам умела ништа друго да кажем.

— Сестра му је дуго боловала од јехтике и кад јој је била пратња, падала је киша. Он је био гологлав и слабо одевен, па је озебао. И после преморен, сувише је радио. Чујем да је имао четири кондиције.

Одмах се договорисмо па зовнемо Мишу. Шеф га је пустио и он дође. Ми му казасмо и рекосмо му да иде да га обиђе и ако треба да зовне још кога доктора.

— Ама ја сам знао да је болестан, али нисам ни помишљао да је опасно.

Узео је мало новаца, покуповао пуно понуда и отишао.

Нисмо се надале да ће се тако брзо вратити. Окуписмо га питањима.

— Нема ништа од њега. Кроз дан, два ће морати да сврши. Ни налик на онога пређашњега Николу. Лежи, а једно колено савио и та нога му је сасвим мртва. Место његовога нечије туђе црно лице, — костур. Гледа, а не види. Само — ништа није страшније од тих мртвих очију што гледају. Он је телесно мртав, само му мозак још помало живи и ради, али дабогме погрешно. Кад сам ушао, запрепастио сам се. Разуме се, он ме није ни осетио. Отац и мати му седе поред њега. Ћуте и гледају. Ја нисам могао ништа да кажем. Нисам знао шта ћу с оним слаткишима. Изгледало ми најпаметније да их бацим кроз прозор. Они ме извукоше из неприлике и почеше да ми причају. Девети је дан како тако без свести лежи. Отац га зовну. Он је ћутао. Мртав — мислио сам ја. Одједном поче да говори: — „А ти немој да пијеш ракију... Волиш је, ја... И ја много што шта лепо волим, па трпим... Трпи и ти... Треба паре за друго..." Ућута одједном и махну десном руком. Ја се тргох: леш се креће. Мати му се заплака: обрадова се, понада се. Ухвати га за руку и рече: „Сине, дошао ти друг, донео ти поморанџе". Он је опет био као мртав. Они почеше да причају о њему као о некоме који је био и прошао. Кажу кад је почео да болује, рекао је једаред: „Баш бих појео једну поморанџу" — „Па да ти купимо". — „А таман, сад ћу да се мазим. Ви не знате да мора да се штеди. Не знате како се дају кондиције и како се тешко зарађују паре". И није хтео. После већ кад је видео да је зло, није више хтео да чува новце. Они ми причају, а он тек викну: „Прозвао ме из немачког и добио сам петицу. Дабогме, ја сам

увек имао петицу из немачког...“ — „Зар те није срамота, четврти разред, а не знаш да извучеш квадратни корен. Како могу да те научим кад ти сам нећеш?...“ „Ниси озбиљан, ниси озбиљан...“ — Ех, то је рекао исто као и мени некада кад је био најздравији. После је ћутао. Ја сам поседео још неколико минута и побегао сам. Шта ћу тамо где се не може више помоћи? Идем ја сад у апотеку, а вама препоручујем да се умирите. Да смо се сетили, управо да смо знали пре, па и да покушамо нешто да помогнемо, а сад, кад је већ доцкан, зашто се узалуд кидати?

И он оде.

Ми смо дознале мало више његове историје. Сестра му је боловала од туберкулозе, а он је трчао по кондицијама, и спавао у тој истој соби. Кућа је изван вароши међу циганским кућама и има свега једну велику собу и кујну. Зарађивао је осамдесет динара месечно и ишао у школу. Давао је тридесет у кућу, а педесет остављао у штедионицу. Говорио је: „То не сме да се дира; треба ми за нешто“. Кад је сестра умрла, он је морао нешто да потроши. Јер отац је лончар и његова је зарада бедна. Дакле, један ђак је издржавао готово целу кућу. Кажу да га је било жао и да је прекореео оца што и он не заради мало више. Кажу и да је већ био постао амишан, грамзив на новац. Макар и јефтине часове, само да заради новаца. Просто се сатирао. На пратњи је озебао, али није хтео да се лечи. Зарекао се да оних двеста динара, што је још остало у штедионици, ни зашта на свету не сме да се дира. Ишао је у школу, ишао приватним ђацима, учио себе, учио друге. И сањао — ко зна шта? Можда крај патња и награду? Ко зна шта је хтео да купи за те крваве новце? О, сигурно нешто врло паметно или врло корисно! Ко зна шта се спремало у тој глави, шта је хтела та воља? Он то није никоме поверавао.

Случајно баш тих првих дана слабости, имао је неку непријатност с једним професором. Добио је четворку из немачког, он који је у целој гимназији најбоље знао немачки. Онако нервозан и слаб, протестовао је, није могао да се уздржи и професор га је укорео. То му је већ било много. И кроз два, три дана већ није ишао ни у школу, ни на кондиције. Легао је. Доктор је казао у почетку да није ништа опасно, и он није хтео да крњи 200 динара из штедионице. Боловао је и једио се. Али кад од инфлуенсе постане друга болест, страшна и брза, онда

је новац извађен из завода и потрошен. За шест недеља све је отишло и он је — сад умирао.

Сестра је опет брала цвеће: крупни жути багрем, црвене каранфиле и беле шебоје, и ишла на пратњу. Теча је дао Миши новаца да да његовом оцу. Свима нам је било тако тешко, као да смо и ми били нешто криви што је он морао да умре.

Пратња је била сиротињска и место Бетовенове музике певале су ласте и врапци тога дана неке тужне песме. Било је сунца и цвећа много и осећао се онај исти толико пута понављани јад: ићи с њим и вратити се без њега... Оставити га за увек.

Два ђака су држала говор. Жене су плакале.

При повратку с гробља једна читава група велике деце, малих младића изражавала је своју тугу гласно грдећи професоре.

Прошла је година дана од тога доба. Мати покојникова крај сиротињске ватре спрема сиротињску храну себи и мужу. Суви дугачки лончар пешачи поред свога кљусета од села до села, носећи у тaљигама земљане лонце, који га спасавају смрти од глади. И кад ко хоће да га чује, он прича каквог је сина имао и поред чашице ракије хвали мога течу што му је послао двадесет динара за сахрану.

Наш Миша је већ одавно у интересу здравља напустио апотеку.

А време је узело на себе да покрије заборавом једну неправду живота.

Већ је година дана прошла! Опет је пролеће. Цветао кестен и жути крупни багрем, цветали црвени каранфили и бели шебоји. И руже миришу на рај. Ладолеж начинио још гушћи зелени бедем и непрестано цвета и прецветава. Певају врапци и ласте. Баш све исто као онда. И из заборава се диже један јак бол. Ја знам да не могу ништа, али не знам зашто осећам силну жељу да покидам, да почупам све ово цвеће и да га сноповима бацим, да претрпам њиме један сиротињски гроб који никад неће добити мраморни споменик...

Зашто се то дете узалуд толико намучило?...

Л. Михајловић.

ВИЗИЈА ЖИВОТА

У подневном жару цео живот дрема,
Опуштено лишће, суморно без крета,
Сунце лије злато на све стране света,
У топлом је сјају и природа нема.

Опуштено лишће, клонуло, млитаво;
И само се чује гусеницâ низа,
Како тек зашушти и лишће нагриза.
Тешко замишљено ћути небо плаво

А милује очи слатки полусанак,
Па кроз трепавице дремљиву паланку,
Гледам како трепти у подневном санку,
Далеко у дољи крај реке зелене,

И страх неки чудан кроз душу ми струји
Отуд од кровова зрацима посути';
Заспала паланка страшно доле ћути,
И бол неки дубок кроз срце ми струји.

На једној се кући отворише врата
И девојка једна појави се тада,
Лака као од сна заносна и млада,
Сањалачка лица и косе од злата.

И страх неки чудан кроз душу ми струји
Отуд од кровова зрацима посути';
Заспала паланка страшно доле ћути,
Док бол један дубок кроз душу ми струји.

И по други пут се отворише врата:
Пред њима стајаше сада једна жена,

Са цртом живота, тешко замишљена
На озбиљном лицу и косом од злата.

Опуштено лишће, клонуло млитаво,
И само се чује гусеница низа,
Како тек зашушти и лишће нагриза.
Тешко замишљено ћути небо плаво.

А кад се трећи пут врата отворише,
Појави се једна сва у црном жена.
Пред вратима плаче сва у црном жена.
Обвијена тугом сузе бола брише.

А туробно звоно врео ваздух лелуја,
— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —
У даљини бруји тешко Алилуја.

И бол неки чудан, кâо отровно пиће,
Од слика живота зрацима посути';
Дремљива паланка страшно доле ћути.
Од ове визије занеми ми биће.

НЕЗНАНИ ПРИЈАТЕЉ

Из старог замка бурно кроз ноћ хучи:
Весеље и свирка; сјаје прозори.
Унутра око младога витеза,
Крај црног вина пуно пријатеља.
А нежни певач певô је песму:
„Срце је моје јадно, рањаво,
Сваком га нудих, свако га бô,
Сваког ког сретох сматрах пријатељем,
Па сам свакоме срце отварао
Ал' сам се увек зато варао.
Срце је моје јадно, рањаво.
Ал' једног дана ће се моје срце
Затворити у болу за свакад,
И тад ћеш узалуд, о прави пријатељу,

Тражити у мени пријатеља свог
И ми ћемо се хладно разићи“.
Кад сврши певач, тад витез млади
Потамни у лицу и ућута.
А његови лажни пријатељи
Оставише га тако туробног.
Целе ноћи је сâм у своме замку
Пио до зоре вино што пали.
А када зора напољу заплави,
Тад јави његов слуга покорно:
„Пред замком чека један младић,
Моли за одмор у замку твоме,
Целу ноћ је јадан лутао кроз таму
И не нађе нигде ноћишта себи“.
„Не пуштај никога — самоћу волим“.
Рече му туробно млади племић.

— — — — — — — — — — — —

Доле пред замком у јутарњем мразу
Залуд је чекао његов једини пријатељ,
Незнани, никад невиђени пријатељ.

ОБЛАЦИ

(РОМАНЦА)

Небом плове облаци лаки,
Сестрице моја,
Где је душа твоја.
Ја видим слике твог самртног часа,
А речи оне
Чудно ми звоне:

„Кад умрем сестро, на небу ми је стан.
Летећу горе,
Кроз плаве дворе“.

Небом плове облаци лаки,
„Летећу горе
Кроз плаве дворе“.

Облак један ружичаст мали,
Креће се лак
Кроз стаклени зрак.
Ја чујем јецање твог самртног часа, сестро!

А речи оне
Чудно ми звоне:
„Летећу горе,
Кроз плаве дворе“.

Ка̂о у сну неком облачак мали,
Што лети лак
Кроз стакласти зрак,
Добија лице миле сестрице,

Твој мили лик, руке и очи.
О теби тамо,
Жеља хрли само,
Да ти помилујем лице и очи.

МОЛИТВА

Већ одавно волим девојку једну,
А она не зна за љубав ми свету;
У срцу носим љубав тајну, чедну,
Ко̂ лутајући витез по свету.

Одавно не видех њен љупки стас,
С врелим пламеном црне очи оне,
Детињских уста не чух нежни глас.
Ни бледо лице Сикстинске Мадоне

Не видех давно. Ал' срце памти.
Кад гледах једном моју дивну драгу:
Премр̂о од страсти, док ми срце пламти.
Слутих божанство и бескрајну снагу,

Што јој лепоту створи тајанствено.
Као да видех силу васионе,

Како поплави лице божанствено,
Силу што води сунца милионе.

Тада започех тихо да се молим,
И, кô Бедуин сунце на западу,
Гледах драгану што је силно волим,
Небеску јој чар и бујност младу.

Богу, Природи — незнам ком се моли' —
Тајној сили што води милионе,
Творцу Лепоте, што болове толи,
Што створи лице кô Свете Мадоне.

Кад год у машти видим ти лице,
Кô чаролијом ишчезну ми боли —
Заблиста душа, што те силно воли,
Кô Вечерњача душа заблиста:

Тиха и мирна, изнад светског блата,
И осамљена кроз вечерњу таму,
Блиста на небу божанска палата,
У зору умре у сунчеву пламу.

ПОЛУДЕЛИ ФИЛОСОФ

„Откада живи вечни свет, отада живим и ја,
Мој живот, људи, није кô ваш седамдесет година.
Зато чујте сада приче из вечних црних давнина.

Јер мој мозак огромни пун је најдубље мудрости,
У моме мозгу, колосу грдном — кô кугла земљина —
Стоји вечна загонетка и сија вечна истина.

Да. Већ има милиарда, а не милион година,
На Земљи не беше Човека, већ у мраку огромна мора,
У вечно туробној пустари не беше живог створа.

Једном зачух из даљине бескрајне црне васионе
Силну хуку што љуља небо, ја чух, ја Геније и Бог.
Што никад ви не би чули ни поред чула шестог.

Тад прву клицу живота видех како лебди у зраку,
Јасно видех, Геније и Бог, те за вас мрачне химере,
На васионском ветру долете из најдаље сфере.

Могла је клица пропасти и сад вас не би било, људи.
Ал' моје дијамантско око тврду загонетку прокопа,
А ви је не би могли ни са милион микроскопа.

Ја узех фину материју, што дрхташе меко нежна,
И тада размишљах шта ћу с њом. О моје ноћи бесане —
Кô луд сам онда мислећи проводио тешке дане.

Напослетку спустих клицу у млаку воду мора.
И из ње букну сав живот; само једно ја нисам знао,
Нит' слутих будућност крваву, кад сам живот клици дао.

О колко је проклетстава на мен' зато већ пало!
А да не буде више бола, бацићу Земљу у сунчев пламен —
Нек изгори све живо на њој, нек остане црн, згарен камен.

Ха, ха, ха, ха, ова идеја неком се не допада,
Ал' шта да радим друго ја: на жарком сунцу два су Бога —
Залуд ми колос челичне руке да удавим Злога.

Ха, ха, ха, знате ли зашто пароброди не тону?
Моје груди, грдни мехови разбијају Монсуне,
Што љуљају океане; и блаже страшне Тајфуне.

А знате ли зашто сад нема ни жеге ни зиме?
Ја свлачим с ледних полова глечерска брда снежна
У жарке тропске зоне, где цвета палма нежна.

Кад уђем у пупољак руже откривам црни плашт с тајне;
С милион чула не би ви могли назрети чудо:
Чак с краја света носе атоме финог парфима

Божанска бића мала, што не види око ваше,
И како журно она пупољак страсним етром праше —
У пролеће цвета ружа: О страсних дана с чежњивог мириса!

Јесте ли песимисти ви? Боли л' вас земаљско страдање?
Ја отварам ноћу гробове и питам црне лобање:
Ал' ћуте уста, кезећи се, без бола и радости:

Ах та знам све! Још није савршена ваша планета.
Има звезда зелених по страшној пустари овог света,
Као запаљени смарагд: о ужасне сласти што пали очи.

Има звезда бљештавих, црвених по пустари света,
Као бенгалска црвена ватра над главом Хамлета,
И све их грлим ја мојим грудима, рукама, очима.

И моја душа трепти силно у тој бљештавој дузи.
Ја миришем све цвеће, што по свету овом цвета —
О нежне, чудесне сласти, што љуља до на крај света.

Ја у сну љубим уста свих најлепших жена ноћу:
О стварности санка моје младићске чежње страсне.
О ти лепото Лепоте!

Као пламени стуб се дижеш до врх звезданог Свемира.
О како ме силно дира, а ишчезну све грозоте
Када грлим, када љубим колосални Сфинкс Лепоте.

Драг. С. Лапчевић.

БАСНЕ

САВЕСНА ЛИЈА.

Седи ловац спремао у глухој дубрави замку за курјака. Стара лија љубопитљиво је то гледала, са скривеног места, из бокора густих купина.

Тек што човек оде, указа се курјак. Ишао је немарно и лагано право на замку.

Лија пажљиво посматра шта ће се догодити и злурадо се смешка, јер се на дан пре овог догађаја, посвађала са својим добрим пријатељем.

Курјак се ухвати. Лија се у трен створи крај замке.

— Пријатељу, мој драги пријатељу! — болно повика лија. — Како се ниси умео сачувати, кад је ова замка баш за тебе спремљена!?

— Болан пријо, зар ми ниси то могла рећи раније?! — пребаци јој курјак.

— Могла сам, зашто да ти не кажем, али нисам смела! — одговори озбиљно лија. — Јер да сам ти раније казала, замерила би се човеку, а да ти никако нисам казала, гризла би ме савест.

КУРЈАК И ДВА ЗЕЧИЋА.

После доброг обеда сит курјак изиђе, да се мало прошета. Успут није мислио ни о чему. Желео је да се што боље одмори, и лагано и тромо једва се кретао кроз јелашје пуно ситних, шарених певачица. Кад је био крај једног гранатог бокора дивљих ружа, угледа крај њих, у гњезду, обложеном сувим лишћем и ситном маховином, два мала, нејака зечића.

Курјак се лагано упути право к њима.

Зечићи задрхташе, чим су спазили вука, прибише се једно уз друго, и у нади, да ће их вук оставити на миру, повикаше у глас:

— Је ли, вуче, да смо ми и сувише мали за твоју глад?

Курјак, после неколико тренутака размишљања, приђе, испружи своје незграпне шапе у њихово угодно гњездо и одговори лагано и с чуђењем, као да други одговор није ни могао бити:

— Моји слатки и лепи малишани, истина је цела да сте за моју глад и сувише мали, али ни за моју ситост нисте сувише велики.

ОРАО И КУРЈАК.

Нешто старост, нешто снег и лед, нагнаше једне зиме старог орла, да се удружи са старим курјаком.

После дужег и мучног трагања нашли су некакав мали тор с неколико мршавих оваца, без чувара. Вук је требао да донесе плен, а орао да га причува. С великим напором успео је стари курјак да изнесе и последњу овцу. Срећан што је савез уродио тако добрим плодом, и гладан, хитао је колико је могао, да што пре стигне испод старог грма и изврши деобу.

Кад тамо, нигде ни орла, ни плена. Престрављени курјак поче загледати свуда, док случајно не спази на врх дрвета орла, а по дебелим гранама пребачене овце.

— Шта је то савезниче!? — запрепашћено повика курјак.

— Као што видиш — одговори орао — спремио сам да извршимо деобу на сигурном месту.

М. Вукасовић.

БУЕНА

— Прича и слика са Јалије —

— СВРШЕТАК —

Пре осам стотина година, живео је у чувеном граду Мајнцу, крај реке Рајне, велики мученик и славни рабин Амнон. Он је био банкар великог војводе, који га је много ценио и пазио. Али дворски великодостојници и кардинали, завидели су му и покушаваху да га обрлате, да промени веру својих отаца. Али у верском претресу с њим, њихови разлози беху тако бедни, а рабинови тако силни, да се посрамљени повлачаху са мегдана. Зато намисле, да задобију владаоца, да га он склони, милом или силом, да преврне вером. Владалац попусти, дозва раби Амнона и обећа му, да ће му дати грофовску повељу и одликовати га највишим звањима и почастима, ако пређе у његову веру. Раби се бранио, молио и преклињао свога господара, да не тражи од њега тако наказно дело, али овај се не даде омекшати, већ биваше све насртљивији и непопустљивији у колико се раби више опирао, тако да једног дана, овога издадоше снаге и у забуни затражи: да му се даду три дана да се промисли. Ну чим изађе на улицу, увиде какву је страшну погрешку учинио, што је дао могућност, да се верује, да је он и за часак могао посумњати и поколебати се у својој вери. Кад прођоше три дана, он не оде у двор владаоцу, те овај посла по њега више пута узалуд, и најзад нареди, да га њему довуку силом. Раби Амнон, ставши пред њим, рече: „Ја ћу сâм себи изрећи пресуду: Нек ми се осече језик, што је „рђаво говорио“. „Не, примети владалац, језик је добро говорио, али су га ноге рђаво послушале“. И нареди, да му се растргну прсти не само на ногама, него и на рукама. Тако унакажена вратише раби Амнона кући, где паде у тешку болест. То је било на три дана пре „Рош Ашане“[1]. Кад је освануо тај свечани и велики

[1] Празник „Нова Година“.

дан, раби умоли своје да га метну у мртвачки сандук са разглављеним прстима и однесу у синагогу пред олтар. И кад се имала одслужити „Кедуша“[1], раби даде знак, да ће он да очита „Светост“. Посред велике тишине у храму, раби Амнон, у песничком надахнућу, изговори прво један спев, пун туге и вере, и тек што га доврши, несга га пред очима целог народа у цркви. Из одра у ком лежаше, диже се к небу само свети дах...

Ниједан од наших није изневерио веру својих праотаца у вреви живота међу другим народима, и због тог постојанства, треба гледати кроз прсте, ако који ради мира и љубави, попусти мало од обичаја и навика, што јако одскачу својом особеношћу. Зато вам кажем, загледајте прво у саме себе, па онда судите другима. А сад, мир вам!“

Пошто још једри и слободоумни рабин Сасон не беше њихов човак, то од њега одоше право парнасу Израиљу, чија гвоздена рука против „Тиквана“ уливаше страхопоштовање простој маси.

Парнас Израил беше међутим својим књижевним радом за школу и цркву дошао у додир са људима новог покрета, међу којима беху многи блиски рођаци његових противника. Уверивши се о њиховој доброј вољи да послуже напретку општине, он стаде наклоно пратити њихов рад и очински их потпомагати својим искуством, дајући сваком приликом знак, да је своју странку растурио.

Гледајући и слушајући сад ове занесењаке и необразоване људе, парнас Израиљ згрози се од самог себе. Учини му се, да су то зли дуси, што је он заклињао, да изађу из кутова где је сметлен дрожд преживелих мисли мрачњачких времена. У мислима оцени свој рад у општини и, пред духовним очима, искрсну му слика једне бујне реке, коју је он претворио у жабокречину, подигнувши помоћу ових буквана уставе на њена ушћа. Дуго је стајао пред њима, ћутећи, и наједанпут, као да се прену из тешког сна, рече: — Доста! Одкад утроба заповеда глави?! Зар безумље сме да суди разборитости?! Рђаво сте се на мене обратили. Разиђите се и повинујте се новом реду. Тешко оном, ко се буде успротивио!

Руља устукну и многима заклецаше ноге. Парнас Израиљ, као да је за главу порастао, баци на њих орловски поглед и показа руком врата таком заповедничком крутошћу, да су људи пред њим стали узмицати, као зверке пред бичем укротитеља.

[1] „Светост“, значајни део службе.

Буена је престала да иде у школу везиље тије Факиме, али је зато код куће с другарицама везла шпанску модејру на белом рубљу своје опреме. Другарице јој беху махом кћери угледних људи странке „Тиквана“, али одкад се Буена објаснила с оцем, овај је избегавао сваки тугаљиви разговор с њом. Њему је сад највећу бригу задавао син Аврам.

Са рођењем тог детета беше истина зарасла рана у његовом срцу, али је с њим ушао у његову кућу неки тајанствени немир.

Чудан усуд гонио је Аврама. Још првих дана, пошто је дошао на свет, нестало га је неко време из постеље младе породиље. Оног дана, кад је први пут пошао у школу, и био с децом на вечерњи, заспао је на једном столу, а нико није приметио, да је он остао сам у храму, кад се свет разишао и самас цркву затворио. У храму осветљеном само вечитим кандилом пред олтаром, причао је он после, да није спавао, већ био као прикован за столом, није могао да виче и осећао неки сињи терет на грудима. У том стању видео је он, свуд унаоколо, људе с белим брадама где читају неке дебеле књиге, а над њима, близу таваница, ужасан метеж, и једну махниту жену, која га је мрско гледала и мерила ражареним очима као да хоће да се устреми на њега и растргне својим дугачким ноктима. И у тренутку кад се била залетела, закринуше црквена врата, самас Фачи уђе с фењером у руци, и привиђења нестадоше. Затим је он патио често од крајника, падао сваки час у кречане и ако није био несташан. Учио се добро; учитељи не могаху да га се нахвале, али вршњаци га његови избегаваху и не играху се с њим. Отац се његов поносио његовом ревношћу, али праве радости није никад имао с њим. Мајка га се бојала и била тужна покрај њега. Буена, сестра његова, која је била сушта доброта и милошта према сваком, није знала за братску ни сестринску љубав. Неки тајанствени зид стајао је између брата и ње.

У последње време имао је Аврам честе наступе горице, и забринути отац умоли Буену, да пази на њега. Једног дана, привири она у коморницу, и виде брата с обореном главом на столу, где стење и шкраба необичном брзином на табаку хартије. Кад је после неког времена Аврам отишао рабину, Буена уђе у собицу и диже с пода исписану хартију. Могла ју је прочитати и разумети само толико, да је садржина на турском је-

зику и ако њен брат ни речи турски није знао. Како је тија Доја нешто натуцала турски, Буена јој прочита исписано. Сирота жена, слушајући и разумевајући садржину, беше смртно пребледела и дрхтала је као труп. Кад се мало прибрала, она преведе Буени од прилике садржину. Била је то језовита клетва духа једне хануме, која се уроцима светила Авраму, што ју је отац његов изневерио у младости, оженивши и зачевши њега с другом, у времену кад је била бремените од своје љубави.

Буена стаде сад тајно распитивати се о тој очевој тајни. Од ујна и тетака сазна посигурно, да је њен отац у бујној младости пао у вигове једне лепе, али распуштене Туркиње, по имену Зафире, која га је чинима и врачбинама хтела да потурчи; да се њен отац истргао из њених чаролија на великодушан начин, поклонивши јој једну кућицу и знатну суму новаца, али да је она после тога постала опасна врачара. Она је поглавито врачала изневереним девојкама, давајући им упуте, како да уроче и онеспособе младожење за свадбу и затраве своје супарнице. Али временом постала је ужасна вештица и задевала је кавгу са целим комшилуком, и више пута изазвала на чесми бој између Хришћана и Турака. Сазнавши на тај начин, да је њен брат жртва врачбине, Буена прекори саму себе, што га је досад лишила сестринске нежности. И брат јој постајаше сад милији, уколико је више размишљала о његовој тужној судби. Њено добро и јуначко срце реши се, да га ослободи урока, ма је то и главе стало.

* * *

Било је то почетком септембра. Као свуда, тако и у махали осећаше се, да је година добро понела; да се амбари непрестано пуне, и да из баште и даљних винограда, одјекују веселе песме и пролама се пијанство блажених срца.

Мудри јеврејски законодавац познавао је дејство обиља у ово доба године; распаљивост и порочност изабраног народа и општу човекову слабост, да се у добру понесе и заборави на Бога. С тога је он пригушио одушке првобитних типова свога народа, одредивши у то доба године страшне дане испаштања и суђења, најстрожије празнике „Рош Ашана“[1] и „Јом Кипур“[2]. А да би се озбиљност тих великих дана још пооштрила, уведене

[1] Нова Година.

[2] Празник Испаштања.

су на месец дана раније, ноћне службе „Селихот“, како би се народ причестио и спремио, да дочека у искреном кајању дане суђења. Ове ноћне службе имају нечег тајанственог и величанственог. Још око три сата по поноћи заређи самас све куће у махали и лупајући једном тољагом на капије и капке од прозора, буди људе из најдубљег сна. Полубудни, журно одевени, хитају млади и стари у синагогу. По мртвој тишини тесних улица, омеђених махом слепим зидовима, привиђају се често некима разне утваре, те улазе у синагогу узбуђени и, певајући страсном усрдношћу молитве, растерују свој страх. Утисак тих песама је силан, и деца која су их слушала лежећи још код куће у постељи, не заборављају их никада...

Ове ноћне службе трају до зоре. Оне су очувале непосредност првобитних испосничких литургија. По садржини су простодушне, налик на тепање детета које тражи милост, али управо ово бескрајно понављање „Рахамана“ „Смилуј се на нас“ ради многих завета што је Бог учинио са Израиљом, пуно је скрушености, побожне смерности и искреног кајања.

Самас Фачи беше се опоравио и вршио је своју дужност у глуво доба ноћи. У месецу што претходи страшним данима, позивајући свет на „Селихот“, сретао је он на сваком кораку неко ново привиђење. Час га вијаху костури јеврејских путника, побијених на друму и бачени у јаруге, и преклињаху га, да их заогрне „талетом“, да не би лежали голи у својим ракама; час опет салетаху га беле крилате утваре, налик на лелеке, и вапијаху да их спасе, својом молитвом, загробних мука, јер су сени жена осуђених, што су пропуштале да врше прописе купања и издвајања млечних јела и судова од месних. Сва та привиђења ишчезаваху, чим би се самас Фачи дотакао црквених врата.

Нов прекрет у махали осетио се и у ноћним службама „Селихота“[1]. У место старих, сусталих певача, позивани су на „Тиба“, где свештеник одслужује службу, млади, омиљени певачи, пошто сваки Јеврејин, који уме да чита, може бити свештеник. Свежи и пријатни гласови, привлачиваху у синагогу и најдремљивије људе.

Буенин брат беше најревноснији посетилац „Селихота“. Он је често стајао пред вратима синагоге и чекао самаса Фачи, да их отвори. Пете ноћи „Селихота“, пријатељи његови зачудише

[1] Службе причешћа пре зоре.

се што га нема у цркви. Руфо и Давид отрчаше до његове куће, и тамо им тија Ција рече, да је Аврам одавно изишао из куће. Буена, чувши њихов улазак, похита у кујну, и сазнавши зашто су дошли, узвикну:

— Ту су њени прсти! Даље одлагати не смем! Тија Ција спремите се да ме испратите до врачаре Зафире, хоћу да јој однесем дарове што сам спремила, и да је приволем да тргне натраг уроке против Аврама. Она уме да говори нашим језиком, и кад је станем преклињати, срце њено мора одвргнути, па ма било од камена. А ви идите и потражите Аврама.

Руфо је знао да је Зафира злоћа, и да ићи њој у таквој намери, значи срљати у чељусти дивље зверке, те стаде одвраћати Буену да не иде њој. Но кад виде да је она тврдо решена, и да не одступа од своје намере, рече јој:

— Буена, ја ћу те испратити до њене куће, пустићу те саму унутра, али ћу се прикрити иза капије, и на најмању вику прескочићу ти преко зида у помоћ. Али пусти ме да одем до куће и понесем што ми треба. Давид ће ићи да тражи Аврама.

— Добро, а ја ћу међутим спремити дарове.

Један сат затим пође Буена у Руфовој пратњи опасној врачари. На истоку пловљаху модри облаци обрубљени рубинима и танким златним ширитом. Ваздух као да беше натопљен сланом. Кроз пукотине опалих капија неких кућа шкиљаше светлост лојаних свећа, и из њихових димњака дизао се лак сиви дим у студени јутарњи зрак.

Пошто су прошли кроз завртањ опасних сокачића, Буена и њен пратилац стигоше пред мала вратанца на једном већ погнутом зиду у близини „Ширинчане“. Руфо се склони иза једног угла криве улице, а Буена закуца звекиром на вратанца. Не потраја дуго а из талпаре зачу се танак и оштар глас једне Туркиње. Буена јој рече, да јој је донела понуде, и да има нешто да је пита. Преворн би одгурнут, брава зашкрипи, вратанца се мало отворише и кроз њих се промоли једна сува рука са ужасним ноктима и пуна прстења. Буена пусти на њу свежљај са поклонима. После неког времена, Туркиња пусти Буену унутра и замандали вратанца. Руфо изађе одмах затим из заклона, разгледа зид на коме запази нека удубљења подесна да се преко њих ускочи у авлију и стаде прислушкивати на вратанца. Туркиња је била добро расположена, и говорила је тачно шпански језик који се говораше у махали.

— Је ли, голубице моја, дошла си да се жалиш против оног чапкуна који те је изневерио и другу запросио? Знам ја те пезевенке. Имала сам ове године с њима више посла но икад, и свима сам ја умесила колаче, те сад лутају као брљиве овце...

— Хануме, нисам ја за то дошла, прекиде је Буена. Друга мука мене мучи, и у твојим је рукама срећа моја. Онај због кога ја долазим, стоји под страшним уроком. Мисли се, да си га ти, из освете, затравила још истог дана када се родио.

— Ко је то? цикну вештица. Да није Арсланово копиле?,

Буена је знала да је Арслан турско име за Јуду, и климну главом да јесте.

— Црна врано, боље да си за шејтана пошла него што си се верила са таоцем моје освете. Двадесет година сишем ја његову крв и храним своју мржњу, рад које ја још једино и живим. Његов отац ишчупао ми је срце, а ја га, на тенани, растржем његовом сину.

— Хануме, ако си истински волела његовог оца, смилуј се на Арсланове седе власи, и сети се сад само срећних часова и своје љубави. Олакшај свом огорченом срцу једним добрим, великодушним делом. Опрости и заборави, како би радост огранула у твом срцу.

— Тај глас! узвикну промукло Туркиња и неко време поћута. Затим цикну још бешње:

— Коте лажљиви! Ти ниси дошла мени због вереника, него због брата! Ха, гујо, хтела си да се увучеш у моје груди и уједеш као твој бабо! Зла ти срећа! Из моје куће жива нећеш изаћи!

И као фурија одјури у кућу.

Руфо се беше већ после њених првих јаросних речи попео на зид и кад је врачара ушла у кућу, он скочи у авлију брже-боље, одгурну замандаљени превор, шчепа Буену за руку и полети с њом на вратанца. Али у исти пар изиђе Зафира са ножем у руци, и видевши Руфа врисну и као помамна зверка устреми се на Буену да јој сјури нож у срце. Но Руфо се хитро испречи пред њом и подигнувши руку, у којој је држао пиштољ, прими испод мишица удар намењен Буени. Млаз крви зашикља, из рањене руке паде пиштољ на земљу, ороз се окину, пушка гракну страховито, и куршум пројури кроз кујнска врата и проби један котао, што је висио над малим огњиштем. Кујна се за час претвори у прави пакао и цела се дашчара стаде трести и прштати. Туркиња паде полеђушке у несвест. Пуцањ беше уз-

буни цео крај, и гомила људи стајаше већ пред кућом. Буена, бледа као смрт али присебна, изведе Руфа на улицу, умоли људе да јој донесу паучину, и кад јој ови за час то донеше, она свуче Руфу рукаве од капута и кошуље, и преви му рану својим белим марамама. Затим изгуби свест, и паде на зид. Кад стигоше из оближњих кућа једне таљиге, она опет дође к себи, и срчано поможе, да се Руфо на њима пренесе до куће сарафа Хајима. Ту сиђе она с кола и оде одмах до своје стрине сињоре Меркаде, која је била најбоља видарица у целом Београду, исприча јој убрзо шта се збило, и умоли је, да прими Руфа код себе и прегледа његову рану. Сињора Меркада пољуби је у чело и рече јој:

— Буди спокојна, ја ћу се старати за њега, као за рођеног сина и надам се у Бога, да ће још данас пред вече, моћи доћи до тебе.

Сињора Меркада имала је урођени дар за лечење. Пореклом од породице Абрабанела, славног научника и лекара шпанских краљева, која беше из Шпаније изгнана, и чији је последњи потомак тог имена сарањен пре пет стотина година у првом јеврејском гробљу у Београду, на данашњем Обилићевом венцу, сињора Меркада била је, тако рећи, атавистички лекарски ђеније. Српски кнез и турске паше, позивали су је често у помоћ, у тешким случајевима, кад њихови лекари не знађаху лека; али она је најрадије ишла болнима и невољнима.

Буена, уздајући се у чудотворну моћ своје помајке, приђе колима где Руфо лежаше скоро обнесвешћен губитком крви, наже се над њим и рече му, оним њеним дубоким гласом, што тако силно одјекиваше у његовој души:

— Руфо, сад смо везани проливеном крви, и то је завет, што ће нас везати и после гроба. И пољубивши му руку пође кући својој.

У часу кад је била ушла кроз капиџик на белом зиду, и прошла покрај бокора белих ружа, што беху понова процветале, зачу се жагор с друге стране куће. Стрепећи похита Буена тамо и виде, како четири човека уносе на носилима њеног брата Аврама. И она, која се досад јуначки савладала, одједном, као да се сломила, јаукну: „Бато!“, гласом што пара и најтврђа срца, и стропошта се крај носила, и рекав скоро нечујно: „Туркиња се осветила“.

Непомичан, али са још несклопљеним очима, млади мученик

лежаше на носилима. Кад Буена зајеца, његове очи, дотле стакласте, као да проговорише последњу реч живота. Лице се његово зарумени око јабучица, око његових усана развуче се блажен осмех, први можда у његовом веку, затим удиса дубоко, стресе се скоро неприметно и укочи. Његова намучена душа оде Богу на Истину...

Јуда, чим је од тије Цоје сазнао, да Аврам није у синагоги. био је изишао да га тражи. Нека неодољива сила вукла га је турском гробљу на доњем Калемегдану. Ту стаде он бесвесно крај једне мале хумке, и као муња сину му кроз главу, да је то можда гроб плода његове прве љубави, о коме му је Туркиња Зафира јавила, кад га је клела. За трен ока, виде слику целог свог живота, и чудноватом везом мисли, он стаде мислити на своју кћер Буену и на Руфа, чију је љубав загорчао. Видећи у том доживљају прст Божији, Јуда се наже над хумчицом и зарече се, да ће све исправити. И као причешћен овим заветом, пође даље да тражи сина. Али док га је он узалуд тражио, самас Фачи и још неколико младих људи беху га нашли мртва у једној јами јалиске ледине и однели кући на носилама.

Вративши се кући својој, Јуда затече сина на мртвачком одру, а кћер Буену у постељи, где у грозници бунца о доживљају свом код врачаре и неисказаном нежношћу призива Руфово име...

Укоп је морао бити још истог дана. Око заранака кад се са џамије заучила турска иђиндија, једна група младих прогура се кроз силан свет што стајаше пред Јудином кућом, и уђе у авлију. То беше певачко друштво, које је први пут имало да пева при погребу. На велико изненађење свију, пред њима иђаше, као хоровођа, Руфо, носећи превијену руку на црној марами. Био је блед, али се мушки држао и био је дирљиво леп.

Пошто се родбина и знанци опростише са покојником омотаним платненим рухом, целивајући му руку и молећи га за опроштај, ако су му се у животу ма чиме замерили, гробарски часници изведоше одар у авлију и поставише на ногаре.

Буена беше се придигла и стајала је иза одра, као бескрин после ноћног мраза, држећи очеву руку. Овај гледаше непомично у пожар залазећег сунца. Тако мора да је изгледао праотац Аврам на брду у земљи Морији, кад је измахнуо руком да закоље сина свог...

Преко обичаја, нико не закука нити зајеца. И у сред та-

јанствене тишине. седи рабин Сасон опрости се са својим учеником. Испрва је говорио гласно и дирљиво тешећи родбину, затим спусти глас, наже се над главом покојника и као да самом њему говори, заврши:

— Драги ђаче мој, душе су створене од постанка света; оне су бесмртне и вечне. Али да би могле достићи небеско блаженство и слити се у божанство, треба да су савршене. Зато се оне враћају у ову долину јада и беде, да у њој постигну своје савршенство. Кад једном све душе буду савршене, доћи ће Месија. Амин!

Певачко друштво прихвати и отпева складно Амин.

Буена тек сад спази Руфа и грчевито стеже очеву руку. Овај пође право Руфу, пољуби га у чело и очинским гласом рече му:

— Руфо, ти ћеш позледити рану, ако будеш ишао до гробља. Остани, молим те, овде и утеши Буену, Давид ће те заменити.

„Милостиња и милосрђе спасавају од смрти!“ повикаше гробарски тутори, подносећи свету кутије за прилоге, а певачко друштво отпева тужни запис Давидов: „Чувај ме Боже, јер се у те уздам“.

Спровод се крену полагано. Мртвачки сандук носили су наизменце по шест људи, махом угледни чланови некадање странке „Тиквана“. То не беше само доказ, да пред величанством смрти престаје свака мржња, него и свесно изражена воља, да у махали престане неслога.

Жене не иду на пратњу. Руфо, либећи се, да остане сам међ њима, пође за спроводом и хтеде прићи певачима, али га Јуда спази и окренувши се Моши Русу, који иђаше за њим, рече му:

— Молим те пријатељу, пошљи кога, да каже Руфу с моје стране, да остане код мојих, док се ми не вратимо.

Руфо затече жене још у авлији, а Буену да је сакрила главу на груди своје пријатељице Симхе-Рејне. Он јој приђе и тихо прошапута:

— Буена, твој бабо ме је овамо послао.

Она се окрену, погледа га и бризну у плач, који ускоро доноси утеху.

Хаим С. Давичо.

МАРИЈА КОНОПЊИЦКА

Марија Конопњицка се родила 1846 године у Суволкама, у краљевини Пољској. Пошто је рано остала без матере, то за своје васпитање једино је имала да захваљује своме оцу Јосифу Василовском, заступнику државног тужиоца, који јој није тражио учитељица, већ је сȃм све своје слободно време проводио у упућивању деце у живот. То прво васпитање било је чисто религиско: Марија је читала само библију, псалтире и јеванђеља, као и друга дела побожног садржаја. Тек је доцније прешла на народне песнике: Броћинског и Мицкјевича. После овог домаћег васпитања Марију отац пошље на једну годину у Варшаву, у пансионат сестара Сакрамецткиња. Вративши се из пансионата, она се убрзо уда за Конопњицког и оде у његово село Бронув, у богати племићски живот, који јој се у почетку никако није свиђао. Али ипак убрзо нађе себи забаве у богатој библиотеци свога мужа. Прва дела, која је дубље проучила, била су дела Св. Августина, Монтења, Ла Рошфуко-а и „Мемоари“ Огињског. Године 1875, због нарушеног здравља, она напушта село и долази у бању Шчавњице у Галицији и ту упознаје дела великог природњака пољског Супињског. Тада наступа обрт у њену појимању света и живота. „Кад сам прочитала његову „Општу Физиологију“ — вели Конопњицка о делу Супињског — учинило ми се, као да ми се скинула копрена с лица и угледах нови свет. Била сам збуњена и очарана писцем. А затим, увидевши да сам неука и неспособна за даљи рад, почех енергично да учим, учим и учим“. Тада тек Конопњицка почиње озбиљно да ради и исто је продужила затим у Варшави, куда је била отишла због школовања деце. Затим предузима дуги пут по Француској, Немачкој, Швајцарској и Италији. Најдуже се задржала у Италији, у Флоренцаји.

где се нарочито бавила историјом светске књижевности и преводима. Између осталог превела је и Ростановог Сирана од Бержерака.

Новеле и песме Конопњицке, које су испуњавале часописе пољске, убрзо су јој стекле популарност, какву ниједан пољски песник пре ње није имао. Године 1902 Конопњицка је прослазила 25-тогодишњицу свог књижевног рада. Захвални Народ Пољски поклонио јој је том приликом пољско добро Жарковјец, у коме је она живела до пред саму смрт. Умрла је 25. септембра 1910 године у Лавову, у санаторијуму професора Антонија Глузинског.

.

Разноврстан је и обилан књижевни рад Марије Конопњицке. Она је писала новеле, драме и песме. Песме су јој овековечиле име у пољској књижевности и по њима је она највише и позната.

Поезија Марије Конопњицке сва је лирска, и са̂м велики и величанствени епос њен, Балцер у Бразилији, није ништа друго до једна дуга лирска песма, у којој су опеване све могуће варијанте патња, које преживљују емигранти пољски у тој далекој земљи.

По Конопњицкој, сви се људи деле на оне, који чине неправду и на оне којима се чини неправда (или, како она каже: na pokrzyw dzanych i na krzywdzi cieli). И песникиња стаје одлучно у одбрану оних, који пате. У једној малој песмици од осам стихова, под насловом „Одломак“, Конопњицка износи шта је њен задатак:

„Не долазим да вас пратим, славуји,
Ни с тобом, ружо, да цветам крај пута,
Којим пролазе хиљаде несрећних;
Нити да се будим у сјају с тобом, сунце,
Што на све равнодушно сијаш;
Већ да с тобом плачем, човече!“

Марија Конопњицка, на супрот песничким традицијама Пољака, прва окреће свој поглед селу пољском и из њега добија најлепше инспирације и ствара најлепше песме своје. Конопњицка необично воли село и сељачки свет, и сваким својим стихом, она пропагира ту љубав.

„О, знам добро! — вели у једној песми. — Ми не можемо скинути с неба сунце, да разагнамо ноћну таму по провалијама... Знам! Није све људима могуће, а најмање нама... нама! Али једно

сваки од нас треба — и може да учини: Може да узме за руку оно сељачко дете, што стоји понизно, и да га одведе у мирно поље, кад зарумени зора, па да му благим речима говори о земљи, коју му је судба доделила да обрађује; и о њиви, коју треба да пооремо, заливајући је сузама и знојем, у којој сваки класак треба да донесе комад хлеба. Јер само семе такве будућности може порасти и коров га неће угушити; па онда гурнути то дете у наручје свога сина и рећи им: Ви сте браћа!"

У тој својој љубави према простом народу Конопњицка је отишла тако далеко, да је дала читаву књигу песама, испеваних по облику и по садржини простих народних песама. Разлика је међу њеним и народним песмама једино у томе, што се она увек старала да тенденција песме буде што маркантнија. Ова врста песама њених стекла јој је највећу популарност и помоћу њих је она ушла у све слојеве пољског друштва: од племићских дворова до сеоских чатрља. Сем тога, као песникиња народа који је изгубио своју државну независност, Конопњицка је, нарочито у овој врсти својих песама, увек умела да уплете и своју жарку љубав према народу пољском и на тај је начин дала такву патриотску поезију, којој тешко да има равне у светској књижевности. Видећи пустош коју ствара туђинац у њеном народу, њена осетљива душа би да се склони, да побегне „у даљину, откуд се не враћа", у „тамну ноћ без месечине", али не може, јер јој је жао да остави „гробове и кости, које се беле по пољима". И она остаје ту, у својој земљи, да заједно с целим народом оплакује горку судбину своје отаџбине. Овим својим патриотским песмама Конопњицка је дотакла најболније место народно, а приближивши се својим демократским начелима широкој маси народној, сеоском сталежу, она је највише допринела да свест о националном јединству продре и у најниже и у најмрачније слојеве пољског народа. Отуда се она јавља као неки дух, који бди над Пољским Народом и не да му да потоне, да се претопи у врло јаке суседне народе, који су, сем тога што су јаки, још и у положају власника.

На завршетку свога плодног књижевног рада, и као круну целокупне своје поезије, Конопњицка је дала велику народну епопеју: Балцер у Бразилији (Pan Balcer w Brasylii). — „Има већ десет година — вели Тадија Грабовски, пољски критичар — како се чује то име. Велика поема у шест песама, са хиљаду и пет стотина стихова, није постала једним потезом, већ је у души

песникиње дозревала лагано, подлежући разним и многобројним изменама. Ситни фрагменти појединих песама били су познати већ неколико година, јер их је Конопњицка објављивала с времена на време у „Библиотеци Варшавској“. Али, и ако су то била најкарактеристичнија места, ипак она нису давала ни приближан појам о силном полету и лепоти тога најновијег дела њеног“.

Гласови о великој емиграцији пољског народа у Америку и горкој судбини тих јадника, који су били приморани да оставе своја огњишта и беже у далеки свет, излажући се сваковрсним недаћама, нису могли а да не узбуде осетљиву душу велике песникиње, која је у томе гледала нову несрећу, нову поделу свога народа. И да би дала израза болу несрећних паћеника, који се и на њу преносио, она започиње скупљати материјал за епохалну епопеју о потуцању пољских емиграната по туђини. И не видевши ту „нову земљу“, она је, на основу причања и писама, тако реално описала и ту земљу и патње које су иселеници преживљавали, да изгледа као да је све сама доживела.

Сам Балцер, ковач из Надбужа, неки је даљни рођак Конопњицке, а и сва остала лица, која се у епу спомињу, нису измишљена, толико је ово дело реалистично.

Што се тиче саме обраде, „Балцер“ не одговара потпуно свима захтевима класичних епоса; у њему је епизодности и обиљу слика жртвовано јединство фабуле, а силном лиризму хладно и објективно причање догађаја. Уношењем народног осмерца и обрта простог народног језика, Конопњицка је створила епопеју новог рода, потпуно модерну, приступачну свакоме и ванредно занимљиву.

У првој песми „На мору“ ауторка упознаје читаоце с личностима епопеје, које су се, на једном великом броду, кренуле у Америку. Друга песма носи наслов „У исељеничкој кући; у њој се описује долазак лађе на обалу Бразилије и живот у једној исељеничкој кући, у којој влада глад и жута грозница. Балцер се јавља као вођ иселеника и посредник код власти. Трећа песма има назив Пустиња, у којој се описује лутање иселеника, гладовање и боловање по пространој пустари америчкој. Четврта се песма зове „На повратку“. Ово је најлепша песма у целој епопеји. Намучени иселеници не могу више да подносе патње у туђини, и зато се решавају да се врате у домовину. Чежња за старом отаџбином и помисао да ће је још једном видети, толико обрадује иселенике, да, решивши да се

врате, не бирају путеве, већ преко непроходних поља, обраслих високом травом, преко ритова и баруштина, јуре обали да се час пре укрцају у лађу.

Пета је песма У пристаништу; у њој се описује спрема за полазак. Последња песма носи наслов Да идемо!... Готови да пођу, несрећни путници само мисле о земљи својих праотаца и шиљу јој овакве поздраве:

„Идемо к теби, земљо, мајко мила,
Да се поклонимо твојим пространим пољима,
Не као маса, већ као сила,
Не као плуг који земљу оре,
Већ као гром, који пушта Бог,
Да руши борове са трулом кором.
Ми нисмо страх који ветар диже,
Већ снага, која држи пола света!
Ударађемо тешким чекићима,
И сећи ћемо плугом твоја поља,
Док ти се на врату не покидају ланци,
Док не букне из тебе притајени огањ...

Овим својим делом Конопњицка завршава своју поезију слабих и потиштених. Епопејом Балцер у Бразилији она је допунила велико дело Мицкјевича Pan Tadeusz, у коме се опева пољско племство.

М. Ст. Јанковић.

СОЦИОЛОГИЈА И ДЕМОКРАТИЈА.

I

ДЕМОКРАТИЈА И ЊЕНИ ПРОТИВНИЦИ.

Борба коју данашња демократија у Француској, ма да јача него икада, има да издржи, двојака је. С једне стране традиционализам, чија је политичка форма антипарламентарни неороајализам, а који сјајно преставља неколико познатих и омиљених књижевних и политичких имена. С друге стране синдикализам, општи штрајк и „директна акција“ које „четврти сталеж“ спрема као нову револуцију против постојећег друштвеног уређења.

Као одлични глумци који употребљавају све маске, чак и својих противника, да би дошли до успеха, традиционалисти или „пророци прошлости“, како их у свакодневним полемикама не баш тачно зову, говоре као преставници политичког позитивизма, историских факата, научних открића и у име традиционализма, интелектуалног индивидуализма и национализма обарају „највећу од свих заблуда — демократску заблуду“. Али ма да су намирисане власуље и позлаћени мачеви отишли давно у породичне ризнице, заједно са пикантним историјама племићских полисенша, ипак им је остало и сувише аристократског укуса за отмене ствари, да би се заборавили и на политичком вашаришту одиграли свирепу улогу вештака који, гладан и у свиленом огртачу, гута ножеве и мађиском ватром засењује публици очи. Са исто онолико достојанствене речитости и племенитог одушевљења, као и њихови славни претци, пењу се да новим идејама бране своју стару ствар и да даду може бити своју последњу реч са говорнице, испод које је санкилотска демократија толико пута пројахала већ малаксало клусе политичког тријумфа. Само, њихова је борба и поред свега тога остала у кабинетима.

и више замарала главе појединаца, него што је успела да сиђе на улицу, којој је од увек била туђа, и да уђе у срца као страст широке масе. То је више доктринарни вербализам него социални покрет, више интелектуално забављање еластичношћу социалне философије него стварна политичка организација. Цело његово дело је само ехо некадашњих сукоба, херојски подвиг једног побеђеног противника, који се никако не признаје побеђеним.

Синдикализам се међутим, нека нам се допусти овако рећи, појавио као дете незаконитог брака између марксистичке немогућности с једне и разочараности парламентарног социализма с друге стране. Када се увидело да чиновничка држава не може да узме све у своје руке и да је далеко од тога да постане „депо среће" свих грађана, и када су њене редове почели напуштати њени најбољи и ускакати на министарске фотеље (Вивиани, Милран, Бриан), теорија синдикализма се манифестовала једног дана Сореловим „Рефлексијама о насиљу", као протест револуционарних пролетера против узалудних метода и таштине парламентарних бораца. Противник демократије, синдикализам се ограђује од „диктатора" Жила Геда, творца француског социализма, Жана Жореса употребљава само као расклиматани добош који још може да зазвони на узбуну, проповеда свега једно јеванђеље: општи штрајк, и једну религију: директну акцију. Тиме социализам, како нову доктрину понекад називају, означава оно што би „маторе брадоње из 1848" назвале револуцијом, јер ако је садашња борба демократије против традиционализма само ехо некадашњих погибија, синдикализам је прва чарка будућих. То је борба Велике Револуције са једном новом, Будућом Револуцијом, борба трећег и четвртог сталежа, борба принципа својине, светог, неотуђивог и незастаривог права са појмом Дигиеве друштвене функције, или како га већ буду формулисали.

Неороајализам и синдикализам, оба антипарламентарни, заједнички нападају демократију и то није ни први ни последњи пут, да лево и десно крило у хору очекују политичку ликвидацију средине и жељно изгледају чаробну палицу хоровође. За револуционара Емила Пужеа демократија је „несвесна већина која хоће да угуши свесну мањину"; неороајалисти на супрот већини истављају елиту створену и одржавану наследним разликама, дакле аристократију и монархију. Социалист Габриел Девил вели да је та мањина виша вољом и интелигенцијом од већине, и да је њена дужност да већини наметне срећу, онакву каквом

је она схвата; то је међутим до слова оно исто што проповеда националистички индивидуализам. То је једна огромна и величанствена борба политичких уверења и човечанских савести, социалних идеја и националних осећања, у којој су највећи и најбољи противници племенито поломили толика копља и где се против данашње демократије, поред толико других, нашли заједно Анатол Франс и Октав Мирбо са Полом Буржеом и Морисом Баресом.

Демократија међутим, изашав из облика доктринарне борбе, постаје политичка стварност, суштина данашњег друштвеног поретка, савест и срце грађана и потреба без које се више не може. Уместо преврата демократија данашњу кризу решава организацијом националног рада свих врста и подиже државу изнад партија, каста и класа, као религију, као највишег судију који непристрасно треба да уреди друштвене односе. На тај начин демократија значи исто што и солидаристичка организација, и уместо да буде тумач већине, постаје преставник целог народа. Држава није послодавац, и као што је арелигиозна т. ј. није ни за ни против цркве, већ изнад ње, исто тако није ни социјалистичка ни демократска. Демократија је организација рада, а држава највиши регулатор — то је девиза нових „професора друштвенога мира“, како револуционари, не без ироније називају људе који данас управљају судбином Француске.

Овом приликом говорићемо о традиционалистичкој доктрини, не њеној политичкој организацији, а која своје политичке принципе преставља као социолошка и научна проучавања. Стога је потребно да се у неколико потеза задржимо на социологији, која одушевљава нашу данашњу омладину исто онако као материјализам доба Светозара Марковића, и који треба да нам донесе решење социалних проблема и одговор на многа незадовољена питања.

II

СОЦИОЛОГИЈА И ПОЛИТИКА. — НАТУРАЛИСТИЧКА СОЦИОЛОГИЈА. — ПСИХОЛОШКА СОЦИОЛОГИЈА. — ИСТОРИСКА И ФИЛОСОФСКА СОЦИОЛОГИЈА.

Социологију су многи сматрали синонимом политике. Тако је и покојни Лудвиг Гумпловиц, професор грачког универзитета, написао своју „Политика и социологија“, полазећи од поређења њихових дефиниција. Социологија је, у ширем значењу

речи, наука о друштву, а политика вештина управљати друштвом; закључак — сваки политичар је социолог и обратно, сваки социолог је политичар. Затим у једном другом делу[1] дели социологију, као и Огист Конт уосталом, на статику — изучавање основа, садржине друштва, и динамику — изучавање покрета и тежња друштвених. Ипак је разлика између социологије и политике врло велика. Социологија је мисао, наука чији је метод посматрање; политика је акција, борба чији је метод покретање. Рене Вормс у предговору поменуте књиге[2] класификује политику на политичку акцију, политика у вулгарном значењу речи „бави се политиком" т. ј. она која треба да оствари политички идеал, — и политичку вештину, теориску политику (Монтескије, Токвил), т. ј. она која треба да створи тај идеал. Политичке науке, бавећи се друштвом као државом и колективношћу, само су део социологије и имају да својим изучавањем помогну политичкој доктрини и акцији у стварању и остваривању њиховог идеала. Социологија је, дакле, синтеза свих друштвених наука, чиме већ прелазимо на биолошку социологију.

Натуралистичка или биолошка социологија је органицистичка т. ј. изучава друштво као биолошки организам. То је теорија фамозних аналогија, по којима извесни биолошки закони важе и за људско друштво; однос између једног атома, једне ћелије нашег тела и целог тела је исто што и однос једног човека и целог друштва[3]. Натуралистичка социологија полази још од Фихтеа и Хегела, који су у времену опште немачке реакције француском духу, идејама револуције и Наполеону, обарали контрактуализам зачет још код Хопса и Спинозе, а формулисан „друштвеним уговором" Жан Жак Русоа. Тај повратак старом органистичком веровању, који су помагале природне науке и недостатак стварних доказа[4] у Русовљевим теоријама, прихватио је доцније Огист Конт, а још више нагласио и у социолошки систем развио тек Спенсер. По њему социологија се дели на анатомију, т. ј. изучавање елемената из којих је друштво склопљено и физиологију, изучавање живота тих елемената. Изучавање друштвене структуре било би проучавање социалне географије (воде, земље, ваздуха) и демографије — становништва (наталитета, смртности, емиграције и т д.); изу-

[1] Louis Gumplovicz: Précis de Sociologie, Paris 1898.
[2] Sociologie et Politique, Paris 1898.
[3] Organisme et Société, par René Worms, Paris 1896.
[4] Писац „Друштвеног Уговора" и каже, „претпоставимо" да је било тако...

чавање функционисања друштва било би зоолошко проучавање организама — друштво је организам —, дакле хранење и општење. Храна би подразумевала економске односе — производњу, промет, поделу и потрошњу богаства; а под општењем би схватили лингвистичке, моралне, правне, уметничке и т. д. односе. Социологија је дакле по Спенсеру, као што смо већ рекли, синтеза свих друштвених наука, одн. синтетичко проучавање друштва[1].

Али ма како била привлачна, ова школа ипак почива само на претпоставци да је друштво биолошки организам, и њој се убрзо ставила на супрот психолошка или специфична социологија, нарочито својом методом[2]. Бугле у својој књизи: „Шта је социологија" нигде не даје одређену дефиницију и задржавајући се више на методама, задовољава се више речима „социологија се бави изучавањем социалних појава, њихових узрока и последица"[3]. Диркајм вели: „психолошка социологија изучава социалне феномене као психолошке јер су производ акције индивидуалних свести, али који су психолошки феномени нарочите врсте, јер свест се не посматра као таква, индивидуална, већ у њеним односима". Затим: „циљ је социологије изнаћи у поретку историских, економских и политичких феномена специфични утицај друштва, т. ј. резултат односа који уједињује појединце и акцију свих на сваког"[4]. И по њима је социологија синтеза осталих друштвених наука, само они долазе као протест против „идеолошких анализа", које уместо проучавања стварности иду од идеја стварима и изучавају у чему се састоји идеја морала и права као таквих. „Друштво је потчињено природним али специфичним законима, који немају ничег заједничког са апстрактном логиком и једино се на њима може вршити историско проучавање чињеница"[5]. Социални феномен треба посматрати као стварност, као физиолошки у медецини и филолошки у граматици.

Најзад једно четврто схватање социологије са Тардом, по

[1] Herbert Spencer: Principes de Sociologie, trad. par M. E. Cazelles, Paris 1878—87. Од Спенсерових следбеника се одликују нарочито René Worms, директор Revue internationale de Sociologie и недавно преминули руски професор Новиков, Conscience et Volonté sociale, Paris 1897, Bibl. sociologique internat.

[2] Преставник Диркајм, професор на Сорбони, са читавом плејадом млађих (Bouglé, Simmel, Maus, Parodi, Fauconnet и т. д.), сакупљених око годишњака L'année sociologique, Biblioth. de Philosophie contemp., Paris почев од 1896.

[3] Qu' est ce que la sociologie? Paris 1910.

[4] Durkheim: L'année sociologique, t. I, Paris 1898.

[5] Durkheim: Les règles de la méthode sociologique, Paris 1895.

коме је она философија појединих друштвених наука[1]. Ту још можемо поменути Немца Барта који социологију третира као историју односно философију историје[2]. Они имају за собом следбеника, већином историчара, али нису успели створити групу, која би стекла име социолошке школе, као што је то случај са две претходне.

По разуме се да овим није завршен низ разноликих социолошких праваца, јер се данас социологијом све зове, и ми ћемо се дохватити појединих већих људи, који у друштвеним наукама имају своје име. У питању демократије, које нас овде интересује, на арени научне борбе појављују се два главна противника — биолошка, а иза ње традиционалистичка, и психолошка социологија. Остали престављају само пријатеље и присталице, који су дошли да пљескају успесима и новим подвизима појединих противника, да их популаришу, репродукују и после корисно употребе. Али сва та доктринарна и вербалистичка борба је у ствари само виртоуска одбрана и парирање једног маестралног напада, и ловори, које је елита публике спремила победиоцу, остају ипак неупотребљени. То су оне битке без брзог решења и победе без иминентног триумфа.

III

НАТУРАЛИСТИЧКА СОЦИОЛОГИЈА И ДЕМОКРАТИЈА. — ТРАДИЦИОНАЛИСТИЧКА СОЦИОЛОГИЈА: РЕЛИГИОЗНОСТ Ф. БРИНТЈЕРА, — ПОЗИТИВИЗАМ П. БУРЖЕА, — ИНДИВИДУАЛИЗАМ М. БАРЕСА.

Натуралистичка социологија је, да кажемо то одмах, противник демократије и то у име научних теорија и природних закона откривених преко Милн Едвардса (диференцијација органа), Ламарка (наследство карактера) и Дарвина (борба за опстанак). По првоме диференцирање је критериум прогреса код организама, т. ј. у колико су органи једног организма више диференцирани, специализирани, односно у колико је подела рада боље изведена, у толико је организам савршенији. Но док Милн Едвардс само класификује ту разноврсност организама, Ламарк је објашњава продужношћу која постоји између појединих врста, јер виши организми произлазе из нижих. Природа и средина

[1] G. Tarde: Les lois sociales, Paris 1898; Essais et melanges sociologiques, Lyon et Paris 1899.

[2] P. Barth: Die Philosophie der Geschichte als Sociologie, Leipzig 1897.

утичу на организме (камилин врат, дивље и питоме гуске и т. д.), мењају их и тако стечене промене и способности се не губе, већ преносе наслеђем. Најзад ове идеје допуњује Дарвин својим теоријама одабирања (конкуренције) по којој у немилосрдном такмичењу и борби за живот остају само најјачи, најздравији и најспособнији. Главна заслуга ових природњака и њихових биолошких теорија је у материјалистичком схватању — природе; ми разумемо механизам и не верујемо више да га је чија воља таквим начинила. Одабирање се врши аутоматски, стварање хармоније се објашњава без интервенције више силе и само по себи, односно по законима. Они су ударили темељ материјализму, у коме се срећемо са идејама „силе и материје" и нашим старим познаницима Бихнером и Молшотом. Природа је само једна комбинована акција (материја и покрет) и резултат великог броја закона.

Али натуралистичка социологија овим теоријама обара демократију. Вирхов је некада оптуживао Дарвина да води социјализму, а данас њиме натуралисти управљају као најјачим оруђем и против социалиста и против демократа. Они веле: бића се усавршавају, значи слаби ишчезавају испред јаких. Наука је утврдила да прогрес сачињава диференцирање, наслеђе и конкуренција, дакле борба. Демократија међутим хоће све да нивелише, изједначи и ублажи односе, чиме би велики организми као што су модерна друштва били парализовани. Зато што се противе природи, демократски народи ће бити избрисани из историје, јер је, примећује се, у научном погледу смешно да се људи рађају слободни и једнаки у праву. Чувени антрополог Вашер де Лапуж назива идеје XVIII века „најантинаучнијим на свету" и слаже се са колегом Отом Амоном, да друштво почива на неједнакости и да нема те силе, која би је могла уништити. Отуд конзервативци не бране више неједнакост у име мртвих традиција, већ као позитивисти и у име науке. И тако „интелектуални син Тенов", Пол Бурже назива идеал демократски „режимеом заблуда", а Шарл Моро иде до фразе „неједнакост или декаденција, неједнакост или анархија, неједнакост или смрт", што је све дало повода недавно преминулом социалисти Лафаргу да каже ону чувену реч: „радничка класа није више осуђена на беду у име неба и религије, већ у име науке"[1].

[1] C. Bouglé: Démocratie devant la Science, 1904, Paris.

Но прави противници демократије и највештији експлоататори натуралистичких научних теорија су адвокати традиционализма, који у главном има три облика. Први облик традиционализма је моралан и религиозан, а појавио се у књижевним критикама Фердинанда Бринтјера против натурализма као сувише равнодушног према моралу и ауторитету. Његова главна тежња је да закон еволуције, утврђен у науци, спроведе у литературу и морал, и да му створи известан облик догме[1]. Принцип еволуције нам улива осећање личне одговорности и ослобођава оптимизма XVIII века, који правдајући инстинкте прокламује прогрес неопходним, дакле сваки напор бескорисним. У еволуционистичкој идеји Бринтјер види две теме хришћанског морала: провиђење и првобитни грех[2]. Провиђење, јер нам доктрина еволуције, чинећи наше напоре успешним, приказује васељену као скуп слободних и свесних сила, а не као слеп и фаталан механизам; првобитан грех, јер наследношћу и атавизмом све генерације постају солидарне, пошто су наши инстинкти остаци прошлости, само револт првобитне суровости у нама, коју смо победили и цивилизовали. Дакле постоји свега један морал, борба против природе, у чему се еволуционистички песимизам слаже са хришћанским; убеђење о рђавости природе је први услов моралног прогреса, једино могућег за разлику од материјалног и фаталног. Али наука је неспособна да нас снабде „правилом живота“ у борби против природе, јер је научна тежња индивидуалистичка и научни дух егоистичан. „Идолатрија разума је идолатрија самог себе“, и позивајући се на нешто застареле максиме Паскалове, указује на потребу једног великог ауторитета, који ће се моћи истаћи пред све. Тај ауторитет су националне традиције, религиозне на првом месту, правне, економске литерарне и т. д.

Велики Бринтјер, често нејасан у својим мисленим истраживањима, овде је парадоксалан. Он је против разума као првог ауторитета и замењује га, као и Паскал, вером, доказујући његову немоћ; размишљањем и разумом побија размишљање и разум. Али песма је против свога песника и сам његов метод доказује, да је разум једини критериум истине и први ауто-

[1] F. Brunetière: L'évolution des Genres dans l'histoire de la littérature, Paris 1892.

[2] Id.: Discours de Combat, Paris 1903; низ чланака сакупљених у четири књиге и штампаних у Revue de deux mondes 1884—1906.

ритет, на коме се оснива поверење у сваки други ауторитет. Јер најзад, као што вели Пароди, ако има нечег што наука не може да схвати, онда и дело његовог живота, закон еволуције примењен на људске ствари, не може имати карактер научног закона[1].

Други, позитивистички и социолошки облик традиционалистичке доктрине има за преставника Пола Буржеа, његовом идејом традиционализма произашлог из позитивизма, идеја позајмљена преко Тена од Огиста Конта. Његови извори су читава плејада старијих писаца, који се сви, од Риварола и Жозеф де Местра до Ле Плеја, одликују негирањем рационализма. Барес се смеје онима који мисле да се друштво оснива на логици, а Бурже допушта интервенцију науке, само она по њему није рационално већ експериментално схватање живота[2]. Сасвим је онда разумљиво позивање на Диркајмову социолошку школу, по којој су све друштвене чињенице потчињене специфичним природним законима, који немају ничег заједничког са апстрактном логиком. Бурже је против индивидуализма као анархије противне корпоративном духу, јер природна јединица друштвеног организма је породица а не индивидуа. Своје политичко „вјерују" не оснива на т. зв. вечитим, општим истинама, већ на променљивим захтевима и потребама расе и средине. Он лута око идеја „друштва социалне економије", тражи равнотежу, колективност и присталица је „жутих синдиката"[3]. Закон се може дефинисати вољом народа, ако је воља народа збир трију елемената: воље мртвих, живих и оних што ће тек доћи. Једна раса налази погодне установе само у вековној акцији несвесног живота преко традиција и обичаја. А традиција, то су Баресови „земља и мртви", „мртви који говоре" како каже де Вогие. Таква једна традиција, једна социологија која може да изведе моралну концетрацију снага, је католичка црква, већ ушла у карактер, језик и крв народа. Није питање да ли је религија права или лажна, већ да ли је потребна[4]. То су без мало теорије просвећеног деспотизма („правичност" је само један облик корисног"), из кога се, како вели

[1] D. Parodi: Traditionalisme et Démocratie, Paris 1909.

[2] Paul Bourget: Sociologie et littérature, Plon, éd. Paris.

[3] „Друштво социалне економије", основао 1856 Фредерик Ле Плеј, издаје свој лист „Социална реформа". Главне идеје: породица је јединица и суштина друштвене организације и учвршћивање очинског и послодавачког ауторитета. — „Жути синдикати" су заједнички синдикати послодаваца и радника.

[4] Op. cit.

Анри Мишел, ишчаурио доцније државни социализам. Но Бурже је ипак много ближи конту де Мену, који вели, „на супрот социализму, изникалом на рушевинама политичког и економског либерализма, једино католицизам стоји испршен и способан да му се одупре“[1].

Но одличан психолог и отмени књижевник, Бурже у својим социолошким излагањима није довољно доследан. Све његове теорије су кућа од карата, коју и најмањи потрес руши. Он хоће једну религију, у коју ни сами њени творци не би веровали. У борби против индивидуализма позива се на Диркајма, а заборавља да је баш Диркајм писао, као што ћемо доцније видети, да се модерно друштво све више креће индивидуализму. Његов цео систем живи од традиција и проучавања факата, а велику револуцију и читава демократска столећа занемарује, као да они нису факти и као да не припадају традицијама народа. То је и највећа замерка, која му се може учинити.

Трећа фаза традиционализма је индивидуалистичка и национална, са Баресом који жели да своја националистичка осећања скалупи у политичку доктрину. Полазећи од Хегеловог „јединог творца свих истина“, нашег Ја, и идеје да је све осим тога илузија, даје нам два главна правила своје етике. Прво, обезбедити се против свега што није наше Ја, упознати и волети себе искључујући све остало; друго, начинити себе „слободним човеком, моћи владати собом, јер друштво не почива на логици већ на осећањима. Објективна стварност, чињенице као такве, постоје само у нама; оне су истините у толико у колико их ми познајемо и примамо за такве. Једина стварност, а у исто време и њена лепота, једина добра и истинита ствар је инстинкт интуиван и нерационалан[2]. Само, да напоменемо то одмах, има једна разлика између општег, метафизичког Ја и овог Баресовог. Хегел је мислио да помоћу разума дође у везу са универзалношћу ствари и да логиком пронађе највиши закон. Барес не цени разум тврдећи да смо ми бића само од осетљивости и афеката; његово Ја и почива на њима, а крај његове етике је задовољење те осетљивости. Његов индивидуализам се разликује од апстрактног Кантовог и начелног индивидуализма „Уставоваца“ XVIII века, који посматрају људску индивидуу не као такву, већ као идеју индивидуе, апстрактну јединицу која је циљ свих политичких уста-

[1] Albert de Mun: La question sociale au XIX siécle, Paris 1900.

[2] Maurice Barrès: L'homme libre и L'Ennemi des lois. Paris 1910.

ново и општа мера сваке друштвене вредности. Овај индивиду-ализам је рационалан, онај други конкретан и сентименталан, „романтичарски“ како га зову демократи, индивидуализам фа-ката који се састоји у потпуном предавању осећањима, у култури нашег Ја, у вољи снаге, у — да употребимо речи његовог шампиона — „праву на срећу и неједнако развиће“.

Али је немогуће потпуно изолисати своје Ја, јер у дубини наших нерава и крви има једна потка, једна нијанса осетљивости, која живи у нама од мртвих предака, од земље и отаџбине. Наше тежње и инстинкти имају зачетка у прошлости, и тиме Барес мири индивидуализам са националношћу, па дакле и колективношћу. Традиција и кад нема право, оправдава се самим тим што живи у нама као инстинкт. Њена законитост и снага су у томе, што она постоји у стварности, њено право да буде јака и да тријумфује. Традиција, то је наша традиција, истина наша истина; ми имамо права да је утврдимо за себе, да је наметнемо другима и да учинимо, ако је могуће, да и ти други верују да је њихова и да треба да буде њихова. То је наше право, најзад и дужност јер је ми сматрамо добром, јер је осећамо таквом. Традиционализам је, по њему, свест и култура најприроднијег, најличнијег и најживљег националног инстинкта[1].

Али има једна ствар, коју Баресови демократски противници нису никад хтели разумети. Ма како обожавао тај јасни, национални инстинкт, дакле гомилу, овај симпатични преставник Лоренаца остаје ипак још увек интелектуалац и његов индивидуализам претпоставља известан ступањ нове цивилизације и једне будуће културе. Сав његов проблем је у питању, ко ће учинити да волимо људе, а не приморавати нас да их волимо, јер законодавац не може да излечи несавршенство људско. На једном месту вели како нам је потребнија ментална него материјална реформа. „Не треба људима стварати какву нову ситуацију која ће им наметнути срећу, већ им сугерирати једно душевно и ментално стање, које ће у себи садржавати срећу („Непријатељ закона“)“.

Дакле из свега горњег можемо да конструишемо три главна принципа традиционалистичке социологије. Прво, друштво је потчињено извесним законима, које једино искуство може да открије, а не разум, и који су преставници физичких реакција, а не ин-

[1] M. Barrès: Scènes et doctrines du nationalisme; Parodi: Op. cit.

дивидуалних воља. Друго, јединица друштвена је породица, а не индивидуа; индивидуализам је антисоцијални и антипозитивистички. Треће, друштвена група чува свој природан, инстинктиван, нерационалан т. ј. традиционалан карактер. Демократија је, по њима, негирање свих стварних услова друштвеног и народног живота. Идеал апсолутне слободе и једнакости је противприродан и тежи укидању сваке елите и сваке организаторске дисциплине, јер „организовати значи створити потребне неједнакости".

Цео тај систем престављен је у политици антиреволуционарним и антипарламентарним неороајалистичким покретом, о коме ћемо другом приликом говорити, а чија се економска политика у главном шета од Ле Плејове „социалне реформе" до католичких радничких клубова и синдикализма Алберта де Мена.

IV

ПСИХОЛОШКА СОЦИОЛОГИЈА И ДЕМОКРАТИЈА. — ДЕМОКРАТИЈА ПРЕД НАУКОМ. — АЛФРЕД ФУЈЕ. — ИДЕЈЕ ЈЕДНАКОСТИ. — ЗАКЉУЧАК.

Са веома много отворености и непристрасности, која јој чини част, узела је психолошка социологија ствар демократије у своје руке, али не да је брани и оправдава, још мање за њу пропагира, већ да јој тачно одреди положај и нас што више приближи истини. Неколико најбаналнијих констатовања и обрта реченица били су довољни да нам прикажу сву савитљивост природних закона, на које се натуралистичка социологија позива. Само то ипак није свађа двеју сестара које су се завадиле, већ достојанствено научно испитивање. Диференцирање, чак и кад успева, не иде до̀ апсолутног; а после тога треба се ставити у положај диференцираних елемената, који пате у томе прогресу. Али најјачи аргуменат против такве примене Милн Едвардсовог закона је факат, да у свима индустриским земљама савршенство поделе рада иде паралелно са напретком демократије. С друге стране Дубровачка република, све данашње европско племство и краљевске породице речито доказују несигурност преноса моралних и интелектуалних способности путем наслеђа. Као Ламарков закон, ни Дарвинова борба за опстанак није увек и није једини покретач прогреса, напротив често им је противник, што доказују варварске инвазије које су порушиле толике цивилизације. Шта више у природи често бива да се бића дижу пома-

жући једни другима, а не давећи се. И баш демократија поштује закон „борбе за живот" и развијање природних способности њиме, јер ублажавајући неједнакости у почетку, на полазној мети, ослобођава и универзалише слободну конкуренцију. Професионалне способности се не преносе са оца на сина и демократија допуштајући слободно укрштање помаже антрополошко обнављање друштва, пошто је мешање крви превентива против јасне деградације. И тако демократија, уместо да буде противник физичких закона, као што је хтела натуралистичка социологија, са нешто мало вербализма и скромношћу заблуделог сина објављује се као прави повратак природи[1].

Али њене амбиције су далеко изнад ових констатовања и она зна да је оваква одбрана само узалудно ударање по диркама политичке дијалектике, чији тонови неће створити жељену симфонију. Дијалектика се одавно компромитовала и више је опасна него ли корисна по онога, који се њоме служи. Демократија хоће да избаци извесне законе, да превазиђе извесне тежње природе, каквим их биологија приказује, а тако исто да оживотвори и људски идеал. Зато би демократија да помоћу солидарности стегне кочнице бруталној борби за живот и сачува основна права људској личности. Њен је циљ да сваком осигура резултат његовог рада и да сваком од нас створи право на општу својину цивилизације[2]. Друштво живи и развија се између два режима, под владом природе и под владом духа људског, и отуд се демократија час управља према природи, а час је против ње. Биолошки закони су упола истинити, јер нико н. пр. не пориче социјалну улогу наслеђа, само они нису свемоћни господари пред чије ноге човечанство треба да падне у прашину. Они су били корисни као реакција спиритуализму, али је грешка сматрати их највишим корманошима наше судбине. Биолошка социологија није компетентна за решавање демократског проблема, јер заборавља да је човечанство за себе, да има нарочитих услова друштвеног живота и закона који нам управљају; оно што је за животиње и биље, не мора бити и за људе. Биолошка социологија је дала све што је могла као наука, и то је једно констатовање, које јој не ласка. Њена је улога, изгледа, свршена и данашњи учитељи социологије имају за њу још само онај добродушни и праштајући осмех победника, који се опростио једног

[1] C. Bouglé: Dĕmocratie devant la Science, Paris 1904.
[2] Gabriel Hanotaux: La Démocratie et le Travail, Paris 1910.

рђавог партнера. Бугле утврђује да наука ничим није против демократије, али одмах додаје да ничим није ни за демократију; он тако вели, ма да је убеђени демократа, и то је једна од најлепших манифестација научарске савесности. Данашње стање социалних наука, дакле социологије, не допушта им да се одлучно изјасне и да нас изведу из колебања и неизвесности. Све зависи од нашег схватања, и Бугле завршава своју књигу толико познатом и значајном реченицом „la voie est libre“ — избор је слободан[1].

Демократија је сва у трима речима — слободи, једнакости, братству, сва у својој девизи, пронетој кроз све битке и на свима заставама. То је мешавина елемената који се не слажу, од којих сваки треба да се жртвује по мало, да би се одржала целина; то је тројство, у коме дух, братство, уместо да везује и управља, игра од постанка незавидну улогу статисте и служи само као декорација. То су ватрени коњи, који прштећим копитама вуку гломазна кола друштвеног живота и од којих би сваки да одвуче на своју страну. Мислило се да ће их средњи, братство, помирити, али је његова снага илузорна спрам џинова, који су покрај њега. Треба једна огромно снажна рука, солидарност, неизбежна потреба, свест, воља или шта било, да победоносно изведе кочије са стрменога пута прелаза из једног стања у друго. Победа доноси исто толико славе колико и стварање, јер и створити значи само победити. Цео XIX век је само борба индивидуализма и колективизма, борба парничара који неће да чују за поравнање, који хоће да владају и надвладају. Отац се ослободио ропства у име своје деце, али деца се сада не слажу и хоће једно друго да поједу. Демократија треба да сложи, да измири, да спречи уништење, да наметне изравнање и омогући заједнички срећан живот, да изведе најбољу поделу рада, највише дâ полета и снаге. Демократија треба да регулише односе, да права слободе престају где настаје право једнакости, и обратно, као што се право сваког грађанина граничи правом другог. Демократија треба да буде ритер мудрости, који је припасао мач правде. Демократија треба да буде победа свести и разума, победа која значи живот, јер њен је пораз крвопролиће и смрт, којој, истина, песници револуције певају као зори новог живота. Да ли ће демократија на влади имати ону снагу, којом је дошла до те

[1] Démocratie devant la Science.

владе, да ли ће моћи пружити ту тако потребну руку воће и умети управљати циновима, или ће у трку ка победи размрскати своје лепо чело о ниска врата, која јој политичка стварност може бити као триумфалне капије подиже?

То су данас питања, која замарају најсолидније главе и узнемирују најбоља срца. Најдостојнији преставник идеолошке социологије, творац теорије „идеја снага", недавно преминули философ Алфред Фује, у својим списима о демократији је у исто време и најбољи преставник оних, који мире супротности и пропагирају свођење демократске улоге на минимум. Он стоји између уговорног, Русовљевог и органицистичког схватања друштва, и прима их оба. Он је демократа, али под условом да прво расправимо шта је народ, ако демократију дефинишемо владавином народа самим собом. Социологија је утврдила принцип, да народ није ни прост уговор појединих воља, ни жив организам, већ синтеза обога. Демократија треба да преставља и друштвени уговор, и друштвени организам, т. ј. општи интерес који не само да није збир посебних интереса и група, већ им се често и противи[1]. Посматрањем јединке без њених односа на целину идемо индивидуализму, а целине без њених односа на јединке колективизму. Уосталом све политичке и социалне борбе су само сукоб ових идеја, моћних и искључивих противника који се носе од почетка човечанства. По индивидуалистичкој демократији, која води порекло још од атињанског атомизма, најјасније доктрине старе Грчке, сваки појединац је атом који се према својој вољи удружује или не удружује са оближњим атомима. Свака идеја сталног организма је напад на аутократију јединке; то је искључивост у којој се заборавља, да потпуну слободу појединаца треба да држи у равнотежи потпуна одговорност према целини. С друге стране, колективистичка демократија третира подједнаким оно што је различито и ту Фује, заједно са натуралистичком социологијом, мисли да би вештачки, односно принудно створена једнакост повратила човечанство првобитном ступњу. Јер постојати значи већ разликовати се од друге, не бити јој једнак. Права једнакост је у подједнаком праву свакога, да не буде сличан другоме у свима односима. Најзад

[1] На тим идејама оснива се и његова одбрана дводомног система у Француској. Сенат преставља организам, вечити интерес земље, док је парламент збир појединих, моменталних интереса народа, односно једне генерације. — La Démocratie politique et sociale en France, Paris 1910.

се бори против практичног материјализма, Марксове фразе „техника управља покретом човечанства", и тиме се највише карактерише однос идеолошке социологије и демократије. Цео XIX век је био победа технике над суштином, спољашности над унутрашњошћу, форме над садржином и савршеност предмета најбоље је илустровала несавршеност подмета. Више се мислило на ствари него на људе. Дужност је демократије да савршенство метода и технике примени на подмете, људе, јер главни покретач свег друштвеног живота је моралан и интелектуалан, а не материјалан[1].

Демократија, као што видимо, треба да буде та сила, која на друштвеним теразијама одржава у равнотежи тасове индивидуализма и колективизма, слободе и једнакости. Али с друге стране, политичка демократија има природну тежњу да се претвори у социјалну демократију. Настало је питање, које толико узбуђује наше време, да ли је заиста судбина демократије да заврши у социјализму и, кад већ постоји политички колективизам (држава као колективна одбрана општих права, као колективна организација општих интереса), зашто се тај колективизам не би остварио и у економском поретку, почињући са режимом својине. Данашња социологија утврђује да се идеја једнакости последњих 150 година шири брзином поплаве и да је сав друштвени прогрес у ствари само њена еволуција. Она, истина, не може да докаже ни принципе, којим би се једнакост оправдала, ни начин којим би се остварила. Она је само констатује, проучава као појаву коју треба објаснити, као кад би се радило о минералима или животињама. Било да се определимо идеализмом или натурализмом, да се одушевљавамо доктрином достојанства или корисног, да пођемо за Жан Жаком и Кантом или Бентамом и Стуарт Милом, увек тапкамо за идејама једнакости. Кант дефинише морал добром вољом, а сви људи имају подједнако слободну вољу; значи, да за све људе треба тражити једнакост дужности и једнакост права. Међутим утилитарци истичу за девизу: „општа срећа т. ј. што је могуће већа срећа највећег броја"; значи, да сви имамо подједнако право на уживање, јер утилитаризма нема без егалитаризма. И тако се у једнакости слажу два разна система модерног морала[2]. Али када би једнакост била само идеја, онда „одба-

[1] Alfred Fouillé: Les erreurs sociologiques et morales des démocraties. Revue des deux mondes, 15 novembre 1909.

[2] C. Bouglé: Les idées égalitaires, Paris 1899.

цити Русоа значило би победити егалитаризам“, како то згодно каже Емил Фаге. Једнакост је социолошки факат, она је у склопу друштва, у самом његовом саставу, у његовој историји. Она се манифестовала прво једнакошћу пред законом, укидањем повластица, каста и наследних положаја; једнакошћу образовања, јер сваки грађанин има право тражити од државе минимум цивилизације; затим једнакошћу политичке моћи, општим правом гласа; најзад једнакошћу економске моћи, односно тежњом колективизму и укидању личне својине. Ово напредовање егалитаризма може се тумачити тројако: антрополошки, т. ј. извесним јасним особинама преношеним наслеђем; идеолошки, т. ј. успехом философске идеје продрле у душу народних маса; и најзад социолошки, т. ј. психолошком дедукцијом и историском индукцијом, из којих излази да су друштвене форме западних цивилизација највише наклоњене идејама једнакости[1]. Њој је (једнакости) социологија већ признала способност да мења друштвене форме и њој приписује све социалне промене XIX века. Али да ли је она била узрок или последица, тешко је рећи. Бугле мисли да је последица и природни производ друштвених облика. Социологија, дакле, доказује да је идеја једнакости „логички резултат стварних трансформација нашег друштва“, што још не значи да она треба да му командује и да је остварљива. Социологија открива само социолошке услове њеног развића, али не и њену оправданост. Сам поштени Бугле вели „може бити цео је век грешио“.

Једнакост се јаче шири и брже усваја од слободе, јер је, како Фаге у „Политичким расправама“ разлаже, ближа човечанству; слобода је религија, схватање, идеја, а једнакост је имитовање, једна врста себичности. Да ли ће се крајња једнакост остварити, да ли ће право личне својине остати индивидуалним правом, или ће се заменити колективним, да ли ће једнакост победити слободу, или ће се развијати узајамно, помажући се, не могући схватити чак ни могућност владавине једне без друге, једно будуће време без њихове потпуне равноправности? Јер, како веле паметни професори равнотеже и златне средине, да би се учи-

[1] „Друштва, која се у исто време упрошћавају кад и компликују, чије се јединице асимилирају кад и диференцирају, концентришу кад и умножавају, воде егалитаризму. Другим речима, стални прогрес социалног квантитета, покретљивости и густине, хомогености и хетерогености, компликације и упрошћавања, води егалитаризму. Историски, тај прогрес је нађен у римској држави крајем империје, у модерној Европи и Америци, у друштвима која су управо синтеза горњих социолошких услова“. Bouglé, op. cit.

нила правда једнима, није потребно чинити другима неправду, и да би се једнима створила права не вреди их одузимати другима. То је још оно Платоново „светлост, која обасја мој дух, не гаси мисао, која гори у вама". Економија је поље индивидуалног и добровољно удруженог рада, дакле сфера слобода. Фује дефинише економску демократију „режим економских слобода појединаца и удружења под правилима општим и једнаким за све". Данашњи демократски режим, режим грађанске, политичке и социјалне правде, основан на идеји права, противан је систему поделе богастава, основаном на идеји интереса. Демократији, по њему, није потребно укидање приватне својине; она је политичка демократија, т. ј. организација слобода једнаких за све[1]. Фаге прави једно лепо упоређење. Црнци и сви сирови народи узимају у почетку од европских цивилизација оно што је најгоре, и тек временом одабирају и примају ствари корисне и добре. Револуција од 1789 је била једна нова култура и цивилизација, и ма како изгледало немогуће, може се десити да идеја једнакости оде, као што је и дошла, замењена патриотском идејом слободе и отаџбине[2]. Forse che si..., forse che no.

*

Социологија има претензију да, као наука, ради методом егзактних наука. Међутим сва политичка питања су морална питања. Да ли ћемо се определити слободом или једнакошћу, и ако је већ усвојимо, којом врстом једнакости; да ли треба сва духовна и материјална добра поделити на једнаке делове, као што је то био крајњи, далеки циљ радионица Луја Блана, или на делове сразмерне потребама, као што то траже анархисти и људи инспирисани натуралистичким принципима, или заслугама, или најзад сразмерне способностима и делима, као што су хтели још Сен Симонови следбеници; да ли ћемо се одлучити за индивидуализам или колективизам, зависи од наших принципа и осећања, од оног општег идеала који смо себи створили. Сви политички проблеми су морални проблеми, јер ми према нашем општем убеђењу о добру ценимо поједине политичке идеје, а то убеђење оснива се опет на нашем моралу и савести. И кад је тако, ми већ онда не питамо да ли је један принцип тачан, него зашто је тачан. Одговор на то зашто нема, међутим, ничег научног, т. ј.

[1] La Démocratie politique et sociale en France.
[2] E. Faguet: Problèmes politiques du temps présent. Paris 1903.

социолошки научно: за разлику од науке о моралу, етике, јер за свако објективно посматрање треба се ослободити свих осећања и принципа на којима би та осећања могла почивати. Социологија је ту немоћна исто као и у питањима социалне технике, т. ј. у питању како да организујемо друштво. Јер ако се изјаснимо за извесну политику, либерализам или социализам, ми тиме већ одговарамо на питање, и ако смо, на пр. присталице „свакоме према делима" а верујемо да слободна утакмица не гарантује довољно поделу сразмерну раду, ми ћемо тражити интервенцију државе, чиме се већ изјашњујемо за Вагнеров државни социализам. И тако видимо, да и решење техничких питања зависи од крајњег циља, који смо друштву поставили, а који опет потиче из наших општих идеја. Све је то сувише субјективно и далеко од научне тачности, којом би се доказала вредност социологије. Ми смо далеко од тога да објављујемо њено банкротство у политичко-правним питањима, али смо зато и штедљиви са полагањем нада у њу. Социологија се тек конструише као наука и пуна је обећања за будућност[1]; њен први већи успех биће дочекан аплаузом и признањима. Ми само констатујемо, да она данас као наука нити може да оправда поједине политичке принципе, нити да нам покаже начин, којим бисмо их остварили. Било би погрешно закључивати да је њен рад на политичким питањима донкихотски, јер ако ништа друго, оно већ само претходно констатовање чува нас многих лутања и непотребних заблуда.

Божидар Пурић.

[1] Видети информативни чланак Г. М. Косића „Проблем социологије", „Дело" свеске за јануар и фебруар 1913, као и чланак Г. Ж. Јовановића „Социолошке теорије" („Дело" март, април, мај 1913).

УЛОГА БОЛЕСТИ ПРИ КЊИЖЕВНОЈ ИНСПИРАЦИЈИ

Не очекујте да ћу се говорећи о „књижевним неврастеничарима" удубити у лекарску психологију многих великих књижевника од којих бих вам могао навести као пример: Мисеа, Мопасана у Француској; Тому Кенсеја у Енглеској; Едгара Поа у Америци; д' Анунциа у Италији; Хофмана у Немачкој; Достојевског у Русији. Не! Сваки од тих писаца је и сувише интересантан и сувише различит да бих вам могао извести њихову карактеристику само у неколико реченица. Мој посао ће бити много пријатнији. Ја хоћу само просто да вам покажем да нам и болест може створити небо — хтео сам рећи поезију — и стога ћу вам као узгред навести неколико примера. Ја ћу вам побројати и имена славна и имена оних бића која су позната само по нумери у казненим заводима... и ја ћу бити срећан ако ви будете из тог побрајања умели сами да изведете фолософску поуку.

Песник има једно карактеристично духовно својство које произлази из самог склопа или из једне нарочите мождане функције. Да би се говорило прозом господина Журдена или стиховима Расина треба ставити у покрет извесне делове мождане коре, које иначе називамо центрима говора. Речи и реченице, ритмисане или не, јесу резултат тога функционисања, као што је и мишићна снага резултат извесног грчења.

За све наше органе психолошки су закони исти, они који управљају мишићем управљају и мозгом. Дакле, снага створена једним мишићем биће у толико већа: 1-во у колико је мишић развијенији; 2-го у колико је мишић надраженији. Исто тако јачина мождaних говорних центара биће сразмерна: 1-во развијености тих центара, 2-го њиховој надражености.

Благодарећи тој надражености једно сасвим нормално биће, или чак и испод нормалног нивоа, може у извесним тренутцима

у погледу те мишићне јачине да постигне снагу атлета. С тога и епилептичарски напад који у болесникове мишиће уноси ненормалну количину нервног напона, даје му у том стању готово циновску снагу. Он постаје за неколико тренутака атлет. Исто тако и анормални надражај говорног центра, било да је он нормалан или да је чак и испод нормалног нивоа, може да изазове серију ритмисаних речи и асонанца које стварају сликове. Као што епилептичар може у појединим тренутцима да постане цин, тако и умоболник може у извесним часовима да постане песник... и с тога ћемо покушати да извршимо поделу код песника, као што би то учинили код атлета.

Претпоставићу три врсте.

а) У прву врсту иде изузетан атлет, онај који већ од рођења има приметно развијене мишиће. То је рођени Песник чији су говорни центри моћни. Стварање стихова се код њих врши лако и беспрекидно. Мозак функционише піснички без прекида и без трошења. Дело је велико и радник снажан. То вам је један Виктор Иго, Гете, Кардучи, Бјернстен Бјернсон, Молијер, Расин, Рускин, то ће вам бити једна Селма Лагерлеф. Ти људи живе дуго и њихова мождана кора им допушта да без тешкоће прибирају идеје и речи. То не смета да је некад жетва знатнија зато што је мождани надражај, који називамо инспирацијом, био јачи.

б) У другу врсту иде развијен човек, леп момак, који и ако није атлет ипак је способан да логичним заношењем и физичким или психичким надражајем изведе циновско дело. То је Песник који достиже генија само у извесним тренутцима, под утицајем силног осећања или надражаја. Ствара се дело знаменито, али нередовно, и песник изнурен лирским наступима умире релативно млад. То вам је један Мисе, Мопасан, Едгар По, Хофман, Бодлер, Верлен, Жерар де Нервал, то вам је необични Албер Самен.

в) У трећу врсту спада епилептичар који је постао цин само тренутно, под утицајем напада. То вам је лудак, чији мозак преображен нагло болешћу, може да се облије светлошћу, као што се пањ, рушећи се, облива варницама. То вам је мрља мастила која разливајући се добије наједанпут, некаквим необичним случајем, облик орла.

У поменутим врстама, да би говорни центри прешли у стање стварања, потребан је надражај који називамо инспира-

цијом. То је потребно генијалним људима као и другима, и они ту инспирацију изазивају каткада врло необичним средствима. Шилер је пре но што би почео да пише своје стихове метао обично ноге у лед и удисао је мирис трулих јабука које је држао у фиоци. Босие се затварао у хладну собу и завијао је главу топлим облозима. Монтескије је грчевито ударао ногама. Ампер се шетао клатећи се веома силно. Бурдалу је написао своје најлепше беседе, пошто је претходно свирао на виолини.

Ти су поступци без сумње веома оригинални; ми можемо да им се чудимо, али ми немамо права да их сматрамо као знаке нервне оболелости. Болесна гордост Игова, меланхолична утученост Гетеа младића, болни мистицизам Расина старца, осећајна дисхармонија Паскалова, не могу ни у ком случају те писце да спусте до нас, нити... авај! да уздигну нас до њих. Орлови међу врапцима, ти нас људи и сувише надмашују, и ми узалудно лепршамо крилима кад се они вину под сунчеву висину. Ако ти генијални писци показују у своме духу каткада и процеп — нарочито Гете — они то показују у облику напрсле гранате, јер под притиском мисли њихов мозак пршти лако.

У другој врсти тај процеп није више последица огромног богатства. Он је у том случају само узрок светлости, јер је кроз њега продрло сунце. Болест нерава, то јест необична осетљивост нервног система код песника, чини да код њега надражај оставља много знатније последице. Изгледа да се тај величанствени песнички говор постиже само по цену свирепих жртава.

На крају овога века, мучени болешћу нерва,
Треба нам крвавих суза, треба горког вапаја,
Оштро испитивање наших увелих срца,
Да би чудновате стихове угурнули у став прозе.
И дакле, песник се наоружао хладним ножем,
И позвао је к себи уметност мрачног гладиатора.
А затим, на мрамор положио је своју нагу душу,
И сада пред очима безумних пролазника
Које раздражује некаква непозната жеђ,
Душа вапије и грчи се међу своје уздрхтале прсте.

(Марцијал Бесон)

Та болна осетљивост је овде узрок књижевног генија и највећи песници су често најнесрећнији или најболеснији.

Најочајније су песме најлепше,
И ја знам бесмртне које су само чист вапај.

Та нервна надраженост, која се назива инспирацијом, и коју су стари сматрали за божанство, може да се развије код песника ове друге врсте:

а) било психичким надражајима као што је бол, гнев, одушевљење;

б) било вештачким надражајима као што је алкохол, хашиш, опијум, етер;

в) било болестима као што су нервне, умне, општом парализом, туберкулозом.

Одушевљење је уздигло Барбија над његовом обичном умном обдареношћу и дозволило му је да се вине преко света својим бесмртним „јамбима"; и Руж де Лил има одушевљењу да захвали за своју славу, јер је осим своје Марсељезе, писао само досадне стихове да се човек заплаче.

Гнев је инспирисао врло добра дела пониженима у политици, новинарству и књижевности, као што су Делклис, Пијат Верморел и нарочито Валес, чије нас стране заносе као вихор.

Бол је допустио Паскалу да допре до узвишености, и тај исти бол је извајао за потомство најлепше Леопардиеве стихове.

Морална утученост, меланхолија, развиле су серију спарушених цветова, привлачних самом том својом нежношћу. Читајући песме те врсте, осетимо емоцију благу и тужну, као што нам је даје увели заборављени цвет у књизи каквог љубавника.

Меланхолија презрене љубави створила је Арверу славу, чији чувени сонет свакако познајете.

Засићеност живота, разочараност која се код нас јавља без видљивог узрока (у ствари зато што нам је организам истрошен), ванредно су лепо оличене у песмама болним, али тако изразитим.

То вам је она Верленова балада која продире у срж:

Плаче у мом срцу...

— — — — — — — — —

Плаче без узрока
У срцу које сито,
Шта! никакво неверство?
Тај бол је без узрока.

Најтеже је кад се пати
А не зна се зашто,
Без љубави и мржње
Моје срце толико пати.

Такви су вам и они пуни стихови Вererена:

Снег пада беспрекидно
Као тешка, дуга и јадна вуна
У сред влажне, дуге и јадне долине
Хладан од љубави, врео од мржње

Такав је најзад и онај величанствени стих Малармеов, најлепши у нашем језику снагом свога изражаја физичке и интелектуалне клонулости:

Катедра је тужна авај! и ја сам прочитао све књиге!

Што се тиче вештачког надраживања, њега су писци употребљавали у врло великој мери. „Човек је хтео да створи рај апотеком", рекао је Бодлер. Алкохол су употребљавали Хофман, Едгар По, Алфред де Мисе; опијум Колриџ, Тома Кенсеј; хашиш Теофил Готје, Бодлер; етер Мопасан, Жан Лорен.

Сви ти отрови стварају око песника необични живот где царују илузије и халуцинације.

Тако нам Мисе представља феномен самовидовитости, који се састоји у томе што човек пред собом види своју сопствену слику, и његова изражена визија постала је његова добро позната: Децембарска Ноћ.

Два алкохоличарска типа јесу Едгар По и Хофман. Они су описали своја болесна стања, и самртничка лепота њихових књига произлази из те њихове нервне оболелости. Хофманове приповетке остављају зато тако дубоког утиска што их је он проживео у тим својим алкохоличарским наступима. „Чинило му се некада да је опкољен аветињама и унакаженим лицима, и то нарочито ноћу када би седео сам за својим писаћим столом. Фантастичне бајке би тада оживљавале око њега са толико стварности да га је хватао силан страх и он је тада увек одлазио да буди своју жену". (Арвед Барин.)

Госпођа де Стал, Вилијам Вилберфос, Колриџ, Бодлер, а нарочито Тома Кенсеј чије чувено дело носи назив: „Исповести једног Енглеза који је јео опијум", употребљавали су стално уместо алкохола опијум.

Помоћу тог опијума су проживљавали рајске часове које су затим плаћали скупо. На крају свога живота Тома Кенсеј је стално виђао „шумско и пољско цвеће са човечијим лицем", и слушао је „крике жртава које је вихор проносио преко његових снова"; цео Колриџов живот је био „дуги пораз одузете воље

због прилика које су за њу биле одвећ јаке". А Бодлера, истрошеног од страсти, унаказила је једна свирепа Црнкиња, којој је међутим посветио своје најтрагичније стихове мржње и љубави.

Писци могу дакле да добију оно што се назива инспирацијом било од психичких, било од вештачких надражаја. Благодарећи том закону који меша радост са болом, болест само може да створи или појача песничку инспирацију, и тај факат је врло важна поука за философију. Из наше слабости уздиже се наша слава, као што из усијаног гвожђа под ударима чекића избијају варнице. Тако је епилепсија код Достојевског и код Флобера разголитила њихове нерве, код првога, она је појачавала његове патње и оплемењивала његово дело, код другога, она је толико појачавала његову осетљивост да је описујући тровање Г-ђе Бовари осећао у устима укус отрова и у мало што није почео да повраћа. Тако су лудило гоњења и многобројне ненормалности нервног система код Жан-Жак Русоа давале његовим мислима ону силну убедљивост због које је блистао преко једне читаве књижевности.

Зато што су Глатињи, Верлен — данас Горки — због својих утисака постајали нагло раздражљиви, као што се материја узнемири на најслабијем ветрићу, зато су њихове књиге толико узбудљиве да говоре право срцу, „утроби", као што би рекао Молијер.

Живот Огиста Конта, Шумана, Хуга Волфа, Нервала — сва су четворица умрла као умоболници — био је испрекидан грозничавим бурама, и у тим часовима су њихове уметничке творевине добијале нарочити сјај.

Гете, који је сматран као изванредно здрав геније, био је исто тако нервно болестан. У Немачкој су у последње време прављене студије о његовој психо-патологији, и изненадићете се кад чујете да се родио полу-угушен због неумешности своје бабице. Он је су слабост често изражавао знацима меланхолије накалемљене на једно стање несталности у расположењу. Та несталност је била још више изазвана његовим интелектуалним трошењем и претераном наклоношћу ка Бахусу и Венусу и стога је у својој поролици био доста превртљив и напрасит, сем тога био је сујеверан и тајанствен, имао је привиђења и преставлао је као Мисе и Мопасан феномен самовидовитости[1].

[1] Moebius: Ueber das Pathologische bei Goethe. Leipzig, 1908; Hahn: La Psychopathologie de Goethe. Chroniq. med. 1904, p. 321; Max Seiling: Goethe und das Okultismus. Leipzig.

Толстојеву необичну величину објашњавају нам његови напади, његова болест сумње и његов мистицизам. Као жртва лудила сумње, он се непрестано пита зашто живи и чему служи његова егзистенција. Помоћу свога мистицизма је дошао до једног решења у Јеванђељу, које објашњава и преображава на један невероватан начин. Ако је полагао на то да буде оригиналан, то је доиста само зато што му је немогућно да буде друкчији. Његова духовна несталност је нечувена. У присуству трију кћери доктора Берса, он прво осети наклоност према најстаријој, затим се заљуби у средњу и заврши најзад са најмлађом. У осмој години зажелео је да лети по ваздуху; он се није ни мало предомишљао, отворио је прозор... и пао је са висине од пет метара. Бог ваздуха нам га је онда сачувао.

Други један велики писац, странац савременик, Габријел д' Анунцио, је човек који је у погледу својих сензација потпуно испао из равнотеже, и баш томе има да захвали за свој муњевити стил.

То вам је чулан човек са необичном перверзношћу, један од оних људи који воле глас „контралта" зато што је он као обрнут и зато што у тој љубави постоји врста грешног садизма коју има и Теофил Готје. Једна реч, један поглед, могу да учине да сав уздрхти. Умиљати глас војвоткиње Елене „давао му је осећање чулног миловања", њени погледи имају „драж љубавничку" и у извесним тренутцима „та жена је имала по неки покрет, по неки израз од кога љубавник мора да уздрхти".

У својој вили „белој, мекој и тихој Франка-вили на мору", д' Анунцио има собу за рад „пространу, са прозорима, вратима и зидовима украшеним тешким црвеним дамастом. Са мангала се уздиже густи дим од тамњана".

Тог љубавника и тог мистичара налазимо најбоље у оном јединственом сонету који је написао за једну Григову Еротику.

„Ја хоћу љубав болну, тиху, која би била спора као лагана смрт, и бескрајну, и ја хоћу без прекида једном мучном тајном да су нам сложене душе; и да пред нашим вратима буде једно море, усамљено, и да плаче у својој дубокој тишини. Ја хоћу да нам кула буде толико висока да у ведрој ноћи изгледа да додирује поларну звезду. Ја хоћу пурпурну постељу и хоћу да лежећи нађем у тој сенци као на дну гроба: бескрајност".

На жалост ти људи који су тако „заточеници својих осећања" — као што су још били лорд Бајрон и Карлај — уједно

су и нечувене егоисте. За д' Анунцна важи жена само у онолико колико служи његовој слави. Према остарелој Дузе показао се свирен као какав харамбаша, и публиковање његових љубавних писама 1908 године у талијанским листовима, није му навукло ни мало симпатије. У својим многобројним везама он је увек марљиво бирао оне обожаватељке које су биле највишег порекла, или оне глумице које су биле највише на гласу. Његове љубави су биле љубави себичњака прожетог разметањем, који зна само за култ према себи, према надчовеку у рђавом смислу Ничеовом, који је хтео да зачуди свет и потомство својим природним пороцима.

Наш велики Мопасан дугује такођер за извесне лепоте свога дела једино својој духовној болести. За једне је он умро као потпуни паралитичар, за друге као умоболник који је патио од лудила гоњења. По казивању његових пријатеља, он је још као сасвим млад био „жалостан јунак", обузет тешким очајањем, и он је покушавао да то очајање одагна кокаином, морфијумом, хашишом па чак и етером. Та туга се провлачи готово кроз све његове приповетке под насловом: Страх, На води, Он, Глад, Магнетизам, Мој, Тик, Ко зна? и у њима налазимо опис тих његових грозних халуцинација. Као и Мисе, он је виђао више пута своју сопствену слику.

Он прича о тим мукама у новелама које су писане „крвљу његове душе", и од којих је Орла најузбудљивија. Код овог јадног великог човека је болест постала узрок његове књижевне величине.

Чак и свирепа туберкулоза може да постане узрок интелектуалне лепоте. Она је уосталом врло често дражила писце. Маргерита Готје Димина, Мими Миржеова, Г-ђа де Гомон из Мемоара с друге стране гроба, јесу сестре Младе Грудоболнице од Милвоа.

Балзак је унео туберкулозне у свој роман Сеоски Лекар и у Жена од тридесет година.

Грудоболнике налазимо још и у Снажним Девама од Марсела Превоа, у Злочину и Казни и Идиоту од Достојевског, у Орлићу од Ростана, у Зрну и Пламену од Андреа Кувреја, (изашло у листу Ја знам све и пре од Пламена Пола Маргерита).

Туберкулозни је често веома интелигентан, сањалица, сладострастан и склон испадима. Он постаје обично сентименталан

и у својим писмима: болесници из народа говоре врло често о „сјајном пролећу“, „о мајским ружама и расцветалим маргеритама“.

Мало пре смрти, Проспер Мериме пишући из Канс у Ленорман, разнежавао се плаветнилом Средоземног Мора, шумским јагодама, јасмином и расцветалим рибизлама.

По санаторијумима су љубавне интриге неизбежне, и ви ћете наћи један такав опис, до душе по мало усиљен, у *З а г р љ е н и м а* од Мишела Кордеј.

Сви грудоболници, Моцарт, Милвоа, Шилер, Морис Герен, Шуберт, Шопен, Лафорг, Новалис, Гратињи, Мериме, Рашел, Марија Башкирцев, Бастијан Лепаж, Чехов, Ребел, Албер Сален, показали су у извесном степену оно што је Камил Моклер назвао *б о л е ш ћ у з а б е с к р а ј н и м*. Туберкулозни Вато је дао један изванредни декор те врсте у делу *У к р ц а в а њ е з а С и т е р у*.

„Бестелесност метафизичара Новалиса, грозничава нежност Шопенова, каткада трагични осмејак Лафоргов, идеална лепота Моцартова, пастирска страст Шубертова, све је то смештено у земљи коју је описао Вато, и на дну тог дела чује се са неисказаном узбуђеношћу жамор који вас позива на пут“ (Камил Моклер).

Туберкулоза смањује, оплемењава лице и пречишћује душу: „Тако је Вато, син једног радника који покрива кровове, представљао себи идеализацију раскошног друштва још пре но што је могао да га види. Ни дуго посматрање, ни његово рођење, не би му могли дати ту лакоћу у изражавању свега што је укусно и префињено. Али сликар црта по природи, вештак износи своју смишљену визију и она је само жеља за рајем туге и љубави“.

Све те особине налазимо развијене на веома високом степену код Албера Самена који је „изврсни песник позне јесени... тихи сумрак, губљење светлости за хоризонтом, нечујни звуци најтање струне, опадање свенулог цвећа, губљење даљине у магли, звуци звона који се губе у ветру, мирис из даљине, љубавни ропац и трзање, најзад све што тоне у ништавило било због слабости, умора или старости, налази у њему дугог одјека и много саосећања“ (Камил Моклер).

И ту вам лежи целокупан закључак лекарске психологије о туберкулозним уметницима. Плућна болест која ствара од човека из народа песника и преображава му лице, која даје његовим образима ванредну мешавину ружичасте и љиљанске боје, она ствара на неки начин песника узвишеним.

Ти писци увенчани болешћу, слични су бледим криновима на песковитој обали Средоземног мора, које толико воли Мореас.

Они ничу у песку и храни их магла...

Остаје ми да говорим о трећој врсти писаца, о онима који постају песници само случајно, слични епилептичарима чија се снага појачава само за неколико тренутака.

Песнички се дар овде јавља код ума који је већ почео да се мрачи. Последњој беди претходи још узвишена лепота коју је неки добри бог подарио стварима које се клоне крају.

После недавних снежних дана, у Тулузи су попадале електричне жице, многобројне сијалице којима је сад притицала сувише јака струја, добијале су необичан сјај, час су се гасиле час су падале у блесак... и, тако вам је врло често и са умоболниковим мозгом.

Пре но што ће се разорити, нервна ћелија се раздражује и створење чији ће се дух уништити, светли још извесно време.

Мозак изгори за неколико недеља оно гориво које је требало да траје још дуго година. То није више пламичак сиромашка, то вам је пожар који се ноћу пење тако високо да може да вам облије руменилом небеске облаке.

Са својим учитељем, професором Ремоном, посматрао сам на клиници душевних болести једног раздраженог лудака, врло обичног радника из трамвајског друштва, без икакве школе, тако да је знао једва да чита и пише.

Тај човек, од како је дошао на клинику, проводио је сваки тренутак у писању. Проза, стихови, слова, знакови, уображени предмети, све му је било добро само да попуни хартију. У сред тог збуњеног пискарања с времена на време би засијао по који хармонични стих:

У старој земљи америчкој
На једној голготи трагичкој
Крај подножја њеног усамљена
Моја јадна жена остављена...

Песничке творевине које су угледале света у лудницама нису тако ретке, и поједини заводи имају чак своје листове које уређују умоболници. У Психиатарском Прегледу има доста често писама које су писали ти слаби људи инспирисани извесног дана својом психозом.

„По неко створење које је целога дана стругало дрва или

је срећивало тешке сабирке, када се једанпут разболи, осети потребу да створи некакво уметничко дело, нешто као гром генија; затим, када болест прође, он на то не мисли више и почне опет да струже или да срећује своје досадне сабирке. Шибано болешћу то биће се диже за један тренутак изнад себе самог, када оздрави оно пада опет у своју обичну осредњост"[1].

Ја ћу вам дати само три примера песама узетих из умоболничких завода, али три јака примера која ће вам добро показати да ништа није нетачније од оне изреке: „били су беседници, родили су се песници".

Ево вам двеју песама једног лудака који је патио од гоњења: 1882 године био је доведен у Charenton (умоболни завод) и тада му је било 54 година. У својој 58. годичи је написао своју прву песму и то овај сонет:

Мојој Непознатој

Скоро већ пет година ја подносим мучење
Од руку мојих џелата, затворен у Шарантону.
Ја сам чекао, ја сам преклињао дан мога ослобођења,
Па ма то било безумљем или смрћу.

Али једне вечери, када је март звонио на препорођај,
Објављивао пролеће и дивно годишње доба,
Ви сте ми се појавили у једној дворани,
У једном милом сну нејасна визијо.

И од када сам видео ваш краљевски лик
Да обасјава ове зидове неограниченом милошћу,
Моје мучење ми је благо и мој затвор драг.

И ја сада дрхћем да не спусте брану
И да ми слобода не отвори пут
Јер онда бих морао да оставим видик ваш.

У својој 71 години извајао је ову јединствену песму:

Осмејак

Осмејак је небо за срце које пати,
Светлост која једина може да га ослободи
Од ноћи где га џелат чекање раздире;
Извор где ће се напојити нада.

Хоћу ли морати увек да чекам, тај осмејак
За који бих дао небројени
Дијаманте Инда и злато читавог царства,
Пошто је он зрачак који пружа наде?

[1] Marcel Réja, L'Art chez les fous, 1907.

Када хоће да се изрази највећа нежност,
Када хоће да се покаже отворено свој занос,
Осмејак је блажи и од најслађих речи,

Јер он вреди као нека залога,
Он вреди колико божански печат
Којим су два срца везана за увек.

Они који су патили од гоњења, морални лудаци, дегенерици, стварали су врло знаменита дела.

Ево вам једне песме коју је написао један злочинац над колевком заспалог детета:

Са ноћне светиљке лелујави зрачак
Пада; у своме чистом сну спава анђелак;
Полуотворена уста, рекло би се бресква,
Бресква која вас мами на пољубац.
Његови бисерни зубићи, његово мало лице,
Његово ситно тело, ружичасто, бело, мишица обла,
А на милој ручици виде се јамице,
Дах му је убрзан, сав је као цвет;
И ја мислим једнога дана, чист, невин исто тако
Једнога дана који није тако далеко — био сам и ја такав.
Волео сам своју матер, Бога, оца, лутку;
Сањао сам о рају и о каруцама
Где терају анђели дрвене коње.
Моје чело сада бледо и суморно, ја видим,
Слично је оном чистом и ружичастом!
Спавај, анђелку, спавај! Суморни вртлог
Упорних брига и тешких јада,
Доста ће брзо разочарати твоје године;
Твоје најмилије играчке добиће несталне очи;
Ти ћеш постати заточеник безумних гомила,
Или њихов идол; требаће ти за твоје задовољство
Злата или науке, док не откријеш
Тајне недокучиме овога живота; или ће слава
Обузети твој мозак у варљивој грозници,
Обмањујући те увече, смешећи ти се ујутру.
Спавај, мило мало дете, чист сјај твога лица
Ишчезнуће помрачен сфинксом живота;
Нека се твоја мала безазлена уста смеше,
Смеј се твојој играчки украшеној врлинама;
Смеј се анђелу коме се ја нећу смејати више;
Од људи, од знања, видећеш беду.
И када будеш ћелав као што је твој отац,
Знаћеш да између толиких варљивих знакова
Има у ствари за нас само један наук:

Да су наши дани изаткани од среће и патње,
Да је једно и друго истога порекла:
Љубави моја, и мудрац и лудак, и наша нестална срећа,
Све је у рукама слепе судбине.

Најзад, да се зауставимо још мало, ево вам још ове песме од једног потпуног паралитичара. Обичан сељак, који је продавао новине по улици, он се ево родио и за Поезију и за Лудило.

То долази сасвим само не мислећи

То није срећа која ми смета,
Ни наука која би ме учинила гордим;
Ја имам само земљу коју с муком
Обрађујем, као што су чинили и моји дедови.
Дакле у моме добу, нека ми бог опрости,
Виђао сам често скитнице,
Које су долазиле каткада одвећ рано
Да виде да ли је жетва добра.
Али зашто да се губим?
Зрело зрневље прекрива моје поље.
Хајде, децо, украшујте мој јечам.
То долази сасвим само не мислећи.

Када сам поред Маргерите,
Коју волим и којој сам се обећао,
Ја осећам да ми срце куца брже,
И ја не смем да јој кажем своју љубав.
Ја осећам дрхтање тако чудно,
Говорио бих јој, али ја остајем нем.
Маргерита видећи моју збуњеност,
Каже ми слежући раменима:
„Али зашто се тако збуниш.
Говорити о љубави слатка је ствар,
Мало храбрости и онда се сме...
То долази сасвим само не мислећи.

Једнога дана када је отаџбина у сузама
Пред својим победоносним непријатељем,
У узвишеном позиву на оружје
Хтела да сакупи своју децу,
Као други и ја сам оставио село.
Добри боже: ја који сам се сматрао за страшљивца
Гле на први топовски пуцањ
Осећао сам да ми бије срце и да бесни!
Онда зашто да се тако збуњујем?
Да говорим о рату, да, то ме растужује
Али вреди колико и друге ствари
То долази сасвим само не мислећи.

Остао сам сасвим сам, мртви одлазе брзо,
Тамо горе стари су се раселили,
Сутра ја сâм и Маргерита,
Отићи ћемо кмету и свештенику!
А затим идуће године
Треба се провеселити
И наћи још кума
У пратњи са кумом.
Али зашто се збуњивати
За детенце сасвим свеже и ружичасто?
Надам се да ћу удвојити број;
То долази сасвим само не мислећи.

Људи којима све ствара бриге
Кажу са незадовољним лицем
Да ја грешим што трошим свој живот у семену
И да нећу имати увек двадесет година.
Ех! шта! ја грешим што волим цео свет,
Што дајем себи сву срећу колико могу
И што претпостављам води из бунара
Вино из мога плодног винограда?
Оставимо их нека се заносе!
Ја ћу да уживам у својој лепој младости,
Много доцније доћи ће старост.
Имамо још времена да мислимо на то.

Из тог брзог прегледа излази да од великог песника до лудака, прелазећи до даровитог писца, постоје сви прелази.

Сваки од нас има способност, у више или мање скривеном стању, да преображава стварност, сваки има тај дар да оживљује ствари, што се назива Поезијом. И нама су предели душевно стање и велико дело побуђује у нама слична осећања као и код оних писаца.

Ако је Поезија пламен, ми смо онда од запаљиве материје у којима песникова уметност може да разбукти пожаре. Велики песник баца ненормалну ватру, и као радијум, греје не трошећи се. Даровитом писцу је потребно, да би оживео свој пламен, различитих ветрова које добија од своје нервне болести. А што се тиче умоболника који постаје песник, он опали изненада као ракетла, и баца свој сјај тек онда кад је пао... и то вам је тако необична ствар што се та светлост појави наједанпут из умоболног завода, где вам изгледа да је дух већ одавно потонуо у густи мрак.

Dr. Пол Воавнел.

(Превела с француског З. К.)

БЕОГРАД ПОД ВЛАДОМ ДЕСПОТА СТЕВАНА ЛАЗАРЕВИЋА

(ОДЛОМАК ИЗ „ИСТОРИЈЕ БЕОГРАДА“ 1403—1427)

— СВРШЕТАК —

Нема сумње, Београд је под Деспотом био уређен и украшен онако, како је то одговарало обичају и укусу онога времена. Чак и кад се одбије у Константинову опису све оно, што је претерано у хвалисању Деспота и његових заслуга, опет се мора признати овом владаоцу, да је све чинио да му престоница буде довољно заштићена од нападаја непријатељског и да становништво у њој буде задовољно. Ако ништа друго, а оно су цркве и хуманитарне грађевине, што их је овај владар подигао и даровима у новцу и непокретном имању им обезбедио опстанак, речити докази његове дарежљивости и озбиљног схватања владалачке дужности.

Ово његово озбиљно схватање владалачких дужности, у оно време ретка појава на дворовима, не огледа се само у његовој сталној бризи да Београд што јаче утврди и украси, него и у његовом живом старању да га начини средиштем материјалног и културног живота у његовој држави.

Томе има Београд највише да захвали, што је од Деспота добио трговинске и друге варошке повластице, које су, без сумње, знатно морале утицати на снажење трговине и саобраћаја па услед тога и на напредовање културног живота у њему.

Ове повластице даровање око 1405, које су имале силу закона, одржале су нам се у Константиновом животопису Стевана Лазаревића. Из оригиналног Константиновога текста, као што ниже следује, јасно се види главна садржина закона о Београду.

I. Сьбра же оть вьсѣхь страиь своихь богатѣишиѥ люди и вьсели вь градѣ томь и оудостои ꙗкоже равьиомпостольнии вь тыихь вь градѣ своѥмь иногда.

II. Дасть же и освобожденије градоу томоу оть вьсачьскыихь вьштеи, дасть же и заветь сиць сь вьсакыимь оутврьждениѥмь не поколѣбати се.

III. Кь нѥмь же и благодати Божиѥ ѥже на нѥмь бывьшеѥ. свободы оть порабоштениꙗ ниѥсть. и печать златоу, имоуштоую образь градоу. сьи подасть. ꙗко хотеи коуплю кою вь страноу вьсакоу сьтворити книгоу сь печатию ꙗко града того житель ѥсть, не дасть нигдѣже царинꙗ ниже проишьствиꙗ.

IV. Испроси же и оутврьди оть окрьстьныихь себе господь странамь нь и оть самого краља и по сихь странахь сицевоѥ свобожденије трьжникомь.

V. Тѣмь и ѥште оть своих страиь прѣписавь. посьлавь. сьбра и насели ꙗкоже Неѥмиꙗ иногда вь Іерусолимѣ.

Колико су ове повластице морале бити од користи домаћој трговини, може се лако оценити кад се боље уочи одредба по којој „онај који хоће да тргује, може ићи на сваку страну, само да прими књигу с печатом да је становник тога града па да не да нигде ни царине нити за пролазак“. Ова ће се одредба тек онда потпуно разумети, кад се буде узело у обзир, да се тада није само плаћала царина у месту, т. ј. циљу путовања, него и у местима, кроз која је роба пролазила и да је, према томе, сваки Београђанин, који је имао код себе путни лист, био ослобођен ове дажбине. Како би трговину у Београду што више помогао и трговцима Београђанима дао прилике да што више и лакше протуре своју робу и на њој зараде, Деспот је, као што се види из даље напомене његова животописца (IV), закључио трговачке уговоре са владаоцима многих суседних држава, па и са краљем угарским, на основу којих су београдски трговци били ослобођени од царине и у страним земљама. Није, дакле, никакво чудо, што се услед тога Београд почео насељавати трговачким и осталим светом, који би у њему свагда налазио добру зараду и све остало, што му је требало за живот.

Немамо, на жалост, тачнијих података о томе како се и у ком правцу развијала трговина у Београду, но, судећи по разним документима из дубровачке архиве, па и из уговора, што их је Деспот закључио са Дубровчанима, изгледа, да је Београд у то доба све јаче привлачио трговачки свет, нарочито из западних приморских и северних германских земаља, који поче увиђати да је пут преко Београда сувим — најкраћи пут, који везује европски север и запад са истоком. Све дотле су Млеци, који су у другој половини XIII века ступили у непосредни саобраћај са Угар-

ском и Немачком, привлачили сву пажњу трговачког света на себе, па су се, које својим доминантним положајем, које добрим уговорима, не мало користили овим везама на штету Београда.

Прве немачке царинске тарифе за еспап, који је долазио из византијског царства, налазимо под царем Фридрихом II. Оне нам јасно казују, да је у то доба Венеција била без конкуренције и да је источна роба ишла преко Млетака у Немачку. У томе погледу, може се рећи, да прилике у XIV веку нису ишле на руку Београду и његовом напретку. Београд се тек опет подиже под деспотом Стеваном, чије је мудро политичко држање у оном времену непрекидних заплета на истоку не мало допринело, те је трговачки пут, што је водио кроз Аустрију и Угарску, опет оживео и добио значај, што га је некада имао за време крсташких похода.

Колико је познато — а то је врло мало и недовољно — правац сувоземне трговине био је из Цариграда у Београд преко Дренопоља, Софије и Ниша. Други пут ишао је из Цариграда на Дренопољ, па отуда преко Пазарџика, Приштине, Вучитрна, Новог Пазара и Плевља у Јајце. Оба правца, идући к Немачкој, састајали су се у Штајну на Дунаву, више Беча. Из тарифе немачке царинарнице у Штајну, може се видети, да су артикли за провоз кроз Србију били: разни индијски мириси, шафран, бибер, ђинђибар, мускат, ораси, ловор, ким, олај, лешници и византиски фабрикати: сандал, скрлат, златан брокат, свилене и полусвилене одежде за цркву, дршци за мачеве од туча и бакра. Из Немачке се носило у Цариград: оружје, седла и вунене материје и неизрађено злато и сребро.

Каква је била извозна трговина управо се не зна, као ни то, колика је била дубровачка колонија у Београду. Но да је већ било Дубровчана у Београду, то је извесно пошто о њима говоре Дедиверсис, који је живео у доба Стеваново, и Брокијер, који прича, да је код Расијана, који се покоравају Риму и имају црквене обреде као и католици (биће Дубровчани), слушао службу Божију.

Свакојако је Београд тада био главна тачка на трговачком путу, што је водио из Беча преко Угарске у Једрене и Цариград. То нарочито важи за оно време владавине Деспотове, кад су његови односи према Турцима били пријатељски и добри и кад ни извозној ни провозној трговини нису сметале ратне прилике, какве су, на жалост, наступиле доцније, а нарочито после смрти његове, те у клици уништили његов рад, којим је извесно смерао

да подигне значај Београда на ступањ велике и снажне трговачке вароши на истоку. Видеће се, да су доцније под Турцима султани наставили овај Деспотов рад, дајући нарочито Дубровчанима, што су се ради трговине били стекли у Београду, разне повластице и помажући их да буду трговачки посредници између запада и Цариграда.

Као на економском и трговинском, тако се опажа и на културном пољу известан напредак, који не треба потцењивати и ако су прилике онда биле скромне.

Деспотов животописац забележио је у своме делу многе појединости, које се односе на уређење судова и административне власти у земљи, и које нам дају повољну слику његове владавине, а њега карактеришу као вешта и срећна државна организатора, што је, у осталом, засведочио и практичним уређењем своје престонице, старајући се при том за све потребе њезиних становника.

У истој мери Деспот се трудио да Београд начини средиштем просвете и литературе, наравно, у онолико само у колико се онда уопште могло говорити о књижевности и књижевницима. Било би погрешно кад бисмо ову радњу Деспотову оцењивали са данашњег гледишта. Зна се каква је могла бити књижевна продукција у времену, кад је писменост била својина само неколико људи, понајвише калуђера, који су се бавили легендама светаца и биографијама владалаца или превођењем или преписивањем појединих места из старих византијских писаца. Али је зато ипак било некога рада и на овом пољу. Навала османлијска није сметала Деспоту да прикупи око себе паметне и писмене калуђере и да их, обезбедивши им опстанак, покрене на књижевни рад, од кога је било користи не само за савременике него и за нас потомке, који наше знање о прошлим временима црпемо из њихових дела И сам Деспот, човек научен и начитан, који је знао многе језике и изврсно владао пером, претходио је добрим примером. Његова образованост у том погледу била је чувена. Народни певач као да нарочито хоће да укаже на ову Стеванову особину, кад му, као младићу на Лазареву двору, пророчански довикује:

„Мој Стеване, мој милостан синс,
„Златну ћу ти школу направити.
„Вилосове учитеље дати,
„Па ћу тебе књизи научити,
„У Крушевцу код бабова двора“.

Већ и сама та околност, што је Деспот саградио манастире Манасију, Каленић и у друштву са кнегињом Милицом Љубостињу, и старао се да их снабде ученим калуђерима из Свете Горе, указује на тежњу његову да упоредо са подизањем религиознога осећања у народу оснажи и осећање за писменост и књижевност, као најјачих елемената за ширење просвете и културе. Можда му је у томе био пример последњи бугарски патријарх Јевтимије, који у очи пада бугарског царства беше у Трнову створио књижевни центар, прикупивши око себе учене калуђере из Свете Горе и осталих крајева, у којима се тада неговала историја светаца и владалаца. Тако је исто Деспот, саградивши Манасију и осигуравши овом манастиру богате приходе, у њ довео најчувеније калуђере књижевнике да записују догађаје и да се баве биографијама светаца и владалаца. И он сам, жељан научна и мудра разговора, био је окружен људима, који су у оно доба важили као знанци језика и старе књижевности. Најистакнутији међу њима био је Константин Философ, коме је било намењено да нашу стару књижевност обогати једним капиталним делом, у коме се износе живот и дела деспота Стевана Лазаревића.

Константин, звани Философ, рођен је у Бугарској у трновским странама. Он изучи књигу у својој родној земљи у Андроника, ученика бугарског патријарха Јевтимија. Како је после пропасти Бугарске (1393) било тешко у њој живети, Константин, као пре тога Григорије Цамблак, који се такође родио у источној Бугарској, дође у Србију, нашавши заштите у деспота Стевана, који је био велики заштитник просвете и књижевности, па и сам књижевник. При двору Деспотову у Београду, као врло учен човек, постаде „граматик“ и учитељ“. Колико је остао у Србији не зна се: зна се само да је из ње полазио на пут по истоку: у Цариград, Свету Гору и Јерусалим. Он је умро после 1431. Два су његова дела остала: „О правопису“, које је писано после 1423, где је он изложио начела своје реформе и дао упутства за писање; и већ поменуто дело „Живот деспота Стевана Лазаревића“, писано 1431 по заповести патријарха Никона. Ово дело је више историско а мање хагиографско, т. ј. више се бави историјом владалаца и њиховим политичким и државним радом, а мање описом светаца и њихових чуда. Томе сигурно доприноси и околност, што деспот Стеван није проглашен за свеца. „Живот Стевана Лазаревића“ разликује се по томе од свих дотадашњих

биографија и може се сматрати као почетак српске историографије и као најбоље историско дело старе српске књижевности.

Ово дело садржи сем описа српских земаља и генеалогије Немањића, помене о кнезу Лазару и Косову, који се могу сматрати као неки увод у животопис Стевана Лазаревића, где се износи буна против њега, поход на влашког војводу Мирчу, поход на Босну, битка код Никопоља (1396), па затим опширно причање о Тамерлану и Бајазиту, о битци код Ангоре (1402), о Деспотовим односима на страни и у земљи и његово уређење и подизање земље. Затим настаје дуго излагање догађаја у турској царевини под Мусом и Муратом II. Напослетку се прича смрт Деспотова, стање после смрти, чудеса и т. д. У овом делу је од особите важности опис Београда и његова уређења — за нашу престоницу драгоцен спомен на самога писца и Деспотову владавину, коју је он тако живо и марљиво описао. Да је овај учени писац могао заузимати тако угледан положај на двору Деспотовом и да му је, као што се из његова дела види, могао бити искрен и одан пријатељ, довољно карактерише Стевана Лазаревића и његову владавину за коју животописац каже: „да је и Бог предао људима власт државну по своме образу“.

После дуге и мирне владавине, коју деспот Стеван беше посветио уређењу своје државе и престонице, појавили су се на Балкану нови немири и нове смутње у које је била уплетена и Деспотова Србија. Завађена браћа на турскоме престолу Муса и Сулејман отимаху се о престо и царевину. У овој њиховој међусобној борби помагали су час једнога час другога хришћански владари, надајући се отуда користи за себе. Деспот Стеван бејаше савезник султана Мусе. Али како султана Сулејмана послужи срећа, те он свога брата Мусу потуче, то се деспот Стеван мораде склонити у Цариград, отуда се после дужег бављења врати у Београд где су га чекали нове бриге и нови послови.

Краљ се Жигмунд тада беше опет оснажио и осилио. Прилике у турском царству, као што се види, нагониле су Деспота да тражи у угарског краља јачега наслона и да с њиме веже још тешње пријатељство. Пошто је краљ Жигмунд у јесен 1410 с успехом скрхао опозицију у Босни, потчинивши моћне династе Сандаља Хранића и Павла Раденовића, усредсредио беше сву пажњу на то како да се освети Млецима због присвајања Задра с правом на Далмацију. Изгледа да је угарског краља на томе походу потпомагао деспот Стеван. Тад је вештини Деспотовој

испало за руком да од угарског краља добије у награду за учињене услуге: богату рударску варош Сребрницу у Босни (1411) и у исто доба угарску варош Дебрецин.

Успесима Деспотовим на северу и западу његове државе, убрзо су следовали успеси на истоку и југу.

После Мусина пораза услед којега је Стеван морао побећи у Цариград, крену се својој кући Стеванов брат Вук Лазаревић и његов сестрић Вук Бранковић, те у путу буду ухваћени и побијени од Мусиних војника, будући се за њих утврдило, да су за време боја између Сулејмана и Мусе овога издали и прешли Сулејману. Само се Ђурађ Бранковић од некуда спасе. Тако је држава Вука Лазаревића, а то је јужни део Лазарове Србије, остао без владаоца и наследника. Стеван Лазаревић тад добије од Мусе, који се наново беше прибрао и осилио, и онај део своје државе, који је пре тога био уступио своме брату Вуку. Муса није био човек с којим се могло радити. Он је брзо заборавио на услуге, што му их је деспот Стеван учинио, па је почео нападати Стевана и његову државу. Стога деспот Стеван ступи у преговоре с Мехмедом који се спремаше да и у Европи завојшти на брата Мусу. У рату између њих двојице Мехмед победи помоћу Деспотовом, који затим склопи уговор с новим султаном, добив том приликом толико земљишта, да му је Знепоље била најисточнија граница.

Тако је Деспот, користећи се својим пријатељством са угарским краљем Жигмундом, но у исто доба и својим савезничким везама са султаном Мехмедом, знатно проширио своју државу до изнад граница Лазарове Србије.

Али се власт Деспота није само простирала над Србијом, него над многим градовима и добрима у Угарској, које му је краљ Жигмунд поклањао за учињене услуге и за у толиким ратовима осведочену верност.

За односе његове према краљу Жигмунду, важно је писмо Фридриха бурграфа Нирнбершког од 3. VII. 1411 у коме исти јавља граду Нирнбергу, да је српски деспот сасвим пришао краљу угарском. Преговори о томе вођени су у лето 1411, а Жигмунд је зато уступио Деспоту рударска места Нађбању и Фелшебању, затим Дебрецин, Бихар, Саболч и т. д.

О Деспотовим поседима у Угарској и о њиховој управи над њима, има занимљивих података у Жигмундовим повељама, датираним из разних градова у Угарској и у Деспотовим листинама

из год. 1417, писаним у Београду и Крушевцу. Тако н. пр. дарује краљ Жигмунд повељом од 1417 вароши Сатмар и Немет (Szatmar es Nemeti) са свима њиховим приходима деспоту српском Стевану Лазаревићу. Овим варошима управљао је до 18 фебруара 1417 неки Стеван Реметај. Деспот, примивши управу над дарованим градовима поставио је 3. марта 1417 за управитеља над овим и осталим градовима у торонталској вармеђи, који су такође били његова својина, нарочитог поджупана. Писмом својим од 28. октобра 1417, писаним у Београду, јавља Деспот становницима градова Сатмара и Немета, да им шаље поменутог Стевана Реметеја, сина таверника Петра Реметеја, да у њиховој вароши извиђа извесне кривице и наређује им да се његовом изасланику безусловно покоравају. Писмом од истога дана заповеда Деспот грађанима градова Сатмара и Немета, да одмах предаду скупљених 150 златника, који је новац краљ за себе задржао, Стевану, сину Петра Реметеја. Писмо са печатом и потписом Деспотовим писано је на дан св. апостола Симона и Јуде. Исто тако наређује Деспот 28. окт. 1417 становницима вароши Нађбања (Nagybanya) да Стевану Реметеју не чине сметње приликом конфискације имања тамошњег грађанина Стевана Абрахамфија. Из осталих Деспотових листина се види да су угарски градови Дебрецин и Токај, затим Бечеј и Бечкерек у торонталској вармеђи такође били својина Деспотова. Његова је власт у оно време доиста била велика, па се зато његова брига и његов рад простираху на најразличније гране државнога живота и на најудаљеније крајеве његове државе. Кад се узме у обзир да је имао право спахијске јурисдикције и над свима поменутим градовима у Угарској, онда се може слободно рећи, да је Деспотова власт, нарочито после мира, закљученог са млетачком републиком (1724) допирала од Токаја и Дебрецина до Призрена, Дриваста, Бара и Будве и од Знепоља на крајњем југоистоку до Сребрнице на југозападној граници Деспотовине.

Доцније, кад су после Мехмедове смрти, који је Деспота остављао на миру, изнова настале борбе и кад је Стевану Лазаревићу и његовој држави грозила опасност од Турака и осталих непријатеља, његова је моћ почела осетно слабити. Све ово, као и жеља да своју државу остави у наслеђе своме сестрићу Ђурђу Вуковићу, с којим се беше измирио, нагонило га је да своју државу и свога наследника стави под заштиту угарског краља. Ово је прави узрок, што је деспот Стеван, осећајући се и телесно

слаб и немоћан, на сабору у Сребрници (јула 1426) са пристанком Жигмундовим прогласио Ђурђа за свога наследника, а неће се погрешити ако се истим мотивима буде приписала хитња, којом је он у очи сабора у Сребрници, још у пролеће исте године (1426), у мађарском месту Тати (Totis) потписао акт о познатом уговору, који је склопљен између њега и цара и краља Сигисмунда.

У скоро после тога, 19 јула 1427 умро је Стеван Лазаревић у месту Главици у непосредној близини Београда. Последње речи издишућег Деспота биле су: По Ђурђа! Оне су веран израз колико Деспотове сродничке љубави према сестрићу и наследнику, толико и његове велике и сталне бриге о држави и њеној будућности.

Може се мислити колико је вест о смрти Деспотовој из дна душе потресла васколики српски народ. Његов животописац и савременик верно је описао ову народну жалост за умрлим владаоцем, сликајући при том живим бојама несрећне прилике, које су после његове смрти наступиле у Деспотовини.

Но сва ова искрена туга српскога народа за њим, појмљива и оправдана, кад се узме у обзир стање у коме он за собом остављаше своју земљу, није ни из близа могла личити оном изненађењу и оној упрепашћености, каква се јавила у становништву београдском кад се у српској престоници беше прочуло да је деспот Стеван напрасно умро.

Летописац је покушао да дā израза осећајима народне несреће у овим за Српство страховитим тренутцима. И ако су многа чуда што се у овом запису помињу, мање више производи људске уобразиље, то су ипак значајне речи, којима је кроничар рад да нас упозна са болом и стравом, која беше овладала Београдом и његовим становницима, када се сазнало за смрт Деспотову. „И в ден тој" — тако се у Троношцу описује смрт Деспотова — „бист гром страшан и тама по всеј јего државе, јако мњета људем всјем, јако ден в ношч претворитсја, и при самом заходу солнца паки ден указасја. И по малих днех второје знаменије паки било, вихр велик, котори многја доми сокрушил и дом сестре краља Лазара до земљи сокрушил, и покров соборнија церкви оловани вес на земљу свергнул: потом искри огненија, аки дожд снисходјашчија от воздуха и низходјашчија во град претворјахусја в черни пепел. Таже уже георгију бранков: сушту деспоту, все темпло велија церкви, јакоже стојаху икони

светија со крестом великим, взјашасја чрез церков невидимоју рукоју в полудне на воздух, всјем људем зрјашчим, и господи помилуј со слезами зовушчим: дондеже невидими биша от очес человјеческих заидоша".

Београд је, сумње нема, смрћу Деспотовом изгубио много. Он је био Деспотова творевина. Видели смо раније, колико се Стеван старао, да му престоница буде средиште државног, црквеног и културног живота и колико се бринуо да је што боље уреди и што богатије украси црквама и јавним зградама. Према томе може се веровати, да је жалост Београђана за Деспотом била велика и искрена. Треба само имати на уму да је Београд за све време Деспотове владавине уживао све користи и све одлике владалачке престонице по схватању западњачком, т. ј. он је био не само стална резиденција Деспотова, него и средиште целокупног отменог дворског и друштвеног живота, какав је могао бити на измаку средњег века, кад још не беше сасвим „ритерских" навика и обичаја.

Двор Деспотов у Београду, тако се чини по свему што о њему знамо, био је средиште најотменијег друштвеног живота, у коме су више свештенство и властела заузимали најугледније положаје, јер су представљали владајућу цркву и феудалну државу.

Деспот Стеван Високи, будући удовац (жена му, кћи Кантакузена Палеолога из Галате, с којом се Деспот беше венчао још 1405. умрла је ускоро, јер се више не помиње) није толико марио за сјајне гозбе, колико за витешке игре, лов и књижевност. Зато га видимо понајвише окружена властелом и ученим калуђерима. Државна политика, коју је водио кад је требало мудро, а кад је требало одлучно, била му је владалачки занат, коме се беше предао срцем и душом. Наука и књижевност, коју је пригрлио највећом усрдношћу, биле су му, што но кажу, души посластица. Лов и јуначке игре, тада стална и омиљена забава на дворовима владалаца, били су потребна и пријатна разонода за човека, који је државним пословима, путовањима и честим ратовима био заморен.

Стеван Лазаревић је несумњиво најкултурнији српски владалац онога доба. По природи кротак и смирен, као што му је био и отац, од куће добро упућен и васпитан, по карактеру исправан и искрен, у држању каваљер и прави господин, уз то мудар политичар и храбар војник, темељит зналац европске политике, пријатељ и савезник најугледнијих владалаца онога доба

и крај свега тога искрен пријатељ своме народу. Деспот Стеван је имао све подобности да срећно управља земљом, дотле razривеном противничким интригама и претендентским борбама, и престоницом, којој је судбина наменила да буде средиште целокупном политичком и културном животу српскога народа после Косова.

Живот на двору београдском мора да је био отприлике онакав, какав је био на западу на дворовима владалачким и у замковима витешким, нарочито откад Деспот беше ступио у ближе односе са краљем Жигмундом и одкад је почео бивати све чешћи гост на двору будимском.

Византијски обичаји, какви су били на двору кнеза Лазара у Крушевцу и у прво време Стеванове владавине док је живела кнегиња Милица, морали су унеколико устукнути испред утицаја запада, коме се Деспот приклонио, поставши клетвеник краља угарског. Нарочито су утицали на Деспота и дворски живот у Београду његова честа путовања ван земље на саборе и светковине и његови чести састанци са страним владаоцима. Краљ Жигмунд вазда би му указивао највећу пажњу као свом савезнику и пријатељу. Тада би Стеван Лазаревић као „многоуважени деспот Краљевине Србије" („Stephanus Regni Rasciae Despotus") и као витез „златнога змаја", ордена, што га је 1408 засновао краљ Жигмунд за стране владаоце и прве доглавнике своје, заузимао место одмах иза херцога Ернеста од Аустрије, а пред Херманом Цељским, палатином Николом Горањским, баном мачванским Јованом Маротијем и баном серињским Пипом од Озоре (Pipo Spano). Године 1412 био је у Будиму скуп угарских великаша на коме су били и владаоци Србије и Босне. Деспот Стеван, чувен са својих витешких врлина и своје необичне храбрости још из времена бојева код Никопоља и Ангоре, дошао је био на овај састанак са 2000 сјајних оклопника. Угарски краљ га је угостио и одликовао том приликом свима знацима, којима се обично одаје поштовање угледном владаоцу и славном јунаку. Одмах затим 1413 налазимо Деспота на једном скупу у тврђави Бачу (у бачкој вермеђи) на коме се у његовом присуству већало о државним стварима. Као властелин угарски, који је имао мал не у свима крајевима Угарске своје спахилуке, Деспот је долазио у додир са најугледнијим мађарским великашима, који су често бивали гости у двору београдском. У актима бечке општине из доба цара Сигисмунда (краља Жигмунда) има опис светковине, која је приређена у почаст цареву, па се међу овим лич-

ностима у сјајној свити царевој помиње „der Fürst Stephan von Serbien", што значи, да је Деспот тада био гост царев. Но Стеван као да није само у Будиму и Бечу био често и радо виђена личност, него је, по тврђењу животописца, сигурно био и у свити царевој и на великом сабору у Костницу (Konstanz) између 1414 и 1418, па и у самом Риму. Од Виндека, тајног секретара царевог, дознајемо да је деспот Стеван 1424 био у будимском двору на једном састанку, на коме су у исто доба били: цар грчки Манојло Палеолог (који се тада враћаше из Париза својој кући), херцог аустријски Албрехт, четири херцога баварска, краљ дански Ерих, кардинал од Пијаченце и, као што Виндек каже, „grosse samlunge von vil Herren von deutschen landen und von Ungern". У осталом, и сам Константин Филозоф признаје да Деспот „на всако лето пребходе в западни сабор".

Несумњиво је, да су му многи владаоци и великаши враћали посету у Београду или да су се у проласку за Цариград и источне земље задржавали у београдском двору као његови гости. Сва је прилика да је грчки цар Манојло на своме повратку из западне Европе, где се бавио ради склапања европског савеза против Турске, био гост Деспотов.

Уопште се може рећи, да је једна од главних одлика београдског двора било гостопримство Деспотово, које се није заустављало ни пред силником ни пред бедником. Кад је 1398 султан Бајазит истерао из Бдина (Видина) цара Срацимира, тада је овога син и савладалац (такозвани „млађи краљ") Константин побегао најпре у Угарску, где је проводио живот изгнанички. Доцније, кад је Београд дошао под српску власт, Константин се на позив Деспота Стевана настани у Београду, живећи у двору као да је члан Деспотове породице. Умро је у Деспотовој палати у горњем граду 16. септембра 1422. Летописац вели, да је њега Деспот оплакао „јако присна брата".

Све ово морало је допринети, те је живот у двору београдском постајао све питомији и углађенији. Деспот Стеван у коме су биле оличене две културе, византијска и западна, чији су погледи били многим искуством прекаљена и за оно доба ретко образована човека, а чије је племенито срце било приступачно свакоме, који је у њега тражио савета и утехе, био је достојан представник краљевске власти у деспотовој палати у горњем граду. Његов је утицај био одлучан и међу дворјанима, па се зато и може казати, да је међу њима владао ред какав се дотле

није запамтио на српском двору. Говорећи о београдском двору и о обичајима у њему, Константин Филозоф каже: „Што се тиче владалачког дома, ту их је било мноштво од сваке руке, како би их увек било у приправности, требало више или мање. Они, који су долазили двору, гледали су их као анђеле и чудили се њиховој уредности, а они су се један према другоме понашали са пристојношћу и уљудношћу, нарочито они, који су били ближе господару и које је он имао прилике да надгледа, уређује и поучава. Ни помена да је било о вици и неуредности или смеху или хвалисавости у оделу, а лепе им је хаљине он сам давао. И тако му се двор сијао сваком царском уредбом и свак на њега гледаше са страхом“.

Ово неколико похвалних и исцрпних речи из пера савременика и очевидца, више казују него читави томови. Из њих се јасно види какав је ред владао у двору Стеванову, па се из тога може извести закључак какав је био ред и у његовој држави. Близу је памети, дакле, да је и Београд, који му бејаше престони град, морао изгледати онакав, какав је био и Деспотов двор.

Културна слика што ју нам даје Београд за све време Деспотове владавине, као да оправдава оне хвалисаве изразе, којима се Стеванов животописац служи, кад год је реч о природној лепоти ове вароши, о њеној уређености, о њеним јаким утврђењима, о њезиној насељености, па најпосле и о срећним економским и културним приликама у њој.

Штета само, што ова лепа и примамљива слика не означава почетак, него, на жалост, само крај једнога доба, које се у нашој старој историји, иначе испуњеној често пута крвавим и страховитим сликама, с правом може назвати златним добом[1].

Тодор Стефановић-Виловски.

[1] Из овог чланка, који је г. Виловски љубазно ставио на расположење „Делу“, изостављени су сви наводи и позивања на аутентичне изворе, по којима је историја рађена, — пошто ће цело дело, са означењем извора и литературе, бити засебно штампано. Ми смо мислили да је за читаоце наше довољно да се упознају са резултатима, до којих је г. Виловски у свом занимљивом и поучном раду дошао. За научно искоришћење тих резултата и њихово критично оцењивање ваља сачекати потпуно издање „Историје Београда“.

Ур. „Дела“.

МОЈА ВЕРА

Драга и невина моја звездо, коју одавно волим, ја опет долазим к теби да усамљени говоримо! Звездо, звездо из бескрајних простора из бескрајног времена, што стално у једноликоме шуму кристалним јеком протиче, секунд по секунд, широко да све обухвати! Звездо, звездо, коју ја нећу никад можда угледати у нагој лепоти и дивити јој се, ти ћеш ме слушати? Ти ћеш ме разумети чак и без речи мојих!

Ја сам дуго био шибан сумњом у смисао и ред и циљ ствари и постојања: неко се игра с нама и сакривен иза леђа нам се смеје. Ја сам видео у свету само борбу животиње са животињом, човека са човеком, народа са народом, подлаштво и себичност, вртлог, буру, хаос и комешај! Борбу, која нас води брзо у прах и у ништа, црвима на гозбу. Али сад знам, сад верујем да се борбом иде у лебдењу између нереда и реда, од тачке до тачке, самом Добру, хармонији ствари. Знам да је човек притиснут тежином неба, припијен за земљу, коју много воли, али за коју зна да није све.

Данас сам чупао косе, што их је разносио ветар дуге и густе. На лицу ми је био бол бескрајни. Зенице ми биле пуне плача као светлост, што умире. У грудима вихор црвен, крај мене јесењи дан свечан и тих са презрелим воћем и са махањем крила жалосног нечег и са црном испуцаном кором дрвећа. Са запрепашћењем гледали су људи на мене, жалећи ме. А ја сам час падао на земљу и грчевито се припијао уз њу, да се стопим целим својим бићем у материју њену и у душу њену, у њену правилност и послушност Богу, добру и слатку земљу мајку! Час сам јурио као гоњен демонима ка западу, где горостасни таласи прете, притиштени небесима и узбурканим ветровима!

Хтео сам да прођем све, видим и дознам све, познато и непознато, могуће и немогуће. Осећао сам од превеликог бола празно ништа, шупље и глупо!... Ја сам тражио да нађем крајњи смисао света, а то је ван моћи наших... Ја сам се плашио и своје сенке и бежао од свега... Хтео сам да пропаднем у Мрак, да ми пут буде затворен за навек, пут ка животу!... Хтео сам да нађем смисла, а то је несмисао!... Срце ми је било лудо и бесно да груди и земљу пробије, у сваком мом атому, у ваздуху, што сам га дисао! Хтео сам да побегнем од њега, да га исчупам из себе, а оно је ипак остало у мени, чини ми се, за навек у мени... А затим је долазио грех и био по срцу муклим и тешким ударцима, тежак као земља, који се никад не може изгубити. Он увек долази у часовима сумње. Ја сам се кајао и патио, а знао сам да нисам крив, јер нико није крив. Па ипак кајање — то је право!

Сад знам да све што бива, тако мора бити.

Сад знам да смо чланови једног истог, што је од увек било и што ће увек бити.

И ја и ти смо, звездо, у кругу који не појимамо, али који осећамо, на коме смо две тачке само.

Ја сам био несрећан, док сам у себе гледао као у себе, који нисам ништа више но сунчев прах, кап воде, атом сред живота који вртоглаво струји и окреће се.

Ја сам био мучен разбукталим страстима и врелим тежњама себичности и толико пута гледао без мисли, преплашен, у бакарна небеса у ноћи, као у непознате аветињске пустаре!

Сад знам да нисам сам, да нисам свој, да нисам само Ја. Ја сам и остало. Моја вредност је вредност ствари које се у мени огледају. Ја сам рефлекс небеса у њиховој јутарњој невиној чистоти, кад се рађају и оживљавају милиони живота. Ја сам рефлекс свих олујних и намрштених и свих насмејаних лепих дана. Ја сам рефлекс свих душа! Ја сам рефлекс и Добра и Зла. Ја сам рефлекс свих дубина и висина. Ја сам и твој рефлекс, моја звездо! Ја сам рефлекс бескрајности, безвремености, непролазности! Ја сам, као и оне, моћан и велик. Ја сам, звездо, исто, што и ти. Исто, исто, исто! У мени је исто, што и у теби. Исто, исто, исто! И у часовима, кад ми се свет расклапа у представе и слике, у илузије лаке, осећам да почивам на темељу, који ништа разорити не може, осећам додир Бескрајнога. Он је ту, у мени, у мени, најближи и најдаљи, и ја га зовем помахнитало, побеснело да му дам своју душу на дар, на вољу!

И тад се распињем и разасипам, постајем земља, камен, јабуков слатки лист, ветрић и раскошно плаветнило! И тад само волим. Грлим древеће и сишем му сока, одрпане сиротане љубим у косу и у чело и дајем им све што имам; грлим ону коју волим као празнично расцветано подне, када се осећа нечујно махање анђелских крила, као цвет; родитеље, браћу и сестре, чији ме брижни поглед прати при сваком кораку; пријатеље! И тад се као океан преливам у мистичне, безгрешне светове белих облака и зачараних обала, снежних брда, која се уздижу једно над другим у недогледне висине. И тад као да ми долазе два давна претка моја и два потомка. Ми се разумемо и верујемо у општу велику будућност. И тад ја постајем ти и све, а остајем ипак ја. И тад се као топи тело и ја прелазим у нематеријалну Лепоту и Добро, у ружичасту тишину, у којој се догађају најдубље и најузвишеније ствари. И тад слушам песму Свега певану Једноме. И тад летим к теби, звездо! И тада те не питам где је Он, шта је Он, зашто ми не умеш рећи, — кад је Он у нама, у нама!...

Ђ. Тасић.

ТАИДА (THAÏS)

— Анатол Франс —

— НАСТАВАК —

ГОЗБА.

Кад је Таида, у пратњи Пафнусовој, ушла у дворану за гозбу, већина гостију већ се била наместила по постељама пред једним столом у облику потковице, покривеним сјајним посуђем. У средини стола налазио се сребрни басен над којим четири сатира држаху мешине, из којих се изливала на куване рибе у басену нека течност, по којој су рибе пливале. Чим Таида уђе, зачуше се узвици са свих страна:

— Поздрав милосрдној сестри!

— Поздрав ћутљивој Мелпомени, чији погледи умеју све да изразе!

— Поздрав љубимици богова и људи!

— Толико жељеној!

— Оној која задаје болове и пружа оздрављење!

— Ракотисовом бисеру!

— Александриској ружи!

Таида очекну нестрпљиво да прође ова бујица похвала, па затим рече Коти, свом домаћину:

— Луције, доводим ти једног пустињског калуђера, Пафнуса, антинојског опата; то је велики светац, чије речи сажижу као ватра.

Луције Аурелије Кота, начелник флоте, дигнув се:

— Добродошао, Пафнусе, ти који исповедаш хришћанску веру. Ја сам имам извесно поштовање према вероисповести која ће одсада бити вера Царства. Божанствени Константин је уврстио твоје једноверне у први ред пријатеља. Латинска увиђавност мо-

рала је доиста примити твог Христа у наш Пантеон. Начело је наших очева да у сваком богу има нечег божјег. Али оставимо то. Пијмо и веселимо се док је томе још време.

Стари Кота је говорио тако са унутарњим задовољством. Проучио је био тога дана један нови образац галија и довршио шесту књигу своје историје Картагињана. Уверен да му није пропао дан, био је задовољан собом и боговима.

— Пафнусе, додаде, овде видиш многе људе достојне да буду вољени: Хермодора, великог Сераписовог свештеника, философе Дориона, Никију и Зенотемиса, песника Каликрата, младог Хереја и младог Аристобула, обојица синови једног драгог ми друга из младости; и покрај њих Филину и Дрозеју, које треба много хвалити што су лепе.

Никија дође да загрли Пафнуса и рече му на ухо:

— Лепо сам те опоменуо, брате, да је Венера моћна. Њена пријатна сила довела те је овамо против твоје воље. Слушај, ти си човек пун побожности; али, ако не признаш да је она мати богова, пропаст је твоја извесна. Знај да је стари математичар Мелант говорио обично: „Не бих могао без Венерине помоћи доказати ни особине једног троугла“.

Дорион, који је посматрао дошљака већ неколико тренутака, на једном пљесну рукама и викну од чуђења:

— То је он, пријатељи! Његов поглед, његова брада, његова туника: то је баш он. Сусрео сам га у позоришту док је наша Таида показивала своје изванредно створене мишице. Био је узбуђен преко мере и могу тврдити да је говорио са жестином. Поштен је то човек: изгрдиће нас све; његова речитост је страшна. Ако је Марко хришћански Платон, Пафнус је њихов Демостен. Епикур у свом малом врту не чу никад ништа слично.

Међу тим Филина и Дрозеја су гутале очима Таиду. Носила је у својој плавој коси венац бледих љубичица чији је сваки цвет потсећао, у блажијој мери, на боју њених зеница, тако добро да су цветови наличили на угашене погледе а очи на сјајне цветове. То је био дар ове жене: на њој је све било живо, све је показивало душу и складност. Њена хаљина, слезове боје и украшена сребром, повлачила је у својим дугим борама извесну драж, готово жалосну, коју нису овеселиле ни гривне ни огрлице, и сав сјај њеног украса био је у њеним голим рукама. Дивећи се и против своје воље хаљини и коси Таидиној, њене две пријатељице не рекоше јој о томе ништа.

— Како си лепа! — рече јој Филина. Ниси могла бити лепша ни кад си дошла у Александрију. Па ипак је говорила моја мајка, која се сећала да те је тада видела, да је било мало жена достојних да се пореде с тобом.

— Ко је дакле, упита Дрозеја, овај нови љубавник што нам га доводиш? Има чудан и дивљи изглед. Кад би постојали пастири за слонове, за цело би били таки као он. Где си нашла, Таидо, тако дивљег пријатеља? Да није међу Троглодитима који живе под земљом и који су потпуно упрљани димом Царства Мртвих.

Ну Филина, стављајући прст на Дрозејина уста:

— Ћути, љубавне тајне треба да остану тајне и забрањено је знати их. Што се тиче мене, заиста, више бих волела бити љубљена устима Етне која се пуши, него уснама овог човека. Али наша љупка Таида, која је лепа и достојна обожавања као богиње, мора, као и богиње, да услиши све молбе, а не само љубазних људи, као што чинимо ми.

— Пазите се обе, одговори Таида. Маг је и чаробник. Чује речи изговорене ниским гласом, па чак и мисли. Ишчупаће вам срце за време вашег сна; замениће га сунђером и сутра дан, пијући воду, умрећете угушене!

Виде их како побледеше, окрену им леђа и седе на постељу поред Пафнуса. Котин глас заповеднички а доброћудан, надвиси од једном вреву присних разговора:

— Пријатељи, нек сваки узме своје место! Робиње, налите вино с медом!

Затим, домаћин подижући свој пехар:

— Пијмо најпре у здравље божанственог Констанција и генија Царства. Отаџбина мора бити стављена више свега, па чак и више богова, јер их све обухвата.

Сви гости принеше својим устима пуне пехаре. Једини Пафнус не пи, јер је Констанције гонио никејску веру а осим тога и што хришћанинова отаџбина није овог света.

Дорион изусти, кад је попио:

— Шта је отаџбина? Река која тече. Обале се мењају а и таласи се обнављају непрестано.

— Знам, Дорионе, одговори старешина флоте, да ти слабо цениш грађанске врлине и сматраш да мудрац не треба да се меша у послове. Ја, на против, верујем да поштен човек не треба

ништа толико да жели колико да извршује велике дужности у држави. Држава је једна лепа ствар!

Хермодор, велики Сераписов свештеник, узе реч:

— Дорион упита сада: „Шта је отаџбина?“ Одговорићу му: Што чини отаџбину, то су олтари богова и гробови предака. Суграђани смо по заједници успомена и нада.

Млади Аристобул прекиде Хермодора:

— Тако ми Кастора, видео сам данас једног лепог коња. То је Демофонов коњ. Има мршаву главу, мале доње вилице и дебеле предње ноге. Држи врат високо и гордо, као петао.

Али млади Хереја махну главом:

— Није то тако добар коњ као што кажеш, Аристобуле. Има копиту танку. Путишта досежу до земље и живинче биће убрзо сакато.

Наставили су своју препирку, кад Дрозеја врисну гласом да уши пробије:

— Јаој! У мало што нисам прогутала рибљу кост дужу и оштрију од штилета. Срећом, могла сам је на време извући из свог грла. Богови ме воле!

— Не рече ли, Дрозејо, да те воле богови? — упита Никија, смејући се. Дакле они учествују у људској слабости. Љубав претпоставља у оног, који је осећа, једно осећање унутрашњег јада. Њом се одаје слабост створења. Љубав коју осећају богови према Дрозеји, јесте велики доказ њиховог несавршенства.

На ове речи, Дрозеја се наљути јако:

— Никијо, то што кажеш лудо је и не одговара ничем. У осталом, то је твоја одлика, да никако не разумеш оно што ко каже и да одговараш речима без смисла.

Никија се и даље смешкао:

— Говори, говори, Дрозејо. Ма шта да кажеш, треба ти захвалити сваки пут кад отвориш уста. Твоји су зуби тако лепи!

У овај мах, један озбиљан старац, нехатно одевен, лаганог хода и уздигнуте главе, уђе у дворану и пређе мирним погледом преко гостију. Кота му даде знак да узме место поред њега, на самој његовој постељи.

— Еукрите, рече му, добродошао! Јеси ли написао овог месеца нову философску расправу? То ће бити, ако добро рачунам, деведесет друга која изиђе испод оне нилске трске, коју водиш атичком руком.

Еукрит одговори, гладећи своју сребрнасту браду:

— Славуј је створен да пева а ја да хвалим бесмртне богове.

Дорион. Поздравимо с великим поштовањем у Еукриту последњег међу стоичарима. Озбиљан и сед уздиже се он пред нама као лик предака! Усамљен је у гомили људи и изговара речи које се не разумеју.

Еукрит. Вараш се, Дорионе. Философија врлине није умрла у овом свету. Имам многобројне ученике у Александрији, Риму и Цариграду. Многи међу робовима и потомцима Цезарâ знају још да владају над самим собом, живе слободни и уживају, у равнодушности према стварима, безграничну срећу. Више њих оживљавају у себи Епиктета и Марка Аурелија. Ну, ако би било у истини да је врлина за увек изумрла на земљи, у чему би се њена пропаст тицала моје среће, кад није зависило од мене да ли ће трајати или пропасти. Једино лудаци, Дорионе, стављају своју срећу ван своје моћи. Не желим ништа што неће богови и желим све што они хоће. Према томе, чиним се сличан њима и делим њихово неизбежно задовољство. Ако врлина пропада, пристајем да она пропадне и тај пристанак ме испуњује радошћу као највиши напор мог разума или моје храбрости. У свима стварима, моја мудрост ће подражавати божју мудрост и снимак ће бити драгоценији од угледа; стаће више брига и највећих мука.

Никија. Разумем. Ти се придружујеш небесном Провиђењу. Али ако се врлина састоји само у напору, Еукрите, и у оној напрегнутости којом Зенонови ученици тврде да се чине сличним боговима, жаба која се надима да постане тако велика као во испуњује узорно дело стоицизма.

Еукрит. Никијо, ругаш се и, као по свом обичају, одликујеш се у подсмевању. Ну, ако је во, о ком говориш, заиста неки бог, као Апис и као онај подземни во, чијег великог свештеника видим овде, и ако жаба, мудро надахнута, успе да се изједначи с њим, неће ли она бити, збиља, пунија врлине него во, и хоћеш ли се моћи уздржати да се не дивиш тако благородној животињици?

Четири момка положише на сто дивљу свињу још покривену њеним чекињама. Прасци, направљени од печеног теста, окружујући животињу као да хоће да сисају, показивали су да је била крмача.

Зенотемис, окрећући се калуђеру:

— Пријатељи, један гост је дошао својевољно да буде у друштву с нама. Чувени Пафнус, који живи у пустињи на чудесан начин, је наш неочекивани гост.

Кота. Изјасни се боље, Зенотемисе. Прво место се мора њему дати, јер је дошао и незван.

Зенотемис. Осим тога морамо, драги Луције, да га дочекамо с особитим пријатељством и да потражимо шта може да му буде најпријатније. Дакле, извесно је да је такав човек мање осетљив за пријатан мирис јела него за мирис лепих мисли. Учинићемо му задовољство, без сумње, наводећи разговор на науку коју он исповеда и која је наука распетог Христа. Што се тиче мене, пристаћу на то у толико радије, што ме ова наука занима живо множином и разноврсношћу алегорија које садржи. Ако се погађа смисао буквално, она је пуна истина́ и држим да хришћанске књиге изобилују у божанственим открићима. Ну ја не бих могао, Пафнусе, да признам исту такву вредност јеврејским књигама. Оне су биле надахнуте, не, као што је то речено, божјим духом, већ неким злим божанством. Јехова, који их каза у перо, био је један од оних духова, који проузрокују већину зала од којих страдамо, али их је он све надмашио у незнању и свирепости. Напротив, змија са златним крилима, која је ширила око дрвета познавања добра и зла своју небесно плаветну завојницу, била је створена из светлости и љубави. Због тога је настала неизбежна борба између те две слике, ове сјајне и оне мрачне. Она плану у првим данима од постања света. Бог се тек повукао у свој мир, Адам и Ева, први човек и прва жена, живели су срећни и наги у рајском врту, кад се Јехова одлучи, на њихову несрећу, да влада над њима, над њима као и над свима нараштајима, које је Ева носила већ у својој утроби. Како није имао ни шестара ни лире, и како подједнако није знао науку која заповеда и вештину која убеђује, плашио је ова два сирота детета нагрдним аветима, ћудљивим претњама и громовима. Адам и Ева, осећајући његову сен над собом, тискали су се један уз другог и њихова љубав се удвајала у страху. Змија се сажали на њих и реши се да их поучи, да би се, обавештени, ослободили од злоупотреба лажи. Предузеће је изискивало ретку обазривост, а слабост првог људског пара готово није давала наде за његов успех. Добри дух га покуша ипак. Без Јеховина знања, који је тврдио да све види, али чији вид у ствари није био врло оштар, приближи се двама створењима, очара њихове погледе величанственошћу свог љуспастог огртача и сјајем својих крила. Затим је забавио њихов ум образујући пред њима, својим телом, тачне облике, као круг, елипсу и завојницу, чије дивне

особине су биле од тада познате Грцима. Адам је размишљао, боље него Ева, о овим облицима. Али, кад је змија, почев да говори, предавала највише истине, које се не доказују, увидела је да је Адам, створен из црвене земље, био врло грубе природе да прими ове танане појмове а, на против, да их је Ева нежнија и осетљивија, примала лако. За то се разговарала с њом самом, у одсуству њеног мужа, да би прво њу упутила...

Дорион. Допусти, Зенотемисе, да те зауставим овде. Познао сам одмах у басни коју нам причаш узгредну причу о борби Паладе Атине против џинова. Јехова наличи много на Тифона, и Палада је представљена од Атињана са змијом поред себе. Ну што нам каза сад учинило је на ме да посумњам одједном у умну способност и добру намеру змије, о којој нам говориш. Кад би она заиста имала памети, да ли би је поверила женској главици, неспособној да је има у себи? Ја ћу веровати радије да је била, као Јехова, незналица и лажљивица, и да изабра Еву, што се она дала лако заводити, и што је замишљала да Адам има више интелигенције и озбиљности.

Зенотемис. Знај, Дорионе, да се до највиших и најчистијих истина долази не расуђивањем и лаким појимањем, већ осећањем. Осим тога, жене које су, обично, мање разборите, али осетљивије него људи, уздижу се лакше до сазнања божанствених ствари. У њима је дар за прорицање и није без разлога што људи представљају понекад Аполона Цитаредског и Исуса Назарећанина одевене као жене, у широким хаљинама. Змија просветитељ била је дакле мудра, ма шта да ти кажеш, Дорионе, кад је за свој рад на обавештавању претпоставила незграпном Адаму ову Еву бељу од млека и звезда. Ева је саслушала змију покорно и пустила је да је поведе до дрвета познавања, чије су се гране дизале до неба, купајући се у божјем духу као у роси. Ово дрво је било покривено лишћем које је говорило све језике будућих људи и чији удружени гласови су чинили савршен склад. Његови обилни плодови су давали посвећенима, који су се њима хранили, сазнање о металима, камењу, биљкама као и о физичким и о моралним законима; али су били од пламена, и ко се бојао страдања и смрти, није се усуђивао да их принесе својим уснама. Дакле, чувши послушно змијине поуке, Ева се уздиже над неоснованим страхом и зажели да окуси плодове који дају сазнање о Богу. Ну да Адам, кога је волела, не постане нижи од ње, она га узе за руку и поведе чудном дрвету. Ту, узабрав усијану јабуку за-

гризе је и пружи затим свом другу. По несрећи, Јехова, који се случајно шетао у врту, изненади их, и, видећи да већ знају што није требало још да знају, он се страховито naљути. Нарочито пак био је опасан, кад би га љубомора и завист обузеле. Скупљајући своје силе, произведе таку хуку да то запрепасти ова два нејака бића. Плод испаде из човекових руку, а жена, обесивши се о несрећников врат, рече му: „Хоћу да не знам и страдам са тобом". Победоносни Јехова тако одржа Адама и Еву и све њихово потомство у пренеражености и страху. Његова вештина која се сводила на прављење грубих ваздушних појава, доби превагу над знањем змије, музичара и геометра. Научио је људе неправди незнању и свирепости и учинио је да влада зло на земљи. Гонио је Каина и његове синове, јер су били вредни; истребио је Филинце, јер су састављали Орфејеве спевове и басне као Езопове. Био је неумољиви непријатељ науци и лепоти, и људски род испашта кроз дуге векове, у крви и сузама, пораз крилате змије. Срећом нађе се међу Грцима оштроумних људи, као Питагора и Платон, који пронађоше опет, силом генија, облике и идеје, којима је узалуд покушала Јеховина непријатељица да поучи прву жену. Змијин дух је био у њима; зато змију, како је то рекао Дорион, уважавају Атињани. Најзад, најскоријих дана, појавише се, у људском облику, три божанствена духа, Исус Галилејац, Базилид и Валентин, којима је било дано да изберу најсјајније плодове овог дрвета познавања добра и зла, чији корени пролазе кроз земљу и чији се врх диже до небеса. Ето шта сам имао да кажем, да бих осветио хришћане, којима се одвећ често приписују погрешке Јевреја.

Дорион. Ако сам те разумео добро, Зенотемисе, три изредна човека, Исус, Базилид и Валентин, пронашли су тајне које су остале скривене од Питагоре, Платона, од свих грчких философа па чак и од божанственог Епикура, који је међутим ослободио човека свег неоснованог страха. Обавезаћеш нас, казујући нам на који начин ова три смртника дођоше до сазнања, која су била измакла размишљању мудраца.

Зенотемис. Треба ли ти дакле поновити, Дорионе, да су знање и размишљање само први степени свести и да једино усхићење води вечним истинама?

Хермодор. Истина је, Зенотемисе, душа се храни усхићењем као попац росом. Ну рецимо још боље: једини дух је способан за потпун занос. Јер човек је трострук, састављен из ма-

теријалног тела, душе субтилније али такође материалне, и духа који се не да покварити. Кад се дух, излазећи из свог тела као из каквог усамљеног и наједанпут утишаног двора, пролазећи у лету кроз вртове своје душе, шири у Богу, он ужива сласти превремене смрти, или још боље, будућег живота, јер умрети је живети. У овом стању, које има у себи нешто од божје чистоте, дух има у исти мах и безграничну радост и неограничена знања. Улази у јединство, које је све. Савршен је.

Никија. То је дивно. Ну, право да кажем, Хермодоре, не видим велику разлику између све и ништа. Изгледа ми чак да речи недостају за прављење ове разлике. Бесконачност страшно личи на ништа: обоје су непојмљиви. По мом мишљењу, савршеност стаје врло скупо: човек је плаћа свим својим бићем и да би је имао, треба да престане постојати. То је немилост од које се није спасао ни сам Бог, од како су философи ставили себи у главу да га усавршe. По томе, ако не знамо шта је не бити, не знамо самим тим ни шта је бити. Ми не знамо ништа. Вели се да је немогуће људима сложити се. Ја бих веровао, поред све вике наших препирака, да им је на против немогуће не сложити се најзад укопани један поред другог, под гомилом противречности које су сами натрпали, као Пелион на Осу.

Кота. Волим много философију и изучавам је у својим часовима доколице. Ну разумем је добро само у Цицероновим књигама. Робови, сипајте заслађено вино!

Каликрат. Ево чудне ствари! Кад сам наште срца, мислим на време кад су песници трагичари долазили на свечане гозбе добрих тирана, и вода ми тече на уста због тога. Али чим сам окусио вино, које нам наливаш обилно, дарежљиви Луције, сањам само о грађанским борбама и јуначким бојевима. Црвеним што живим у временима без славе, позивам се на слободу и у мислима проливам своју крв с последњим Римљанима на филипинским пољима.

Кота. На измаку републике, моји преци су умрли с Брутом за слободу. Али може се сумњати, да ли то што су они звали слободом римског народа, није била у ствари способност њихова да народом управљају сами они. Не поричем да слобода није прво добро за један народ. Али у колико више живим, у толико више се убеђујем да једино јака влада може да је обезбеди грађанима. Отправљао сам четрдесет година највише државне дужности и моје дуготрајно искуство научило ме је да је народ угњетен, кад је власт слаба. Стога они који се труде, као већина беседника,

да ослабе владу, чине гнусан злочин. И ако се апсолутна владавина једнога врши понекад на убитачан начин, народно одобрење чини немогућом сваку одлуку. Пре него што је величанство римског мира заштитило свет, народи су били срећни само под паметним деспотима.

Хермодор. Што се тиче мене, Луције, мислим да не постоји добар облик владавине и да се не може наћи, јер су га оштроумни Грци, који смислише толике срећне облике, тражили и нису га могли наћи. У овом погледу, свака нада нам је ускраћена и за будућност. Познаје се по извесним знацима да је свет близу свог пада у незнање и варварство. Било нам је дано, Луције, да присуствујемо страшној агонији цивилизације. Од свих задовољстава која су нам прибављали умна способност, знање и врлина, не остаје нам више ништа сем свирепе радости да гледамо где умиремо.

Кота. Извесно је да су народна глад и смелост варвара страшне божије казне. Ну с добром флотом, добром војском и добрим финансијама...

Хермодор. Чему служи ласкати себи? Царство на издисају пружа варварима лак плен. Вароши које подигоше јелински геније и латинско стрпљење, биће ускоро опљачкане од пијаних дивљака. Неће бити више на земљи ни уметности ни философије. Ликови богова биће уништени у храмовима и душама. То ће бити помрачење духа и смрт света. Како се може веровати збиља да ће се икад Сармати одати умним радовима, да ће Германи неговати музику и философију, да ће Квади и Маркомани обожавати бесмртне богове? Не! Све се повија и пропада. Овај стари Египат, који је био колевка свету, биће његова гробница; Серапис, бог смрти, примиће последњу пошту од смртних људи и ја ћу бити последњи свештеник последњег бога.

*

У овом тренутку једно лице чудног облика подиже застор и гости видеше пред собом грбава човечуљка, чија се ћелава лубања завршавала у шиљак. Имао је на себи, по азиском укусу, плаветну тунику и носио је око ногу, као варвари, црвене простране чакшире, попрскане златним звездама. Кад га виде, Пафнуције познаде Марка Аријанца и плашећи се да не види удар грома, принесе руке над своју главу и побледе од ужаса. Што нису могли, на овој демонској гозби, ни незнабожачка хуљења

на Бога, ни страшне философске заблуде, само јеретиково присуство поплаши његово срце. Хтеде побећи, али кад му се поглед сусрете с Таидиним, осети се одмах умирен. Читао је у њеној души и разумео је да је њега већ штитила она која је била на путу да постане светица. Зграби скут хаљине која се вукла по поду и помоли се у души Спаситељу Исусу.

Пријатан жагор је дочекао долазак чувене личности, коју су звали хришћанским Платоном. Хермодор му први управи реч:

— Врло славни Марко, веселимо се сви што те видимо међу нама и може се рећи да долазиш на време. Знамо о хришћанској науци само оно што се јавно предаје о њој. Дакле, извесно је да философ такав као ти, не може мислити што мисли простак, и радознали смо да знамо твоје мишљење о главним тајнама вере коју исповедаш. Наш драги Зенотемис, који је жудан знамења, ти то знаш, питао је мало час славног Пафнуса о јеврејским књигама. Ну Пафнус му није дао одговора и не морамо бити изненађени тиме, јер је наш гост посвећен ћутању и Бог је запечатио његов језик у пустињи. Али ти, Марко, који си говорио у име више њих на хришћанским саборима па и на већима божанственог Константина, моћи ћеш, ако хоћеш, задовољити нашу радозналост, откривајући нам философске истине које су увијене у хришћанским баснама. Није ли прва од ових истина постојање оног јединог Бога, у кога, са своје стране, верујем тврдо.

Марко. Јест, поштована браћо, ја верујем у једног јединог Бога, нерођеног, јединог вечног, извора свих ствари.

Никија. Знамо, Марко, да је твој Бог створио свет. То је био, заиста, велики одлучан тренутак у његовом животу. Постојао је већ читаву вечност пре него што се могао решити на то. Ну, да будем правичан, признајем да је његов положај био међу најнезгоднијим. Требало је да остане неактиван да би остао савршен, а морао је делати, ако је хтео да докаже самом себи своје сопствено постојање. Увераваш ме да се решио на делање. Хоћу да ти верујем, ма да би то била неопростива неразумност од стране савршеног Бога. Али, реци нам, Марко, како се одлучио на стварање света.

Марко. Они који и ако нису хришћани, имају као Хермодор и Зенотемис основе знања, знају да Бог није створио свет непосредно и без посредника. Створио је једног јединог сина, чијом помоћу су постале све ствари.

Хермодор. Кажеш истину, Марко; и тај син је обожаван без разлике под именима Хермеса, Митре, Адониса, Аполона и Исуса.

Марко. Не бих био хришћанин, кад бих му дао друга имена сем Исуса, Христа и Спаситеља. Истинити је син божји. Али није вечни, јер је имао почетак; што се тиче мишљења да је постојао пре него што је створен, бесмисленост је коју треба оставити никејским мазговима и тврдоглавом магарцу, који је управљао сувише дуго александриском црквом под проклетим именом Атанасија.

На ове речи, Пафнус, блед као крпа и чела обливена знојем смртних мука, прекрсти се и истраја у свом узвишеном ћутању.

Марко настави:

— Јасно је да бесмислени никејски символ напада убиствено на величанство јединог Бога, обвезујући га да дели своја недељива својства са својим сопственим делом, посредником преко кога су биле створене све ствари. Остави се исмевања истинитог Бога хришћанског, Никија; знај да он не ради и не преде, као ни љиљани по пољима. Радник није он, већ његов јединац син, Исус, који, створивши свет, дође потом да поправи своје дело. Јер стварање није могло бити савршено и зло се ту мешало неминовно с добрим.

Никија. Шта је добро а шта зло?

Наста за један трепутак тајац, за које време Хермодор, с пруженом руком над трпезом, показа на магаре у коринтском металу, које је носило две котарице, једну с белим маслинкама, другу с црним.

— Видите ове маслинке, рече. Наш поглед је пријатно дирнут супротношћу њихових боја, и задовољни смо што су ове отворене боје а оне тамне. Ну кад би оне биле обдарене мишљењем и свешћу, беле би рекле: добро је да маслинка буде бела, рђаво је да буде црна, и род црних маслинака мрзео би род белих. Ми судимо о том боље, јер смо у толико над њима у колико су богови над нама. За човека који види само један део ствари, зло је зло; за Бога, који обухвата све, зло је добро. Без сумње ружноћа је ружна а не лепа; али кад би све било лепо, целина не би била лепа. Добро је дакле да има зла, као што је то доказао други Платон, већи од првог.

(Наставиће се)

Превео с француског
Стева Маринковић

БРАЋА КАРАМАЗОВИ

КЊИГА ДРУГА.

НЕУМЕСТАН ЗБОР

I

Дођоше у манастир.

Десио се диван, топал и ведар дан. Беше крај августа. Састанак са старцем био је уговорен одмах после позне литургије, од прилике око пола дванаест. Но наши посетиоци не дођоше на службу, него се довезоше таман кад се свет почео разилазити.

Дођоше у двојим кочијама; у првим кочијама, у финим господственим каруцама, са два скупоцена коња, дође Петар Александровић Миусов, са својим далеким рођаком, врло младим човеком, од једно двадесет година, Петром Томићем Калгановим. Тај младић се спремаше да ступи на универзитет; а Миусов, код кога је он од некуд засад у овај мах живео, сладио му је да пође са њим у иностранство, у Цирих или у Јену, да тамо ступи на универзитет и да доврши факултет. Младић се још не беше одлучио. Он беше замишљен и чисто као расејан. Лице његово беше пријатно, телесни састав јак, стас доста висок. У погледу његовом могли сте неки пут уочити чудновату непомичност: као и сви врло расејани људи, он би неки пут гледао у вас оштро и дуго, а међутим никако вас није видео. Био је ћутљив и унеколико неспретан, али се дешавало — у осталом, не друкчије, него кад је с киме насамо, — да наједаред постане страшно разговоран, нагао, смешљив, и неки пут би се смејао, бог зна чему. Но одушевљење се његово тако исто брзо и наједаред гасило, као што се брзо и наједаред рађало. Био је одевен увек лепо и чак елегантно; он је

већ имао неко независно имање, а очекивао је још далеко више. Са Аљошом је био пријатељ.

У врло старим, расклиманим, али пространим извошчичким каруцама, на два стара зеленка, који су јако заостајали за колима Миусовљевим, довезе се и Фјодор Павловић са својим сином Иваном Фјодоровићем. Димитрију је још јуче био саопштен и дан и сат, али се он закасни. Посетиоци оставише кола код ограде, у гостионици, и уђоше на манастирску капију пешке. Осим Фјодора Павловића, остала тројица, канда, никад не беху видели никаквог манастира, а Миусов можда неких тридесет година није никако ни био у цркви. Он се освртао са неком радозналошћу, при чем је нарочито показивао неку слободу и одрешитост. Но за његов посматрачки дух, осим црквених и економских зграда, иначе врло обичних, у унутрашњости манастира ништа не беше за посматрање. Пролазио је свет, који се последњи задржао у цркви, скидајући капе и крстећи се. Међу простим светом могаху се видети и лица из вишег друштва, две-три даме, један врло стар ђенерал; сви су они становали у манастирској гостионици. Просјаци се одмах скупише око наших посетилаца, али им нико ништа не удели. Само Петруша Калганов извади из новчаника грош и, ужурбано и збунивши се бог зна за што, брже га турк у руку једној жени, брзо изговоривши: „поделите на равне делове“. Нико му ништа од његових сапутника на то не примети; но опазивши то, он се још већма збуни.

Него било је чудновато: њих су управо требали чекати, па чак, можда, и са неком нарочитом пажњом: један је тек недавно поклонио манастиру хиљаду рубаља, а други је био богат властелин и тако рећи један од најобразованијих људи, од кога су сви они ту унеколико зависили због риболова у реци — услед новог правца, који је могао узети ток парнице. Па ипак им нико од званичних лица не изађе у сретање.

Миусов расејано гледаше на гробне плоче око цркве и хтеде већ да примети, да родбина тих покојника мора да је много плаћала за право, да своје самртнике сахрањује на тако „светом месту“, али оћута: проста либерална иронија претвараше се код њега већ скоро у гњев.

— До ђавола, кога човек овде да пита, у овој збрки... То би требало да знамо, јер време пролази, — проговори он наједаред као за себе.

Наједаред им приђе један старији, прилично ћелав го-

сподин., у пространом летњем капуту и са слатким очима. Подигавши шешир, облизујући се, представи се он свима уопште као Тулски властелин Максимов. Он наједаред поче водити бригу о нашим путницима.

— Старац Зосима живи у скиту, у потпуно одвојеном скиту, једно четири стотине корачаји од манастира, кроз шумицу, кроз шумицу...

— То и ја знам, да се до њега иде кроз шумицу, — одговори му Фјодор Павловић, — али не знамо добро пут, давно нисмо долазили.

— А ево на ову капију, па право шумицом... шумицом. Хајдемоте. Је л' по вољи... и ја ћу... и ја ћу... Ево овуда, овуда.

Они пројђоше кроз капију и упутише се шумом. Властелин Максимов, човек од једно шездесет година, не да је ишао, него, боље рећи, скоро је трчао поребарке, разгледајући све њих са грозничавом, скоро немогућном радозналошћу. У његовим очима беше нешто безстидно.

— Видите ли, ми том старцу идемо својим послом, — примети строго Миусов, — ми смо, тако рећи, добили аудиенцију „код тога лица", и стога, премда смо вам захвални за пут, али ћемо вас молити, да не улазите са нама...

— Ја сам био, био, — ја сам већ био... Un chevalier parfait![1] — и властелин пуче прстима у ваздуху.

— Ко вам је то chevalier? — запита га Миусов.

— Старац, величанствени старац... Част и слава манастира. Зосима. То вам је такав старац...

Но његов сметени говор прекиде један калуђерчић, који стиже путнике, — у камилавци, омањег раста, врло блед и изнурен. Фјодор Павловић и Миусов стадоше. Калуђер се необично учтиво, скоро до земље поклони и изговори:

— После ваше посете у скиту, отац игуман вас све, господо, најпокорније моли, да код њега ручате. Код њега се руча у један сат, не доцније. И вас такође, — окрену се он Максимову.

— То ћу ја неизоставно испунити! — викну Фјодор Павловић, страшно се обрадовавши позиву, — неизоставно. И знате ли, ми смо сви дали реч, да ћемо се овде пристојно понашати... А ви, Петре Александровићу, хоћете ли и ви изволети?

— Та како не бих? Па да зашто сам ја овамо долазио, ако не зато, да видим овдашње обичаје. Мени је само једно незго-

[1] Прави каваљер.

дно, а наиме то, што сам ја сада заједно са вама, Фјодоре Павловићу.

— Да, само нам још нема Димитрија Павловића.

— Та камо среће да никако и не дође. Ви ваљда мислите, мени је пријатно све ово ваше измотавање, па, на све то, још сте и ви ту, као прида? Дакле, на ручак ћемо доћи. Кажите хвала оцу игуману, — окрете се он калуђеру.

— Не, ја вас морам одвести до самога старца, — одговори монах.

— А ја одох кад је тако, к оцу игуману, ја ћу дотле право к оцу игуману, — поче гњеветати властелин Максимов.

— Отац игуман је у овај мах у послу, но како вам буде по вољи... — неодлучно изговори монах.

— Ужасно досадан старац, — примети на глас Миусов, кад Максимов потрча натраг у манастир.

— На фон-Зона је налик, — проговори наједаред Фјодор Павловић.

— Ви ништа друго и не знате... Од куд је он налик на фон-Зона? Јесте л' ви видели фон-Зона?

— Слику сам му видео. Ако и није цртама лица, онда нечим необјашњивим. Сушти други примерак фон-Зона. Ја то увек по самој физиономији познам.

— Па, скоро; ви сте у томе зналац. Него ево шта, Фјодоре Павловићу. Ви сте сами малочас изволели напоменути, како смо ми дали реч да ћемо се владати пристојно, — имајте то на уму. Кажем вам, уздржите се. А почнете ли правити од себе комендију, ја Бога ми нисам намеран да ме овде држе за равног вама... Видите ли, какав је ово човек, — обрати се он монаху, — и ја се просто бојим улазити с њиме код честитог и уредног света.

На бледим, бескрвним уснама малог монаха указа се фини, ћутљив осмејчић, не без лукавства своје врсте, но он ништа не одговори, и беше сувише јасно, да је он оћутао из осећања сопственог достојанства. Миусов се још већма намргоди.

„О, ђаво да их све носи, ништа друго него вековима израђена спољашност, а у самој ствари шарлатанство и глупост!" помисли он у себи.

— А ево и скита, ту смо! — викну Фјодор Павловић, — ограда и капија су затворене.

И он се поче крстити преко целих груди пред свецима, насликанима над капијом и са стране капије.

— „У туђ манастир се не улази са својим правилима“, — примети он. — Овде се у манастиру читавих двадесет и пет стараца спасавају, један у другог гледају и купус кусају. И ниједна вам женска кроз ова врата неће проћи, ето шта је нарочито значајно. И то је збиља тако. Само... како сам ја то онда слушао, да старац и даме прима? — обрати се он наједаред калуђерчићу.

— Из простог света је женски пол и сада овде, ено их тамо, леже код галерије, чекају. А за виша женска лица удешене су овде, опет на галерији, али изван манастирске ограде, две собице, ето баш ти прозори, и старац излази до њих унутрашњим пролазом, кад је здрав, то јест, ипак изван ограде. Ето и сад једна госпођа, Харковска спахиница, госпођа Хохлакова, чека са својом разслабљеном ћерком. Вероватно обећао је да ће доћи код њих, премда је у последње време тако ослабио, да се и међ народом једва појављује.

— Дакле је ипак пролаз до госпођа из манастира проведен. Немојте помислити, оче свети, да ја можда нешто... ја то само онако. У Светој Гори, не знам да л' сте ви то слушали, не само да се не дозвољавају женске посете, него женске и уопште нису дозвољене, нити чак икакав створ женског рода, ни кокоши, ни ћурчице, ни јунице...

— Фјодоре Павловићу, ја ћу се вратити кући и вас ћу оставити овде самог, а вас ће, кад ја одем одавде, узети за руке, па ће вас извести напоље, ја вам то проричем.

— А чиме сам ја вама на сметњи, Петре Александровићу. Погледајте, — викну он наједаред, коракнувши иза скитске ограде, погледајте, у каквој они овде ружичастој долини живе!

Збиља, премда сада ружâ није било, али је било много ретког и дивног јесењег цвећа свуда, где су га год само могли посадити. Неговала га је очигледно вешта рука. Цветне леје беху удешене у црквеним оградама и међу гробовима. Око кућице, у којој се налазаше старчева ћелија, дрвена, једнокатна, са галеријом пред улазом, беше такођер посађено много цвећа.

— А је л' било то за време пређашњег старца, Варсонофија? Тај, кажу, лепоту није волео, кидисавао је и тукао је палицом чак дамски пол, — примети Фјодор Павловић, пењући се на степенице пред тремом.

— Старац Варсонофије је збиља изгледао неки пут као јуродиви, али се причају и многе глупости и измишљотине. А палицом никад никог није тукао, — одговори калуђерчић. — А сад, господо, очекните један тренутак.

— Фјодоре Павловићу, последњи пут вам говорим, чујте. Понашајте се лепо, иначе ћу вам ја платити, — успеде да још једаред прогунђа Миусов.

— Сасвим је непојмљиво зашто сте ви у тако великом узбуђењу, — подругљиво примети Фјодор Павловић, — или се ваљда својих грехова бојите? Јер он, кажу, по очима познаје, шта је коме на срцу, кад му долази. А и како високо ви цените њихово мишљење, ви, такав Паризлија и напредан господин, просто сте ме зачудили, ето вам!

Но Миусов не стиже да одговори на ту јетку шалу, њих замолише да уђу. Он уђе мало озлојеђен...

„Но, ја сад унапред себе знам, љут сам, почећу се препирати... почећу се жестити — и себе ћу и идеју[1] понизити, — севну му кроз главу.

II

Матора будала.

Они ступише у собу скоро у исти мах кад и старац, који се појави из своје спаваће собице, чим се и они појавише. У ћелији су још пре њих старчев излазак очекивала два скитска јеромонаха, једно отац библиотекар, а друго — отац Пајсије, човек болешљив, премда не тако стар, али, како се за њега говорило, врло учен. Осим тога, чекало је, стојећи у углу (и све је време после остајало стојећи) — једно младо момче, на изглед од једно двадесет две године, у цивилном нечиновничком капуту, семинарист и будући богослов, кога су због нечег манастир и братија потпомагали. Он беше доста висока раста, свежа лица, широких јагодица, са паметним и пажљивим уским кестењавим очима. На лицу му се изражаваше потпуна учтивост, али пристојна, без приметног улагивања. Госте, што уђоше, он чак и не поздрави поклоном, јер он сам беше лице, које им није било равно, него, напротив, подчињено и зависно.

Старац Зосима уђе у пратњи једног искушеника и Аљоше. Јеромонаси се подигоше и поздравише га најдубљим поклоном, дотичући се земље прстима, затим, примивши од њега благослов, пољубише га у руку. Пошто их благослови, старац свакоме одговори таквим истим дубоким поклоном, додирујући прстима земљу, те од свакога од њих замоли и себи благослова.

[1] То јест — либералну, антиклерикалну, антицрквену, атеистичну и т. д.

Читава та церемонија прође врло озбиљно, никако не као неки свакидашњи обред, него скоро са неким осећањем. Но Миусову се учини да се све то ради, као неко намерно подстицање и задобијање. Он стојаше испред свих другова, што са њим уђоше. Требало би, — и он је чак о том премишљао синоћ, — не обзирући се ни на какве идеје, искључиво из просте пристојности, (кад је већ овде такав обичај), прићи и примити благослов од старца, ако ништа друго, оно макар благослов примити, ако већ неће руку љубити. Но видевши сада све то клањање и љубљење обојице јеромонаха, он у једном тренутку промени одлуку: он се, достојанствено и озбиљно, доста ниско поклони на светски начин и приђе к столици. Исто тако поступи и Фјодор Павловић, овога пута сасвим као мајмун подражавајући Миусову. Иван Фјодоровић се поклони врло достојанствено и учтиво, али такође држећи руке поред шавова од панталона, а студент Калганов се тако збуни, да се никако и не поклони. Старац спусти руку, која се већ беше дигла на благослов и, поклонивши им се по други пут, замоли све да седну. Крв јурну Аљоши у образе; беше га срамота. Збиваху се његове рђаве слутње.

Старац седе на мало кожно канабе од махагонског дрвета, врло старинског фасона, а госте, осим два јеромонаха, намести код противуположеног зида, сву четворицу напоредо, на четири столице од махагонског дрвета, превучене црном, јако излизаном кожом. Јеромонаси седоше са стране, један код врата, други код прозора. Богословац, Аљоша и искушеник стојаху и даље. Сва ћелија беше доста мала и некаквог туробног изгледа. Ствари и намештај беху груби, бедни и тек најпотребнији. Две саксије са цвећем на прозору, а у углу много икона — једна од њих Богородичина, огромних сразмера и сликана по свој прилици још много пре црквеног расцепа. Пред њом тињаше кандило. Поред ње друге иконе у сјајним ризама, затим око њих резани херувимчићи, порцеланска јајца, католички крст из слонове кости са Mater dolorosa[1], која је тај крст грлила, и неколико страних гравира са великих талијанских уметника прошлих векова. Поред тих лепих и скупих гравирних слика могаше се видети неколико листова најпростијих народних руских литографија светих мученика, светаца и др., који се продају за копејку по свима вашарима. Било је неколико литографских портрета руских савремених и пређашњих архијереја, али већ по другим зидовима.

[1] Ојађена мати (Христова).

Миусов у лету одмери погледом сву ту „канцеларштину" и пажљивим погледом се загледа у старца. Он је уважавао свој поглед, имао је ту слабост, која му се свакојако мора опростити, кад се узме у обзир, да је њему било већ педесет година, — доба живота, у коме паметан светски и обезбеђени човек увек почиње сам себе мало више уважавати, неки пут и нехотице.

Већ од првог тренутка му се старац не допаде. И збиља је на лицу старчевом било нешто, што се многима, и осим Мусова, не би допало. То беше осниски погурен човечић са врло слабим ногама, свега од једно шездесет и пет година, но који је услед болести изгледао далеко старији, бар на десет година. Све му лице, у осталом врло сувоњаво, беше осуто ситним борицама, нарочито их беше много около очију. А очи му беху омање, јасне, брзе и сјајне — као две сјајне тачке. Проседа му косица се беше сачувала само око ситних очију, брадица му беше мајушна и оретка, клинаста, а усне, које су се често смејале — беху танане, као две узице. Нос му не беше, да кажете, дугачак, — него оштрљат, баш као у птице.

„По свој прилици злобна и надувена душица", пролете кроз главу Миусову. Уопште, он беше врло незадовољан са собом.

Искуцавање сата поможе да се отпочне разговор. На јефтином малом зидском сату са теговима брзим ударима изби равно дванаест.

— Таман право време, — викну Фјодор Павловић, — а сина мога Димитрија још непрестано нема. Извињавам се за њега, свештени старче! (Сиромах Аљоша сав претрну од „свештеног старца"). А ја сам пак сâм свагда врло тачан, на минуту, имајући на уму, да је тачност учтивост краљева.

— Али ви бар нисте краљ, — промрмља Миусов, не уздржавши се.

— Да, то је истина, нисам краљ. И помислите само, Петре Александровићу, ја сам то и сам знао, Бога ми! И ја вам, видите л', увек тако незгодно рекнем! Ваша преподобност! — узвикну он са неким тренутним заносом: — ви видите пред собом будалу, окром шале! Као такав вам се и представљам. Стара навика, на жалост! А што неки пут брбљам како не треба, то вам је чак намерно, — у намери, да насмејем друге и да будем пријатан. Јер треба бити пријатан, јел'те? Долазим вам ја тако пре једно седам година у једну паланку, имао сам тамо којекаквих послаца, јер сам с неким тамо трговчићима ступио био у ком-

панијицу. Идем код исправника[1], јер сам имао понешто да га питам и да га позовем к нама на ручак. Излази исправник, висок, пун, плав и мргодан човек, — најопаснији у таквим приликама субјекти: од црне џигерице болују, од џигерице. Ја право к њему и, знате ли, са окретношћу светског човека кажем му: „господине исправниче, рекох, хоћете ли да будете наш, тако рећи, Направник?“ — Какав то, — вели он, — Направник? — Ја одмах видим после прве половине секунда, да ми досетка није упалила: уозбиљио се, узјогунио се. „Ја сам, — рекох, — хтео да се нашалим, зарад опште забаве, јер г. Направник је наш познати капелник, а нама сад баш и треба, зарад слоге у нашем предузећу, нешто таковјер на форму капелника...“ И разложно сам, мислим, разјаснио и упоредио, зар не? — „Извините, — вели он, — ја сам исправник, и не дозвољавам да се од мога звања праве каламбури“. Окрену се и оде. Ја за њим вичем: „да, да, ви сте исправник, а не Направник“. И помислите, наше се предузеће пореметило! И свагда вам ја тако, вечито ја тако. Ја неизоставно својом љубазношћу себи нашкодим! Једаред опет пре много година, кажем једној личности, чак од великог утицаја: „Ваша је супруга тугаљива женска“, — то јест у погледу части, у погледу, тако рећи, моралних особина, а он мени наједаред на то: „А јест л' је ви голицали?“ Ја се не уздржах, наједаред помислих, дед, рекох, да се направим љубазан: „да, рекох, голицао сам је“, но ту он мене — проголица... Само то је било давно, тако да ме већ није стид ни причати... И увек вам ја тако себи нашкодим.

— Ви то и сад чините, — прогунђа Миусов са одвратношћу.

Старац ћутећки разгледаше и једног и другог.

— Збиља? Помислите само, ја сам и то знао, Петре Александровићу, и чак знате ли: слутио сам шта чиним, тек што бејах почео говорити, па сам чак, знате ли, слутио, да ћете ми баш ви први то и приметити. У оним тренутцима, кад видим, да ми шала, ваша преподобност, не полази за руком, оба ми образа код нижих десни почну да се суше, скоро као да се нека дрхтавица појави; то ми је остало још од младости, кад сам живео из милости код племића, правио им друштво и тиме себи хлебац зарађивао. Ја сам права правцата будала, од рођења — то исто, ваша преподобност, што и јуродивац; не одричем, да се у мени можда и дух нечисти налази, у осталом омањег калибра,

[1] Полицијски чиновник.

а неки мало важнији би себи други стан изабрао, — само не ваш, Петре Александровићу, јер ни ви нисте Бог зна какав стан. Но зато ја верујем, у Бога верујем. Ја сам само у последње време почео нешто да сумњам, но зато сад седим и очекујем великих речи. Ја сам, ваша преподобност, као филозоф Дидеро. Да ли вам је познато, свјатјејши оче, како је Дидеро-филозоф дошао код митрополита Платона за време царице Екатерине. Улази, па тек наједаред: „Нема Бога“. На што ће велики светитељ подићи прст и одговорити: „Рече безумник у срцу своме нема Бога!“ А онај онако, како је дошао, тропи му пред ноге: „Верујем, виче он, и крштење примам“. Те тако га онде одмах и крстише. Кнегиња Дашкова била му кума, а Потемкин кум...

— Фјодоре Павловићу, то је већ несносно! Та ви и сами знате, да ви лажете, и да та глупа анекдота није истина, па што се измотавате? — проговори Миусов дрхтећим гласом, који се већ никако не могаше даље уздржавати.

— Целог сам живота осећао, да није истина! — узвикну Фјодор Павловић са заносом. — Ја ћу вам зато, господо, казати целу истину: Старче велики! Опростите, ја сам то последње, то јест о крштењу Дидерота, са̂м овога часа сачинио. Зато се и измотавам, Петре Александровићу, да милији будем. А у осталом, неки пут ни сам не знам зашто. А што се тиче Дидерота, ја сам то: „рече безумник“, ваљда двадесет пути баш од овдашњих спахија још у младим мојим годинама слушао, кад сам о њиховом хлебу живео; па сам и од ваше тетке, Петре Александровићу, од Мавре Томинишне, такођер међу осталим слушао. Сви су вам они и до данашњег дана уверени, да је безбожник Дидеро к митрополиту Платону долазио да се препире о Богу...

Миусов устаде, не само изгубивши стрпљење, него чак као заборавивши се. Он беше као побеснео, и осећаше, да је отуд смешан. И збиља, у ћелији се збивало нешто немогућно. У тој истој ћелији, можда већ четрдесет или педесет година, још за време пређашњих стараца, скупљали су се посетиоци, али свагда са најдубљим страхопоштовањем, не друкчије. Скоро сви што су били пуштани, улазећи у ћелију, схватали су, да им се тиме указује велика милост. Многи се бацаху на колена и не дизаху се за све време посете. Многа, чак „виша“ лица, и чак од врло учених, па не само то, него чак неки слободни мислиоци, који су долазили или из љубопитства, или из каквог другог узрока, улазећи у ћелију са свима, или добијајући састанак на само, став-

љаху себи као прву обвезу, сви до једног, најдубље поштовање и деликатност за све време састанка, тим већма, што се овде није давао новац, него је била само — с једне стране: љубав и милост, а с друге — покајање и жудња да се разреши какво било тешко душино питање, или тежак моменат у животу сопственога срца. Тако да је сад наједаред оваква будалаштина, коју је учинио Фјодор Павловић, без уважења према месту, на коме се налазио, — збунила и задивила посетиоце, или бар неке међу њима. У осталом, јеромонаси, који ни најмање не изменише своје физиономије, са озбиљном пажњом мотраху шта ли ће рећи старац, али су се, канда, спремали да и сами устану као и Миусов. Аљоша беше готов да заплаче и стојаше оборене главе. Најчудноватије му се чинило то, што је брат му, Иван Фјодоровић, у кога се он једино уздао и који је једини имао такав утицај на оца, да га је могао задржати, — сада седео сасвим непомично на својој столици, оборивши очи, и очигледно са неким чак радозналим љубопитством очекивао, чиме ће се све то свршити, баш као да је он ту био потпуно туђ човек. На Ракитина (богословца), који Аљоши такођер беше врло познат и скоро близак, Аљоша није могао ни погледати: он је знао његове мисли (премда их је знао Аљоша сâм у целом манастиру).

— Опростите ми... — поче Миусов, обраћајући се старцу, — што вам можда и ја изгледам као саучесник у тој недостојној шали. Погрешка је моја била у том, што сам поверовао, да ће чак и такав човек, као Фјодор Павловић, при посети тако уваженог лица, хтети појмити своју дужност... Ја се нисам сетио, да ћу морати молити за извину баш за то, што са њим улазим...

Петар Александровић не договори и, сасвим се збунивши, хтеде већ канда изаћи из собе.

— Немојте се узнемиравати, молим вас, — устаде наједаред са свога места на своје слабачке ноге старац и, узевши за обе руке Петра Александровића, посади га опет у наслоњачу. — Будите мирни, молим вас. Ја вас нарочито молим, да будете мој гост, — па поклонивши му се и окренувши се, седе опет на своје мало канабе.

— Велики старче, изреците: вређам ли ја вас својом живахношћу, или не? — викну наредаред Фјодор Павловић, ухвативши се обадвема рукама за наслон од фотеље и чисто спремајући се да из ње искочи, према томе, какав буде старчев одговор.

— И вас убедљиво молим да се не узнемирујете и да будете слободни, — проговори му старац задобијајућим гласом... — Будите слободни, сасвим као код куће. А што је најглавније, не стидите се толико самога себе, јер само од тога све и произлази.

— Сасвим као код куће? То јест сасвим у натуралном стању? О, то је много, сувише много, али — са тронутошћу примам! Него, знате ли шта, благословени оче, — ви мене у моје натурално стање не изазивајте, не ризикујте... до натуралног стања ја и сам не желим да дођем. То вас ја чиним пажљивим, да вас сачувам. Но, а остало је све још подвргнуто мраку неизвесности, премда би неки и те како желели да ме намолују и не знам како прикажу. То ја на вашу адресу, Петре Александровићу, говорим; а вама, пресвето биће, ево шта вама: пред вама ја усхићење изливам!

Он се мало диже и, подигавши руке горе, изговори: „Блажена утроба, која те је носила и сисе, које су те храниле, сисе нарочито“. Ви сте ме малочас примедбом својом: „Не стидите се толико самога себе, јер само од тога све и произилази“, — ви сте мене том примедбом скроз проболи и свега ме скроз унутри прочитали. Мени се свагда баш тако и чини, кад улазим међу људе, да сам ја гршљи и подлији од свију и да ме сви држе за будалу, па као велим, „дед да им збиља и одиграм будалу, не бојим се ја свих ваших мишљења, зато што сте ви сви до једног подлији од мене!“ Ето зато ја и јесам будала, од срамоте сам будала, старче велики, од срамоте. Због пусте бојажљивости и непоуздања у себе чиним чуда и покоре. Јер кад бих ја само био уверен, када где улазим, да ће ме сви одмах сматрати за врло милог и паметног човека, — Господе, како бих ја тада био добар човек!... Учитељу! — баци се он наједаред на колена, — шта да чиним, да бих добио живот вечни? — Чак и сад беше тешко решити: лу́ди л' се он то, или је збиља тако тронут?

Старац подиже на њега очи и са осмехом изговори:

— Сами ви врло добро знате шта треба чинити, памети имате доста: не одајите се пијанству и неуздржљивости у говору, не одајите се сладострашћу, а нарочито обожавању новца, и позатварајте ваше крчме, — ако не можете све, а ви макар две, три. А што је главно, што је најглавније — не лажите.

— То јест ви то за Дидерота?

— Не, није баш за Дидерота. Најглавније је, самом себи не лажите. Онај који сам себи лаже и своју рођену лаж слуша, тај долази дотле, да већ никакву истину ни у себи, нити око себе не опажа, те дакле долази до непоштовања и према себи, и према другима. А кад не уважава никога, он онда престаје и волети, а да би, тако без љубави, могао себе забавити и разонодити, он се предаје страстима и грубим насладама, и долази сасвим до скотства у пороцима својим, а све то од непрестане лажи — и људима, и самом себи. Ко самом себи лаже, тај ће се лакше него ико и наћи увређен. Јер наћи се увређен неки пут је врло пријатно, зар не? И лепо зна човек, да га нико није увредио, него да је он сам себи увреду измислио и налагао ради украса; сам је преувеличао, да би неку слику створио; закачио се за неку реч па од муве начинио медведа, — све он то и сам зна, а ипак се сам први налази увређен, осећа се увређен до пријатности, до осећања великог задовољства, а тиме у исти мах долази и до правог непријатељства према другима... Та устаните, седите, молим вас врло лепо, јер све су вам то лажни покрети...

— Блажени човече! Дајте ми ручицу да је пољубим, — подскочи Фјодор Павловић и брзо цмокну старца у мршаву му руку. — Право велите, збиља је пријатно наћи се увређен. То сте ви тако лепо казали, да ја тако што никад ни чуо нисам. Ја сам се збиља, збиља целог мог века налазио увређен до пријатности, зарад естетике сам се налазио увређен, јер не само да је пријатно, него је неки пут чак и лѐпо бити увређен; — ето шта сте ви заборавили, велики старче: лѐпо! То ћу ја у записну књижицу записати. А лагао сам, лагао — просто целог свог века, сваког дана и часа. Ваистину лаж јесам, и отац сам лажи! У осталом, канда, не отац лажи, то се ја увек буним у светим књигама, но рецимо син лажи — доста ће бити и то. Само... анђеле мој... оно за Дидерота се може по неки пут! Дидеро неће шкодити, а нека реч ће, на прилику, и да шкоди. Збиља, старче велики, већ сам био заборавио, а још сам пре три године одлучио да се овде распитам, управо да дођем овамо и нарочито да се распитам и дознам: само не дајте Петру Александровићу да ме прекида. Ево шта ћу вас питати: је л' истина, оче велики, то што се у Животима Светаца негде прича — о некаквом светом чудотворцу, кога су мучили за веру, па кад су му најзад одсекли главу, он онда устаде, подиже своју главу, и

„љубезно је љубљаше“, и дуго иђаше носећи је у рукама и „љубезно је љубљаше“. Је л’ истина то, или није, оци часни?“

— Не, није истина, — рече старац.

— Ништа на то налик у свим Животима Светаца не постоји. За ког свеца, велите, да то пише? — запита јеромонах, отац библиотекар.

— Ни сам не знам за кога. Не знам и не дознајем. Преварен сам — говорило се. Слушао сам, и знате ли ко је то причао? Петар Александровић Миусов, тај исти што се малочас ражљутио због Дидерота, — он је баш то и причао.

— Никада ја вама то нисам причао, ја с вама никако и не говорим.

— Истина, ви мени нисте причали; али ви сте то причали у друштву, где сам се и ја налазио, — то је било пре четири године. Ја сам то зато и споменуо, што сте ви том смешном причом потресли моју веру, Петре Александровићу, и од то доба се све већма и већма потресам. Да, Петре Александровићу, великог сте пāда ви били узрок! То сад већ није Дидеро!

Фјодор Павловић се патетички ражжести, премда је већ потпуно јасно било свима, да он то сад опет изиграва улогу. Но Миусова то ипак јако заболе.

— Какве будалаштине! Све су то лудорије! — мрмљаше он. — Ја сам збиља, можда, говорио некада... само не вама. Мени је самом то неко причао. Ја сам то у Паризу чуо од једног Француза, да се то бајаги код нас у цркви чита у „Животима Светаца...“ То је један врло учен човек, који је нарочито изучавао статистику Русије... дуго је живео у Русији. Ја сāм Животе Светаца нисам читао... а нећу их ни читати... У осталом, зар се мало шта не говори при ручку?... Ми смо тада били при ручку...

— Да, ви сте тада ручали, а ја веру изгубио! — подбадаше га Фјодор Павловић.

— Шта се мене тиче ваша вера! — викну већ Миусов, али се наједаред задржа, проговоривши с презрењем: — ви буквално све упрљате и загадите, чега се год дотакнете.

Старац се наједаред диже са свог места:

— Опростите, господо, што вас за сад остављам само на неколико тренутака, — проговори он, обраћајући се свима гостима, — али ме чекају неки, што су још пре вас дошли. А ви ипак не лажите, — додаде он, окренувши се Фјодору Павловићу са веселим лицем.

Он пође из ћелије. Аљоша и искушеник полетеше, да га одведу низа степенице. Аљоша једва дисаше од узбуђења, али му је и мило било, што старац није увређен и што је весео. Старац се упути ка галерији, да благослови оне, што га очекиваху. Но Фјодор Павловић га ипак задржа на вратима ћелије:

— Преблажени човече! — викну он са осећањем, — дозволите ми, да још једаред вашу ручицу изљубим. Не, с вама се још може говорити, с вама се још може живети. Ви мислите да ја увек тако лажем и будале изигравам? Знајте дакле, да сам се ја то све ово време нарочито тако представљао, само да вас искушам. Ја сам то све време пипао, може л' се с вама живети? То јест: има ли моја смиреност места поред ваше гордости! А сада ћутим, за све време ћу да ућутим. Сешћу у наслоњачу и заћутаћу. Сад је на вас, Петре Александровићу, ред да говорите, ви сте сад остали најглавнија личност... на десет минута.

III

Верујуће сељанке.

Доле код дрвене галеријице, дограђене уз спољашњи зид ограде, беху овога пута скупљене све саме жене, око двадесет сељанака. Известише их, да ће старац најпосле изаћи, и оне се скупише, очекујући га. Изиђоше на галеријицу и спахинице Хохлакове, које такођер очекиваху старца, но у одељењу, одвојеном за племићске посетитељке. Њих беше две: мати и кћи. Госпођа Хохлакова — мати, дама богата и увек са укусом обучена, беше још доста млада и врло пријатног лика особа, мало бледа, са врло живахним и скоро сасвим црним очима. Њој не беше више од тридесет и три године, а била је већ пет година удовица. Њена четрнаестогодишња кћи патила је од узетости у ногама. Јадно девојче не могаше да иде већ пола године, и возили су је у дугој удобној столици на точковима. То беше дивно лице, мало мршаво од болести, али весело. Нешто ђаволасто се сијаше у њеним тамним великим очима са дугим трепавицама. Мати јој се још од летос спремаше да је води у иностранство, али се летос закаснише због уређења имања. Оне су већ недељу дана живеле у нашој вароши, више због својих послова, него због богомоље, али су већ једаред, пре три дана, биле код старца. Сад су наједаред опет дошле, премда су знале, да старац већ скоро никако не може никога да прима и, упорно су молиле још једаред за

срећу, да виде великога исцелитеља"[1]. Очекујући старчев излазак, мати сеђаше на столици, поред кћериних колица, а два корака од ње стајаше стари монах, не из овог манастира, него дошљак из једне удаљене северне, мало познате обитељи. Он је такођер желео да добије благослов од старца. Но указавши се на галерији, старац пође најпре право к народу. Свет поче да се гура према трему са три степена, који је спајао ниску галеријицу са пољем. Старац стаде на горњем степену, натаче епитрахиљ[2] и поче благосиљати жене, које се гураху према њему. Доведоше до њега једну болесницу кликушу за обе руке. Ова, тек што опази старца, наједаред поче грцати, поцикујући некако ружно, и сва се затресе као у фрасу. Метнувши јој на главу епитрахиљ, старац прочита над њом кратку молитву, а она се одмах утиша и смири.

Не знам како данас, али ја сам у мом детињству често имао прилике да у селима и у манастирима видим и слушам те кликуше. Њих су доводили у цркву на службу, оне су цикале или лајале као пси да се све орила црква, но када су износили дарове[3], те би их привели даровима, одмах би „бес" престајао и болеснице би се свагда за неко време умиривале. Мене је као дете то врло изненађивало и чудило. Но тада сам ја на моја питања чуо од неких властела, а нарочито од мојих варошких учитеља, да је све то претворство, само да се извуку од рада, и да се то увек може искоренити одговарајућом строгошћу, при чему би се, ради потврде, причале разне приче. Но после сам са чуђењем дознао од стручњака-лекара, да ту нема никаквог претворства, да је то једна страшна женска болест, и, канда, нарочито код нас у Русији, која сведочи о тешком удесу нашег сеоског женскиња, болест, која потиче од прекомерно тешких, изнуравајућих радова сувише брзо после тешког, неправилног порођаја, без икакве медицинске помоћи; осим тога од непреставне туге, од туче и другог, што понеке женске природе ипак не могу да поднесу, ма да већина њихових другарица то подноси. А чудновато и тренутно излечење бесне и помамне жене, — излечење, чим је приведу даровима (причешћу), које су ми објашњавали и представљали као неко претварање и неко чаробништво, које приређују тешко те не баш сами „клерикалци", збивало се

[1] Излечитеља, лекара.

[2] Део свештеничке одеће.

[3] Хлеб и вино за причешће у цркви.

вероватно најприроднијим начином, — и жене, које су је приводиле даровима, а што је најглавније и сама болесница, потпуно су веровале, као у утврђену истину, да нечисти дух, који је завладао болесницом, никад не може да издржи, кад болесницу доведу до дарова и сагну је пред њима. И стога се увек неизоставно збивао (па се јамачно и данас збива) у живчано — па, наравно и душевно болесној жени какав потрес целог организма у тренутку њеног клањања пред даровима, — потрес, изазван очекивањем неизоставног чуда излечења и најпотпунијом вером да ће се излечење догодити. И оно се збиља и догађало, макар само за један тренутак. Исто се тако и сад догодило тек што је старац покрио болесницу епитрахиљем.

Многе од жена, које се гураху да дођу до њега, беху огрезле у сузама милине и усхићења, које беше изазвато ефектом тога тренутка; друге се отимаху да изљубе макар крајичак његове хаљине, друге су нешто говориле. Он благосиљаше све, а с некима се разговараше. Болесницу кликушу је већ знао, њу беху довели из близа, из једног села свега шест врста даљине, а и пре су је доводили њему.

— А ево једне из далека! — указа он на једну још доста младу жену, но врло слабу и изнурену, не препланулу, него сву поцрнелу у лицу. У њеном погледу беше нешто чисто зането, као да беше ван себе.

— Из далека, оче, из далека — триста врста одавлен. Из далека, оче, из далека, — проговори жена отегнуто, некако равномерно помахујући главом то тамо, то амо, и поднимљујући образ шаком. Она говораше као да запева.

У народу има нека ћутљива и многотрпљива туга; она улази у срце и ћути. Но има и једна друкчија туга — мучна и тешка: она наједаред груне са сузама и тог тренутка прелази у запевку. То је нарочито код жена. Но она није лакша од ћутљиве туге. Запевке ту утољавају само тиме, што још већма вређају и раздиру срце. Таква туга ни утехе не тражи, већ се храни осећањем своје неутољивости. Запевке су те само потреба да се рана непрекидно вређа.

— Ви ћете канда бити мештанка?[1] — настављаше старац, загледајући се у њу са љубопитством.

[1] Мештани (варошани) — сталеж виши од сељака а нижи од племићског привилегованог сталежа. Живе у варошима, баве се већином занатима, ситнијом трговином. Прев.

— Мештани смо, оче, мештани — сељаци смо, али варошки, у вароши боравимо. Тебе сам дошла да видим, оче. Слушали смо о теби баћушка, слушали. Синчића сам маленог саранила, пошла сам да молим Бога. У три сам манастира била, па ми рекоше: „Сврати, Настасјушка, и овамо, то јест код вас, соколе, код вас“. Дошла сам, јуче сам службу одстојала, а данас ето код вас.

— А рад чега тугујеш?

— Синчића жалим, баћушка, од три је годинице био, — још три месеца па три годинице. За синчићем се мучим, оче, за синчићем. Последњи ми синчић остао, четворо смо имали ја и Никитушка, ал нам се не држе деца, не држе, роде мој, не држе. Троје сам старијих саранила, нисам их тако много ни жалила, а овог последњег сараних и никако да га заборавим. Ето, баш као да ту преда мном стоји, не одмиче се. Душу ми изсушио. Погледам на његову преобуку, на кошуљицу или чизмице, па ме стане запевка. Разместим што је после њега остало, сваку ствар његову, гледам и запевам. Кажем Никитушки, истом мом човеку: отпусти ме, реко', господару, да пођем на богомоље. Он је кочијаш, нисмо сироти, оче, нисмо сироти, на своје име радимо, све своје држимо, и коње, и кочије. Али нашта нам је сад сав мал? Поче да пијанчи, без мене Никита мој, истина је што ти говорим, а и пре: тек што се ја некуд окренем, а он одмах клоне — почне пити. А сад о њему и не мислим. Ево већ три месеца, како сам отишла од куће. Заборавила сам га, на све сам заборавила, и нећу да се сећам; а и шта ћу с њим да радим? Свршила сам са њим, свршила, са свим на свету сам свршила. И ја сад не могу очима да видим своју кућу и своје имање, и не могу ништа на свету да гледам!

— Ево шта, сна'о, — проговори старац, — једаред је један староздревни велики старац угледао у храму такву исту као ти уплакану матер, и исто тако за јединцем сином, кога јој је такође примио Господ. „А зар ти не знаш, — рече јој тај светац, колико су смели такви младенци пред престолом Божјим? Чак и нема никог смелијег и слободнијег од њих у Царству Небеском: Ти си нам, Господе, даровао живот, кажу они Богу, и тек што га угледасмо, а Ти нам га узе натраг. И тако слободно ишту и моле, да им Господ одмах даје анђелски чин. Па стога се, — збораше тај светитељ, — и ти радуј, жено, а не плачи, и твој младенац сада код Господа у сабору анђела Његових пребива“. — Ето шта је казао светитељ плачућој жени у стара времена. А

он је био велики светитељ и неистину јој зборити није могао. Те знај, дакле, и ти, снао, да и твој младенац јамачно сада стоји пред Престолом Господњим, и радује се и весели се, и за тебе Бога моли. Па стога и ти — плачи, али се радуј.

Жена га слушаше поднимивши руком образ и оборивши поглед. Она дубоко уздахну.

— Тиме ме је и мој Никитушка тешио, исте те твоје речи ми је говорио: „Што, вели, плачеш, неразумнице: синчић наш сада сигурно код Господа Бога заједно са анђелима песме пева. Он мени то говори, а овамо и сам плаче, видим ја, плаче као и ја. Знам ја, — рекох, — Никитушка, а где ће и да буде, ако не код Господа Бога, — само овде, са нама, Никитушка, ту га ето нема, као што је пре седео. И да ми је да га макар само једаредице погледам, само једаредице да га опет погледам, и не бих му пришла, не бих ништа проговорила, у крајичку бих се притајила, само да га један једини тренутак видим, да га чујем, како се игра на дворишту, како дође тек па викне својим гласом: „Где си, нано?“ Само да ми је да чујем, како ће једаред по соби својим ножицама прећи, како ножицама својима туп-туп, па тако често, често, сећам се кад тако трчи к мени, виче и смеје се, — само да му чујем ножице његове, да их чујем и познам! Али нема га, баћушка, нема и никад га чути нећу! Ево његов појашчић, а њега видиш нема, и никад га ја већ нећу видети, ни чути!...

Она извади испод пазуха мали срмом извезен појашчић свога синчића, и тек што га погледа, она се сва затресе од горког и тешког плача, покривши прстима своје очи, из којих наједаред грунуше сузе као киша.

— А то, — проговори старац, — то је оно: древна „Рахила плаче за децом својом и не може да се утеши, јер их нема“, и такав је вама матерама удес на земљи одређен. И немој се ни ти тешити нити треба да се тешиш, — не теши се, него плачи, само сваки пут, кад плачеш, непрестано се сећај да је твој синчић један између анђела Божијих; он оданде на тебе гледа и види те, и твојим се сузама радује, и на њих Господу Богу указује. И дуго ће ти још тај матерински плач трајати, али ће ти се под крај обратити у тиху радост, и биће горке сузе твоје само сузе тихе милине и срдачног очишћења, које од грехова спасава. А малишу ћу твога споменути за упокој душе — како му беше име?

— Алексије, баћушка.

— Мило име. Је л’ то на Алексија Човека Божија?

— Божија, баћушка, Божија, Алексија Човека Божија!

— Какав диван светац! Споменућу, снао, споменућу, и тугу ћу твоју при молитви споменути, и супруга ћу твога споменути — да му Бог да здравља. Само је грех да га остављаш. Иди код мужа и чувај га. Опазиће оданде твој синчић да си оставила његовог оца, па ће се заплакати због вас: зашто нарушаваш његово блаженство? Та он је жив, он живи, јер душа живи вековечито, он није код вас у кући, али је он невидљиво уз вас. Па како ће он доћи у кућу, кад ти велиш, да си омрзла своју кућу? Коме ли ће он доћи, кад вас двоје, оца и матер, не нађе заједно? Ти га ето сад сањаш и мучиш се, а тада ће ти он кротке снове послати. Иди к мужу сна'о, још данас иди.

— Поћи ћу, рођени, по твојој ћу речи поћи. Срце си ми моје испитао и излечио. Никитушка мој, Никитушка, чекаш ме, голубе, чекаш! — поче сељанка запевати, но старац се већ окрену једној старој старици, обученој не хаџијски, него варошки. По очима јој се видело, да има некакву ствар и да је дошла да нешто саопшти. Рече да је подофицирска удовица, не из далека: из наше вароши. Има синчића Васињку, служи негде у комесаријату, али је отишао у Сибир, у Иркуцк. Двапут је оданде писао, а сад ето већ година дана како не пише. Распитивала се за њега, али сад управо и сама не зна ни где да пита.

— Него ми ономад рече Степанида Иљинишна Бедрјагина, трговкиња, богата: узми, вели, Прохоровна, па запиши, вели, у цркви свог сина за спомен, однеси у цркву, и помени га за упокој. Његовој ће, вели, души доћи тешко, па ће ти написати писмо. И то је, каже Степанида Иљинишна, цела истина, већ много пута осведочена. Само ја сумњам... Сунце наше, је л' то истина, или није, и хоће л' добро бити тако?

— Ни мислити немој о томе. Срамота је и да питаш такво што. А и како би то било могућно, да живу душу, па још рођена мати, помиње за упокој душе. То је велики грех, сличан нечистим пословима, и само ти се због твог незнања прашта. Него боље је да се помолиш Царици Небеској, брзој заступници и помоћници нашој, за његово здравље, а и теби да опрости за неправилно размишљање твоје. И ево, шта ћу ти још казати, Прохоровна: или ће ти се он сам скоро натраг вратити, или ће ти зацамачно писмо послати. Да знаш дакле. Иди, и одјако спокојна буди. Жив ти је син, кажем ти.

— О мили наш, Бог нека ти плати, добротворе наш, молитељу за све нас и за грехе наше...

А, старац већ опази у гомили два зажарена, к њему устремљена, погледа једне изнурене, на изглед јектичаве, премда још младе сељанке. Она гледаше ћутећки, очи јој мољаху о нечем, но она као да се бојаше приближити се.

— Шта би ти, роде?

— Разреши душу моју, рођени, — тихо и не журећи се проговори она, клече и поклони му се до ногу.

— Сагрешила сам, оче рођени, греха се мога бојим.

Старац седе на нижи степен, жена му се приближи, не дижући се с колена.

— Трећа је година, како сам удова, — поче она полушапатом, чисто дрхтећи. — Тешко ми је било код мужа, стар је био, страшно ме је избио. Лежао је болестан; гледам га тако једаред па мислим: а ако оздрави, па опет устане, шта ћу ја онда? И дође ми тада мисао...

— Чекај, — рече старац и приближи своје уво сасвим к њеним уснама. Жена продужи тихим шапатом, тако да се скоро ништа није могло ухватити. Она брзо доврши.

— Трећа година?

— Трећа година. С почетка нисам мислила о томе, а сад сам почела побољевати, наишао терет на мене.

— Из далека си?

— Пет стотина врста одавде.

— Јеси л' говорила на исповести?

— Говорила сам, до два пут сам говорила.

— Јесу л' те пустили на причест?

— Пустили су ме. Бојим се; бојим се самртног часа.

— Ничега се не бој, и никада се не бој, и не тугуј. Само нек покајања код тебе не понестане — и све ће ти Бог опростити. А и нема таквога греха, нити га може бити на овој земљи, кога не би Бог опростио искреном покајнику. Нити је човек кадар учинити тако велики грех, да превазиђе велику Божију љубав. Зар може бити тако велики грех, који би превисио бесконачну Божију љубав? О покајању се само, о непрестаном брини, а бојазан одагнај сасвим. Веруј да те Бог воли тако, како ти и не помишљаш, па макар и са грехом твојим и у греху — ипак те воли. А због једног покајника већма се тамо на небу радују, него због десет праведника, — речено је давно. Иди, дакле, и не бој се. На људе се не љути, на увреде се не срди. Покојнику опрости у срцу све, чиме те је увредио, помири се са њим у истину. Ако

се кајеш, онда и волиш. А ако будеш волела, онда си већ Божија.... Љубављу се све искупљује, све се спасава. Та кад сам се ја, такав исти грешник као и ти, обрадовао твом кајању и пожалио те, колико ли ће се већма обрадовати Бог. Љубав је тако неоцењиво благо, да њоме сав свет купити можеш, и не само своје, него још и туђе грехе можеш искупити. Иди и не бој се.

Он је прекрсти три пут, скиде са свога врата иконицу и метну је на њу. Она му се ћутећки поклони до земље. Он устаде и весело погледа на једну здраву жену са одојчетом на рукама.

— Из Вишегорја, мили.

— Ипак шест врста одавде, с детенцетом си се мучила. Шта хоћеш?

— Дошла сам тебе да видим. Ја сам долазила до тебе, зар си заборавио? Слабо ти је памћење, кад си ме већ заборавио. Код нас тамо рекоше, да си оболео. Дед, рекох, идем баш да га видим сама: и ево видим те. Ко каже да си болестан? Још ћеш двадесет година проживети, веруј ми, Бог ти помогао! Зар се мало њих за тебе Богу моле, па зар ти да болујеш?

— Хвала ти, мила, на свему.

— Него, кад сам већ ту, имала бих малу молбу: ево ти шездесет копејака, подај их, мили мој, таквој, која је од мене сиромашнија. Пођох овамо, па мислим: а боље да дам преко њега, он ће боље знати, којој ће дати.

— Хвала, мила моја, хвала, добра жено. Волим те. Сигурно ћу учинити. Је л' ти то девојчица на рукама?

— Девојчица, светлости наша, Лизавета.

— Нека вас Бог обадве благослови, и тебе, и младенца Лизавету. Развеселила си ми моје срце, снахо. Збогом, миле моје, збогом, драге, љубезне.

Он их све благослови и дубоко се свима поклони.

IV

Маловерна дама.

Дама спахиница, што беше дошла, гледајући на сав призор разговора са простим светом и на благосиљање, пролеваше тихе сузе и брисаше их рупцем. То беше врло осетљива светска дама и са наклоностима, у многоме збиља добрима. Кад старац приђе, напослетку, и к њој, она га предусрете усхићено:

— Ја сам толико, толико добила, гледајући на ту милу и

нежну сцену... — не договори она од узбуђења. — О, ја разумем, да вас воли прост народ, ја и сама волим народ, ја желим да га волим, а и како да човек не воли народ, наш дивни, у свом величанству простодушни руски народ!

— Како здравље ваше кћери? Ви сте опет зажелели да са њом говорите?

— О, ја сам јако молила, ја сам преклињала, ја сам готова била да клекнем и да клечим макар три дана пред вашим прозорима, док ме не бисте пустили унутра. Ми смо дошле код вас, велики излечитељу, да вам искажемо своју усхићену благодарност. Та ви сте моју Лизу излечили, излечили сте је сасвим, а чиме? — тиме, што сте се у четвртак помолили Богу над њом, што сте метнули на њу ваше руке. Ми смо се журиле да изљубимо те руке, да излијемо наша осећања и наше страхопоштовање!

— Како то излечио? Па она још непрестано у наслоњачи лежи?

— Али ноћне су грознице сасвим исчезле, ево већ два дана, од самог четвртка, — нервозно се пожури дама. — И не само то: ноге су јој ојачале. Јутрос је устала здрава, спавала је сву ноћ, погледајте како је румена, како јој се сијају очице. Пре је непрестано плакала, а сад се смеје, весела је, радосна. Данас је неизоставно захтевала, да је дигнемо на ноге, да стоји, па је читав минут престојала сама, без икакве потпоре. Она се клади са мном, да ће кроз две недеље кадрил играти. Ја сам звала овдашњег доктора Херценштубе; он слеже раменима и вели: чудим се, не знам шта да мислим. И ви хоћете да вам не досађујемо, да не летимо овамо, да вам се не захваљујемо? Lise, та захвали се, захвали се!

Умиљато, насмејано лице Лизино наједаред као да се уозбиљи, она се диже у наслоњачи, колико је могла, па, гледајући у старца, скрсти пред њим своје ручице, али не издржа и наједаред се засмеја...

— То се ја њему, њему! — указа она на Аљошу, детињасто се љутећи на себе, што није издржала и што се засмејала. Ко би погледао на Аљошу, који стајаше на један корак иза старца, тај би приметио на његовом лицу црвен, која у тренутку прели његове образе. Очи му севнуше и погледаше у земљу.

— Она има за вас, Алексије Фјодоровићу, једну поруку... Како сте ми, — настављаше мајка, обраћајући се наједаред

Аљоши и пружајући му своју руку, дивно обучену у рукавице. — Старац се осврну и наједаред пажљиво погледа у Аљошу. Овај се приближи к Лизи и некако чудновато и невешто се смешећи, пружи и њој руку. Lise се уозбиљи.

— Катарина Ивановна вам шиље преко мене ево ово, — даде му она једно писамце. — Она вас нарочито моли, да свратите код ње, али што пре, што пре, и да је не варате, него да неизоставно дођете.

— Она мене моли да дођем? К њој... мене... А што? — са дубоким чуђењем промрмља Аљоша. Лице његово дође наједаред сасвим забринуто.

— О, то је све због Димитрија Фјодоровића и... и свих тих последњих догађаја, — летимице објасни мама. — Катарина Ивановна се сад зауставила на једној одлуци... но ради тога јој је потребно да се с вама види... зашто? Наравно, ја не знам, но она је молила да што пре дођете. И ви ћете то учинити, јамачно ћете учинити, ту чак хришћанско осећање налаже.

— Ја сам је видео свега само једанпут, — настављаше Алексије још непрестано онако исто збуњен.

— О, то је тако високо, тако непостижно биће!... Већ само због својих патњи... Замислите само, шта је она издржала, шта она сад подноси, и замислите шта је још чека... све је то страшно, страшно!

— Добро, доћи ћу, — одлучи Аљоша, прелетевши погледом кратко и загонетно писамце, у ком не беше никаквог објашњења, осим убедљиве молбе да дође.

— Ах, како ће то бити мило и великолепно од вас, — викну Lise, одушевивши се наједаред сва. — А ја кажем мами: он нипошто неће доћи, он се у манастиру спасава. Ах, какав сте ви диван! Та ја сам увек мислила да сте ви диван, ето шта ми је пријатно да вам сад кажем!

— Lise! — убедљиво проговори мама, али се оног тренутка и сама насмеја.

— Ви сте и нас заборавили, Алексије Фјодоровићу, баш никако нећете да долазите код нас: а међутим Lise ми је двапут говорила, да је њој само са вама добро. Аљоша диже оборене очи, опет наједаред поцрвене и опет се наједаред насмеја, не знајући ни сам чему.

У осталом, старац већ није мотрио на њега. Он ступи у разговор са дошљаком монахом, који је, као што смо већ гово-

рили, очекивао поред Лизине наслоњаче старчев излазак. Он беше, очевидно, од најпростијих монаха, то јест од простог реда, са крађушним, чврстим и непомерним погледом на свет, али испуњен вером и на свој начин упоран. Он се представи да је од некуд са далеког севера, из Обдорска, од светог Силвестра, из једног сиромашног манастира са свега девет монаха. Старац га благослови и позва га да сврати код њега у ћелију, кад му буде по вољи.

— Како се усуђујете ви чинити такве ствари? — запита наједаред монах старца, убедљиво и свечано указујући на Lise. Он имађаше на уму њено „исцељење“.

— О томе је, наравно, још рано говорити. Одлакшање још није потпуно излечење, а могло је наступити и из других узрока. Но ако је шта и било, онда ничијом другом силом, осим Божјим изволењем. Све је од Бога. Посетите ме, оче, — додаде он монаху, — јер ја не могу сваки пут; болестан сам и знам да су дани моји изборојани.

— О, не, не, Бог нам вас неће одузети, ви ћете проживети још дуго, дуго, — викну мама. — А и од чега ви болујете? Ви изгледате тако здрав, весео, срећан.

— Мени је данас необично лакше, но ја већ знам, да је то само за тренутак. Ја своју болест сада тачно знам. А што вам ја изгледам тако весео, ви ме никад и ничим нисте могли толико обрадовати, него учинивши ми такву примедбу. Јер за срећу су људи створени, и ко је потпуно срећан, тај је збиља удостојен да каже себи: „Ја сам испунио завет Божији на овој земљи“. Сви праведници, сви свети, сви свети мученици били су сви срећни.

— О, како ви говорите, какве смеле и узвишене речи, — викну мама. — Ви рекнете па као да скроз прободете. А међутим срећа, срећа — где је она? Ко може рећи за себе да је срећан? О, кад сте већ били тако добри па сте нас пустили, да вас данас још једаред видимо, онда саслушајте све, што вам прошли пут нисам изговорила до краја, нисам смела казати све, од чега ја тако патим, и то тако одавна, одавна! Ја патим, опростите ми, ја патим... И она у некаквом ватреном немирном осећању склопи пред њим руке.

— Од чега управо?

— Ја патим од... неверовања...

— Од неверовања у Бога?

— О, не, не, ја не смем ни помислити о том, али будући живот — то је таква загонетка! И нико, баш нико на њу не одговара! Чујте, ви сте излечитељ, ви сте познавалац душе човечанске; ја, наравно, не смем рачунати ни захтевати да ми потпуно верујете, али вас уверавам највећом својом речју, да ја сад не говорим из лакомислености, да ме та помисао о будућем животу после гроба тако узнемирује, она ме мучи и страши... И ја не знам, коме да се обратим, нисам смела целог живота... И ево сад се усуђујем обратити се вама... О, Боже, за какву ћете ви сад мене држати!

Она пљесну рукама.

— Немојте се узнемиравати због мога мишљења, — одговори старац. — Ја потпуно верујем у искреност вашег душевног терета.

— О, како сам вам захвална! Видите: ја затварам очи и мислим: кад сви верују, откуда је то — од куд та вера? А овамо дођу неки па тврде, како је све то дошло с почетка од страха пред страхотним појавама природе, и да свега тога нема. Но шта ћемо, мислим се ја, ја сам, на пример, целог века веровала — а кад умрем, а оно ничега нема, и само ће „израсти коров на гробу“, као што сам прочитала код једног писца. То је страшно! Чиме, чиме да повратим веру? У осталом, ја сам веровала само кад сам била мало дете, механички, ни о чем не мислећи... Чиме, чиме то да се докаже, ја сам сад дошла да паднем пред ваше ноге и да вас молим за то. Јер ако ја пропустим и овај сад случај — мени целог мог века већ нико не одговори. Чиме да се докаже, чиме да се уверим? О, тешко мени! Ја стојим и око себе видим, да је свима свеједно, скоро свима, нико се о томе сада не брине, а ја сама то сносити не могу. То је убиствено, убиствено!

— Дабогме да је убиствено. Но доказати се ту не може ништа, а убедити се — могућно је.

— Како? Чиме?

— Опитом стварне, делатне љубави. Постарајте се да волете ваше ближње стварно (делатно, поступцима) и неуморно. Према томе како будете напредовали и све јаче успевали у љубави, ви ћете се убеђивати и о постојању Бога и о бесмртности душе ваше. А ако дођете до потпуног самопрегоревања у љубави према људима, тада ћете несумњиво поверовати, и никаква сумња чак неће моћи ни заћи у вашу душу. То је све испитано, то је тачно.

— Стварне, делатне љубави? Ето опет питања, и то таквог питања, таквог питања! Видите: ја тако волим човечанство, да, верујете ли, неки пут маштам и сањам да оставим све, што имам, да оставим Lise, па да одем у милосрдне сестре. Ја затварам очи, мислим и сањам, и у тим тренутцима ја осећам у себи несавладљиву силу. Никакве ране, никакве загнојене живе ране не би ме могле уплашити. Ја бих превијала и испирала својим рођеним рукама, ја бих била болничарка код тих страдалника, ја сам готова да целивам те ране...

— И то је већ много и добро, што ваш ум машта о томе, а не о чему другом. Мало, мало, па ћете тек и нехотице збиља учинити какво било добро дело.

— Но да ли бих ја дуго могла издржати у таквом животу? — ватрено и као у заносу настављаше дама. — То је најглавније питање! То је најтеже, најмучније од свих мојих питања. Ја затварам очи и питам сама себе: да ли би ти дуго издржала на том путу? И ако ти болесник, чије ти ране испираш не одговори одмах са благодарношћу, него те, напротив, још стане мучити својим каприсима, не ценећи и не опажајући твоју човекољубиву службу; ако почне викати на тебе, грубо захтевати, чак и жалити се некој власти (што се често дешава код тешких болесника) — шта онда? Хоће л' се наставити твоја љубав или неће? И гле — замислите, ја сам са ужасом и дрхтањем већ решила: ако има ма шта, што би могло расхладити моју делатну љубав према човечанству одмах онога часа, онда је то једино незахвалност. Једном речи, ја сам радница за плату, ја тражим одмах плату, то јест похвалу себи и да ми се плати љубављу за љубав. Иначе ја никога нисам кадра волети!

Она беше у наступу најискренијега осуђивања, „шибања" сама себе и, довршивши, са изазивајућом одлучношћу погледа у старца.

— То је од речи до речи као што ми је причао, уосталом одавно већ, један лекар, — примети старац. — То беше човек већ у годинама и несумњиво паметан. Он је говорио тако исто отворено, искрено, као и ви, али жалећи се, тужно се жалећи; ја, вели, волим човечанство, али се чудим самоме себи: што већма волим човечанство уопште, тим мање волим поједине људе, то јест, сваког за себе, као засебна оделита лица. У својим маштама ја сам не ретко, — вели он, — долазио до страсних помисли да служим човечанству и ја бих можда, збиља, пошао на крст за

људе, кад би се то како било наједаред захтевало, — а међу тим, ја ни два дана нисам кадар провести ни с ким у једној соби, — ја то знам из искуства. Тек што се он нађе близу код мене, а већ његова личност дави моје самољубље и стешњава моју слободу. За један дан ја сам кадар чак најбољег човека омрзнути: једног за то, што дуго за ручком једе, другог зато, што има кијавицу и дуго се усекњује. Ја, вели, постајем непријатељ људи, чим ме они ма најмање додирну. Зато се свагда тако дешавало, да што сам више мрзио људе појединце, тим је ватренија постајала моја љубав према човечанству уопште. — Но шта да радим? Шта да радим у таквом случају? Треба ли ту пасти у очајање?

— Не, јер и то је доста, што вас то боли, што вам је тешко због тога. Учините, што можете, и признаће вам се. Та ви сте већ много урадили, што сте могли тако дубоко и искрено саму себе упознати! Ако сте и ви са мном сада говорили толико искрено само за то, да као сада од мене само похвалу добијете за своју искреност, онда, наравно, ни до чега нећете доћи у великим делима делатне љубави; тако ће вам све и остати само у маштама, и сав ће вам живот пролетети као привиђење. Тада ћете, наравно, и на будући живот заборавити, и сами по себи ћете се како било умирити.

— Ви сте ме смрвили! Ја сам тек сад, ево у овом тренутку, кад сте ви говорили, схватила, да сам ја збиља очекивала само вашу похвалу за моју искреност, кад сам вам причала о томе, да не бих могла издржати незахвалност. Ви сте ми објаснили ко сам ја, ви сте ме ухватили и објаснили сте ме самој себи!

— Говорите ли ви збиља? Но, после таквог вашег признања, ја верујем, да сте ви искрени и добри по срцу. Ако не постигнете срећу, ви увек памтите, да сте на добром путу и потрудите се, да с њега не скренете. А што је најглавније, избегавајте лаж, сваку лаж, а нарочито лаж самој себи. Мотрите на своју лаж и загледајте се у њу свакога часа, сваког тренутка. А избегавајте и гадљивост — и према другима, и према себи: оно што вам се у вама чини гадно, чисти се већ самим тим, што сте ви то опазили у себи. И страх избегавајте, премда је страх само последица разноврсних лажи. Не плашите се никада своје сопствене малодушности у достизавању љубави, чак се немојте много бојати ни од својих рђавих поступака при том. Жалим, што вам не могу казати ништа утешније, јер делатна љубав кад се упореди са сањалачком љубављу — ствар је сурова и стра-

хотна. Љубав сањалачка чезне за брзим подвигом, који се брзо задовољи и чезне за тим, да је сви посматрају. Ту збиља долази дотле, да неки чак и живот жртвују, само да ствар не траје дуго, него да се што брже сврши, као на позорници, и да га сви гледају и хвале. А љубав делатна — то је посао и издржљивост, а за неке је она просто читава наука. Но унапред вам кажем, да у оном истом тренутку, када са ужасом будете гледали на то, да, крај свих ваших напора, ви не само да се нисте приближили к циљу, него чак као да сте се од њега удаљили, — у том истом тренутку, ја вам то унапред велим, ви ћете наједаред достићи своју сврху и угледаћете јасно над собом чудотворну силу Божију, који вас је све време волео и све вас време тајанствено руководио. Опростите, што не могу с вама остати даље, чекају ме. До виђења.

Дама плакаше.

— Lise, Lise, та благословите је, благословите је! — трже се она наједаред.

— А њу не вреди ни волети. Ја сам видео, како је она све време била раскалашна, — шаљиво изговори старац. — А што сте се ви све време смејали Алексију?

А Lise се збиља све време занимала таквим несташлуком. Она је већ одавно, још последњег пута, приметила, да се Аљоша збуњује пред њом и труди се да не гледа на њу, и ето то ју је страшно почело забављати. Она је пажљиво чекала и хватала његов поглед: не могући издржати њен поглед, упорно на њега устремљен, Аљоша би мало мало па тек наједаред, неодољивом силом, и сам погледао на њу, а она би се одмах смејала триумфујућим смехом њему право у очи. Аљоша се збуњивао и једио још већма. Напослетку се сасвим од ње окрену и сакри иза старчевих леђа. После неколико тренутака он се опет, вучен оном истом, неодољивом силом, окрену, да види, гледа ли она на њега или не, — па опази, да Lise, искрививши се и скоро сасвим испавши из наслоњаче, погледаше на њега са стране и чекаше из све снаге, кад ће он њу погледати; а ухвативши његов поглед, она се тако засмеја, да чак ни старац не издржа:

— А што ви њега, неваљалице, тако срамотите?

Lise наједаред, сасвим неочекивано, поцрвене, севну очима, лице јој дође страшно озбиљно, и она са ватреном, негодујућом тужбом наједаред поче говорити брзо, нервозно:

— А шта је он све заборавио? Он је мене, док сам била

мала, на рукама носио, заједно смо се играли. Та он је долазио да ме учи читати, знате л' ви то? Пре две године, кад се праштао, говорио је, да ме никад неће заборавити, да смо ми вечити пријатељи, вечити, вечити! А ето, сад ме се наједаред почео бојати, као да ћу га појести. Што неће да ми приђе, зашто неће да се разговарамо? Осим ако га ви не пуштате: али ми знамо, да он свуда иде. Мени је незгодно да га зовем, он се први требао сетити, ако ме није заборавио. Али не, он се сад спасава! А што сте навукли на њега ту дугачку мантију... Ако потрчи, пашће...

И она наједаред, не могући се уздржати, покри лице руком и засмеја се страшно, неуздржљиво, својим дугим, нервним, дрхтавим и нечујним смехом. Старац је саслуша, смешећи се, и са нежношћу је благослови; а кад му она стаде љубити руку, она је наједаред притиште к својим очима и заплака се:

— Ви се немојте на мене љутити, ја сам будала, нисам ни за шта... и Аљоша можда има право, и још како, што неће да долази тако смешном чељадету.

— Неизоставно ћу ти га послати, — одлучи старац.

Фјодор Достојевски.

(С руског превео Јован Максимовић)

СОЦИАЛНИ ПРЕГЛЕД

СОЦИОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ.

— СВРШЕТАК —

IV

Овде ће бити речи о оним социолошким групама које базирају на појединим социјалним наукама.

А) Економска социологија[1]. Социјално није епифеномен органског односно душевног живота него ствар, факат своје врсте. Социологија има да изучава конкретно, објективно стање ствари а као једна практична наука она може бити само економски обосована. Јер су економски факти извор, основа свима социјалним фактима; они су темељ социјалне зграде. Економски односи, односи производње (и технике) и поделе сачињавају базу социјалним, политичким, моралним и у опште културним односима свију врста. Промене у тим односима производње условљавају промене у „идеолошкој згради“ друштвеној, у социјалном строју, политици, праву, моралу, уметности и осталим културним манифестацијама. Речју, цела социјална суперструктура почива на економској основи; овој чак одговора и одређена друштвена форма свести. Не одређује људска свест његово биће, но на против његово друштвено биће одређује његову свест.

— Ма шта се говорило и ма колико се устајало против ове социологије и економског материјализма, остаје несумњиво ово:

[1] Le Play, ouvriers européens 1855; Funk-Brentano, La science sociale 1897; Patten, The theory of Social Forces 1895. Ми мислимо да су представници ове групе и Karey, Principles of social science и Paretos, Jl problemi della sociologia 1899; а нарочито и на првом месту: Marx K. у свима својим делима, затим Loria A.: Problemi sociali contemporanei; la sociologia; les bases economique de la constitution sociale, la morphologie sociale и др. донекле и de Greef, sociologie economique 1904. Jssaieff, Socialpolitische Esais 1902.

економска социологија потпуно објашњава огроман број социјалних феномена; њезин основни економски елеменат највише мора бити заступљен у свакој практичној, реформистичкој социологији; највећи део објашњења које даје објективна социологија има свој основ у економским факторима, јер кад се већ стане на чисто социолошко гледиште економски фактори су у друштву оно што су у васиони механички и физички. То је што се овој социологији никада не може научно порећи. Највећи социјални проблеми садашњости говоре за њу. — Али ако су економски феномени од велике важности у социологији, ова не може у својој целокупности базирати само на њима. Другим речима, економски факти морају се узети као један од основних фактора, али се економска социологија у своме облику не може одржати. Она није ипак у стању учинити социологију науком, самосталном науком. Она је једнострана, узана и цео један круг социјалних проблема не може се решити економским односима. То значи да у многим социјалним фактима не лежи економски елеменат и да homo economicus није сасвим исто што и homo sociologicus.

Б) Статистичко-демографска социологија[1]. Најопштији и основни фактор социјалног развитка и живота у опште јесте рашћење популације. Популација — мотор развитка — доноси с рашћењем све више специјализирану поделу рада, врсте и начин производње и односе економског односно социјалног реда. Coste, најпознатији представник овог правца, разликује две врсте историјских фактора, 1) развиће популације, приращтај у милитарним снагама богатству, политици, религији, солидарности; 2) уметности и науке. Само су први факти социјалног реда и према томе предмет социологије, други припадају идеологији од које је социологија независна као и од биологије. Приращтај и густина популације важи као основни закон еволуције. Култура постаје тамо где је популација густа а томе следују после војна, економска завојевања, сједињавања и др. Сви социјални процеси стоје у односу узајамности јер су сви продукти истог феномена: бројног растења популације. И социјални феномени у ужем смислу развијају се са популацијом и од ње зависе.

[1] Coste, Principes d'une sociologie objective 1899. — Једним делом сматрају популацију као мотор развитка и: Ковалевски, de Gréef, Giddings, Ratzel и Loria (овај последњи наглашава фактор популације више са економског становишта).

— Као економска и ова је социологија једнострана и недовољна. И ако популација игра велику улогу у социјалним процесима, апсолутно је немогуће узети за основ свима социјалним феноменима. Нарочито популација губи значај фактора социјалне еволуције кад се она посматра као нешто према индивидуама спољно, као спољна објективна снага. Ван њених саставних елемената-индивидуа, њихове психичке снаге која се преобраћа у социјалну, популација не значи ништа и нема никаквог дејства.

V

Сквилаче налази још три социолошка правца: јуридички (Ardigo, Fouillée, de Gréef), етички (Durkheim, Durpat) и апстрактни (Simmel, Stuckeuberg). Међутим писци, које је он навео за представнике тих група, не могу се уврстити ни у једну од њих. За свакога од њих узана су и једнострана ова три правца. Они јесу у својим студијама дали знатног места тим елементима, али је то дошло као реакција психолошким школама. Истичући политичке, етичке, правне и чисто социјалне елементе они су показали једностраност психолошке социологије. Једино би се за Фујеа могло рећи да знатан део његове доктрине заузима теорија о уговорном организму. Али ипак његово велико ослањање на психологију (социјалну нарочито), његов широки идеализам (идеје-снаге), његово модерно схватање друштва као организма, довољни су да покажу колико је немогуће ставити га у ма који од поменута три правца.

Остали пак писци су било присталице неопозитивизма (Ardigo, Gréef) било модерне објективне социологије (Диркем, Дипра, Стукенберг па и Симел).

Сви они имају за принцип да социологија не треба и не сме зависити ни од једне науке нити се на њој оснивати. Сви они посматрају социјалне феномене у својој независности гледајући више на практичну страну проблема. Једини de Gréef што узима мало већи трибут од свију наука (управо од свију врста феномена у свету) и што се нешто приближио старом позитивизму.

По нашем мишљењу будућност социологије је у оном објективном правцу[1]. Социологија се мора ослободити ослањања

[1] Durkheim, Les regles de la méthode sociologique 1912 (6 изд.); la division du travail social 1893 и др.; Squillace, Jl problemi constit. di sociologia 1911; Stuckenberg, Jntroduction to the Study of Sociology 1898. Duprat, La science social et democratie 1900 (и чланци у Remede Social). Tonnies. Чувено дело

на ма коју науку. Она не сме поћи од већ готових, утрђених мишљења и претпоставки; но мора индуктивним методом истраживати факта. Социологија има свој сопствени домен и једном за свагда мора се еманциповати од сваке аналогије са другим наукама. Она у том свом чисто социолошком домену има да посматра социалне феномене **објективно**, узете **као ствари**, као **социалне** ствари. И она те феномене има нарочито да разматра у њиховом актуелном и кристализованом стању; исто толико колико и у њиховом **социалном** пореклу и основу.

То је социологија као позитивна наука и то је њезин задатак. А ако се хоће да тражи крајњи основ свима социалним феноменима, ако се хоће да истражује њихова философска суштина — то се може радити у философији социологије, која није исто што и социологија. Ту се сад може служити резултатима осталих наука, али свију које могу донети корисних дата а не само резултатима ове или оне између њих. Па ипак, пропуштајући све те резултате кроз чисто социолошку призму.

Живко Јовановић.

Milosch Stanoyévitch, Pessimisme et Optimisme dans la Sociologie. Paris (Genéve) 1913. стр. 125[1].

Има их управо три; три врсте песимизма — оптимизма у социолигији. Песимизам — оптимизам с погледом на саму социологију као науку. Јер док једни верују у научност и будућност социологије, други — видећи у социологији само њена мрачна места и тешкоће са којима се она још бори — одричу јој карактер

Gemeinschaft und Gesellhesaft 1912 (II изд,); у једном нарочитом облику **Simmel**, Sociologie 1908; Das Problem der Sociologie (Schmollers Jahrbuch 18 Bd). Über Sociale Differenzierung 1902 и многи значајни чланци. Симел такође схвата социологију објективно и много је допринео еманциповању социологије од аналогија и осталих наука. Али је код њега оригинално то, што он сматра социологију као један нов **метод** (као што је на пр. индукција) који је примењив на све науке. Из тога, што су социолошка открића оплодила многе науке и учинила преврат у њима (психологија) Симел је закључио да је то социологија учинила као једно нарочито гледиште на свет и да она следствено као нова наука не може имати нових објеката но само већ постојеће објекте може посматрати на други, нов начин. — А затим више неопозитивисте: **Kornejo**, La sociologie generale 1911; **Cosentini**, la sociologia; sociologia genetica 1912.

[1] Ова је књига награђена од Студентског Друштва за Философију и Социологију у Паризу, које је расписало ову тезу и позвало чланове социолошке слободне библиотеке у Женеви да на конкурсу учествују.

науке и, песимистички гледају на њену будућност. Затим песимизам и оптимизам као објект социологије. Јер у историји културе и појединих народа има читавих периода песимизма и оптимизма. И најзад, песимизам — оптимизам социолога; песимистичко и оптимистичко гледиште њихово на живот, развитак и будућност друштва. Овај последњи облик најважнији је и најобимнији. На њега се у главном увек мисли, кад је реч о песимизму и оптимизму у социологији. Писац књиге коју приказујемо, имао је на уму само ову трећу врсту песимизма — оптимизма. Прве две је само дотакао, па и то несвесно и случајно.

I

У првом делу писац говори о песимизму — оптимизму у опште и о њиховим последицама.

Нема ни једног човека који би могао рећи да је само песимиста или само оптимиста. То је немогуће. Јер по различности и вечитој променљивости наших диспозиција духа, ми смо по нужности и песимисте и оптимисте. Исто тако има и наука које не могу умаћи утицају песимизма и оптимизма; то је, између осталих, случај и са социологијом. Сви проблеми социолошки, сва еминентна социална питања садашњости, имају за посматраоце и реформисте људе са дијаметрално супротним гледиштима. На једној страни видимо песимизам на другој оптимизам. И што је најинтересантније, тамо где има песимизма има неопходно и оптимизма и обрнуто. Ако социолози говоре на један песимистички начин о овом или оном социалном феномену, то је за то што они замишљају да ће, критиком и откривањем најслабијих страна друштва, доћи дан кад ће се све то изменити. А то није ништа друго у своме основу но оптимизам. Оптимизам је дакле у суштини песимизам и обратно песимизам неизбежно води оптимизму. Ми на сваком кораку срећемо и видимо контрадикције: појединац се противречи са самим собом; јучерање друштво се противречи са данашњим и следствено није чудо што се социолози не слажу. Они морају и треба да се противрече да би се могли допуњавати.

Полазећи дакле од Хегловог става: у свима стварима има и да и не; да би се разумело д о б р о, треба познати з л о; да би се сазнало п о з и т и в н о треба себи представити и н е г а т и в н о. — писац закључује на потребу коегзистенције песимизма и оптимизма без које нема и не може бити прогреса.

За тим прелази на последице песимизма и оптимизма. Он

полази од сасвим тачне социолошке консидерације, коју смо ми неколико пута на овоме месту наглашавали: да су индивидуално и социално нераздвојни, да ко каже друштво каже индивидуа и обратно: ко каже индивидуа каже друштво. Али он отуд сасвим смело изводи следеће закључке. Индивидуални дух је манифестација социалног духа и према томе, групе песимиста — оптимиста само су производ друштва. Људи су само манифестација друштва. И према томе социолози песимисти само изражавају црну страну његову. Зато песимисти и оптимисти имају подједнако право да гледају проблеме на своје разне начине. Песимисти излазе из друштва које није у добрим економским, моралним и социалним погодбама као што оптимисти излазе из друштва које у таквим погодбама јесте; људи испитују друштво такво какво је и како га они познају. Отуд су и песимизам и оптизизам приморани да буду такви какви су. Писац је овде помешао две ствари: песимизам писаца — социолога и песимизам маса у извесном историјском периоду. Он је наишао на ову другу форму песимизма али наишао несвесно, и не могући је на тај начин разлучити од оне прве, он је оба песимизма свео на један исти узрок. Међутим, колико је тај узрок тачан за песимизам маса, толико је нетачан за песимизам писаца. Јер ако песимизам живота излази из тешких социалних погодаба, песимизам писаца нема везе (или је не мора имати) са социјалним и материјалним положајем њиховим. Потичући из оваквог или онаквог гледишта на свет, заснивајући се на посматрању социалних феномена и њиховом објашњењу у прошлости, садашњости и будућности, песимизам социолога може нићи у глави једног богатог Шопенхауера и Толстоја исто толико, колико и у глави једног писца поцепаних лактова; и он је и ницао у свима редовима мислилаца. Јер песимизам писаца, то је синтеза философских и научних убеђења која је он добио опсервирајући социална факта; песимизам пак који у извесном периоду продре у масе није дошао од њиховог научног посматрања, но из погодаба живота. А то су две различите ствари. Код оне прве форме имају знатног утицаја и физиолошко-психолошки фактори, код овог другог првенствено социални.

Утицај средине врши се над песимизмом — оптимизмом, као што се њихов утицај на ту средину опажа. Немогуће је формулисати један одговор, тачан за сва времена и прилике, какве су последице тих утицаја. Али једно је несумњиво: свака мисао, била она оптимистичка или песимистичка, производи и добре и

рђаве последице. У колико се више тражи узрок социјалне еволуције, у толико се више опажа интимна корелација између ових појмова добрих и рђавих дејстава. И поред песимизма и оптимизма у социјалним проблемима, манифестује се трансформација у социалним елементима, у акцији и функцији и социалног и индивидуалног. Где је акција, ту је и промена, а кад се мења не може се делати на исти начин. И ни једна индивидуална и социална трансформација готово никада не води негативним резултатима: она је, на против, основни узрок прогреса. Зато у крајњој линији, писац долази до закључка, да песимизам и оптимизам врше багодетан утицај у друштву.

II

У другом делу говори се о развитку и прогресу друштва. То је требала бити главна тачка ове тезе. На овоме проблему нарочито, требало је показати, широко развити и расветлити песимизам и оптимизам социолога. Међутим писац, као што ћемо одмах видети, није готово ни дотакао ово питање са гледишта социологије; тако рећи ни један социолог овде није заступљен. Теорију о прогресу писац је изложио са гледишта философа 18. и прве половине 19. века.

У XVIII веку више су се занимали развићем индивидуе, прогресом разума и индивидуалном једнакошћу, него општим прогресом цивилизације. XIX век пак пасионира се више колективним но индивидуалним и више прогресом друштва но прогресом појединаца. У браниоце прогреса и оптимисте код овог проблема писац убраја од немачких писаца Фихтеа, Шелинга, Хегла и у кратким потезима излаже гледиште Хердера и Лесинга који су веровали у неограничено усавршавање људског рода. Од француских писаца помиње Русоа који с једне стране верује у неограничено усавршавање људско а с друге сматра да цивилизација утиче негативно на социални дух; затим, физиократе и комунисте Маблиа, Морелија и Бабефа. — Као реакција овоме оптимизму 18. века, развио се песимизам Шопенхауерове школе и — реакција против реакције — школа Карла Маркса. Између ових двеју школа лежи социални Дарвинизам и Спенсеризам, које писац одлучно одбацује и стаје на страну Марксовог економског материјализма. Он то нарочито чини у другој глави овог другог дела (Дарвин, Штирнер, Маркс). „Дарвин види у друштву борбу за опстанак у којој јачи побеђује

слабије и они који су мање способни подлежу; Штирнер објављује борбу нашег ја против човека, против друштва, против удружења егоиста. Дарвин узима за основу биолошке законе и тврди да индивидуа пропада и тријумфује у природи; Штирнер жртвује све нашем ја и допушта му сва средства за задовољење својих егоистичких интереса. Дарвин допушта у социјалном животу, власт јачега; Штирнер власт онога ја. Дарвин, најзад, води научном оптимизму, Штирнер анархистичком песимизму". А главне идеје којима Маркс побија и социјални дарвинизам и Штирнеров индивидуализам — егоизам, идеје које писац усваја без резерве, јесу следећи три: 1) закон сувишног рада одвојеног од капитала, који објашњава нагомилавање приватне својине и експлоатацију коју врше купци над продавцима радне снаге. 2) Економски феномени су основа свима осталим феноменима социјалног живота. 3) Борба класа, коју је открила радничка класа и којом ће се она користити све док не створи једну класу једнаких.

III

У трећем и последњем делу писац излаже неколике социолошке правце у Француској, Немачкој, Америци и Енглеској (талијански социолози нису заступљени). Писац је без сумње имао намеру да бар у овом делу књиге даде места чисто социолошким представницима песимизма и оптимизма. Иначе се не би дало разумети, зашто ће му преглед социолошких система у књизи која говори о песимизму — оптимизму. Али ако је ову намеру имао, он је није и извео. Јер у целом овом делу — који заузима више од половине целе књиге — или се песимизам и оптимизам местимично и више узгред помињу или се не помињу никако. У место тога излажу се методе, форме и системе појединих социолога. И у том излагању, писац се нехотице дотиче оне прве врсте песимизма — оптимизма износећи гледиште појединих писаца на будућност социологије и пут којим ће она ићи.

*

Овај проблем о песимизму и оптимизму у социологији, врло је и важан и интересантан. Јер се, у извесном практичном смислу, нарочито у практичној и реформистичкој социологији, све своди на питање какви су основи социјалног живота, како се развија ово друштво и чему води сав тај развитак.

Готово сав динамички део социологије а нарочито теорије

о еволуцији и прогресу, дају масу материјала за ову тезу о песимизму и оптимизму. Писац међутим није запазио основне, карактерне црте проблема. Он није обухватио проблем у свој његовој ширини и дубини и, пошто је у своме резоновању дошао до извезне тачке, он није умео ићи даље и проблем му се целом једном страном измигољио. Отуд долази то, да код писца нема ни довољно материјала ни његовог правилног распореда и система (местимично се добија утисак да није знао шта и о чему има да говори); да он у целој једној, и то већој половини књиге о песимизму, излаже методе, форме и системе разних социолога; и, да се и после ове књиге не може добити јасна и садржајна представа о тим двама противположеним гледиштима на социални свет. Осећа се оскудица једног замашнијег потеза код основних тачака овог проблема. — С једне стране то а с друге врло мршава социолошка литература (ни најглавнији представници социологије нису сви заступљени) и испуњивање једног социолошког проблема у излагању философских и политичко-философских праваца, сачињавају приметно слабу страну ове књиге.

Али све то само са строго научног гледишта. Иначе, кад се има на уму да је ово студентска расправа спремана за један студентски конкурс, онда се мора рећи да је књига врло добра. Њезин писац има несумњиво разборит и ведар критички дух и довољно сталожене, ако не социолошке а оно социално-философске културе. И нама Србима може само бити пријатно, што се на једном туђем Универзитету, међу толиким женевским студентима, нашла само тројица да спреме за конкурс ову тезу и што је између те тројице баш Србин однео једину награду.

Ж. Јовановић.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

СРПСКО-БУГАРСКИ УГОВОР У СВЕТЛОСТИ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА.

Питање о примени уговора закљученог између Србије и Бугарске у погледу поделе освојених територија, може се посматрати са правног и политичког гледишта. При решењу тог питања бесумње ће се водити рачуна и о једном и другом гледишту, и то је сасвим оправдано. Што се тиче пак политичког гледишта, разумљиво је да ће бити разних схватања, с обзиром на то, којим се разлозима и мотивима руководимо при посматрању српско-бугарских политичких односа. Свако гледиште може се бранити, само ако се заснива на таквим чињеницама, које имају опште важности. Па ипак интересантно је, да се у Србији једнодушно сматра као најбоље такво решење, при коме ће Србија задржати све заузете и освојене територије. Сматра се да је то за Србију животно питање, па се таквом решењу све жртвује: и балкански савез и пријатељство са Бугарском, па се чак, у многим круговима, изјављује готовост и на напуштање русофилске политике, ако би Русија хтела приморати Србију да чини уступке Бугарима. Како ће се то питање решити, ако Бугарска не промени своје држање, тешко је у овом моменту рећи. У прошлом броју „Дела“ изнео је г. Politicus разлоге са којих Србија мора безусловно да инсистира на ревизији уговора и на новој подели освојених територија. Ти разлози и сада стоје и очекивати је да влада неће уступити Бугарској спорне крајеве, који морају остати српски. Ми смо потпуно уверени да ће влада умети да заштити српске интересе, и зато спокојно очекујемо развој српско-бугарске затегнутости.

Српско-бугарски спор међутим заслужује да се нарочито расматра са гледишта Међународног Права. На ту страну питања први је скренуо пажњу г. Dr. Милета Новаковић својим врло поучним чланком „О обавезности српско-бугарске конвенције“

(„Дело" март 1913), који је чланак нашао на велико интересовање. Г. Новаковић је изнео, да у Међународном Праву вреди за уговоре начело: pacta sunt servanda, т. ј. уговори се морају извршивати. Свака уговорна страна дужна је да испуни оно, на шта се обавезала. Али, то начело није безусловно. Оно је корегирано формулом rebus sic stantibus. То значи: потпуно и дословно извршење уговора претпоставља да се ниуколико нису измениле чињенице и односи, под којима је уговор закључен. Ако су се те чињенице и ти услови променили, ако је наступила сасвим друкчија ситуација, онда се доследно томе има и уговор изменити и прилагодити новим односима. Г. Новаковић је навео и имена знаменитих и чувених представника Међународног Права, који формулу rebus sic stantibus сматрају сасвим оправдану.

И ако је г. Новаковић довољно исцрпно расправио ово питање, ипак мислимо да није излишно понова говорити о томе, нарочито с тога што је ствар од необичне важности, па ће добро бити расветлити је са свих страна. У спору српско-бугарском почињу разни непријатељи Срба и Балканског Савеза да истичу све више и више, како је Србија вероломник, како хоће да погази уговор, на који је сама добровољно пристала, како напушта терен права и истиче питање снаге и силе. Такви гласови, који долазе од шовиниста бугарских, од бугарских агената à la Миљуков, као и од заједничких непријатеља и Срба и Бугара, изазивају веровање код необавештена света, као да Србија доиста хоће да повреди право Бугарске, не пристајући да Бугарској припадну они крајеви, који су јој уговором додељени. Необавештени свет на тај начин почиње да верује да ће Србија извршити једну противправну радњу, ако откаже уговор који, по мишљењу Србије, не може да се примени услед промењених чињеница. Међутим такав закључак о гажењу бугарског права би био сасвим погрешан. Баш на против. Истичући формулу rebus sic stantibus и тражећи ревизију уговора на основу тог принципа, Србија се креће искључиво по правном терену. Једном правном начелу: pacta sunt servanda, српска влада истиче опет правно начело: rebus sic stantibus. Право се истиче на супрот праву. Као што се Бугарска, кад тражи предају спорних крајева, позива на принцип Међународног Права, који гласи да се уговори морају извршивати, тако се исто и Србија позива на један принцип Међународног Права, кад захтева ревизију уговора. За сваког објективног посматрача јасно је, да не може ни речи бити о томе,

како Србија тобож напушта правни терен. Ми идемо још један корак даље и отворено тврдимо, да ће Бугарска бити та, која не води рачуна о праву, ако буде остала и даље при тражењу да се уговор дословце испуни. Јер, несумњива је ствар, да су нове чињенице измениле услове и претпоставке уговора. Две од тих чињеница су ноторне и о њима не може бити више дискусије. Прво, Бугарска се обавезала да пошље 100.000 људи на македонско бојиште. Ту обавезу Бугарска је примила уговором од 19. јуна 1912. Под претпоставком такве кооперације извршена је и подела сфера. Међутим, на три недеље пред мобилизацију, 23. августа прошле године, бугарски генералштаб тражи од Србије да се Бугарска ослободи те обавезе! Српска влада није имала материјално времена да понова дискутује о војној кооперацији и подели торитория према тој кооперацији, па је пристала на тражену измену и у место бугарских пукова упутила велику већину својих пукова у Македонију. То је први правни основ за ревизију уговора. Други основ је у војној помоћи Србије при опсади и освојењу Једрена, која помоћ није била уговором предвиђена[1]. И према томе, кад би Бугарска игнорисала те чињенице, које Међународно Право сматра као довољан разлог за ревизију уговора, онда би у ствари она газила уговор и чинила једну противправну радњу.

Кад се дакле при међународним уговорима једна уговорна страна позива на начело rebus sic stantibus, онда она не чини ништа друго, до употребљава једно чисто правно средство да дође до свог права. Колико је пак начело rebus sic stantibus оправдано и како је оно тесно везано са суштином права и основним правним начелима, видеће се из редова који следују. Да нам се не би пребацила заинтересованост, ми ћемо саопштити резултате до којих је дошао један немачки научник при проучавању овог проблема Међународног Права. Реч је о Dr. Ериху Кауфману, професору универзитета у Килу, и његовој студији „Das Wesen des Völkerrechts und die clausula rebus sic stantibus“ (Tübingen, Mohr, 1911, S. 231, 8°). Кауфман је један од правника из млађе немачке правно философске школе, која се нарочито одликује солидношћу својих теориских посматрања. Он

[1] За оба ова аутентична податка благодаримо књизи „Срби и Бугари у балканском рату“ од Балканикуса (Београд 1913. Издање г. Кона). Потврду имамо и у експозеу г. Н. Пашића у Скупштини 15. ов. мес. где је наведено још чињеница, које су измениле уговором утврђене односе.

је ђак чувеног берлинског професора Гиркеа, главе немачке правне школе. У наведеној студији, једном озбиљном и документованом научном напису, Кауфман је испитивао значај и суштину формуле rebus sic stantibus са гледишта правне философије и опште теорије о праву и држави. Он се старао да проникне дубље у суштину тог принципа и да докаже како његову практичну оправданост тако и сагласност његову са општим појмом о праву и држави.

Кауфман чини одмах у уводу једну констатацију, врло драгоцену, да у опште нема великих правника који поричу постојање начела rebus sic stantibus. Једини изузетак, код толиког броја знаменитих и чувених научара и професора Међународног Права, налази се код Бруна Шмита (B. Schmidt, „Ueber die völkerrechtliche clausula rebus sic stantibus". — Staats-und völkerrechtliche Abhandlungen, Bd. VI, Heft 1); Трипела (Triepel, Völkerrecht und Landesrecht, 1899) и Хубера (Huber, Beiträge zur Kenntnis der soziologischen Grundlagen des Völkerrechts), али су њихова имена, као и аргументи којима се они служе при доказивању, да наведена клаузула није правна установа, и да није усвојена у Међународном Праву, и сувише слаби да би ову опште примљену доктрину могли оборити. Поред правне теорије, која је тако рећи једнодушна, и међународна пракса има доста примера, где су државе отказивале уговоре позивајући се на формулу rebus sic stantibus. Ти су примери поучни и вредно је додирнути их.

Нарочиту пажњу привлачи на првом месту случај Русије, који се десио 19/31 октобра 1870, кад је Русија, позивајући се на промењене чињенице, хтела да се ослободи прописа из чланова 11, 13 и 14 Париског Уговора од 1856 године, који су се прописи односили на неутрализовање Црног Мора и на ограничење руске поморске снаге на његовим обалама. Тада су и Италија и Аустрија начелно признавале важност клаузули rebus sic stantibus, и ако се нису слагале с Русијом у питању, да ли су у том конкретном случају доиста чињенице промењене, да би се одступање од Париског Уговора могло правдати. На захтев Енглеске формално је као осуђен поступак Русије, јер је за будућност утврђено начело, да се међународни уговори не могу мењати без пристанка свих уговорних страна. У суштини пак све су државе признавале поменуту клаузулу као утврђени принцип Међународног Права. Други пример пружа опет Русија, кад је 13. јуна 1886 путем указа царског огласила, да варош Батум није слободно пристаниште и да она због промењених околности не признаје више

важност члана 59 Берлинског Уговора, који је прописао да Батум има остати слободно пристаниште. Решење то саопштила је Русија великим силама, које су га примиле к знању. Само је Енглеска протестовала. Даљи случај десио се у пролеће 1864, кад су се Пруска и Аустрија ослободиле Лондонског Протокола од 8. маја 1852, којим су била регулисана питања интегритета Данске и реда наслеђа на данском престолу. Кауфман истиче најзад и анексију Босне и Херцеговине, при којој се Аустро-Угарска позивала, с обзиром на уставну еру у Турској, на промену чињеница, које су јој налагале потребу да окупацију претвори у анексију. Скорашњи случај уговора између Француске и Шпаније о подели Марока, где је Француска тражила и добила ревизију уговора због промењених чињеница, писац није могао пропратити, пошто је књига објављена у 1911, а француско-шпански спор свршио се тек 1912 године.

Код питања о правној суштини клаузуле, Кауфман испитује редом главне теорије, којима се та клаузула правно објашњује. Велики број правника заснива ту клаузулу на особеној природи међународних уговора. Та особена природа огледа се у заштити одређених, унапред предвиђених интереса. Док се у осталим правним областима у појму права мора тражити нека виша идеја, независна од простог интереса, дотле се у међународним уговорима и праву које они заснивају, право не може одвојити од интереса, ради чије је заштите оно постало. Према томе одбацује се начело Приватног Права, да је уговор у сваком случају обавезан, ма какве околности наступиле[1], и поставља се ново правило: Смисао циљ и значај сваког међународног уговора састоји се у остварењу или унапређењу извесних интереса уговорних страна. Само док се тај циљ фактички постиже, почива и уговор на претпоставкама, које му једино придају правну обавезност. Уговор престаје и губи правну важност, чим би наступела промена чињеница и околности донела дотле, да би одржање уговора у снази значило у ствари уништење оних интереса, ради чије је заштите уговор за-

[1] Да приметимо, да се и у самом Приватном Праву то начело корегира, [illegible] показује немачки грађански законик извесним својим одредбама, на пример §§ 226 и 826, који говоре о забрани злоупотребе права, односно о забрани [illegible] права које би било неморално и којим би се штетила трећа лица. О овом социалном карактеру немачког права писао је у неколико маха г. Ж. Перић. Видети нарочито његову студију „Један поглед на еволуционистичку правну школу“ (Глас Кр. Срп. Акад. Наука).

кључен. По суштини и појму свом један међународни уговор може само дотле бити обавезан, док такве околности не наступе. Чим оне наступе, уговор сам по себи престаје важити. Ову теорију заступају: Held, Ullmann, Gessner, Hartmann, Jellinek, Nippold, Knoefel, Schmidt, v. Martens-Bergbohm, Pinheiro-Ferreira, Mérignhac, Piédelièvre, Nys, Rivier, Westlake, Tayler, Cavaglieri, Pradier-Fodéré, Calvo, Bonucci. Немамо довољно простора да наводимо текстуелно мишљење свих тих правника и научара. Цитираћемо само енглеског правника Уестлека, поглавито зато што се Енглези у правним проблемима мање руководе конструктивним принципима, већ више гледају на здрав разум и основну идеју правичности, којом се право одликује. Уестлек каже: „The treaties were concluded in and by reason of special circumstances, and when those circumstances disappear, there arises a right to have them rescinded. Jf then, it is argued, the party for whose advantage such a treaty was concluded is inequitably obdurate, the party burdened by it, will be justified in treating it as obsolete" (Westlake, Jnternational Law, t. I, p. 284). У српском преводу то гласи: „Међународни уговори се закључују у особеним околностима и због особених околности. Ако те околности престану постојати, у том случају постоји право на поништај уговора. Ако страна, ради чије је користи такав уговор закључен, неправично инзистира на извршењу уговора, у таквом случају друга страна, коју терети уговор, има право да тај уговор сматра као да не постоји". Може се по овоме видети, како велику улогу има у Међународном Праву клаузула rebus sic stantibus.

Али овако образложење те клаузуле, с обзиром на државне интересе, није довољно да јасно покаже и утврди њену правну основаност. Незгодно је правне установе поставити искључиво на терен интереса. Тиме се карактер права може да компромитује. Да би се слабе стране ове теорије отклониле, скренули су пажњу многи научари и на особену природу правних субјеката у Међународном Праву. Тиме се горња теорија или допунила, или се пак основала сасвим нова теорија. Ту се полази од поставке, да је држава једно биће, које преживљује многе генерације, да се према томе она не може везати вечитим уговорима и да би остајање при старим уговорима, закљученим под друкчијим околностима и условима, задржало државу у њеном природном развитку. Ову теорију у разним нијансама заступају: Bluntschli, Berner,

Jellinek, Gareis, Jakobi, Bonfils-Fauchille, Despagnet, Lawrence, Casanova, Pradier-Fodéré, Bonucci. Главни аргуменат ове теорије почива на претпоставци, да је између момента, кад је закључен уговор, и момента кад се истиче клаузула rebus sic stantibus, протекло довољно времена, да се може говорити о застарелости уговора. То је међутим слаба тачка ове теорије, јер има случајева где убрзо по закључењу уговора наступа промена чињеница. На такве случајеве клаузула rebus sic stantibus не би се онда могла применити и зато ова теорија није опште примљена.

Други су опет научари, да би објаснили немогућност државе, да се безусловно веже за уговоре, конструисали нову теорију о основном и примитивном праву државе на самоодржање. По тој теорији држава није правно обавезна да испуни уговор један, који би доводио у опасност њену политичку егзистенцију. Држава има право да одбије примену уговора, кад би тиме вређала дужности које има према себи и према народу. Између једног уговором заснованог права и основног, у природи државе садржаног права на живот и развијање, бесумње да је јаче ово друго право. Право државе на слободно развијање је примарно право, тек иза њега и у другој линији стоји на међународном уговору засновано право. Овим и сличним аргументима бране ту теорију основних права државних многи правници, као: Schmelzing, Dresch, v. Troeltch, Heffter-Geffcken, v. Neumann, Hall, Oppenheim, Halleck, Chretien, Olivi, Calvo. Ма да је ова теорија врло добра, ипак она оставља нерешена многа питања, а подстиче нова питања. Шта су то основна и примарна права државе? Основних права, које заједница не би могла појединцу одузети, као што је познато, нема нити може бити. Теорија природних права човекових је потпуно напуштена. У колико пак у Међународном Праву има основних права држава, то је питање, које треба претходно начелно расправити, и нарочито испитати, да ли се са усвајањем основних права, неотуђивих и неуништљивих, не одузима Међународном Праву у опште карактер права. Ми се у ово не можемо овде даље упуштати. Али, сигурна је ствар, и тој страни је Кауфман посветио нарочиту пажњу, да постоји код држава право на самоодржање. То право Кауфман изводи и из природе државе, њеног нараштвеног и културног циља, као и из положаја њеног у међународној заједници. Држава је над уговорима. И кад је у питању државино право самоодржања, ту налази границу и свако уговором стечено право. Кауфман каже текстуално: „Ма како

државе биле опрезне при закључењу уговора и ма да предвиде све евентуалности, ипак право самоодржања државног преставља границу примени уговора. Пошто се сваки државни уговор ствара у одређеној политичкој ситуацији, у циљу подмирења једне државине животне потребе, то се примена државиног права на самоодржање на питање обавезности уговора, мора појављивати као клаузула rebus sic stantibus. Сви државни уговори имају, као уговори из области координације односа, једну иманентну границу. Они треба и хоће да обавезују само дотле, док се оно стање снаге и интереса, које је постојало у моменту закључења уговора, не промени толико, да се одредбе уговора не могу довести у склад са државиним правом самоодржања".

Што се тиче питања о начину остварења ове клаузуле и ту постоје разлике у мишљењу. Опште је усвојено мишљење, да увек мора бити редовног отказа, са позивањем на промењене услове и чињенице. Ако би било више контрахената, немогуће је примити начело лондонске конференције, да се претходно има добити пристанак свих уговорних страна за разрешење од уговора. У место тог пута, који није увек практичан и који лако води сукобу, биће боље у многим случајевима ставити уговораче пред један fait accompli. Ролен Жакмен је предлагао један обилазан пут, али тај предлог није усвојен. Он се састојао у томе, да држава, која се позива на формулу rebus sic stantibus, изложи стање својим сауговарачима и позове их да ту промену чињеница испитају и констатују је. Ако ти сауговарачи не би на то пристали, држава би имала право да се жали због déni de justice. Међутим то би мало користило, пошто нема међународног форума, који би био позван да расправља спорове између држава. И зато је најбољи начин мотивисани отказ уговора, јер се тиме једино ствара чиста ситуација.

То су у главним цртама идеје Кауфманове, идеје које је Међународно Право већ потпуно санкционисало. Из овог, ма да површног излагања, може се видети, колико је повољан и са правног гледишта сасвим исправан положај Србије кад тражи ревизију уговора закљученог са Бугарском. У исто време јасно је за сваког, да од једностраног отказа и одустанка од уговора на основу промењених чињеница, у смислу формуле rebus sic stantibus, треба оштро разликовати једнострану повреду једног пуноважно постојећег уговора. Док у првом случају она уговорна страна, која отказује уговора, предузима један правни

акт, и не може бити речи о некој противправној радњи, дотле у другом случају, под претпоставком да није ангажовано државино право на самоодржање, постоји правна повреда, једна противправна радња.

Кад Србија истиче начелно питање о потреби политичке равнотеже на Балканском Полуострву; кад се позива на напред наведене две чињенице, као и остале чињенице, услед којих су знатно измењене претпоставке, под којима је уговор био закључен; кад се узме у обзир опасност која би егзистенцији Србије претила у случају да се сада, кад тако рећи нема Турске Царевине на Балкану, и на Југу учврсте Бугари и спрече везу Србије са Солуном и Грчком, онда је очигледно да је наступио случај, у коме Међународно Право изречно допушта разрешење од уговора. Што се на другој страни то можда не увиђа, или неће да увиди, то није разлог за Србију да напусти бригу о својој безбедности и својој егзистенцији.

Dr. Л. Марковић.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

Проф. Ал. Станојевић: О настави и образовању, I; Београд, 1913; нова штампарија Давидовић, цена 2 дин., ст. 151.

Књига тачних, трезвених чланака о неколиким питањима средње школе, то је ова књига г. Станојевића. У ову, прву, свеску писац је унео шест својих чланака, од којих су неки већ штампани. Неки од чланака, сабраних у овој књизи, као нпр. чланак: Наша средња школа, који је г. Станојевић изнео на последњој професорској скупштини, расправља о свима питањима, која чине средњу школу. Тачна лична опажања, обилата лектира допустили су г. Станојевићу да у томе чланку да констатације, о којима се мора водити рачуна при будућем унутрашњем уређењу наше средње школе. Остали чланци, изузев два последња, о требнику за младе наставнике, који је нешто што личи на непотпун реферат, и: класицизам или реализам?, који је, мада тачан, застарео, — остали чланци, који третирају специална питања из наставе природних наука у средњој школи, врло су добри. Чланак у коме се говори у опште о средњој школи — први у овој збирци — даје низ пишчевих опсервација и размишљања о томе предмету, али завршава једним салтуарним предлогом о томе каква би имала да изгледа средња школа. Као и све што се у скоку ради, и тај предлог носи карактерне одлике брзо донесених решења. Он је, као схема, лако донесен, али и лак.

*

Казано је да најбољи чланци у овој књизи садрже у себи тачне констатације о унутрашњим питањима школе. И тиме није мало казано, у томе се не треба варати, потцењујући важност и значај речи и онога што оне представљају. Кад расправља о унутрашњим питањима школе, г. Станојевић ретко греши. Он школу, онакву каква она постоји, види готово сву и види је

добро. Он је види у целини, као институцију; види је у њеним саставним деловима: планови и програм, школски органи, ученици. Он види, пре свега, да је код нас средња школа још и данас готово једина, у коју „могу улазити они који желе образовање, ма колико више од оног, које даје основна школа[1]“. Он види даље да су „наше средње школе претежно само школе за интелектуално образовање“, а да „физичко, морално и естетичко образовање у њима још знатно заостају[2]“. Кад то види, природно је да г. Станојевић и закључује да је „коренита реформа наших просветних прилика у опште од неминовне потребе[3]“.

Исто тако, он добро види наставника, наставника онаквог какав је данашњи: остављен сам себи, без икакве или врло слабе методичке спреме. И то је врло добро; шта више требало је тај елеменат још јаче подвући. То је требало учинити зато што се не један пут, код нас и написало и казало, од стране наставника не-педагога, да су педагози, зато што су педагози, недовољно добри наставници. Ма како да изгледа невероватно кад се тако нешто чује, стоји ипак, на жалост, да се не осећа сва важност и апсолутна потреба, поред стручног знања, и методичког знања и вештине, да би се могло бити добар наставник. Зато је г. Станојевић врло добро урадио што је, у разним приликама, у овим својим чланцима то истакао. Како о томе, тако и о свему осталом, што се тиче наставника, г. Станојевић је казао врло добре ствари.

Има, међутим, једна ствар, која се мора одмах исправити. То је питање о наименовању директора. Човек, који редовно размишља и расправља потпуно позитивно, г. Станојевић, у томе питању, постаје, — да ли нехотице? — сентименталан. Г. Станојевићу тешко пада што „није редак случај да млађи наставници постану директори чак и оних завода, у којима има знатан број старијих“. Овде се мора, не расправити, не чак ни расправљати, али дотаћи са две речи то, врло непријатно, питање о директорском положају и критеници, у толико пре, што, као што ће се ниже изнети, г. Станојевић пада у сентименталност, која је, у исто време, и нетачност, баш због овог питања због кога он чини замерку. Ништа није непријатније до казати врло просте и тачне ствари. Не може бити, у опште, речи о „младим

[1] Ст. 26.
[2] Ст. 27.
[3] Ст. 26.

директорима" кад то у овој земљи не може да постане нико пре пуних четрдесет година! Ко је, у земљи, као што је Србија, у којој се, и то расно, брзо стари, млад за директора, тај ће тешко бити довољно стар и после педесетих. Што је неко боље обдарен, то тек не може бити мањи „титр", како би то рекао г. Станојевић, од крштенице за директорски положај. Истина, треба бити праведан и признати, и то овако јасно, да је баш г. Станојевић најзгоднији пример да, кад се имају сви остали услови, неопходно потребни, за директуру, треба је давати, не због личности, већ због посла, и кад крштеница не задовољава потпуно.

Кад је направио ту горњу, погрешну, констатацију, г. Станојевић је пао у поменуту сентименталност. Г. Станојевић вели да постављање младих директора (кога, узгред речено, нема!) чини да они који се осећају „запостављени" губе амбицију, да то не може подстицати „наставничке амбиције да се радом препоруче као кандидати за директорске положаје". Но и по цену свирепости, треба овде рећи две ствари. Прво: ко заиста има у себи све оне услове под којима човек може да ради, тај ради, без обзира и на кога и на шта, онолико колико може да ради, ни мање ни више. Рад, ситан или велики, спиритуални или материјални, долази само као последица унутрашњег нагона, унутрашњих услова; спољашни услови могу само мало, али врло мало да саплићу човека или да му неку тешкоћу скину. Људи, који уздишу што их какав глупак или рђав човек не види, мислећи да због тога губе амбицију, сами себе варају, и нехотице. И друго, кад се, уопштавајући, вели да се, због директуре, губи амбиција, онда се греши... По неки, изузетно несрећан човек, може бити претрпи сувише јак утицај од запостављања, али маса запостављених, ако је има и онде где је има, запоставила је хотимично сама себе, што је, у својим најлепшим годинама, проводила четири часа дневно у кафани, играјући санса или домина, или водећи конверсацију, исто толико празну, колико је празна остала забава, која се на истом месту добија. Толико о тој погрешној констатацији г. Станојевића.

*

Ипак, и поред ове напомене, која је врло важна, г. Станојевићу се дугује толико да се понови да је у већем делу чланака у овој књизи дао такве ствари, да књига треба да буде прочитана од што већег броја читалаца и ван чисто наставничких

редова. Питања, о којима се у њој расправља, интересују и интелигентне људе изван школе; расправљана су на једном пажљивом, и ако нешто ширем, језику, којим се лепо говори. Г. Станојевић, који жели, оправдано, да се експерименти врше у у нарочитим, удобним слушаоницама, како би се могли елегантно изводити, трудио се да пише елегантно, у чему је у довољној мери и успео.

Миодраг Ристић.

P. S. У другом чланку: Наша средња школа, Г. Станојевић је био љубазан да цитира, у неколико махова, један мој чланак о средњој школи, оштампан засебно[1]. Не могу да пређем, а да не исправим овде једну г. Станојевићеву случајну погрешку у служењу мојим гледиштем, изнесеним тамо. Г. Станојевић, говорећи о директорима, вели: „Једна извесна енциклопедијска спрема, за коју нарочито пледира г. проф. Ристић у поменутом чланку, без сумње је једна од најпретежнијих погодаба за ову функцију...[2]" Међутим, у поменутом чланку, ја не само што нисам „нарочито пледирао", не само што нисам ни „покушао"; ја сам врло јасно, врло грубо нападао законодавца што је ставио у закон да директор „што чешће походи предавања наставника и да им даје потребна упутства", кад тај директор апсолутно није и не може да буде енциклопедист.

М. Р.

Constantin Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.—15. Jahrhunderts (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Abteilung, Bd. LVI).

Проф. Јиречек објавио је, у издању Бечке Академије Наука, овај свој најновији рад, који се може сматрати као допуна његове „Историје Срба". Док је „Историја Срба" само политичка историја, дотле ово дело о држави и друштву средњевековне Србије преставља т. зв. културну историју Срба, или, још тачније, један покушај такве историје. О култури у Србији може се говорити тек после дефинитивног образовања државе и учвршћења државне власти, а то је било урађено у 13. веку, услед чега Јиречек и проучава у овој књизи друштвене и културне прилике од 13. до 15. века закључно.

[1] Рад у нашој средњој школи. Предлози за једну реформу средње школе (прештампано из „Дневног Листа"). Штампарија Свет. Николића, 1906.
[2] Ст. 47.

Цело је дело подељено на једанаест одељака. У 1. одељку говори се о државном праву и државној управи, у вези са положајем и прерогативама двора и владаоца. Ту се расматра титула владаочева, ред наслеђа, организација мањих управних јединица, жупа, значај тих жупа, положај административних чиновника у жупи (кефалија), положај логофета, састав и сазив народних скупова или сабора, као и њихова компетенција. Сабори су били двојаки: жупанијски, који су решавали послове поједине жупе, или земаљски, који су заједно са владаром водили старање о општим државним пословима. У 2. одељку говори се о разним народностима, које су насељавале српске покрајине, о организацији родова и породице, затим о необично важном и интересантном питању баштинских односа. У 3. одељку реч је о племству, његову постанку и његовим прерогативама. Одељак 4. посвећен је испитивању црквеног питања и црквених прилика у старој српској држави, па је изложен и положај католичке цркве у западним, нарочито приморским областима. У 5. одељку налази се опис вароши, села и тржишних места. Одељак 6. говори о положају сељака и робова. Одељак 7. о војсци, војној организацији и ратној спреми.

Одељак 8. посвећен је испитивању права и судске организације. Ту је писац нарочито обрадио питање о организацији судова, односно о судском поступку о кривичним делима. Врховни судија је био владалац, али је он то своје право вршио у позније време преко нарочитих својих заступника. Иначе су судије биле жупански органи, кефалије или севасти. Осим тога и сваки властелин имао је право јурисдикције над свима мештанима, који су живели на његову имању. То је право примењивано на мање преступе, односно на ситне спорове. Кривични поступак је специјално изложен, нарочито установа вражде, откупне суме за проливену крв, као и остали случајеви новчана откупа и новчане казне. Писац је при томе излагао прво старију судску организацију, задржао се затим на реформама које је извео цар Душан, па је онда прешао на излагање постанка и значаја Душанова Законика и осталих очуваних законика црквеног карактера, Номоканона и Синтагмата Матије Властара.

Даљи, 9. одељак, говори о насељу, привреди и радиности, 10. о трговини и новчаничном систему, а 11. о финансијама.

Књига проф. Јиречека је у првом реду једна чисто историска студија, израђена на основу аутентичних и сигурних извора. Према

томе о вредности њеној, о методи и научној обради имају да суде компетентни историчари. Ми ћемо се задржати само на општој оцени, затим на оцени значаја ове књиге за историју права. Што се тиче опште оцене, несумњива је ствар, да је Јиречек употребио сав познати материјал и обрадио га са оном брижљивошћу, којом се његови научни радови у опште одликују. Отуда ће услед богатства материјала његова књига бити драгоцена помоћ за рад на специјалним питањима, која су код Јиречека само овлаш расправљена. На другом месту пак треба напоменути, да нити ова књига преставља потпуну културну историју Срба, нити је писац имао претензију да такву историју напише. У наслову књиге зато и стоји забелешка, да су то само студије из културне историје. Откуда то, да се један тако спремни историчар није усудио да пружи потпуну културну историју? Објашњење није тешко наћи. Културна историја једнога народа може се писати тек пошто се проучи и изради историја појединих елемената, који у скупу свом престављају културу једног друштва. Тек кад те појединачне обраде буду извршене, може бити реч о композицији елемената у једну целину. У Србији међутим ни близу нисмо оном времену, кад се може рећи, да су поједини појави старог српског културног живота проучени и утврђени. Ни историја права, ни историја трговине и привреде, ни наука о народним одликама и обичајима, па ни историја цркве, просвете и књижевности нису још толико одмакле, да би се резултати давали средити у општу културну историју. У неким областима, нарочито у праву, које је главни елеменат старе културе, тек је можда завршен први претходни и припремни посао: истраживање и утврђивање правних споменика. Обрада тих споменика тек предстоји. И кад је така ствар, онда је разумљиво што се књига проф. Јиречека има сматрати само као један покушај за израду културне историје, покушај врло похвалан и врло успео, у колико се у опште могло успети према онаквом стању специјалних студија, какво данас још постоји.

За правнога историчара и у опште правника, књига Јиречекова је једна велика добит. У њој је велики део излагања посвећен испитивању правних установа. Наравно, писац се овде није држао метода правних историчара, јер му није био задатак да пише историју права, и зато нема ни јасне системе и поделе, ни оштрог издвајања материјалног од формалног права, јавног од приватног, као и појединих одељака јавног и приватног права.

Али, ако и нема онаквог система, какав ми очекујемо од правног историчара, има обилат и добро срећени материјал, из кога умешан правник лако може да изабере и издвоји шта му треба. У том делу књиге проф. Јиречек је поставио и неколико слободнијих, врло интересантних тврђења, на која се вреди осврнути и која би требало подробније проучити. Тако, он сасвим правилно констатује, да је средњевековна Србија, налазећи се на средокраћи између истока и запада, примала у своју културу и од истока и запада. Два културна центра, Цариград и Венеција, бацала су своју светлост и на српске земље и њен развитак. О томе се наравно мора водити рачуна при испитивању ма ког питања из српске историје и то је позната и утврђена ствар. Ново је међутим и значајно тврђење Јиречеково, да је у погледу јавноправног уређења Србија ближа била западу, Чешкој, Мађарској, Италији, него истоку, Византији. Не мање је, даље, значајно тврђење Јиречеково, да је приватно право било чисто обичајно право, да су временом дошли писани закони, а да је и византиско грађанско право мало по мало примењивано, у колико је било преведено уз црквене зборнике и у колико не би било утврђеног правила чисто српског обичајног права. Па и у том случају примена византиског права била је факултативна, више као помоћ судији за расправу случајева, које српско право није било предвидело. Мишљење Јиречеково поклапа се у овом питању са нашим назорима изнетим у чланку „Das Gesetzbuch Duschans“ (Zeitschrift für die vergleichende Rechtswissenschaft, Bd. XX, 1909 год.), где смо, противно Стојану Новаковићу (в. његов „Законик Стефана Душана“ и „Синтагмат Матије Властара“) тврдили, да је приватно право у старој српској држави било обичајно право. Јер, само на два начина могло је византиско грађанско право постати обавезно и у Србији: а) формалним наређењем од стране законодавне власти, да имају важити византиски закони у Србији. Такво наређење не постоји; б) путем лаганог асимиловања, услед честих додира и живих веза и општења са Византијом. За такову рецепцију византиског права требало је и више времена и интимнијих културних веза но што их је између Србије и Византије било.

Књига проф. Јиречека је један велики добитак за српску науку, и треба се радовати што ће она, као и „Историја Срба“ бити објављена и на српском, у преводу г. Dr. Јована Радоњића.

Dr. Л. Марковић.

Литература о балканском рату: VII. Allain de Penennrun, La Guerre des Balkans en 1912 13. Campagne de Thrace. Avec 13 croquis, 7 gravures et 1 carte en couleurs (Paris 1913, p. 137, 8°).

Од многобројних војничких расправа о балканском рату, које су махом писане на памет, или по податцима из дневних новина, знатно одскаче књига г. Пененрена, која је права војничка студија. Писац њен је ђенералштабни официр и провео је неколико месеци у бугарској војсци, у III армији генерала Ратка Димитријева. Као дописник париског илустрованог часописа „L'Jllustration", који је часопис стално доносио снимке са бугарског бојишта и тиме можда и преко мере ширио глас о успесима бугарским, г. Пененрен је за те услуге добивао од Бугара тачне податке о свему што је њега као ђенералштабног официра интересовало. Што му нису казали, то је он дискретно и сам загледао и потражио, тако да је на основу свих тих података, забележака и објашњења од стране компетентних лица из бугарске армиске команде, могао да изради најбољу књигу, која је у опште до сада изишла о балканском рату, најбољу са гледишта војничког, са ког је она и писана.

Г. Пененрен је све добре стране бугарског војника, бугарске војне организације и бугарског ратовања истакао и похвалио, али је у исто време немилосрдно изнео и осудио све што је било недовољно, погрешно или и сасвим наопако. Сваку акцију, сваки покрет критички је ценио, излажући и за и против, објективно и строго непристрасно. Из књиге г. Пененрена добива се јасна слика целе војне у Тракији, слика бугарске војне снаге, али и бугарских слабости. Најважније што се у њој садржи од општег интереса, то су аутентична саопштења, у детаљима, о битки код Киркилисе (Лозенграда), где и није било праве битке, о битки на Караагачу (линија Лиле-Бургас--Бунар-Хисар) и о битки на Чаталџи. Код Киркилисе било је сукоба, али не велике битке, код Лиле-Бургаса су Бугари победили Турке, а код Чаталџе су били Бугари побеђени.

Описи тих битака су од необичног интереса и ми ћемо их у „Делу" у преводу саопштити. Изгледа да ће Бугари зажалити што су примили г. Пененрена, који је својом књигом скинуо са бугарског нимбуса све оно, на што Бугари немају право.

Dr. Л. Марковић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

НАПАД, комад у три чина, од Анри Бернстена.

Анри Бернстен доводи своје порекло од Ибзена и Стриндберга. Он је усвојио њихову психологију цинизма и до немогућности је развио. Његов цинизам је, као, донекле, цинизам Ибзена и Стриндберга, цинизам животиње у човеку. У Ибзена и Стриндберга води се борба око суприматије човека и животиње и човек, често, побеђује животињу. Човек је у њих егоист и он је, у главноме, представник егоизма и еготизма. Али, тај егоизам и еготизам ипак је фаталан. Он, готово увек, носи у себи клицу трагике. Егоизам се јавља као један идеал модерна човека и тај је идеал, као и сваки идеал модерна човека, пун трагике. Морал је, ма како се, оправдано или неоправдано, војевало против њега, добио једну извесну законску форму и она је, временом, постала освештана. Ти морални закони, који су се, ма из каквих разлога, прећутно поштовали, сматрају егоизам и еготизам као врло штетне факторе који појединцу иду на руку да се у великој мери одвоји од друштва. Друштво, које је конзервативно као и свака маса, представља собом један чопор. Чопор не може да се замисли без вође, али, оно, у интересу својег опстанка, не трпи да вође, заради својих егоистичних смерова, цепају друштво и претварају га у ситне чопоре. Отуда етика, као службени законик друштва, осуђује егоизам и еготизам.

Анри Бернстен иде до крајности у својој борби против освештаног морала. Његова психологија је психологија цинизма. Његов морал је морал животиње у човеку. То је, речју, психологија и морал елементарног инстинкта у човеку, који нису кадри савладати и укротити ни култура ни социална воља. Он не угушује животињски инстинкт у човеку. Он му, на против, иде на руку

да се до пуне мере развије. Тај инстинкт није за њега антисоцијалан. Он је социјалан, јер он види у друштву једну класу појединаца за које постоји морал појединца и психологија појединица. Психологија и морал гомиле замењени су психологијом и моралом индивидуе. Индивидуа је преча од друштва, као што је, у своје време, било друштво прече од индивидуе. Анри Бернстен, изгледа, уверен је да такво друштво може да постоји.

„Самсон“ је песма над песмама таквога животињског цинизма. Жак Брашар је персонифицирани рачун са свим цинизмом и свом бруталношћу једнога рачуна. Он је звер у човечјем облику који, осим спољашности, нема ничег сличног са човеком. Он је тигар и јастреб који, по тактици тих грабљивица, долази до својег плена. Ле Ровен је, тако исто, звер у човечјем облику. Он је животињски сенсуалан. Страсан као мајмун или сатир, он, као та два представника бруталне љубави, без скрупула и без милосрђа, задовољава своје животињске инстинкте. Циник, по моралу Анри Бернстена, изгледа, никада не страда. Страдају само они који нису циници и због којих циници воде своју животињску борбу.

И у „Нападу“ тријумфује цинизам. Меритол, један велики политичар, творац нових идеја, буктиња својег времена, имао је мало мрачну прошлост. Он је, као адвокатски писар, извршио једну крађу од 4000 динара. Његов шеф је повео истрагу против непознатог крадљивца, али када је дознао да је то недело извршио син његова пријатеља, он је одустао од своје тужбе и, уз једну декламацију о моралу, отпустио је крадљивца из службе. Меритол, као и сви морално дефектни људи, уме своју кривицу да увије у једну дирљиву и сентименталну поезију. Он туђ новац није, на један недопуштен начин, присвојио да би могао задовољити своју љубав према луксузу. Он га је зато присвојио, јер га је на то нагнала беда. Он је отуда уверен да није извршио крађу: присвајање туђег само је онда крађа, када се то присвајање не врши из чистих и помало поетских мотива. Поред беде Меритол има још и један други аргумент који га у његовим очима пере. Он је тај новац, временом, вратио његову власнику. Он, као адвокат, заборавља да је и послуга туђим новцем кажњива, као што је и крађа кажњива. Са гледишта друштвеног морала, међутим, послуга туђим новцем, уз пркос свој дирљивој поезији, не ублажава ни најмање његову кривицу. И она доказује да је он морално дефектан, па ма био за то кажњен или не био. Казна доказује да се он замерио друштву, а некажњено

дело да се он замерио себи. Он се замерио само себи због тога, што је, рабулистичким средствима, успео да избегне казну.

Меритол, уосталом, има свој нарочити морал. То је индивидуални морал аморална човека. Пређе је крао и ту крађу, извршену због беде, није сматрао за крађу. Сада се на њега, са чисто политичких разлога, врши напад, прекорева се због крађе, клевета се, како он мисли. Он се не бори легитимним доказима, не одбија напад снажним, јер часним, средствима. Он клевету одбија уценом: ако ти кажеш за мене да сам крао, ја ћу рећи за тебе да си, у своје време, примао мито. И уцена је, изгледа, моћнија од клевете. Меритол побеђује и он је опет велики политичар, творац нових идеја, буктиња својег времена. Деца његова, додуше, мало слуте да му је била прљава прошлост, али га ипак обожавају. Једна млада девојка, која не уме да разликује варку од истине, заљубљена је у њега, ма да је он стар човек, и ма да она зна да је он, у своје време, крао. Она је сентиментална, а он је, опет, ту своју крађу увио у једну сентименталну поезију и њој се та крађа чини као један непоходан амблем сиротиње и беде.

Сви у комаду говоре о Меритолу као једном великом човеку који ствара нове идеје и, на основу тих нових идеја, ствара нову странку. Он је, међутим, обичан чевек. Његова идеологија је проста и површна. Он ствара једну странку и даје јој име друштвена странка. Његова породица и његове присталице налазе да само један геније и један феномен могу наћи такво име. А на то име је могао доћи само један очајан медиокритет. Нема ниједне политичке странке која није друштвена. Друштвена је конзервативна странка, која је за одржавање данашњега друштва, као што је друштвена каква социалистичка странка која је против данашњега друштва: конзервативац мисли да је најбољи бранилац друштва, јер га чува од распадања; социјалист мисли да је он најбољи бранилац друштва, јер га он руши само у корист једног новог и бољег друштва. Друштвене су и све анархистичке странке: оне су против друштва, јер су за друштво; ово је друштво труло и на његовим развалинама треба да се подигне једно ново, здраво и морално друштво.

Главне тачке његова програма, којима се он и његове присталице поносе као деца, само су обични плагијати. Изборни судови, у спору између рада и капитала, постоје одавна и они се, са мање или са више успеха, примењују у сваком штрајку. Ње-

гова деца, када је у питању њихов отац и када су у питању њихови интереси, не морају водити рачуна о оригиналности идеја. Али је невероватно да ће једна маса, коју у скупштини представљају сто педесет посланика, поћи за једним човеком који, на један незграпан начин, чини позајмице из социјалистичких програма.

Борба за опстанак није ни отмена ни племенита. У њој се не употребљује увек чисто оружје. Оно је, често, зарђано или замочено у отров. Али, било чисто или нечисто, оно се не примењује увек мучки, с леђа и из помрчине. Бар Меритол за то, у овој прилици, није имао разлога. Он је знао да је његов некадашњи шеф тргао тужбу. Знао је да у тој тужби није поменуто његово име и, најпосле, знао је да у џепу има писмо својег шефа, писано (као у сваком сентименталном роману) са самртничке постеље, у којем га хвали као поштена човека. Али, Бернстен је хтео да докаже да се отровано оружје најбоље одбија отрованим оружјем, да се отворен напад, напад с лица, најбоље парира мучким нападом с леђа. Не треба, отуда, чекати да се клевета докаже, него је, уценом, треба одложити.

Ово чудо од драме није ни сценички боље. Чинови су дугачки и празни, јер су им и сцене и дугачке и празне. Један незнатан догађај, довољан за један чин, растегнут је, без живота и без занимљивости, на три чина, досадна као гола равница. Први чин је монотон и дугачак. Други је празан, монотон и дугачак. Трећи, кус, празан, монотон и дугачак. Комад је, готово, исто тако рђав, као што је рђав и превод.

П. С. Талетов.

БЕЛЕШКЕ

КЊИЖЕВНОСТ.

Марко П. Цемовић, Македонски проблем и Македонци (Београд 1913, стр. 109, 8⁰, цена 2 дин.).

Г. Цемовић се одликује од наших дипломатских радника необичним познавањем македонског питања, тог нема сумње најзамршенијег етнографско-политичко-социјалног проблема, Не ограничавајући се на испитивање чисто политичких елемената тог питања, као што, ма да очигледно погрешно, чини већина дипломатских раденика, г. Цемовић је проникнуо у све оне културне и народносне моменте, из којих се цео македонски проблем састоји. Са необичним познавањем ствари и јаким аргументима писац доказује сву неумесност тврђења, да су Македонци Бугари и да је то бугарска земља. Читаоцима „Дела“ позната је из прошле године ова расправа г. Цемовића, која је сад у засебном издању знатно обогаћена једним новим одељком, у коме су изложени и сви политички елементи македонског проблема. Нарочите препоруке књига и не треба, сам предмет њу потпуно препоручује.

М. Ђ. Милојевић, Балканска равнотежа (Београд, 1913, стр. 59, 8⁰).

Балкански рат са својим успесима довео је сам по себи до питања о регулисању узајамне снаге и величине појединих балканских држава. Тим питањем бави се писац ове интересантне политичке брошуре, имајући поглавито у виду односе снага између Бугарске и Србије. Писац констатује, да и у Европи вреди данас систем политичке равнотеже, и да и на Балканском Полуострву само такав систем може довести до трајног мира и успешног рада на унутарњем културном развијању. Са цифрама у руци утврдио је писац, да би свако даље увећање Бугарске, која је и иначе скоро толико велика колико Србија и Грчка укупно, било опасно за мир на Балкану и за слободни развитак свих балканских држава. Зато се предлаже, да се при подели освојених територија принцип равнотеже, приближне наравно, узме у обзир као један фактор дуготрајног мира међу државама.

Balkanikus, Срби и Бугари у балканском рату. Са картом заузете територије (Београд, 1913. Издање Г. Кона, стр. 157, 8⁰. Цена 2 дин.).

У моменту кад се решава једно од најважнијих питања, које је успешни балкански рат изазвао, наиме питање о распореду територија међу савезнике, нарочито о величини и положају Бугарске и Србије, објавио је познати српски политичар и државник, који се служи псевдонимом Балканикус, књигу о раду и успесима Срба и Бугара у протеклом рату. Циљ је књизи да се обавести јавно мњење о правом стању ствари, о војничким успесима сваког савезника, као и о уговорном стању, које је међу њима постојало. Потребу за оваким обавештењем осећају сви они који виде како се са извесних страна покушава да се рад и успех једног савезника преувелича, а другога опет прекомерно смањи. Нарочиту пажњу заслужује додатак књизи, где су изнети аутентични подаци о некоректном држању бугарских службених и неслужбених лица према Србима и српској војсци у оним крајевима Македоније, које су Срби освојили.

Књигу г. Балканикуса најтоплије препоручујемо читаоцима.

М. Г. Андоновић, Македонски су Словени Срби (Београд 1913, стр. 117, 8⁰. Цена 1.50 дин.).

Г. Андоновић је аматер за етнографска питања али се при свем том подухватио да расправља проблем, да ли су македонски Словени Срби или не. У књизи г. Андоновића налазе се сакупљени изводи из дела појединих научара и политичара, којима се може доказивати да су македонски Словени Срби. Дело ово није научно дело, већ један борбени спис, који се тако има и ценити. Интересантно је написано и по њему се може видети расположење и ширих кругова у Србији у питању разграничења са Бугарима.

Алекса Шантић, На старим огњиштима (Мостар, 1913 г. Издање књижарнице Т. Дудића; цена 1 круна).

Алекса Шантић, главни представник новије српске родољубиве поезије, осетио је сву величину садањих великих догађаја по српски народ, и под тим непосредним утисцима испевао је више песама и издао у збирку под насловом „На старим огњиштима“. Све лепе особине из ранијих Шантићевих песама: јасност, топлина, леп предмет, углађен облик, одликују и ову збирку. Кроз ову збирку провејава осим тога и једно нарочито расположење, због победа српске војске, и то песмама даје нарочиту боју. Ми је најтоплије препоручујемо читаоцима.

Мићун М. Павићевић, Ослобођење (Цетиње, 1913, стр. 30, 16⁰).

Једна мала књижица симпатичних патриотских песама, посталих у моментима највећег напора братског црногорског народа, то је ова збирка г. Павићевића. Писац њен показује стални напредак и треба и даље да се посвети овом жанру песама, по угледу на „Старе Мотиве“, у којима бесумње има успеха.

Из рата, записи **Мил. Павловића** (Београд 1913, стр. 109, 8⁰. Цена 1.20 динара).

У овој збирци има 33 малих сличица појединих лепих момената из последњег рата. Г. Павловић је умео да одабере интересантне стварчице и зато му је књига занимљива и вреди је прочитати. Писана је лаким и течним стилом, пријатним за читање.

Srgjan Tucić, Golgota, drama u tri čina (Загреб 1913. Књига XXVI издања Друштва Хрватских Књижевника).

Срђан Туцић се поодавно бави драмом. Одавши се глуми још 1895 године, пошто је неко време безуспешно радио на вајарству, Туцић је наједанпут добио вољу и да пише драме. Од неколико драмских дела, која су махом без вредности, највише је познат његов „Трули дом“ из 1898 године. По повратку из Софије, где је вршио дужност редитеља, Туцић је написао нову драму „Голготу“ која ће се у току овог месеца приказивати у Загребу. И ту драму уврстило је Друштво Хрватских Књижевника у своја овогодишња издања.

Предмет драме је мистични проблем живота, посматран са гледишта једног монаха и једног световног члана заједнице. Монах Деметрије, млад човек, лепог симпатичног лица, живи у манастиру, али осећа да то није живот, није оно што он можда несвесно од живота очекује. И он, у објашњавању са игуманом Макаријем, каже, да је сазнао, да је живот напољу, ван манастира, у сунцу и зеленилу; манастир, то је тамница. Макарије му одговори, да се вара, да је у заблуди, а то зато што никад није свој поглед управио Богу, који би га окрјепио, помогао и подигао. Деметрије му на то одговара, да га је Бог пустио да га обухвати тако силна чежња за животом. Он је сад противник Његов. Калуђери се зграњавају и остављају га самог. У том се појављује једна дивна жена, која му каже: „Тјерали су те од мене а дотерали — мени! Сад си мој, и да те сапну гвозденим веригама, ти ћеш их раскинути и доћи к мени. Већ те дуго чека мој загрљај, вино моје радости!“ Пијан од усхићења Деметрије грли жену, која га позива напоље, у живот, ван манастира. Кад се поврати, жене је нестало и Он се појави, у дугој белој хаљини, ухвати Деметрија за руку и благим гласом му каже: Дођи! — Куда? — пита Деметрије. У живот!

Други чин је у елегантном Деметријевом стану. Милостива госпођа, жена његова, изишла је у шетњу и дуго је нема да се врати. Дете, јединац њихов, лежи опасно болесно. Код детета је лекар, то је Он, из првог чина, у рединготу и са црном краватном. Деметрије му прича, како је напустио манастир, како га је живот одвукао. На питање, шта му је живот дао, он одговара: „Све!... Радости, славу, дијете, љубав

и жену". При томе се тргне и малаксало се пита, где ли је то жена, како је могла оставити болесно дете. У том долази жена са својим љубазником. Настаје мучна сцена, и кад Деметрије за часак оде у собу дечију са лечником, жена се заборави и Деметрије је затиче са љубазником у загрљају. Љубазник буде отеран, а Деметрије пошто му жена отворено каже да га не воли и да оће да иде свом љубазнику, удави жену у наступу љубоморе и гнева.

У трећем чину Деметрије се ноћу, кришом увукао у манастир. Кад га калуђери и игуман виде, отресају га се и називају га антикристом. Деметрије тражи да га игуман исповеди. Прича како је хтео да искуша какав је онај живот, за којим је чезнуо. Одупрo се Њему, одметнуо се од Њега и Он га казнио — животом! Дао му је да куша сву сласт и сву срећу, али и сву горчину онога живота. И сад се враћа, не њима, калуђерима, већ Њему! Игуман и калуђери се зграњавају и беже од њега. Деметрије у очајању пита: „О, Христе, где си?" Он, невидљив, јави се из врта: „Ту сам: вјечно разапет ради вас, и вјечно жив за вас!"

И ако проткана мистичним моментима, фабула драме је интересантна, ма да је основна идеја драме нејасна. Ако је предмет њен калуђерско питање по себи, онда је свршетак нелогичан, или у најмању руку неразумљив. Ако је пак Туцић хтео да истакне контраст између Бога, правог и истинског, и калуђера са световним навикама, онда је то сасвим недовољно истакнуто. Цела драма показује разноврсне елементе, са добрим ефектом, али праве садржине, правога смисла у целини својој, драма нема. Имитовање је још увек слаба страна Туцићева, као и сваког глумца-писца без оригинарног драмског талента.

Народна песмарица о Краљевићу Марку. — По одобрењу министра просвете, Државна Штампарија почела је издавање нарочитог зборника популарних, а јевтиних књига за најшире народне редове.

Прва је у овоме зборнику Народна песмарица о Краљевићу Марку.

У овој су књизи прикупљене и објављене све до сада познате српске народне песме о нашем народном јунаку Краљевићу Марку, — свега 44 песме. Књига је украшена и лепим сликама, и цена јој је невероватно јевтина — само 20 пара динарских.

Ову лепо опремљену, а тако јевтину српску књигу ваља да има свака српска кућа.

А. Шопенхауер. О женама. Превео Милан Вујаклија. Издање књижаре С. Б. Цвијановића. Београд 1913.

Поред великих светских проблема, којима се Шопенхауер бавио, а у оквиру једног философског система, који је имао да обухвати цео свет и све појаве у њему, изнео је познати немачки философ и своје огледе на жену и женски род. Оштрије и суровије мишљење изгледа да нико није дао о женама, изузев Ничеа, који жене назива „у најбољем случају" кравама. Шопенхауер је био остао момак, није се женио и није имао прилике да ближе упозна жену, какво упознавање само дужи заједнички живот омогућава. Својој сестри писао је он, да никада ниједну жену — сем ње — није друкчије љубио до чисто чулном, физичком љубављу. Кад је са старошћу изгубио осећаје чулнога, постао је прави женомрзац. Тиме се, као и осталом природом Шопенхауеровом, објашњује и његово мишљење о женама. Али жене су се осветиле Шопенхауеру, осветиле му се онако, како је он заслужио. У дубокој старости кад је био и кад му је једна дивна млада сликарка, Францускиња, вајала бисту, дражи младе девојке очарале су старог женомрсца. И тада је Шопенхауер имао као предосећање једне непознате среће, поред које је био прошао...

Универзална библиотека. — У Сарајеву је покренута мала универзална библиотека, у циљу превођења одабраних дела из стране књижевности. До сад су изишле две свеске ове библиотеке. У првој су свесци четири преведене причице Максима Горког, под насловом Приче и легенде. У другој свесци су изишле четири мање приповетке Леонида Андрејева, у преводу Ј. Димитријевића. Превод је у обема свескама доста добар. Једино би се могло замерити избору приповедака.

Календар Здрављак за 1913 г. — У овом календару за народ г. г. Dr. J. Данић и Dr. Добр. Гер. Поповић, вредни радници на народном просвећивању, штампали су више разноврсних лекарских поука о чувању здравља. Све су

ове поуке испричане јасно, прегледно, неке у виду причица, разумљивим и простим стилом, тако да ће их шира маса, за коју су написане, лако моћи читати и примати.

Joza Jvakić: Selo i Varoš, pripovietke (Издање друштва хрватских књижевника; V књига за 1912 годину. Zagreb, 1912).

Ово је друга књига приповедака хрватског књижевника г. Јозе Ивакића. Прва књига под насловом „Из нашег сокака. Приповетке, новеле и акварели" изишла је 1906 год. У овој је књизи сакупљено девет приповедака из сеоског и маловарошког живота у Славонији. Г. Ивакић, поред рада на социјалном роману, огледао се и на књижевној критици и дао неколико ваљаних чланака те врсте. Али он ипак остаје у главном као писац новела. Оно што нарочито одликује његове приповетке, то је лакоћа у причању, јасан и течан стил који се особито испољава у приповеткама из сеоског живота. Нарочито је сјајан пример за то његова, иначе мала приповетка „Didak i baka", сва у тону народног приповедања. Поред те, не мало важне одлике, његове су приповетке увек са занимљивим предметом, често проткане лаким хумором.

НАУКА.

P. K. Lebl. Le Code Douchane. Etude sur l'historie du droit public serbe (Thèse pour le doctorat, Paris 1912, p. 133, 8⁰).

Има једна чудна навика младих правника Срба, да при изради докторске тезе узимају за предмет студирања поједина питања из историје српског права. Без претходног проучавања историских метода, без ближег познавања оних замршених правних питања, којих је историја српског права препуна, улази се као правнички почетник у једну област, којом би требало управо да се заврши рад на праву и правној науци. Отуда и радови тако постали обично немају никакву стварну научну вредност. То се готово може рећи и за тезу г. Лебла, у којој је једино од значаја француски превод Душановог Законика. Нека г. Лебл прочита књигу г. професора Јиречека „Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien" па ће и сам увидети, да је требао изабрати неку благороднију тему, при чијој би се обради и способности пишчеве можда могле боље испољити, а и позитиван резултат утрошеног рада био би уочљивији.

Књига г. Лебла свакојако даће прилике француским правницима да се мало више упознају са Душановим Закоником, тим значајним спомеником наше културе у средњем веку. Ако је само то била пишчева жеља, она је бесумње задовољена.

Стеван Симић, Лесновски манастир Св. Оца Гаврила, задужбина српскога деспота Јована Оливера (Београд 1913, стр. 91, 8⁰, цена ?).

Једну врло интересантну културно-историску студију пружио је писац ове књиге, описујући архитектуру манастира лесновског (у Кратовској области), како спољни, тако и унутарњи поглед, живопис његов, специјално слике оснивача Јована Оливера, затим Цара Душана, па царице Јелена, краља Уроша, Оливера и Маре и најзад Св. Гаврила Лесновског. Даље је изложена историја овог манастира, у вези са податцима о његовим добротворима. Излагање је лако и занимљиво тако да се књига са интересовањем чита.

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕДНИК
ДР. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

Штампарија „Доситије Обрадовић" Димитрија Гавриловића (пре̂ђе А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)

ДЕЛО

Књига 67. ЈУНИ 1913 ГОДИНЕ Свеска 3.

ИСУС ПРЕД ПИЛАТОМ

II[1]

Полако се трже Исус, и румен га обли блêда;
Као гуја, нови бол му срце гризе и уједа.
Задрхта му душа тугом, кô сребрно лишће неко;
Час закуца, дан освану, што је цео народ чекô.
Он, који је тих и нежан, благ и смирен, пун доброте,
Који дође да спасава срца, душе и животе,
Да милује, грли, љуби, поезијом светла звука,
Он постаде жртва свету: јагње нађе свога вука.

Пред њим слика римског орла: нем, завијен, тврд, у тöги,
Кô Цезарев симбол прави, седи мрачни Пилат строги:
Бреме му је закон Рима, кô вечности вечни део;
На плећима крутих кости кô да држи народ цео.
Чело му је доста ниско, чекињава коса густа;
А, кô да су гвожђе само, сливена му чврсто уста.
Очи су му ситне, оштре; сјај њихов је живи пламен;
Душа му је метал круне, срце му је златни камен.

А Кајафа тамо, Ана, свештеници, Јуда пјани;
Ту осети Исус болно нови нож у новој рани.
Богињаво, ружно лице: у дубини вучјих црта,
Ипак, лежи нека светлост, нека благост разастрта.
О, демонски, бедни друже: што те тако мржња проже?
Ти издаде верна брата. Зар се већма пасти може?
Но, ипак си друг спасења. Ал' куд наже и посрну?
Погледа га Исус благо, а Јуда у земљу црну.

[1] Први одељак спева објављен је у „Венцу", књ. IV, св. 5 (1913).

И отпоче суд Јудејцу. На престоље Пилат седа.
Достојанствен, свечан, важан и озбиљан Христа гледа,
Строгим оком помно прати сваки покрет Назаренца,
Бледолику, дивну слику, још без крста и без венца.
Што га нешто вуче њему? Какав случај, препун ћуди!
Већ заспало, тако давно, Пилату се срце буди!
Нешто топло прође груди, кô тишина светлог дана.
Је л' то стара, мртва срећа, из детињства закопана?

Чудно, чудно! Човек странац. Познавô га није лично.
Слушао је само нешто да се прича необично,
Да тај бедне, слабе, воли, да немоћне, болне лечи,
Да се труди целим срцем, свом добротом, зло да спречи.
Слушао је скаске, бајке. Немогућност! Чуда права!
Само једном топлом речју да умрле ускрсава!
Да подиже свуда оне што се блатом пакла гуше;
Оживљује, као сунце, новом надом, срца, душе.

Слушао је. Но шта слуша! Замисли се Пилат дубље.
Човек овај има очи, кô две благе, светле зубље.
Присећа се нечег давног. Где их виде? У ком крају?
Кô два сунца Васионе Исусове очи сјају.
Да, те приче разлог дају: нису само просте бајке:
У детињству мртвом своме сетио се Пилат мајке;
Сетио се дома тиха, завичаја скромна, мила.
Вај, како је прошло доба и младост га оставила!

И Пилат је био дете. И он дома свог се сећа.
Ах, срећни смо само онда, кад не знамо шта је срећа!
Чим сазнамо, срећа пође, блаженство се њено скрати;
Добије се, кришом прође, да се никад не поврати.
И Пилат је био дете. И он има срца нешто.
Ма да га је, ради власти, таште славе, крио вешто.
Пригушено срце ћути: живот успе да га смори;
Али ипак, ипак, негда, па и мртвац проговори!

Мајко драга: твоје име да ли ће се рећи смети?
Све је тако давно прошло, а син те се ево сети!
Пилат виде себе млада, на путе се спрема нове;
Он осети старе чежње, старе жеље, старе снове.

О, младости! Мају цветни! Дивно доба осећања!
Непомућен, ведри дане, утварама лажног знања!
Кад не тражи нико славе, нити стазу, што је крађа;
Већ нас тихо сузе плаве чисте среће, што смо браћа!

Пилату се оте уздах. Много ли је било зала!
Дочекô је пораз душе, слом љубави, идеала.
А кад једном бура груне, на сломљену лађу бане,
Она бије, руши, брише, док ни трага не остане!
И с њиме је тако било. Утопљеник сламку хвата.
Живети се, опет, мора. Дочепô се другог јата.
Тек покаткад, од тог доба, из таласа љупких, плави',
По остатак негде који старог му се брода јави.

О, Сократе, дивни мужу: тако бујно, слепо слављен,
Сад си плеснив у дну срца, ишчилео, заборављен,
Кô и многи други, дâвни, што осташе неме сёни:
Аристотел, Платон славни, па Софокле божанствени!
Ваш ученик није више! Прошла га је љубав књиге.
На врату му народ гладан и државне сплетке, бриге.
Милион се стаза плете! Којом воде пути бољи?
Ни Цезара крв, ни месо, не мож' да их задовољи!

Мир. Занесен, Пилат снева. Пред судницом свет се згрће.
Легиони градом иду: гомила им с пута сврће.
Блеште копља и панцири, и ножеви, оштри, голи:
Многа ли су ребра, груди, много срце, ах, проболи!
Све већма се маса купи. Око суда жагор, врева.
У дворишту бела двора неки певац песму пева.
Један црни голуб лети, спрам суднице на кров паде.
Око себе Пилат мотри, на Исусу оком стаде.

Пред њим стоји Исус, диван, висок и млад, као јела;
Несломљиве, силне воље; као мрамор, лица бела.
Црте су му њежне, благе, као мека морска пена;
Из њих сјаји милост божја, девичанска, узвишена.
Коса му је смеђе боје, кестењасте, плава мало;
На њој зраци сунца стоје: а снопље их златних пало
Кроз прозоре двора суда: ореол му сјајни праве;
Такав беше млади Буда, син божански, Творац славе.

Помаче се Пилат нешто. Бледог Христа гледну боље.
На том лицу кô да виде озарено сунцем поље.
Дух невидљив неки то је, сав обасјан с неба слази;
У очима надземаљским неко чудно светло спази.
Ах, љиљани, руже, цвеће, и ливаде, пуне росе!
Осенчени врти сунцем из те свилне, смеђе косе!
Поезија! Звуци сунца! Божанствене химне лире!
Још анђели, љупки, бели, безазлено, дивно вире!

На лицу му лебде зраци, кô божански, златни вео;
У дубини виде муке, патње, што их преболео;
Позна део сама себе; изгубљену душу меку,
Своје сузе из детињства у незнаном том Човеку.
Ево духа величанства! Истинита бића људи!
Спасиоца палих душа, свег што лута, греши, блуди!
Од Сократа већи, виши! Стоји пуна смртна чаша!
Син божанства неустрашив! Богочовек! Савест наша!

Узбуди се тврдо срце. У Пилата душа чиста
Пробуди се за тренутак, божанственој искри иста.
И да не би скупа људи, навреше му сузе вреле,
С молитвама неком Богу што су давно одлетеле.
Сад разуме целу тајну. Истина је све, што кажу.
Ове бајке, скаске, приче, легендарне, што се слажу, —
Један основ свака има, један конац свуд је био.
Истина је! Сам је сведок! Бог је земљу походио!

Овај човек ту је рођен, да покрене душе бића;
Да донесе нове гласе Историје и развића;
Да објави благе вести народима што се кољу;
Проповеди свете мисли, и будућност лепшу, бољу.
Ох, свет жели час тишине, сан покоја, мира лéпа!
Доста му се бесмислено разби срце, душа цéпа!
Дајте једном слатку веру, очишћења златне нйти!
Зар не живи нада стална, да ће једном боље бити?

Но, то само часак беше. Сличан старом неком дȗбу,
Што бесплодно гране свија, он угледа јаву грȗбу,
Жмиркајући, ситним оком — то му излаз неће дати! —
Пријатељски садруг стари Кајафа га лукав прати.

Погледа се Пилат боље. С једне стране кô да снева,
С друге сиво око пита: шта још чека и оклева?
Раније се чекат' могло. Сад је доцкан. Воља неба!
Већ чинити треба брже што се мора и што треба!

И, с несрећом тешке власти, лагано се Пилат наже;
Од свачијег, брате, ока своје му је, ипак, драже.
Стари судац, тврда срца, разнежит' се, као, хтеде;
Ал', кô муња, на мах, мисô Кајафину разумеде.
Власт, држава, Цезар, круна; од скора су буне чешће;
Да умири народ, земљу, наваљује Рим све жешће.
Да умири? Крв ће пасти, да вукове месом храни.
Ал' у земљи мржње, злобе, братски мир је гост незвани!

Ах, кад огњи крви шикћу, свака нада мира труне;
Заоштрене класе сикћу, арене су борбе пуне.
Узбуни се свет, кô луда; неста памет усред хуке.
О, ужаса, грозе, чуда! Мозак прште с ове муке!
Шта! Зар може бити мира, зар се добро царству свити,
Док су једни злобни, гладни, и док бесне други сити?
Седам празних штурих, крава — још та гатка не ишчиле! —
Појеле су седам пуних, па — ипак су гладне биле!

Од себе се Пилат трже. За врело се чело маши.
Свладати се треба брже. Рођене се мисли плаши.
Јављају се давне тежње. У души му нека буна.
Луде, старе, дечје чежње, без разлога и рачуна!
Дршће Пилат, царска сила. Смрт је ипак! Није шала.
Та зрака је сунца мила свему што се душа дала!
И док мрко јави слета, а срце му буре плима,
На улици масу света нестрпљење обузима.

Скупио се збег живота; све, што снагом дођи беја':
Самарија, Јерусалим, сав Израиљ и Јудеја.
Жене, деца, ружни, лепи, браћа људи свака кроја;
Глувонеми, кљасти, слепи, болесници, сви, без броја!
Пуни рана, беде, јада, гладни, жедни, голи, боси;
Полудивља, горска стада, са стадима све у коси!
У срцима отров носе и паклена, тамна врења;
Милост неба, људи просе. Ах, достојни сажалења!

Пред судом је мноштво јако: притајени гнев још скрива;
Разлеже се шум полако, све јаснији жагор бива.
Кô пред буру, маса тиха снебива се, чуди, слеже;
Као море, сад се ниха, часом расте, часом стеже;
Кô потоци гора хучни', што све већим хуком хуче,
Језици се крећу жучни, у руљу се пакост вуче.
Полагано, па све јаче, покретима дивљих стâда,
Народни се немир заче, као вртлог водопада.

У ритама руља чека. Сва прљава, гладна, гола.
Ни кожа јој није мека! Црна, као катран, смола.
Пуна злобе, мржње, злоће. Тек понегде лице плачно!
Што се купи? Шта ли хоће то слепило бесконачно?
Свеж, јутарњи ветар пири. Свом љубављу сунце блиста.
Кô утвара, смрт се шири; кô злодуха, траже Христа.
Све из јата бура хвата, питање се страшно буди;
Неко крикну, маса рикну: „Да се суди! Да се суди!“

Прока Јовкић.

У ОДБЉЕСКУ ЖИВОТА

По светлијој и променљивијој боји мора наслућује се пролеће. Катинка, кћи старе властелинке удовице Марте, с острвскога заселка, што се приљубило стрмини брежуљка према пучини, не весели му се. Пролеће оживе у њеној, зимњим сутоном успаваној души, успомене и чежње; нерви задрхташе, крв навре у главу, помути јој свијест. Негда, а томе је давно, пролеће није могло да је тргне из прегорне смирености, што беше њоме овладала после смрти заручника јој Марка. Одједном, иза те смрти, беше се промѐнила. Млади, весео, врео живот, пун чисте непомућене љубави, у заметку, угаси се. Само у глави за неко време, остадоше урезане наметљиве чежњиве успомене на дане и часове проведене у Маркову друштву: летње, топле ноћи на испраноме влажноме жалу, прама пучини, по којој пловијаху, возајући се тамо амо, рибарске лађе свећарице; и засићени јесењи дани пуни меких, променљивих боја, што се морем одбљескују, и, пуни мириса дозрелих исушених трава, цвећа и плода.

Првих дана иза његове смрти, лутајући уз море, визијом у очима, свугдје га гледаше и, у великом болу, туговаше за њим. Али време постепено брисаше чежњиве, немоћне визије. Бол уступи место прегору и тузи, која се у њену душу усели. И подавши се тузи потражи утехе у богољупству. Детиња наивна вера, запретана у души младим, врелим и безбрижним животом, одједном, у невољи, појави се свом снагом. Године и године полазила је свакога дана у исти сат у цркву, у пољу, да се помоли пред олтаром Пречисте Девице. Молила се скрушено и топло, па занесена тврдом вером да ће се са Марком на другоме свету да састане, прегораше се и, одлучно одбациваше од

себе све напасне мисли које се јављаху у сећању на прошле радосне дане. Враћајући се из цркве угешена, дуго и дуго седела би код прозора и гледала на пучину и на прекоморске брдине, и гледајући у даљину, сваким заласком сунца, будијаше се чежњива туга за минулим изгубљеним даном. Дугим временом њена се природа умекша и умилости до суште доброте и сажаљења. Замријеше сочне клице наслућене страсти, нигда недирнуте мушким миловањем. Жар очију преобрази се у благи топли пламен, црвене усне пробледише као презрели плод: дјевичанство високо се диже над бујном младошћу!

У то доба дође у кућу да служи Цветко, загорац, млад, поносит, живих тамних очију, боје црнога острвскога вина, у којима као да непрестано играше сласт живота. Катинка тога дана наслути његовим доласком неку нову светлост, која ће да чува кућу, да се у њу сасвим мрак не усели. И већ првих дана њене очи свикоше се на њега и почеше га тражити: и у кући и на пољу и у дражици код мора. Поред Цветкова млада живота одтада ишчекиваше мирно и лето и зиму. Његов свеж снажни живот као да беше утолио њену болећиву душу, пуну неодређене чежње. Гледала је у Цветка безгријешно са сигурношћу, с којом се гледа у светлост дана. У томе миру прође дуги низ година. Али једне топле, летње ноћи, док је море мировало, а ваздух био пун мириса исушених трава, пробуди се њен утајани живот — пробуди се и издвоји свом снагом. Те ноћи пирио је с копна свежи шапатљиви лахор, а пучина дрхтала као живо сребро.

Катинка је седела до прозора. Доле по башти у прошарици дрвета — трепери у затресеном лишћу, расута месечева светлост. Цветко се из винограда још није вратио. Катинка га ишчекује, мило јој да га види и да с њиме као и свако вече измени пре починка, неколико речи. Али њега још нема. Блага месечева светлост обасу и њу, срчући је бесвјесно у се као што је срче мирна пучина и топла ноћ; положи главу у њу и, ишчекујући Цветка, задријема.

У лаком сну чу како потресено лишће у башти шушти и осети за час да јој животом пролази нека наслућена, болећива сласт. Учини јој се да чује живе гласове. Да није Цветко у башти? — помисли.

— Пусти ме! — издвоји се јаки глас.

Катинка се прену, подиже главу и погледа.

— Пусти! — понови исти глас.

Марија, лепа девојка из села, нагло изиђе испод дрвета у месечеву свјетлост и хтеде да побегне.

Цветко је стиже. Обави јој руке око паса, и повуче је међу усамљено дрвеће...

У мирној, топлој ноћи пуној месечеве светлости задрхта Катинкин живот и прели се страсном пожудњом крви. Њене очи гледају у жуту бледу светлост, што споља кроз отворен прозор до кревета допире. Та светлост је рани е умириваше и успављаваше, ноћас је дражи, кида... Осећа је кроз очне капке а не сме да их отвори, боји се те жуте светлости... Али у томе стању не може да дуго издржи, диже се и пође опет к прозору. Па када према себи угледа потмули бледи, насмејани месец, уплаши се као да је затечена при злу, срамотну делу. Целе те ноћи не може да се прибере, смири. Осећа успламтелу крв како змијски пузи до мозга, осећа у очима дивљи пламен; и једнако гледа њих двоје у жутој, бледој светлости...

У зору, преко свога обичаја, сиђе у двориште. Стиди се, стрепи... Стара мајка наређује Цветку шта да ради у винограду. Цветко натовари ћудљиву мазгу, поздрави и крене према мору. Катинка склања се; не осврће се на мајчине речи, па кад Цветко закрене, пође за њим.

Летњи, свежи дан као благи празник пун наде и топлине, јавља се с мора. Из дубине његове рађа се окупало, помлађено сунце и, махом, попрска сјајним, меким бојама задрхталу пучину. Катинка спотичући се иде назорице за Цветком. Код брежуљка на којем, између мрких чемпреса, као престара добра бака, вири црква пречисте Девице, за час, колебајући се, застаде, и — прекрсти. Али Цветко жури по шкапаву путу, гледа га како вешто одмиче, и гипко се сагиње, и чује како звекћу мазгине поткове о камен. И ноћашња визија појави се нагло, наметљиво и погна је даље. Иде за њим...

У дражици обрубљеној белим испраним песком, Цветко устави мазгу. Држећи је за улар, обазре се уоколо. Марија се показа, рече неколико речи и, осмехнувши се на њ, придржа се за самар. До њих, између реда маслинових дрвета, модри се виноград као и море у дражици. Катинка заклоњена гледа их. Неко време колеба се, приморава саму себе. Али не може да издржи и, одједном, журно пође к њима.

Њих двоје, угледавши је, збунише се. Катинка привидно гледа на пучину.

— Мој виноград до вашега... Ево овде — стидећи се протуиђа Марија. Дошла сам да помогнем Цветку да распрти...

Катинка, као у сну, слуша јаки звук њена гласа, што звучно оджекну у јутарњој тишини. Па се загледа у њену уздрхталу, црвену узаврађену усницу, и у беле јој збивене зубе. Тога часа она на њој није ништа друго ни запазила. А, стидећи се, Маријине очи, боје мора на плиткоме, беже од Катинкиних. И не поздравивши поврати се у свој виноград. Цветко гледа за њом. Па кад Марија хитро и лако прескочи преко зида, каза:

— Тело јој се може да савије као срп... А вредна је као мушко...

— И лепа? — измаче се Катинки.

— Па и лепа — насмеја се Цветко, и веза мазгу за маслиново дрво.

Хтеде да пође. Катинка понови: — И лепа?. . Могао би да се ожениш њоме.

Цветко се окрете.

— И хоћу!... Одредио сам на јесен да је кући одведем... А да вас питам: — Што се ви не удадосте?

— Ја?

— Били сте и ви млади! — каза Цветко мирно и пође у виноград.

Била је млада, осетљива, пуна несташлука и младости. Њена љубав крила се у дну душе, у дубини. Од те љубави осим благих очију, као орошени плави цвет, и љупких осмеха, није никоме ништа даривала. Али уз Марка осећаше да ће доћи време те ће све да дарује што се лакомо у дубини душе крије. Али Марко умре! Његовом смрћу плима осећаја за час се заталаса, па полако, временом, као море, у осеку, повуче се у се.

У то је дошао Цветко и собом донио парче својих витких, устрмљених литица. Колико је пута с чежњом у души из ове дражице гледала на прекоморске планине. Гледала у тамне дубоке сенке долина, гудура и сурих литица што поносито стрче у висину. Како су, кад је олуја, те сенке стизале преко жутих, мршавих поља и преко вечитога снега, неприступачних висова... Мисао, сува, немоћна мисао кида јој душу, трује крв...

Све до синоћ Цветко беше као тврда, неприступачна литица, верни стражар мирисаве густе шуме преко које за олујê, стижу

се тамне сенке, у којима се крио нигда росом љубави неорошени плави цвет. Али синоћ жути, издајнички месец показа цвету живот љубави, страсти, миловања... Цвет немоћни дрхће... Катинка у бунилу немирно гледа у обасјану пучину по којој плове две лађе шутих једара као два лептира у плавоме ваздуху. Сунце грије, жеже, а њу обилазе по животу ледени змијски дрхтаји. Биће остављена сама себи, својој немоћи!... За зимњих ноћи, у олујама, неће се Цветко уз ватру до ње да греје... Неће га наћи лети у прошарици ни у винограду ни у дражици код мора! А Цветко из винограда долази, чује му кораке по шкрипавоме песку. Витком трстиком преко рамена хитро скочи, на шкрапу, одвије туњу и баци удицу у море.

Катинка га гледа у пламену сунца. Његова сенка до њега лагано се повија по треперећој, чистој пучини. Ту плаветну сенку Катинка бесвесно упија у се... Боже! пала би до ње, својим сувим уснама љубила би је, обгрлила... А пред очима играју јој пламени светлаци као макови цветови, и немоћно дрхћу бескрвне усне... Цветко! — хтеде да се јави, али изусти: Марко! Цветко! Марко! — у бунилу бесвесно шапће.

Приђе ближе к мору, шаком дохвати воду да окваси сува уста; у горчини мора осети своју немоћ, тугу, бол...

Цветко прилази к њој... Катинка погледавши му у очи, одједном, уплаши се његова живота као паклене напасти. Горчином у устима, не обазирући се, пожури ка цркви Мајке божје. Из жарке, сетне светлости, уђе у благу мирисаву полусену, над којом стражи сунце и цвркућу ласте. Баци се ничице пред олтар Пречисте Девице. Своје вруће чело и суве усне положи на хладну камену плочу и, упијајући у се мирис посвећених, скривених, преживелих и излизаних ствари, и гонећи од себе свом силом грешну, напасну синоћну визију, скрушава се: — Пречиста Девице!

Иво Ћипико.

О Ч И

О очи крупне, немирне и тајне
под мѐком сјеном дугих трепавица,
ко двије звијезде далеке и сјајне
у ведром небу дјевичанског лица.

Кô драги камен разнолико жарке,
кô дӳга, зимња ноћ, без звијезда, црне;
врело свих нада ко и сваке варке,
смјеле ко лаж и плахе ко срне.

Дубоке, мирне, као сињац мора,
кријете злато и отровну стриелу;
мелем души, пуној тамних тмора,
и смртна свиећа сретном на опиелу.

Ви као муња пламена и хитра
палите давни храст и њежно цвиеће,
ил' ко у благој зрâци у вам титра
жар, који можда никог згријат неће.

Жалан ко вама вјерује, но лӳда
ко вам не повјерова једног трена;
луд ко заборави, јадан ког свуда
ваш призрак прати, вијерно, као сјена.

У вама, можда, одговор се крије
питању, које мори људска срца:
чему се живи: је л' добро ил' није;
чему се вара, мôри, сӳди, грца?

О, и мене то тишти као мóра
у трзању, у надчовјечним болим,
ал' од вас нећу тражит' одговора,
о дивне очи, јер вас, дрхћућ, волим.

Рикард Николић.

НОКТУРНО

— г-ђи Л. И. —

Зашто ме гледате ноћас тако чудно:
Очима што маме као мрачни бездан,
Очима немирним, топлим кô сјај звездан:
Очима што пáле благо и пожудно...

Да л' гледате сваког као ноћас мене,
Самог, што у куту крај вас април снива,
Који неће да зна шта вам поглед скрива:
Љубав мртвих звезда или љубав жене?

Знам само да мирис ваше косе плéни
Кô сећање једно далеко и мило,
Кô сећање једно што се било скрило
У миру где леже дани загрљени.

Ја знам само да је дах ваших усана
Опојан ко мирис покошених њи́ва
Ко песма без речи што се благо сли́ва:
У ноћи, у шапат процветалих грана.

А ви ме мамите том песмом без словâ:
Ноктурном што зове, преклиње и моли —
А мени је тешко — мене тишти, боли,
Ваш поглед, ко осмех пробуђених снова.

И док песма бруји све јаче и јаче
У ноћи што земљу сном и миром шкропи:
Ваш поглед ме вуче, заноси и топи,
У живот што тихо буди се и плаче...

Ђ. Милићевић.

СТАРИ РАТНИК

Када тихо сутон пане
На брегове и врлети,
И последња тица с гране
У гнијездо топло слети,

Ја с бременом од година
Под црну се струку свијем;
И мислећи на свог сина
На гô камен сузе лијем...

У сломљене моје груди
Ја осјећам бол и тугу,
И црна се мис'о буди,
Да ћу остат на поругу:

Ако од куд смрт закуца,
Сада када на све стране
Крв се лије и топ пуца,
Да ме жене зар сахране!...

И зајеца ратник стари
Сам у густом полумраку...
Јутро... Већ су неимари
Ископали старцу раку...

Митун М. Павићевић.

КРСМАН

На вратима омање кућице, прилепљена у страни под самим гранитом одскочи дрвена кључаница. Преко прага пови се људина, трапава изгледа, таман за два човека. Под широким плећима, дугачке ноге као у штрка, полако креташе љигавом земљом, на чијој површини су бљештале честе барице од дуготрајне кише. Зло време опако је шибало групо и дугуљасто лице добоћудног планинца, да се нехотице намрачи и љутну на некога, који му тако пакости.

— Ама шта вичеш, шта ћу ти сада? прогунђа Крсман Стевић и мрзовољно окрете вратима.

— А што не узе цакуљу, упола ће бити лакше, знаш ли где је „Церјак“!

— Бога ми добро си рекла. Дајде је овамо.

Домаћица притрча мужу и пружи му покривач, који натури одозго.

— Ово ти вреди Смиљана, очуваће ми лице и леђа. А сад у здрављу.

— Зар да се рукујемо. Ако, нисмо се давно ни видели, — насмејано добаци домаћица... — Него... али ништа, ајд у здрављу.

— Шта, шта си још хтела?

— Нако... немој доцнити.

— Ех... Украшће ми ко лепојку — одговори он весело и без пробирања пожури појати.

Крсман је близу педесет, инокосан. Син Јован, кога одазваше на војну, домаћица и мала чевркуша Милена, чинили су његову задругу. Он је више живео од стоке, мало имање једва је доносило стрмнине за славу и остале свечанике. Мало га је љутило што му је појата доста удаљена. Већ толико година решава да је премести до куће, али му жао да запреми оно мало

орнице што има. Кад би могао у „Церјаку“ имање продати, па би лако, али ко ће да узме прљушу и камењар. Тако од данас до суше то се провлачило. Кад наступе мочари, онда му изиђе на нос, једнако је претио и чекао пролеће, а чим се помоле мајски дани и славуји удвоструче, он оде за њима, за животом у ком се наслађивао толике године. На мах нестане мраза, циче, кише, управо изједначе се годишња времена. Некако је био одвојен од сељана. Бојао се туђина да га не наружи или се подсмехне њему — ружном човеку. Људи су ђаволи, немирни, неко ће покурити, па ето русваја. Премишљајући о томе, свијао се око чељади и кућице а далеко од парница и сеоских ћилкоша. Увек жељан рада, није осећао терет, па ни онда, када га је около небо шибало својим мехурљицама. Подупирући тело о дренову тојагу повијао се тамо амо и чувао да се не завали у блато. Код једног честака застаде. Леђа наслони на дебло и после првог даха звизну што игда може. На овај знак далеко у страни зачу се писак, затим тутњава и шум као да јуре чопори. После неколико минута изби једна керина као јуне и лудо узе скакати око Крмана. Он га помилова, нешто му узе тепати и руком показа пут, куда ће обојица поћи. Пошто одмори ноге, скиде џакуљу и отресе о једно дрво, да би мање капало са њених ивица. Одатле је било све под ногу. Пређе честак и зађе у шуму. Чим поче прилазити једној падини, срце му заигра. Ту је била његова имовина. Мала колебница са ограђеним поплетом од прућа могла се видети само на неколико корака када се приђе

Готово нестрпељиво потрча, и не улазећи унутра, брзо очима преброји веселе овчице што су њушкале око јаслица. На његовом се лицу указа радост, дебеле усне развукоше се као чунак, благи осмех би управљен на верног чувара, који је једнако скакутао. Од усхићења дохвати кера и привуче себи. „Паметниће, више вредиш од лењог Галоње“. Затим приђе лиснику и по тору набаца гомилице. Докле су год овце пуцкале устима и губицама кидале листић по листић, није од њих одмакнуо. Једнако је гледао и мислима заносио. Сећао се свега још из раније младости своје. Сећао се доба пуке немаштине, када није имао ничега сем оно мало чатрљице. А данас?... Само њима захваљује. Чувајући њих очувао је себе. Оне су колико толико напуниле његов дом и подигле из прашљивог пепела. „Нема Јове да вас види, да чује како чупате и слажете“. У оном заносу пружи им руку, оне прићоше једна по једна, свака га до-

таче чупавим челом, и онако оборене главе понова се докопаше свежих граница. Када се мало задовољи, подиже трупину и уђе у колебу. Старо огњиште нађе глатко без пухора и угљења, брзо наломи дрва и потпали ватру. Крај пламена седе на омањи трупчић и узе сушити одело. Очи му одоше на дугу брешу о зиду. Гледајући њене шаре и пупчасту периферију уста, осети неку празнину. Уздану, али се ко постиди. „Ту ћеш стајати док се он не врати. Ако, ако је отишао, нећу да после сикћу. Они мисле што се не дружим са њим, да сам страшљивац, да бежим. Боже сачувај, никада Стевић није био такав. Јединац, ама нека знаду да и мој дом није изостао". Крсман прену из мисли, гомила угарка која беше догорила, растури се по огњишту, он поново сложи и потаче ватру. После читавог роја мисли, нешто му дође лакше. Осећао је радост, нешто више, што није умео себи објаснити, није знао шта га толико подиже и нагони сузе на очи.

Целога дана ту је преседео, ранио своје „белавке", са уживањем посматрао, каквом брзином и без напрезања, одкидају залогај по залогај. Тако то трајаше до пред ноћ, а кад сутон поче освајати, код оваца остави „брњу" и онако као кроз шалу нешто му прстом попрети, затвори улаз на тору и полако крену натраг.

Пут је био мучан од јесење кише и ветрова, што су свирали више њега. Он се не збуни, планинске очи сијале су у мраку као у мачора, познавао је сваки камичак, цео живот природе у кршним осојима и стрмне окомице, одакле су урлали ноћни гости. И даље је ишао узаном стазом ногу пред ногу, док не изиђе из кланца, што се спуштао готово до самога села.

Доцкан стиже у двориште. Још од вратница опази кроз пукотине светлост на огњишту. „Охо! Ови се моји разузурили" помисли у себи и брже пође каменим басамацима. О њих отресе блато са опанака и нешто погледа низ воћњачину. Као да је ослушкивао некога, али се превари. Свуда је било немо сем фијука, што је звиждао око велике брванаре и кроз оџак пунио одаје димом. Више нестрпљиво уђе у кућу и прилупи врата. Ветар опет фијукну а дим поново напуни сваки кутић и њега задахну толико, да обрте главу и затвори очи. Неко му приђе у оној магли и дотаче руку.

— Жив био... Пакосник, ала уједа. Опрости не могу да те видим. Ова напаст, да излуди човек.

— Ја сам бабо.

— Ко, ко си ти? — учини му се неверица.

— Па ја, зар ме не познајеш?

— Не, не. Не може бити, — одговори Крсман испресецано и плашљиво.

— Боже...е...е, шта говори — у чуду узвикну младић.

— Саваоте, опамети ме!

— Бабо, дрекну Милена и притрчи оцу.

— Ништа, ништа. Чудим се да ти овако у невреме дођеш кући — једва промуца он снуждено.

— Па он је пуштен, не бој се Бане — утаче се Смиљана веселим гласом.

Крсман заврти главом... — Пуштен... Зли дусе, одступи од мене, — он узе ходати узнемирено.

— Ама веруј ми када ти кажем.

— Верујем, верујем — прошапта он скрушено и неповерљиво... Пуштен, а одкуда... како... ко те је пустио?

— Како то питаш? — одврати младић љутито.

— Питам. Питам како треба; зашто су те пустили и сем тебе ко је још дошао овамо?

— Нико.

— Нико! — узвикну Крсман... Па одкуда, одкуда ти овде?

— Ја ти рекох, нећу ваљда метанисати пред тобом.

— А што су те пустили.

— Бога ми не знам, није ми била дужност да их питам.

Ове речи сручише се на њега као муња у ноћној олуји. Преко ума прелети му триста чуда. Не умеде више питати ни што одговорити. Онако запањен даде му знак руком да седне, а он оде на други крај ватре. У глави му наста читав рој мисли, чудних, страшних, за које до сада није знао нити осећао. Нешто ново, што му се навали на душу, од чега су му живци дрхтали, пробуди у њему нарочиту сумњу, врло опаку по његово стање, образ и цео дом. Оно радосно срце учини му се како постепено уђуткује откуцаје, излаже га сраму и порузи, а он постиђен, зајапурена лица и набрана чела, бежи од комшија и сељана, бежи даље, да га не угледају и не питају за његовог ратника. Цело тело поче му се одједанпут јежити, он се накостреши и усправи за једним ударцем све то одагна и викне: „одлази одметниче“, али га заустави глас домаћице:

— Шта ћеш то?

Он се трже и брзо покаја. Па да би одклонио сумњу, називор се осмехну.

— Нећу ништа. А шта си ти мислила? — одговори мирно, поново спуштајући главу између руку.

Младић је седео као на углевљу, вртио се и чудио понашању очевом. Покуша да са њиме говори, али како не доби одговора, ућута и стаде чаркати око ватре.

После дужег оклевања, забринут, намраченог чела, он устаде са места и потражи постељу.

— Па ниси вечерао? — упита га жена узнемирено.

— Не могу, уморан сам. Је ли подложена соба?

— Сада је Милена наметала дрва.

— А где оде чеврљуша?

— Мислим да је легла.

Крсман узе видело, повуче се у одају, али сина не погледа.

Целе ноћи никако да склопи очи. Навлаш је ћутао, терао мисли од себе, чак и шапутао, да, можда, Јован није крив, да су га пустили кући док се поново не позове. Све је то чинио не би ли се смирио и заспао, али узаман. Страшна бојазан, да туђини сутра не довикну заједљиво за његовог бегунца, следи му крв у телу. Учини му се, да неки већ из прикрајка вире и пакосно се осмехују на њега. Од тог открића поста још несноснији, сваки час се обртао на једну и другу страну. Једва дочека петлове и зору. Устаде и нареди жени, да му спреми шта треба за пут.

— Учинићу, ама си чудан. Целе ноћи те слушам, како се вртиш као вретено. Ја толико познајем дете, оно неће слагати, — одговори му домаћица благо.

Овај тихи глас био је донекле водиља његовом животу. Он је свог друга волео и никада ружне речи јој није рекао, па и сад учини све да је одобровољи.

— Ја не сумњам у дете, али морам путовати.

— А куда?

— До вароши.

Домаћица се насмеши некако чудно.

— Само џабе да се мучиш по овом времену.

— Ама немој Смиљана...

— Нећу, нећу, — одговори она и оде за послом.

После неколико минута већ је била пред кућом и Крсману предаде торбу и штап.

— Ту је све?

— Биће ти довољно за два дана.

Кроз онај први јутрењи зрак, Крсман је умиљато погледа и додаде:

— Не брини, пази на чељад, док се не вратим... Још и ово: Јови, ако упита, кажи да сам за послом. А ни свет не мора знати наше рачуне. Збогом, ваља ми се журити...

Док је пролазио кроз кршевите гудуре свог краја, није осећао друге тешкоће, сем оне што ју је из куће понео. А чим толико одмаче, да се иза мочарних облака, поче губити његово родно место, осети нешто више. Осети још јачи притисак на души. Учини му се да улази у туђу земљу и међу људе са којима се никада није виђао. Дође му криво, неправо, да се стиди под своје старе дане, због једног страшљивог вижље, с којим ће се сутра сви подсмевати. Од љутине целог дана није ништа окусио. Ноћ га ухвати у близини некога села. Тамо је коначио, а сутра око подне стиже у варош пуну дима и неког необичног задаха. Он се мало накашља и најежи. Памет му оде за његовим мирним крајем, сети се куће, „брње“ чувара и дугоруног рогоње са великом медецином... оних гудура, одакле струји чист планински ваздух. Дође му жао као малом детету. Узе се освртати око себе, не би ли видео ма кога од познатих. Узаман су лутале његове очи. Све је било туђе и непознато. Чисто се љутну, обори главу и пође несумице као у маглу. На једном раскршћу омања група веселих војника препречи му пут. Они су се повијали као леса, дерали се у глас, сваки час застајкивали и љубили један другог. Крсман их хтеде заобићи, али га они поново препречише.

— Не може, аја, ти си одоцнио — викну један клатећи се на ногама.

— Зашто брате одоцнио? — устреми се Крсман на њега.

— Измирили су се они, јест, јест, измирили, — узе онај преклапати.

— Ајд не дирај човека, — додаде други и муну лактом свог друга.

„Овај је паметнији од оног“ — помисли Крсман.

— Ти си планинац?

— Јест, брате, од Кошаља.

— А име?

— Да си жив, ја сам Крсман Стевић.

— А којим добром?

— Оћу команди.

— Удри Стевићу право улицом. Пред командом има пуно војника, видећеш па припитај тамо.

Крсман палцом покрену капу у знак захвалности и продужи подкованим опанцима лупати право низ калдрму. Мало подаље изби на један угао, одакле је било само неколико корака до војног надлештва. На самом савијутку нехотице заста. Задржа га чудан шум од светине. Дође му неверица; у животу није видео толико народа. То га некако збуни, застаде са изрогаченим очима. Неко време гледао је нетремице онај талас, како се лако повија и диже до своје висине. И ту се поче освртати и тражити ког од познаника, па како не угледа никога, тромим корацима узе прилазити непознатом мору пуном вреве и неизвесности. Чим се појави онако висок као торонь, први редови направише читав урнебес. Узеше пљескати рукама и дерати као да су пошашавили. Упочетку се збуни, обезуми толико да помисли на бегство као једини спас, али како редови око њега бејаху начичкани толико, да није могао ни маћи, он се предаде руљи да са њим располаже. Сву тежину тела наслони на штап и гледаше шта се чини. У том истрча један мали дечко, који се готово подвуче под његово велико тело и одоздо гледајући га као вештац, викну:

— Глувај! Глувај!

— Ош, псето једно! — љутито дрекну Крсман, коме већ прекипе.

То тек заголица гомилу. Наста прави лом од смејања и силног пљескања руку. Промукли усклици војнички дизали су се око планинца. Он све отрпе и помаче се до једног камена, где седе, посматрајући презриво обезглављену руљу. Дрхтао је од једа. „Зар су то људи, војници... Ба... Коцкари, тако да им кажем, не сме човек од њих ни с миром проћи...“ Заврти главом љутито а руком им узе претити. Дуго је премишљао о себи и онима, што се са ужагреним очима туткали око њега. И ако је био гњеван на њих, учини му се да их не мрзи. „Па шта су ми учинили, мало се нашалили, чудна ми чуда, свуда се људи шале...“ После оваког закључка извади чибучић и напуни лушу са дуваном. Пљуцкајући непрестано, посматрао је недогледне шале, што су се низале као у некој утакмици. Некада је и он био војник, још памти како су му изнова шили нарочите ха-

љине и правили велике цокуле. „Браво Крсмане“, — добацивали су му радници из радионице, бићеш први рудин. А он још неук и непознат, само се смешкао и обарао војнике, када би га у шали нападали или се с њим рвали. „Да, то је било давно, али онда није било овог заједања, па ни мрзости. А можда је и било, само ја нисам знао. Младост лудост“. Чибучић који је држао стеже јаче зубима и са чежњом увлачио је дим у себе. Просто га је гутао и пуштао из груди, када би му се жудња задовољила. Мало по мало поче се стишавати, слободити, да је већ био способан насмејати се другима онако исто, као што су се њему кикотали. Он уздану за прошлошћу и опружи дугачке ноге, које су од седења биле готово утрнуле. Случајно се окрете у десно и угледа двојицу у поабаним војничким шињелима. Они су нешто живо говорили и бојажљиво погледали око себе. Између њих је стајала набуђена торбица као мешина. Одмерише и Крсмана, али као и сваког непознатог оставише да о њима мисли шта хоће.

— Оћемо ли? — рече један од оне двојице.

— Чекај! Другар се подиже на ноге и обазриво погледа свуда, затим седе и извади чутуру.

— Хвала Станојло — намигну први и натеже... Ха, ала је старка. А колико је вас било?

— Троица.

— Није нико видео?

— Само онај одозго.

— Ако. Оће он да чува жене. А где је била деоба?

— У Вртачи.

— Богата посла, а? — додаде непознати и опет накрену.

— Још питаш. Нисам имао ни паре, када се кренух, сада смо оба сигурни.

— Море! Мало је све то. Његови јармови ричу и сада пред кућом, а мој и твој као од лека, па опет одоше преко границе... Нема правде! Здрав си!

— Од Бога ти здравље!

— Били ми продали ту чутуру? — упита их Крсман гледајући их наивно.

Неочекивано питање трже обојицу. За трен ока неста чутуре и торбе. Збише је иза леђа ономе, што се здравио. А онај други скочи и брзо приђе Крсману. Унесе му се у лице и више претећи проговори:

— Кракоња, чувај своју кожу, док ниси!... Хм!... И он заврти главом.

— Иш не праши! — узвикну Крсман. — Бојим се ја чутураша!

— Ама немој чепркати, велим ти лепо!!

Реч по реч и они се почеше свађати. На мах па их опколи читава гомила, која прије на ову ларму. Крсману ни упамет, да је онај кавгу заметнуо баш због тога, да његов другар умакне као поштен човек. Док је Стевић објашњавао и износио истину, нестало је другог, тада он увиде како му опет подвалише. У том му неко из гомиле добаци:

— Оћеш чутуру, кракоња?

— Пази, како ми пркосе!... Оћу, оћу, ал' тамо у граду! — викну он несумице. Затим о врх опанака истресе лулу. Већ су му уста од дугог пушења била горка, бљутава, а осећао је и глад. Он повуче торбу, из ње извади заструг и скиде капак. По мало је грицкао комадић, који је сваког часа умакао у пресо. Чудио се, да није толико гладан а и сада залаже се толико да би одржао душу. Са стране, у близини његовој, проговори неки непознати глас:

— На здравље чико!

Крсман обрте главу и погледа човека са комадом у рукама.

— А, ти си? Одмах се треси од мене иначе...

— Гле, па ти ме познајеш? — правио се невешт овај малишан, који дрско погледа у Крсмана и седе баш према њему.

— Пази шта ради! Што се увлачиш ту?

— Одиста ти ме познајеш?

— Видиш молим те! А оно Глуваћ?... Мислиш ја не знам?

— Шала, бре чико. Мене су, када сам дошао пре два дана, јахали целом улицом.

— А што си немиран?

— Јок море, тек онако.

— А шта рече, два дана? — упита га он као изненађено.

— Ово је трећи, па никако не зову.

Крсман преста жвакати, погледа свог супарника узнемирено. Непознати принесе комад застругу.

— Гладан си?

— Малко да се осолим, — одговори малишан и без дозволе узе умакати лебац у пресо... — Ко зна чико, колико ћу још чекати.

— Ама ти то као да је твоје, — прихвати Крсман гледајући га како брзо мота.

— Нећу више — одговори малишан и поново ували комад.

Крсман повуче заструг, али непознати га задржа.

— Само још ово... Видиш, могу дуго чекати а твој пресо као млеко — одговори му он и омаза цео заструг.

— Ја чудне гладнице, мајко моја, као да си разбијао кладе у мом буквaку. Нема те ни литра а пази шта учини! Бога ми, ти си добар муштерија, — одобровољи се Крсман.

Непознати је само млео и климао се на примедбе Крсманове. Одједанпут ђипи као опарен и викну:

— Чекај!... Ћути!... Слушај! Тамо вичу. Аха, сад ће бити сеира!

Он тако весело изговори ове речи као да га зову за пуну софру, и, не погледав у „глуваћа“, одјури руљи, која је халакала непрекидно.

Крсман узе успремати ствари. Затвори заструг, забаци торбицу и нехотице се крену оној гунгули. Учини му се, да цела маса крете напред. Њега то заголица, дохвати штап са земље и пође онамо где се дизао урнебес. За часак га остави брига. Остави га умор и љутња. Несвесно подлеже сокачком животу нових прилика. Стаде зверати и тражити извор оној дерњави и кикоту. Очи му одоше мало подаље, тамо испред масе, где је зјапила празна улица, По њеној неравној калдрми климао је на малом токмаку, омањи сув човек, црне масти и сав издрпан. Сигурно потомак Фараоновог царства. Он је јахао смело и без устезања, а чим приђе близу, предња се гомила размаче и остави пролаз. На ту пажњу коњаник се осмехну. Затури главу и са нарочитим гестом одговарао је овој пажњи. Када уђе неколико корака у овај метеж, неко викну:

— На колена силном Арапину!

Као одкос, одједанпут се цела поворка смањи, клече на молитву. Али само још један миг, само тренут, па се обрте ситуација. Са ниских барикада од обе стране, полетеше капе на „Арапина“, налик на јато тичурина. Мали парип се поплаши, пови главу што је више могао, а задњим ногама опучи у небо таман толико, да наш јунак замочи нос у блато.

Путника заболе душа због ружне шале. Лако скочи одозго и онако разјарен хтедне јурнути на најближег до себе, али не имаде времена. У истом магновењу, друго лице из гомиле ускочи на коња и што игда може појури низ улицу.

Наста прави циркус. Нови јахач полегао и само шиба задихане кукове, а за њим се натурио црни сопственик све у корак, претећи му својим песницама.

Силни узвици проламаху се улицом од гунгуле, која је јурила и беснела.

Наста права трка, напред је бежао коњаник, за њим сопственик и на послетку велика руља, као брдо, ваљала се и клицала. Неки ђаволан клече навлаш пред редовима. Први се спотаче, заљуља и љосну, други преко оног и за неколико секунада, направи се страховита гужва. Ту се измеша псовка и смех, плач и радост. Све се то претвори у једну урнебесну грају, да и они из кућа и дућана полетеше у један мах. Обузети беснилом руље кикотали су се из реда и позивали час тркаче, час оне, што се ваљају у згуснутом брлогу. Из здања, пред којима се ово догађало, изиђе цело особље, па и старешина. Он се наже преко једног прозора и погледа у луди метеж. Уздрхта од једа и дрекну:

— Неваљалци... Ко вам је то казао? Је ли то посао за који сте дошли?

На мах све ућута. На улици настаде тајац. Сваки обори главу и гледаше у прсте од ноге.

Крсман се покуњи више но ико. Њему иначе није било до смејања; шта му би, да се гура онамо међу оне ламарџије и сам није знао. Много му дође тешко, када се сети посла, због кога је дошао.

— Је ли то старешина? — упита једног до себе.

— На кога мислиш?

— На онога што је отоич викао.

— Треба ти?

— Јест, оћу да идем до њега.

— Погодио си, он заповеда и реже данас... Али је опак, још када се наљути, да побије!

Крсман слеже раменима:

— Шта да радим, ја морам отићи па нека вала и туче... Не рече ми куда се иде?

— На та врата, па десно. Али тешко да прођеш, тамо је пуно ко туљац.

— Покушаћу!

Он укоси тело и поче полако провлачити се кроз народ. Једва допре у двориште, ту заста код једног дрвета, одакле поче осматрати, куд би најлакше прошао.

Неко га удари по рамену.

Он се окрете дежмекастом човеку у варошком оделу, пакосна изгледа и брбљиве природе.

— Па где си ти, Крсмане; откада те нисам видео? Ја сам мислио, да је твоја панаија одавно покусана, — осу новајлија зановетати.

— Вала ти, што ме се сећаш! А ко ти бијаше?

— Иха! Толико си пута долазио на пазар код мене.

— Може бити; заборавио сам... А шта овде чекаш?

— Овде? — варошанин се лолски насмеја. — Чекам благослов из ове куће. А ти?

Крсман се зацрвени, али брзо додаде: — Како те не мрзи ћаскати?

— Е мој, Крсмане, ово су тек прави попови!

— Немој ту беспосличити, — одврати му он и погледа у гомилу, која се церила.

— Не знаш ти варошки живот. У овим одајама нема разлике између оних под земљом и живих. Ја знам двојицу, што седе код куће, а одавно су умрли.

Крсман се насмеја.

— Ти можеш, брате, чеврљати до мрака. Алал му вера ко би те...

— Надлајао! — викну варошанин и прсну са осталим у кикот.

— Енеде... Ама што извр̀ћеш којешта?...

— Којешта... Ха! Ха! Којешта данас и вреди, остало је лук и вода.

Крсман се мало усправи, погледа познаника, који му изгледаше прави вашарски „фишкал“.

— Не знам ја ту политику. А и не треба ми. Но ми реци, иде ли се онамо старешини?

— Гле, шта то имаш? Охо набућила се! — варошанин затури говор и узе пипати по његовој торби.

— Нећеш ту омастити брка, — умеша се онај малишан, што је мало час испразнио заструг.

— А гле пурце!... Одкуд ти пурцо!... Oћеш ли мало јанинаіца? — распали варошанин задиркивати познатог малишана.

Крсман само одмаху руком, а другом се поче отресати од њих, обрте се право вратима на здању. Тек што је ушао у ходник, војник га дочека.

— Не прима старешина данас!

Стевић се направи да ништа није чуо и пође ближе војнику.

— Зар два пута да говорим! — повика војник јаче, а руком му показа врата.

— Ево сад, сад роде! — брзо додаде Крсман, окренув се зиду и нешто извади из недара.

— Баш не прима?

— Никога!

— Добро, де, не мораш се љутити, но овај... веруј ми, нужно је... Него чекни де! — Крсман се дотаче руку строгог вратара.

Војник кришом завири у његов длан, развуче дебеле усне и као да нешто премишљаше.

— Добро! И без овог пустиће те, када је таква нужда! Одмах отвори врата и даде знак очима.

Стевића нешто сецну, пови се да не би ударио у рагастов. Уђе унутра више збуњен. Али га старешина и не погледа, те му дође згодно да се прибере.

— Ја до тебе господине! — најзад процеди он.

— Јел! — И перо поче јаче шкрипати по хартији.

— Молим те, господине, ја сам чак од планине... Рчин, један, да ме срамоти и мучи!

— Шта причаш? — упита га старешина узгред не дижући главе.

— Ама слушај само, па ћеш све знати!

— Е! — Старешина преврну табак и продужи.

— Мука је то мој господине, мука! — изусти он и погледа мрзовољно у њега.

— А од чега си болестан?

— Ама каква болест!... Но што велиш боље да је црко, но онако!...

— Зар баш умро? — добаци му више механички, никако не прекидајући посао.

Крсман плану од гњева, обрте се и пође.

— У здрављу господине!

— Па дабоме, тражи лекара, шта ћеш код мене?

— Од тебе нема бољег, али...

— Та шта си узео туваздан нагваждати, — дрекну старешина и погледа у дошљака. Али се ужасно запањи од голијата пред собом, брзо попусти и додаде:

— Ха!... Оваквом познанству нисам се надао. А ти баш до мене?

— Морам, ти си војна власт. Она је некад и мене обукла у војничко рухо.

— Па добро, ти више ниси војник, већ си обелио?

— Може бити, али сам опет бољи од оног мог рчина!

— Па ја не знам ништа какав је то рчин? Ко ти је то?

— Ко ми је, питаш?... Мој син!... И,... како да ти кажем, није ми ништа кад је онаки!

— Тако ми Бога, или си нека матора лола, или имаш ретку душу, када тако говориш противу рођеног детета!

— Јок. Нисам никад џамбаснo! Не умем ти ја укрити ни мрвицу. Ама се бојим образа, њега чувам, па ма друго све отишло!

— Па зар тако добар човек може имати рђаво дете?

— Моје дете је ко злато, вредно, поштено, али ме сада оцрни, па не знаш како ми је.

— У чему, зашто?

— Да ти кажем. — Он се мало помаче и пође ређати:

„Када пођоше моји сељани... знаш кад се објави за рат... И ја спремих сина, што но кажу као девера. Нисам вала жалио, а и не ратује се, господине, сваки дан. Колико сам се обрадовао, кад пред собом угледах мог гранатира, беше заличио све остале. Чини ми се, да су нам обоњци врцале сузе од радости. Једва уграбих да му шанем: „Пођи мушки и да ми се жив и здрав вратиш“.

Крсман оћута и принесе рукав очима... „Е мој господине... Бог је Бог и ако му је суђено, доћи ће и после боја кући. Тако сам редом причао... Јест, говорио сам свима да ће Јован донети пуна недра хладних куршума... А он...“ Ту отац узе замуцкивати. „Он бан синоћ у кућу. Када га угледах, обрте ми се џарa. Дође ми да га згњечим овим ручурдама, но...“ он одману руком и више тихо прошапта: „Боље што нисам учинио, дошао сам теби па му суди“.

Старешина се уозбиљи. Истински ожали оца: да је некако могао, одузео би му што од оног несретног бола.

— Морам признати, ако је бегунац, слаба помоћ, времена су озбиљна домаћине“.

— Знам, верујем. Баш то ме и боле. Да је погинуо, лакша жалост. А овако... Овако ће многи обрисати блато о мој праг а ја то нисам ни научио ни заслужио.

— А како се зове он?

— Јован Стевић из Кошаља.

— Чудновато да он побегне?

— Не знам господине. Може бити да сам ја туњав и смешан, то ми је од Бога, али никад нисам био кукавица.

Старешина се мало замисли, погледа у Стевића више испитујућим погледом.

— А када рече да је дошао?

— Синоћ, ноћас, било је у велико смркло.

— Од кад је он од куће?

— Ту око десет до дванајест дана.

— Па где је до сад био?

— Нисам га питао.

— Морао ти је ма шта казати?

Крсман се замисли...

— Рекао ми је да су га пустили.

— То ти је казао? — осече се јаче старешина.

— Јест, јест, тако ми напомену.

Старешина се мало љутну.

— Шта онда ту нагваждаш као бабетина. Можда дете није ништа криво.

Крсман се убезекну. Са неким неповерењем гледао је пред собом човека који се трудио да разбије заблуду, пуну неке тајанствености.

— Па ја...

— Ћути ту. Одврати старешина дохватујући неку књижурину, коју стаде журно прелиставати и нешто гледати.

— Тако је дабоме... Он је пуштен...

— Фала Богу! Здрав ко дрен, па ајд кући!...

— Жвањ... Жвањ... Много ти знаш... Казао сам ти: можеш ићи.

— А Јово?

— Кући се вуци, — подвикну старешина.

— Добро ићи ћу, само...

— Одлази.

Крсман застаде и мало се избечи на старешину.

— Пази какав је. Шта чекаш? Сместа се вуци док те нисам...

— Није за главу господине, — претече га Крсман.

Старешина скочи и дрекну: „Напоље!“

Као да није ни чуо оне заповедајуће речи, више тромо приђе вратима, још једанпут се обрте старешини и, у место да иде напоље, он се врати натраг. Узе кршити руке и увијајући

се тражио је одушке немирној души. Молећиви поглед спусти на старешину, који у том моменту приступи ближе.

— Немој терати далеко човече. Рекао сам, да твој син није бегунац, буди задовољан и иди кући. Ја не могу и немам времена да са тобом будем више ни часа.

— Оћу господине, златна ти је свака реч, али те молим преклињем само мало, врло мало да ме претрпиш.

— Ох човече. Натераћеш ме и преко воље да те избацим одавде... Али говори шта оћеш, викну старешина нестрпљиво.

— Очувај ми чест, душе ти војничке.

— Ја се и ти нећемо разумети.

— Још како, видећеш сада. Од Јовиних пarњака нико се није вратио. Пусти још кога или и овог најури. То је све што те молим.

Охола и неумољива воља старешине, што је до мало час праскала после ових речи невероватно попусти, поста блага и љубазна. Он се задовољно примаче планинцу, узе његову руку и проговори:

— Јасно ми је све. Пођи без бриге. Мој образ нека је сведок, да нико неће бацити блато на твој дом.

Душан Јеремић.

КРОЗ ГУДУРУ...

Дугачка колона иде путем циља,
Кроз гудуру једну с потоком се жури,
Сад свештеник с једног брега благосиља,
А с другог полета грдан ор'о сури.

Старац нешто збори, ал' не чују они,
Хуји мутан поток, бујан дрвље ваља;
С црквице на брегу беле звоно звони,
Над црквицом бело сунце се помаља.

Бљеште бајонети. С голих се брегова,
Поцрнелих, мокрих шири танка пара;
Тамо, згурило се испод јабланова
Село; онамо се диже врх минара.

Бљеште бајонети, иду млади лави,
Здрава деца нашег здравога народа,
Упрли су поглед у недоглед плави,
Не знају за умор од тродневног хода.

Велико их нешто носи кроз пределе
Њима непознате, а ипак познате,
Јуначким песмама старим се веселе,
— Иду певајући к'о да ће у свате!

Пролазе кроз земљу стару, милу, свету,
Своју, где су њини стари краљевали,
Земљу фанатичким хордама отету
И виде јунаке што су за њу пали.

Привиђају они косовске јунаке,
И крв њину, и смрт робове што коси,
Робља петвековног муке свакојаке —
Не носе их ноге но их срце носи.

И док, привиђајућ' тако, свесно они
Кроз гудуру ову иду путем циља,
С црквице на брегу непрестано звони,
И сêди свештеник стоји, благосиља.

Јелена Ј. Димитријевић.

О НЕПРАВИЧНОСТИ ПРЕМА СМРТИ

I

Лепо је речено: „Смрт! још једино њу и треба питати о животу, а не незнам какву будућност или какво продужење живота, где нас неће бити. Она је наш крај, и све се дешава у размаку између ње и нас. Не говорите ми о тим илузорним продужењима која за нас имају детињасту драж већине; не говорите ми, мени који ћу сав умрети, о друштвима и народима. Једино има стварности, једино истинско трајање постоји између колевке и гроба. Остало је увеличање, сценарија, оптичка обмана! Зову ме учитељем због некакве дражи моје речи и мојих мисли, а ја сам престрашено дете пред смрћу“[1].

II

Тако стојимо с тим. У нашем животу и у нашем свету постоји само један догађај, који нешто важи, то је наша смрт. Она је тачка где се скупља и кује заверу против наше среће, све оно што умакне од наше пажљивости. У колико се наше мисли усиљавају да се од ње уклоне, у толико се више оне стежу око ње. У колико је се више страшимо, у толико она постаје страшнија, јер се она једино храни нашом бојазни. Ко хоће да је заборави, тај пуни њоме своје памћење, ко покуша да од ње побегне, једино њу и среће. Она закрива све својом сенком. Али ако ми на њу непрестано мислимо, ми то чинимо не знајући и не трудећи се да је познамо. Ми принуђавамо нашу пажњу да јој окрене леђа, у место да иде к њој уздигнута чела. Да би од ње удаљили нашу вољу, ми исцрпљујемо све силе које би јој могле погледати у очи. Ми је предајемо у мрачне руке инстинкта

[1] Marie Lenéru: Les affranchis, acte III, scène IV.

а не дајемо јој ни један час нашег разума. Па зар је онда чудновато, што мисао о смрти, која би требала да буде најсавршенија и најсветлија од свију наших мисли, будући да је најчешћа и најнеизбежнија, остаје најслабија и једина запостављена? Како би и могли познати једину силу коју никад не гледамо у очи? Како је се и могла користити светлостима које се и ужижу зато да би се она избегла? Да би испитали њене поноре ми чекамо најнемоћније и најпоремећеније тренутке живота. Ми на њу тек онда мислимо кад више немамо снаге, не велим за мишљење, већ за дисање. Човек из кога другог века, који би се вратио међ нас, тешко би познао на дну једне данашње душе слику својих богова, своје дужности, своје љубави и свога света, али слику смрти, и ако је све измењено око ње, и ако је ишчезло чак и оно што је састављa и од чега она зависи, он би нашао недирнуту, онакву какву су је скицирали наши очеви, пре стотине и хиљада година. Наш разум који је постао тако смео и тако радан, није ту ништа радио, није, тако рећи, ни превукао кичицом. И ако ми не верујемо више у муке грешника, ипак се све животне ћелијице и најскептичнијег међу нама купају још у тој страховитој тајни Кеола јеврејског, Ада незнабожачког и пакла хришћанског. Ако она сад и није осветљена врло јасним пламеновима, ипак се на крају живота увек отвара понор, у колико мање познат, у толико страшнији. И тако, кад се откине час који виси над нама, и на који ми нисмо смели очи подићи, свега нам од једном нестаје. Две или три неизвесне мисли на које смо рачунали да се ослонимо, не испитујући их, попуштају као трска под теретом последњих минута. Узалуд ми тражимо склониште у размишљањима која се избезумљују или су нам туђа и не познају путеве нашега срца. Нико нас не чека на последњој обали где ништа није готово, где се ништа не држи осим страха.

III

„Није достојно хришћанина (додајмо човека), вели негде Bossuet, велики песник гроба, није достојно хришћанина да се упиње против смрти тек у тренутку кад се она појави да га однесе". Било би спасоносно да сваки од нас спреми о њој идеју при светлости дана и у снази свога разума, и да се научи да се држи ње. Он би рекао смрти: „Ја не знам ко си ти, иначе бих био твој господар; али у данима кад су моје очи гледале боље него данас, ја сам сазнао шта ти ниси, то је довољно да ти

мноме не загосподариш". Он би носио тако, урезану у својој памети, једну непоколебљиву слику која би била претежнија од последњих мука, и која би успокојила очи нападнуте аветима. У место страшне самртничке молитве, молитве понора, он би изговорио своју властиту молитву, молитву врла живота где би, као анђели мира, биле искупљене најјасније и најчистије мисли његовог живота. Зар то није најбоља молитва? Шта је у ствари истинска и достојна молитва, ако не најжешћи и најнесебичнији напор да би се достигла и схватила незнан?

IV

„Одавно већ, рекао је Наполеон, лекари и свештеници загорчавају смрт". „Pompa mortis magis terret quam mors ipsa", како вели Бекон. Научимо се дакле да је посматрамо онакву каква је она сама по себи, то јест ослобођена од страхота материје и лишена ужаса маште. Отерајмо најпре све оно што јој претходи и што јој не припада. Ми јој придајемо тако муке последњег боловања: а то није право. Болести немају ничег заједничког са оним што их завршава. Оне припадају животу а не смрти. Ми лако заборављамо и најтеже патње које нас повраћају у здравље, а први зраци опорављења утиру најнесноснije успомене на болесничку собу. А дође ли смрт, одмах је човек окривљује за сво зло које се десило пре ње. Нема сузе које се неће сетити и за коју јој се неће пребацити, сваки узвик бола постаје узвик оптужбе. Она једина носи терет погрешака природе или незнања науке, који су бескорисно продужавали муке, због којих се она проклиње јер их свршава.

V

Заиста, ако болести припадају природи или животу, самртне муке, које изгледа да припадају смрти, потпуно су у рукама људи. Међутим, ми се највише бојимо ужасне последње борбе, а нарочито крајње, страшне тренути прекида коју ћемо гледати, може бити, како наступа, у дугим немоћним часовима, и која ће нас наједаред сурвати, голе, разоружане, остављене од свију и лишене свега, у нешто непознато што је станиште јединих непобедних ужаса које је икада осетила човечија душа.

Двојака је неправичност придавати смрти муке ове тренути. Видећемо даље како данашњи човек треба да замишља незнан где нас она баца, ако хоће да остане веран својим мислима. По-

забавимо се овде последњом борбом. У колико напредује наука, у толико се продужава ропац, најстрашнији тренутак, и, бар за оне који томе присуствују (јер често осећајност онога који је „у самртним мукама“, како то каже Bossuet, већ доста отупела, прима само даљни утисак о мукама које изгледа да трпи) врхунац најоштријег бола и ужаса људских. Сви лекари сматрају да је њихова прва дужност да што више продуже најужасније грчеве најочајнијег ропца. Ко дакле, код постеље самртника, није хтео двадесет пута а никад није смео да се баци пред њихове ноге и да моли у њих милост? Они су тако убеђени, а дужност којој се они покоравају не допушта ни најмању сумњу, да милосрђе и разум, заслепљени сузама, угушују своје буњење и уступају пред законом који сви признају и обожавају за највиши закон човечије савести.

VI

Једног дана ова ће нам предрасуда изгледати варварска. Њени корени леже у скривеним бојазнима које су оставиле у срцу религије одавно умрле у људском разуму. Зашто лекари раде као да су убеђени да нема познате муке која не би била боља од оних које нас чекају у незнани. Они изгледају убеђени да је сваки тренутак, добивен међу најнесноншљивнијим мукама, украђен од мука несрављиво страшнијих, које чувају за људе загробне тајне; и од два зла, да би избегли оно које знају да је замишљено, они избирају баш оно стварно. У осталом, кад успоравају тако крај патње, који је, као што то вели добри Сенека, оно што та патња има најболье, они само попуштају пред једнодушном заблудом која појачава сваки дан круг у који је се затворила. Продужење ропца повећава страх од смрти, а страх од смрти захтева продужење ропца.

VII

Са своје стране, они кажу, или би могли рећи, да при садашњем стању науке, изузев два или три случаја, нема никад извесности да ће смрт настати. Не одржавати живот до крајњих граница, чак и по цену неиздржљивих мука, то би значило можда убити. Несумњиво, зар нема један од сто хиљада вероватноће да ће болесник оздравити? Шта мари! ако ова вероватноћа, која ће дати у већини случајева само неколико дана или највише неколико месеци живота, који више неће бити истински живот, него

пре, као што каже латинска изрека, „продужена смрт“, постоји, тих сто хиљада излишних мука не би били узалудни. Један једини час украђен од смрти вреди колико читав један живот у мукама. Овде су две вредности које се не могу упоређивати; и, ако се мисли да се могу мерити на истим теразијама, онда треба нагомилати на тас који видимо све што нам остаје, то јест све болове који се дају замислити, јер у одсудном часу то је једини тег који важи и који би био толико тежак, да издигне за неколико црта други тас који лежи у ономе што се не види и који је оптерећен густом помрчином другога света.

VIII

Увећан за толико страхота који њој не припадају, страх од смрти постаје такав да ми тим лекарима, не размишљајући, дајемо за право. Ипак постоји једна тачка на којој они почињу да попуштају и да се слажу. Они пристају мало по мало, кад нема више наде, ако не да успавају, оно бар да ублаже највеће муке. Раније, нико се од њих не би усудио да то уради; још и данас, много се колебају, броје као тврдице капљу по капљу милости и мира, које ускраћују, а које би требало да расипају плашећи се да не ослабе последњи отпор, то јест најбескориснији и најмучнији трзај живота, који неће да уступи место наступајућем миру.

Није моје да решим да ли би њихово милосрђе могло бити смелије. Довољно је утврдити још једном да се то ништа смрти не тиче. То се догађа пре и испод ње. Није страшан долазак смрти већ одлазак живота. На смрт не треба да утичемо него на живот. Не напада смрт на живот, него се живот неправедно опире смрти. Зла, са свију страна, дотрчавају на њено приближавање, а не на њен позив; и ако се скупљају око ње, она нису дошла с њом. Зар ви оптужујете сан за умор, који вас мори зато што му се не покорите? Све ове борбе, ова чекања, ове алтернативе, ова трагична проклетства, све се то налази на овој коси за коју смо се ми закачили а никако с друге стране. Све је то у осталом случајно и привремено и потиче од нашег незнања. Све што знамо служи нам једино за то да умремо мучније од животиње које ништа не знају. Доћи ће дан кад ће се наука окренути против своје заблуде, и кад се неће устезати више да прекрати нашу беду. Доћи ће дан кад ће она јамачно смети и радити; кад ће умудрен живот отићи тихо кад му је време, знајући да је његов рок истекао, као што се свако вече тихо повлачи знајући да је своју дуж-

ност испуnио. Кад лекар и болесник буду сазнали оно што треба да знају, онда неће бити никаквог разлога физичког или метафизичког да долазак смрти не буде исто тако корисан као и долазак сна. Шта више, може бити, да ће се моћи, немајући више да се штеди, окружити смрт дубљим заносом и лепим сновима. У сваком случају, и од данас ће бити лакше да је, оправдану од онога што јој претходи, посматрамо без бојазни и да расветлимо оно што долази после ње.

IX

Иза онакве какву је ми замишљамо два се страшила подижу: прво, без облика и лица, оно заузима цео простор нашега духа; друго, одређеније, ограниченије, али готово исто толико моћно, ово утиче на сва наша чула. Позабавимо се најпре овим.

Тако исто као што придајемо смрти сва зла која јој претходе, тако исто ми додајемо ужасу који она побуђује и све оно што се дешава иза ње, чинећи јој при поласку исту неправду као и при доласку. Зар нам она копа гробове и заповеда да у њима чувамо оно што је створено да нестане? Ако не можемо мислити без ужаса на оно што се тамо дешава са бићем које волимо, да ли смо га ми или она тамо метнули? Зар зато што односи дух на неко непознато место, зар ћемо јој за то пребацивати оно што ми радимо са остацима које нам она оставља? Она силази међ нас да смени живот или да му промени облик; судимо о њој по ономе што она чини а не по ономе што ми радимо пре него што она дође или кад она више није ту. И већ је она далеко кад почиње страшни рад, за који се ми трудимо да што могуће дуже траје, убеђени, рекло би се, да је то једини наш спас против заборава. Ја добро знам да је овај рад с друге једне тачке гледишта, не човечанске, врло невин; и, да је посматрано, са довољне висине, тело које труне, исто толико непријатно колико и цвет кад вене или камен кад се троши. Али најзад оно злоупотребљава наша чула, чули наше памћење, обара нашу храброст, кад би било тако лако избећи штетно кушање. Успомена, очишћена огњем, живи у плаветнилу као лепа мисао, а смрт је само бесмртно рођење у колевци од пламенова. То су добро разумели најмудрији и најпрећнији народи у историји. Оно што се дешава у нашим гробовима трује наше мисли истовремено кад и наша тела. Лице смрти, у људској машти, пре свега зависи од облика посмртних свечаности, а ове не управљају само судбином оних који

одлазе, него и срећом оних који остају, јер оне издижу на дну живота велику слику на коју долазе да се умире или очајавају њихове очи.

X

Једини је дакле страх од смрти: страх од незнани у коју нас она сурвава. Противстајући јој, уклонимо из нашега духа све што су ту оставиле позитивне религије. Сетимо се само да није наше да доказујемо да оне нису доказане, већ је њино да утврде да су истините. Међутим нема ниједне која нам доноси какав доказ пред којим би се могао поклонити један веродостојан разум. И још нам не би било довољно да се он може поклонити; требало би, да би човек могао правично веровати и ограничити тако своје безгранично истраживање, да доказ буде неодољив. Бог, каквога нам пружа најбоља и најмоћнија од њих, дао нам је наш разум да се њиме служимо у његовом поштењу и његовој потпуности; то јест, да се трудимо да достигнемо у свима стварима пре свега оно што му изгледа да је истина. Може ли он захтевати да примимо, и против разума, једну веру чији најмудрији и најжешћи браниоци не поричу неизвесност са човечанског гледишта? Он нам предлаже само једну од најсумњивијих прича, која би, чак и научно утврђена, била само добра лекција из морала и коју подупиру пророштва и чуда не мање неизвесна. Треба ли поменути овде да је Паскал, да би одбранио ову веру која се већ колебала у оно време кад је изгледала да је на свом врхунцу, узалуд покушавао да да̂ доказ чији би изглед био довољан да уништи последње остатке у души која се колеба? Да је један једини од уобичајених доказа које нам пружају теолози, а које је он познавао боље него ико други, пошто их је искључиво проучавао последњих година свога живота, да је један једини од тих доказа могао одолети испитивању, његов би му геније, један од три или четири најдубљих и најсветлијих које је имало човечанство, дао, нема сумње, неодољиву снагу. Но он се носи дуго са овим доказима чију слабост и сам и сувише добро осећа; он их склања са презрењем, он се поноси и у неку руку радује због њихове узалудности: „Ко ће дакле корети хришћане што не могу да образложе своје веровање, ко ће корети њих што исповедају веру коју не могу да образложе? Они изјављују, износећи је на свет, да је она лудост, stultitia, а ви се жалите што је они не до-

казују. Када би је доказали, они не би одржали реч; лишавајући се доказа, они се не лишавају разума". Његов једини доказ, једини за који се он веже и коме посвећује све моћи свога генија, јесте сам положај човеков у свету, несхватљива мешавина величине и беде, — који се доказ може објаснити само тајном првога греха; „јер је човек несхватљивији без ове тајне, но што је ова тајна несхватљива човеку". Он је дакле принуђен да изводи истинитост Св. Писма из једног доказа узетог из самог Писма, које је у питању; и, што је још теже, да објасни једну широку и велику неоспорну тајну, једном уском, малом и варварском, која једино почива на једној легенди коју треба доказати. И, узгред буди речено, врло је штетна ствар, замењивати једну тајну другом мањом. У хиререрархији незнани, човечанство се пење увек од мањег ка већем. На против, силазити са већег на мање, значи враћати се у примитивно дивљаштво, где се иде дотле да се бескрај замењује једним фетишем или једном амајлијом. Човекова се величина мери величином тајни које негује или пред којима се зауставља.

Вратимо се Паскалу. Он осећа дакле да се све руши, и, у забуни људског ума, предлаже нам најзад једну наказну опкладу, највише признање пада и очаја његове вере. Бог, вели он, то јест његов Бог и хришћанска религија са свима својим прописима и последицама, Бог, или постоји или не постоји. Људским доказима не можемо доказати да ли он постоји или не. „Ако има Бога, он је бескрајно несхватљив, јер немајући ни делова ни граница, он нема никакве сразмере с нама. Ми смо дакле немоћни да сазнамо шта је он нити да ли он постоји". Он постоји или не постоји. „На којој ћемо се страни приволети? Ту ум не може ништа да одреди. Постоји бескрајни хаос који нас раздваја. На ивици те бескрајне раздаљине игра се једна игра, ту ће изићи или тура или јазија. За шта се кладите? Ум не упућује ни на једно ни на друго; умом не можете бранити ни једно од двога". Најбоље би било и не кладити се. — „Јест, али се треба кладити: не стоји то од воље, ви сте се ту већ уплели". Не кладити се да Бог постоји, значи кладити се да он не постоји, за шта ће вас он вечито казнити. Шта ви губите дакле ако се кладите, на срећу, да он постоји? Ако он не постоји, пошто ваше мале жртве не би биле награђене, ви губите неколико бедних задовољстава, неколико јадних угодности свога живота; ако постоји, ви добијате вечност неисказане среће. —

„То је истина, али поред свега тога ја сам такав да не могу веровати". — То ништа не мари, радите онако како су почињали они који верују и који исто тако нису у почетку веровали. „Радећи све као да верују, узимајући свету воду, плаћајући да се служе службе и т. д. Наравно, то ће учинити да верујете и то ће вас заглупити. — Али баш тога се и бојим. — А зашто? Шта имате да изгубите?"

Скоро три века апологетике нису додали ниједног вредног доказа овој страшној и очајној страници Паскаловој. То је све дакле што је изнашао човечији разум да би нас приморао да верујемо. Ако Бог који захтева од нас веру неће да се ми опредељујемо по своме разуму, онда према чему треба да се изврши наш избор? Према навици? Према случајностима расе или рођења? према не знам каквој тури или јазији естетичкој или сентименталној? Или нам је он можда дао какву другу способност, вишу и сигурнију, пред којом разум мора да одступи? Где се она налази? Како се она зове? Ако нас тај Бог кажњава зато што нисмо слепо пошли за вером која се намеће неодољиво разуму, који нам је он дао, ако нас кажњава зато што нисмо, пред великом загонетком коју нам је он наметнуо, учинили избор који не одобрава оно што је најбоље и најсносније њему, што је он усадио у нас, онда ми немамо шта да одговоримо; ми смо обманути једном суровом и неразумљивом игром, ми смо жртве једне ужасне замке и једне огромне неправде; и, ма какве биле муке којима нас она мори, оне ће ипак бити сношљивије од присуства њиховога творца.

Морис Метерлинк.

(Превео Д. В. Љотић).

О ПОРОДИЧНОМ УРЕЂЕЊУ КОД СРБА

У човековој природи лежи установа породице. Она је природна и битна друштвена основица. По своме уређењу, улази у домен природнога права и води своје порекло од самога постанка друштва. Зато и све остале друштвене установе, којима је она основа, морају да гравитирају око ње, не наносећи јој штете у њеним основним начелима.

Породица се може посматрати са гледишта правних и законских институција, као чисто правна установа; али, она може бити посматрана и са гледишта како се показује као друштвени фактор код којега се могу испитивати утицаји, које она врши над политичким, економским и друштвеним појавама.

Посматрана са овога гледишта, њено нам испитивање пружа стварних користи: породица нам се овде јавља као друштвена институција и пружа нам све своје елементе, које можемо посматрати и проучавати; показује нам ступњеве своје променљивости и непроменљивости, те на тај начин можемо оделити све њене елементе, сваки понаособ и определити правне силе, које на њу саму дејствују.

Посматрајући овако ужи круг нашега испитивања, и остављајући на страну историјски развитак породице у опште, већ само посматрајући је у нашој историји, од почетка наших писаних закона, најпре у старој српској држави, па затим у другом периоду, кад је стара српска држава пропала и, најзад, у трећем периоду писаних закона у новој обновљеној српској држави, — ограђујемо се од законског истраживања и узимамо у расматрање нашу породицу онакву каква нам је и колико нам је позната, да би на том основу учинили испитивања о уређењу наше породице и истовремено оценили политичке, економске и друштвене утицаје, који су дејствовали на њу и њен преображај.

I

ПОРОДИЦА У ФЕУДАЛНОЈ ПЕРИОДИ СТАРЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ.

У старој српској држави породицу затичемо најпре у феудалној периоди. У овој периоди стара српска породица налази се под троструким утицајем: хришћанске цркве, феудалног режима и државне владалачке власти.

Хришћанска црква имала је моћног и јаког утицаја на организацију старе породице. Начела хришћанске цркве, која су постављена у њеним канонима, строго се примењују на све становништво без разлике, био владалац, мали или велики властелин, био себар или отрок. Како је, за оно доба, њен утицај био моћан, то је она и била у стању, да све своје канонске прописе приведе и у дело, јер је имала и судску власт.

Хришћанска црква засновала је породицу искључиво и једино на браку, освештаном од стране њеног представника. Но она се није зауставила само на томе што је освештан брак узела као једини извор породице, она га је и законима тачно определила и њиховим прописима потчинила. Она је установила и умножила препреке за ступање у брак, да би му тиме дала што јачу привлачну и моралну снагу.

Хришћанска црква, са увођењем својих начела, тачно обележава пропаст старог античког света. Хришћанство није било народносна религија. Оно није припадало ни некој касти, ни некој корпорацији. Од свога почетка оно је учинило позив на цело човечанство. Сам Христос је налагао својим ученицима: „Идите, и просвештавајте народе“. Остаје историјски тачно, да су братство и узајамна љубав проповедани и отуда је и било дејства овога њеног учења, које чини основни део доктрине, која је надживела и све поделе, које су у хришћанској цркви извршене.

Но хришћанска црква у опште, па и код нас, у својим почетцима, била се измирила са ондашњим друштвеним стањем какво је била затекла кад је постала државном религијом. И ако је ропство било противно њеним основним начелима, ипак га је задржала, и не само да га је задржала, но шта више, она се готово и највећма противила и била је врло мало наклоњена ослобођењу људи од ропства.

У старој српској држави она је имала удела не само у духовној власти, која је била у њеној искључивој моћи, но је имала учешћа и у световној, као повлашћени елеменат, који је прите-

жавао огромна црквена имања, те је из тих разлога тражила, да задржи људе као работнике, било као робове, било као насељенике привезане за земљу. Ништа хришћанској цркви није сметало што се овај њен поступак противно њеној основној доктрини: — људској једнакости. Ну црква је чинила неке знатније уступке људима који су живели на њеној земљи, извесно у олакшицама работа што су људи на њеној земљи работали, а које су биле лакше од работа људи на властелинским земљама, те су они са властелинских земаља бежали и селили се на црквене земље што је дало повода Душановом Законику, да спречава ову врсту сеобе Али се не може рећи, да је црква, давањем олакшица својим људима, чинила ово из хуманих и хришћанских побуда, пошто су за ово били меродавни економско-црквени мотиви. Црква је имала одвише земаља а мало работника, па је овим тежила, да на своје земље привуче људе са властелинских имања.

Феудеални систем у старој српској држави хијерархијски је поделио цело друштво. У подели сталежа два су била са пуним грађанским правима, који су са владаоцем, одређеним начином, делили државну власт. То су били властела, независни баштиници и имаоци већих земљишта, и свештенство. Све остало грађанство чинило је врсту себара. Себар је означавало онога, који није ни властелин, ни свештеник. Сви су остали сматрани за себре, а међу њима било је и сасвим слободних, независних људи. Насељеници великих краљевских имања, црквених и властелинских, сељаци онога времена, звани онда меропси, били су такође слободни људи, само што су, по некаквом вечитом уговору, држали земље за које су дуговали господарске работе, ну које су ипак биле њихова својина и које су они могли, с теретом господарске работе, и продавати. Али, била је још једна врста људи, који су лично били својина господара, то су отроци.

Према сталешкој разлици у феудалном систему уведене су и разлике у породицама, према томе, да ли је породица имала баштину или не, и да ли је та баштина била властелинска, свештеничка, себарска или отрочка, па се и породица налазила, више или мање, привезана за земљу и, више или мање, потчињена господару.

У старом српском друштву на кућу се полагало много више него на личност. Кућа је одговарала за све чланове. Систем кривичног јемства почиње од куће или задруге, којој је опет кућа

и средиште и представница. Кућни старешина одговарао би за све што би учинили његови укућани[1].

Душанов Законик не бави се унутарњом организацијом породице. Из заснованог система кривичне одговорности у Законику: да старешина куће или задруге одговара за све чланове ако би који од њих зла учинио (чл. 52. и 71.), и да старешина куће наређује, који ће од чланова куће ићи на работу, коју су они били дужни чинити баштинику, или баштинику-цркви (чл. 68.), — даје нам доста сигурног уверења, да је кућа или задруга остала уређена по нашем обичајном праву (чл. 70.). За ово наше мишљење имамо и доказа у томе: што је овако уређење породице остало исто и после пропасти старе српске државе, а за турску владавину зна се, да се није мешала у ово уређење кад су Турци били освојили стару српску државу и себи је потчинили. Овако породично уређење затичемо код нас и до најновијих наших времена, до оснивања нове српске државе и увођења нових писаних закона, до 1844 године кад је уведен наш Грађански Законик.

Ну у старој српској држави, и ако феудална система није била изведена до крајних граница, као што је то било у осталој Западној Европи, ипак су се властелинске и црквене баштине истицале по правима као и владалачке повластице и издвојила се као нека аутономна имања (чл. 89.). Но унутарње наше друштвено уређење није било сасвим изведено по европској феудалној системи, по којој је цело друштво било подељено на личности и на земљу, чега је као последица била привезаност породице за земљу. Ратари су код нас могли пуноправно имати своје наследствене земље, винограде и купљенице, могли су с њима располагати, само што је на њима морало бити работника ради господара чије је село. Ако работника не би било, господар је узимао те земље себи (чл. 174.).

Феудални систем је код нас увео и разлику у породици, према томе, да ли је она имала баштину или не, и да ли је та баштина била властелинска, свештеничка, себарска или отрочка, па се према тој разлици и породица налазила, више или мање, привезана за земљу, па, према томе, потчињена, више или мање господару.

Како је наследно право било редиговано у старој српској

[1] В. „Законик Стевана Душана“ од Г. Ст. Новаковића, 1898 г., чл. 1., 2., 36., 39., 41., 44. и 70.

држави још се не зна тачно. Г. Стојан Новаковић мисли: „да као што треба разликовати баштину на сасвим слободну или независну, — и оптерећену или зависну (властеоску и насељеничку), тако је и ред наследства у првој био самосталнији према сопствености баштине, у другој, пак, ограниченији, везан само за мушкарце, по томе што је баштина дужностима рата била оптерећена... Сви закони о утврђењу баштинских независних права сведоче, да Србија није познавала ограничење наследства у искључиву корист мушкараца, или најстаријих“.

Ово мишљење Г. Новаковића као познатог и одличног познаваоца историје старе српске државе и њеног унутарњег уређења, којим се потврђује, да су женска деца имала право на слеђе непокретне сопствености, наводи нас на закључак, да правни положај жене у старој српској држави није био без индивидуалних правних особина.

Осим тога, што су у по неким случајевима женска деца имала право на наслеђивање (чл. 41. и 48.) у властеоским породицама, женска деца ратара, ондашњих сељака, који су имали своје наследствене земље (чл. 174.), могла су добивати у мираз ове земље од својих родитеља.

Систем патријархалне задружне породице код нас, у старој српској држави, спречавао је како владаоца, тако и свештенство и племство — властелу — да задржавају у вечитом уговору људе привезане за земљу и није дао, да се, као у Западној Европи, развије до правне неспособности трећег сталежа, себара, међу којима је могло бити и сасвим слободних људи, који су могли располагати својим имањем, наслеђивањем и путем завештања, јер у патријархалној нашој породици, која је била многобројна, кад један члан задружне породице умре, није се могло имање враћати у домен властелину, било црквеном, било световном, пошто је континуитет био сталан и само кад работника на оваким земљама није било, земља се враћала господару, а то је при оваком систему задружне породице био редак случај.

Зато и затичемо у старој српској држави још у овоме раном добу, да је извршен преображај у друштвеном погледу и наилазимо на остатке друштвеног ропства — отроке, којих није било у знатном броју, док је у Западној Европи онога доба друштвено стање било друкчије, и у овом погледу горе стајало но код нас, јер су сви људи на властелинским добрима били привезани за земљу, а земља се сматрала као својина господара.

Владаочева власт била је јаче ограничавана но на Западу. Владари су код нас потпомагали стварање градских општина са извесним привилегијама, но које нам за сад нису познате какве су биле и у чему су се привилегије састојале[1]. Тежили су да уведу политичку и административну централизацију, супротно тежњама цркве и властеле. Уводили су и организовали судску власт, коју су истицали не само изнад власти повлашћених сталежа, већ и изнад своје монархистичке власти: влада и покоравање закону за све и свакога. Закоником су прописане оштре казне за повреду било личних било имовинских права, било властелинских, било себарских, осем отрока, који су били бесправни.

Утицајем хришћанске цркве, која је засновала легалну породицу искључиво на црквом освештаном браку, правни положај жене у нашем старом друштву није био без икаквих личних права, јер се жена рачунала као члан породице и према томе имала је извесан друштвени положај. Извесно утицајем византијског права, а по правном схватању онога доба, права властелинске жене била су много пространија но права жене из себарског сталежа. С тога се у претежнијој мери и сам Душанов Законик бави правима жене или кћери властелина, но себра, што смо већ и помињали на овоме месту.

Није без интереса свратити пажњу на чл. 64. Душановог Законика, којим се опредељују права и дужности сироте жене кудељнице, којој се дају исте повластице што их је имао поп у старом нашем друштву. Новаковић мисли „да се можемо домишљати, да то значи сироту жену, која се издржава предењем кудеље, а нема никаквог другог имања“. Нама се чини, да је ова поставка Г. Новаковића мало вероватна и да је она противна и осталим текстовима Душановог Законика, а и нашем обичајном праву. На првом месту, тешко је замислити, да би се Душанов Законик бавио питањем само сироте жене кудељнице узимајући реч у њеном правом значењу „сироте жене“, која не би имала никаквог имања већ се само бавила предивом кудеље и тиме се издржавала. Душанов Законик и иначе је оскудан у одредбама правног положаја људи из разних сталежа и није лако замислити, да би наш стари законодавац, без велике и осетне потребе, дошао на мисао, да уноси у Законик и одредбу о сиротој жени кудељници

[1] В. Г. Ст. Новаковића „Душанов Законик“.

и о њеним повластицама кад она не би била од јачег значаја у старом српском друштву за подизање економских прилика у старој српској држави.

На другом месту, кад се испореде остали текстови Душановог Законика, који говоре о жени у односу према држави и државним властима, онда се види, да закон изречно налаже: да се жена, кад има мужа, никад не зове на суд (чл. 104), већ кад муж није дома, онда се позив доставља жени, да га она мужу саопшти и да он иде на суд, а жена се на суд не позива. По чл. 63. сирота жена, т. ј. жена, која нема мужа, не мора на суд ићи, већ може именовати себи заступника, који ће је на суду заступати. Истина, ово се у тексту чл. 63. не вели изречно, да је сирота жена она која нема мужа, али се то тако јасно види из смисла ових употребљених речи у Законику, да се никако не може учинити пометња ако се овај значај дā изразу „сирота жена“ у вези с чланом 104.

За потврду ове наше поставке као на трећем месту узимамо доказ из наших обичаја. Код нас и данас постоји обичај, да се за сваку жену, која је изгубила мужа каже: „сирота удовица“, „сирота жена“ ма да би она и свога имања имала. Само зато што нема мужа, као главе и старешине породице, народ је жали и сажаљева као женску главу, којој је тешко мучити се и бринути о целој породици. По народним обичајима она се сматра као „сирота“, јер није њено да се она брине и стара о ономе што припада човеку као глави и старешини куће.

Дакле, зато мислимо, да је и у тексту Душанова Законика овај израз „сирота жена“ употребљен у овоме значењу како га ми схватамо и да „сирота кудељница“ не значи жена, која нема никаква имања и да од предива кудеље живи, већ да сирота кудељница значи просто жену којој је муж умро а која се бави не само прерадом кудеље, већ која и на своме имању обрађује кудељу и од ње тка платно и да јој се, по Душановом Законику, за то дају иста права као и попу из чл. 31. Ближи је разлог за ове повластице сиротој кудељници у томе што се у старом српском друштву осећала жива свакодневна потреба за израђивање кудеље и кудељног платна, којим се наш народ поглавито и одевао, па и данас се много одева при свем продирању западне индустрије.

Кад се узму ови разлози, за које држимо, да су основани, и кад се њима дода ближе објашњење из нашег обичајног права,

које је старије и од наших писаних закона и по коме жени спада у дужност да се бави кућењем, те и у задружним и у инокосним породицама жене увек задржавају по један део земље особено за себе, да на њему обрађују кудељу и лан, јер свака има дужност да за мужа, децу и себе уреди кудељу и лан и изатка платна колико је то потребно за одело и домаће потребе, и да су од вајкада ови послови спадали у женске послове, којима су се само жене занимале, а не и људи, — онда излази јасно: да је наш стари законодавац желео да заштити ове сироте жене без мужева и да им омогући, да се што јаче баве овим пословима око израде кудељног платна пошто је ова домаћа индустрија била тако јако потребна за ондашње наше друштво.

Овако схваћена одредба чл. 64. чини нам се да је много ближа самом тумачењу текста Законика но изнета поставка Г. Новаковића.

Што нас овде највише интересује, то је сâм правни положај жене у нашем старом друштву, где се она јавља као самостална правна личност, којој Законик даје одређен правни положај са извесним, законом заштићеним, правима и повластицама, кад се она бави извесним радовима и пословима, које је Законик заштићавао, у тежњи да их ојача и потпомогне својим посебним повластицама. Да жене овога положаја нису биле реткост, то нам потврђује сâм текст Законика, јер се законодавац не би ни бавио њима у спорадичним случајевима. Зато и нема никаквих ближих одредаба о томе, шта је сирота кудељница. То нам се објашњава многим другим местима из Душановог Законика где се изречно помињу старије одредбе, на које се Законик позива као већ довољно и добро познате, да их законодавац није сматрао за нужно да понавља у самом Законику, па тако је наш законодавац оставио и овде празнину, не упуштајући се у ближе објашњење шта је сирота кудељница, претпостављајући, да се то зна.

(Наставиће се)

Dr. Мих. Є. Полићевић.

НАЦИОНАЛНО ВАСПИТАЊЕ И ДЕМОКРАТИЈА

> Национално васпитање није дело ове или оне корпорације, слободне или званичне, функција ових или оних завода, јавних или приватних, већ стални и истрајни напор саме нације, радећи свима својим силама и свима срествима којима располаже на енергичној и интензивној култури, нормалном и прогресивном развитку свих својих интелектуалних и моралних сила.
>
> Dreyfus-Bisac.

О националном васпитању могла би се написати замашнија студија; њу треба очекивати у нашем народу. Ми ћемо га се додирнути на овом месту само у једном погледу, у вези са улогом демократије.

Демократска владавина, обележена владом народног суверенитета — народне воље, што већим респектом личности човека, што проширенијом социалном правдом, организованим радом и свестраним напретком, је појава савремене цивилизације; а савремена, модерна, епоха је окарактерисана великим порастајем — распростирањем саобраћајних срестава, све интензивнијим прометом, све јачим узајамним упознавањима међу народима — све тешњим везама између нација. Цивилизација и култура ма да свагда и свуда у основи имају чисто национална порекла, ипак све више дају места општим, нивелационим, универзалним — космополитским струјама. То се огледа чак и у области уметничких манифестација, а да се и не говори о великим социално-политичким тежњама и актима, обарању кинеских зидова између нација, да се и не спомиње наука, за коју Pasteur вели да она нема отаџбине (ма да је он, међутим, одсечно одбио позив немачког природњачког конгреса у Берлину да дође да му председава 1880 г.). Па кад цела култура до-

бија све више генералан карактер на штету и најжилавијих партикуларизама, питање је, да ли демократија, која је у неку руку резултанта извесног степена распрострањења културе, има да гаји национално или космополитско васпитање. Питање је веома деликатно и компликовано, и ми без оклевања сматрамо да се обе тезе дају бранити подједнаком аргументацијом.

Струја космополитизма је неоспорна, а то нам доказује факат да су све културе народа западне цивилизације — народа који претстављају уједињене политичке нације — истоветне по битним цртама, али су само разних нианса. Не улазећи у дискусију физиократске теореме, по којој хармонија резултира из координисаних разноликости, онако исто као и хармонија једног симфонијског оркестра из што веће разноликости инструмената, не хотећи да анализирамо легитимност националног партикуларизма, ми не можемо спорити очигледну тенденцију културе за универзалношћу, тенденцију коју све тешње зближавање индивидуа све јаче потенцира. Исто онако као што се систем разних мера, новчани систем, табла вредности, социални морал, појам права, све више универзалише, тако и појам лепог мораће да добије један све општији, универзалнији критеријум. При свој овој очигледној тенденцији, ми сматрамо, у релативном смислу речи (а релативност је у социалној науци еквивалентна апсолутности у егзактним наукама, према творцу социологије, Огисту Конту) да демократија претпоставља, истовремено, и национално васпитање. Зашто?

Демократија је имала и има да изврши много преображаја и реформама, које проистичу из суштине њене природе и дефиниције, као: ослобођење индивидуе, његово изједначење са свима људима по средствима у борби за опстанак, његово право самопредељења, принцип народности, одвајање цркве од државе, организовање и осигурање рада и т. д. Тек спровевши, остваривши све ове мере, саобразно интензитету потреба, демократија је доследна самој себи.

Демократија, прописујући и пропагујући национално васпитање, испуњује један од својих најважнијих, у претходној реченици наведених постулата. Јер, од свог почетка па до сад, од Француске Револуције до данас, испуњујући своју мисију између осталог, најинтимније је била везана за принцип народности. Демократија, прокламујући право на слободу, независност и самоопредељење индивидуа, тим више је инаугурисала истоветно

право и за групе етнички идентичних индивидуа — народности или народа. Право народности на аутономију проистиче још из свих идеја, изјава, прогласа и аката северо-америчканске револуције, а, нарочито, у муњевито-осветлилачкој периоди француске револуције; оно се испољава кроз цео XIX век, где констатујемо да су највећи део демократских и револуционарних покрета истовремено и национални покрети. Ослободилачке борбе против јарма туђинског угњетача су у исто време на демократској основи. Једном речју, принцип народности је остварење доброг дела програма демократије, принцип према коме делови једног раскомаданог или потчињеног народа, имају право и дужност да, по цену свих напора, образују своју, националну државу. (Исцрпније о вези демократије са принципом народности у „La Question des Nationalités", par N. Woukitchevitch, Genève, p. 21—43). Народи, ма и са извесном рудиментарном цивилизацијом и културом, морају се организовати и реорганизовати за самостални живот ако хоће да опстану, јер су нације једно од најприближнијих мерила релативитета социалног, и јер су оне армије велике војске човечанства, која непрекидно, разним срествима и на разним тачкама, бој бије за што веће савлађивање природе, освајање истине и идеала. Нестанак једне нације, чим она доприноси општем делу прогреса, је смањење војске човечанства, т. ј. смањење самог човечанства. С тога нације, нарочито бар оне, које још нису стале на своје ноге, постигле своју независност, које је њихово најелементарније право, не би могле бити демократског облика и демократских аспирација, ако не би прогласиле и спроводиле једно строго национално васпитање. Ово је питање једног животног права, чије занемаривање значи удаљење од демократије.

Кад, дакле, национално уједињење, т. ј. принцип народности, чини део доктрине и акције демократије, а има још доста народа који своје јединство нису спровели, национално образовање је база васпитања Народне Државе. Пред фактом да не само уједињене већ и империјалистичке нације намећу своје национално образовање, у толико је неоспорнији факат да је оно за један демократски народ питање његовог самосталног, сопственог живота, питање одбране, очувања и развитка његове егзистенције. А полазна тачка доктрине демократије је, да свака нормална индивидуа има права не само на живот већ и на пуно развиће свих својих способности. Самооружање је неминовна

потреба независности демократских земаља, јер је влада правде и разума у савременим међународним односима једна племенита идеја, али још у царству идеала. Још превлађује, на жалост, интерес, егоизам и похотљивост, против којих демократија има да се бори до искорења. Да би народности не само постигле своју слободу и јединство, већ и очувале оно мало формалних аутономија, потребно је да је свест национална и осећај национални подједнако развијен код свију њихових чланова, па ма где и ма у коме положају се они налазили. Иста свест и исти осећај, иста средства за борбу, порађају исто убеђење за слободом и јединством.

Спенсер је базирао своју науку о могућности социолошке науке на факту, да је природа једног агрегата одређена особинама јединица или елемената из којих је он склопљен, састављен; тако је и са друштвом, вели он; јер као што је само она зграда солидно и трајно подигнута, која је склопљена од правилних и једнолико углачаних делова грађевинског материјала (упореди солидно стојећу гомилу паралелограмских цигаља и несигурну гомилу разноврсног материјала) тако исто оно друштво има пра̂во јединство и хармонију, које је састављено из индивидуа чији је добар део најважнијих особина заједнички. Исто онако као и у кристализацији, где се делићи истог облика спонтано привлаче и образују самостално тело истоветног облика као и његови саставни делови, исто тако и један народ, ако на једној истој бази буде образовао све своје чланове, неминовно мора, раније или доцније, склопити уједињену и независну нацију. Можемо се бавити и заносити идеалом о космополитском образовању, али, за сада смо принуђени да живимо са садашњошћу онаквом каква је (међутим не престајући да је побољшавамо); с тога основа нашег образовања демократског мора бити пре национална па одмах затим и космополитска. Исто онако морамо у васпитању бити првенствено национални, као што за сада морамо задржати и усавршавати опстанак моногамне породице и поред постојаних и постојећих полиандрија и полигамија, и поред третирања и идеалисања о будућим идеалним генетичким везама мушког и женског пола. „Морамо имати само једну отаџбину ако хоћемо да будемо савесни и поштени, исто онако, као што можемо стварно и истински имати и волети једну жену“ (Рузвелт).

Национално васпитање демократије значи: учити омладину у школи и ван школе, да дубоко уреже не само у својој успо-

мени већ и у своме срцу, вековне тешке напоре, жртве и болове, пораже и победе својих предака, који су по цену крви и зноја створили осећај отаџбине, — оне отаџбине којој дугујемо рођење, одгајивање, васпитање, сигурност, егзистенцију и најповољнију средину за наше максимално развиће. Зато национално образовање захтева темељније проучавање сопствене народне историје, географије, народног језика, поезије, литературе, уметности и знаменитости. Потребно је тако бити васпитан, да се стално има на уму и срцу идеал, који има да постигне народ коме се припада. Само овај виши, крајњи, циљ — идеал, који демократија треба да има стално као своју звезду водиљу, је у стању да својом узвишеношћу, својом сопственом лепотом и жртвама које захтева, да покрене срца и изазове акцију. И без Карлајловог учења, херојизам је потребан демократији ако она хоће да оствари дефинитивни респект личности и тријумф социалне правде; јер човек се не васпитава паметно, ако му се обара идеал, који му се предлаже. „Гледајући на висине долази амбиција да се на њих попне; треба бити херојем бар у својим мислима да би се бар релативно одговорило својим дужностима у актима“ (Габриел Сеај).

*

Српски народ је свестан чињенице, да је ослобођење и уједињење свих саплеменика, прва тачка његовог животног програма. Недовољна пажња и заинтересованост, недовољно брзо указана сваковрсна помоћ према нашим сународницима, била би једна наша морална и историска нискост; јер смо досадању прошлост с њима живели и делили пораже и победе, с њима нашу националну културу формирали и текли, те према тома ми морамо, ако мислимо да опстанемо као нација, и заједничку будућност имати. Зато је тесна веза између свију наших саплеменика први услов остварења нашег идеала и наше мисије. У данашњим приликама ова је веза могућа још само на културној основи; ово су довољно нагласили многи наши просветни радници и интелектуалци. Ми бисмо требали да остваримо оно што је Picavet предлагао Француској: т. ј. установљење место или поред званичног Просветног Савета, једног саставног, вишег Просветног Савета Националног Образовања. У њему би требали бити представљени просветни пионири из свију српских покрајина. Он би требао да решава сва наша пресуднија просветна питања, исто

онако као што и Велика Народна Скупштина решава пресуднија политичка питања.

Но, класифицирајући тешкоће извођења у ширим димензијама акције једног Вишег Просветног Савета Националног Образовања, треба се бар у сваком тренутку латити онога што је изводљиво и најмогућније. Најефикасније сресгво да се неко учини корисним своме народу, је да се сам учини све бољим и савршенијим: све јачом интелигенцијом и карактером, здравим и јаким телом, срцем подобним да се загреје за добро и истинито, да се свикне да што потпуније и доследније извршује своју дужност према породици, отаџбини и човечанству. Само се овако може припремити боља будућност нашег народа, ако будемо са челичном отпорношћу формирали наша тела, срца и духове. Решење многих, осталих, проблема припомоћи ће најбоље једно претходно систематско организовање распрострањења и укорењења просвете и културе. Фихте је, у зиму 1807—8 године, соколећи свој народ на борбу за уједињење и ослобођење, опомињао да је изнад свега потребно заузети једно место својом културом у историји; а под културом је подразумевао ону регенерациону силу, из које потиче сва људска активност. Сетимо се и ми ових знаменитих речи:

„Треба дѐлати јер се једна нација спасава само трудом своје сопствене енергије... Одмах, дакле, донесите ову одлуку; немојте рећи: оставите нам мало одмора, оставите нас да још мало спавамо и сањамо до спонтаног остварења бољег стања ствари. Од сада се један сличан догађај неће произвести сам од себе. Онај, који је јуче пропустио погодан моменат за рефлексију, данас га неће моћи наћи, а још мање сутра. Ко се није ослободио своје апатије и равнодушности за садашњу ситуацију, изгубио је сваки осећај“ (Fichte, Reden an die deutsche Nation, XIII).

Dr. Немања Р. Вукићевић.

БРАЋА КАРАМАЗОВИ

КЊИГА ДРУГА.

НЕУМЕСТАН ЗБОР

V

Нек дâ Бог да буде, нек дâ Бог да буде!

Одсуство старца из ћелије потраја једно двадесет пет минута. Било је већ прошло пола један, а Димитрије Фјодоровић, због кога се сви беху и скупили, још никако да дође. Но на њега скоро као да заборавише, и кад старац опет уђе у ћелију, он затече најживљи општи разговор међу својим гостима. У разговору учествоваху пре свега Иван Фјодоровић и обадва јеромонаха. Уплетао се у разговор, и очигледно врло ватрено, и Миусов, но опет није имао среће; он беше очигледно у позадини, и чак су му слабо и одговарали, тако да је та нова околност само појачала његову раздражљивост, која се све више купила.

Ствар је била у том, што се он и пре са Иваном Фјодоровићем помало надметао и борио: ко више зна, ко је ученији, и није могао да издржи неку Иванову немарност и непажљивост према себи. „До сад сам бар стојао на висини свега, што је напредно у Европи, а ово ново поколење просто на просто неће да зна за нас — игнорује нас", мишљаше он сам за себе. Фјодор Павловић, који сам беше дао реч да ће сести на столицу и ућутати, збиља је неко време ћутао, али је са подсмешљивим осмејком пратио свога суседа Петра Александровића и очигледно се радовао његовој раздражљивости. Он се већ одавно спремао да му плати за понешто, и сад није хтео да пропусти случај. Напослетку не издржа, наже се на раме суседово и полугласно га још једаред дирну:

— А што нисте мало час отишли после „љубезно је љубљаше", него сте пристали да у тако непристојном друштву оста-

нете? Стога што сте се сматрали као понижени и увређени, па сте остали да, зарад реванша, покажете свој ум. И сад већ нећете отићи, док им свој ум не изнесете.

— Зар ви опет?... Напротив, одмах ћу отићи.

— Доцније... доцније од свију ћете ви отићи! — дарну га још једаред Фјодор Павловић. — То беше скоро баш у тренутку старчевог повратка.

Препирка се на један тренутак утиша, но старац, пошто седе на пређашње место, погледа све, као да их љубазно позиваше да наставе. Аљоша, који је изучио скоро сваки израз његовог лица, видео је јасно да је он страшно уморан и да се усиљава. У последње време болести дешавало му се да је од изнемоглости падао у несвест. Скоро тако исто бледило, као пред несвест, распростираше се и сад по његовом лицу, усне му побелеше. Но он очевидно не хтеде распустити збор; изгледаше да он ту има некакву намеру, — али какву?... Аљоша га пажљиво посматраше.

— Разговарамо о њиховом веома занимљивом чланку, — рече јеромонах Јосиф, библиотекар, обраћајући се старцу и указујући на Ивана Фјодоровића. — Они изводе многе закључке, али је идеја канда са два краја. Поводом питања о црквено-друштвеном суду и о домашају његовог права — одговорили су часописним чланком једном духовном лицу, које је написало о том питању читаву књигу...

— На жалост, ваш чланак нисам читао, али сам слушао за њега, — одговори старац, оштро се загледајући у Ивана Фјодоровића.

— Они стоје на веома занимљивој тачци гледања, — настављаше отац библиотекар, — као што се види, они у питању о црквено-друштвеном суду потпуно одбацују одвајање цркве од државе.

— То је занимљиво, али у ком смислу? — запита старац Ивана Фјодоровића.

Овај му, напослетку, одговори, али не са висине учтиво, као што се још синоћ бојао Аљоша, него скромно и уздржано, са очигледном предусретљивошћу и, очевидно, без и најмање задње мисли.

— Ја полазим од поставке, да ће се елементи, то јест: суштина цркве и државе (засебно узетих), наравно, вечно мешати једно с другим, крај свега тога, што је то мешање немогућно и што се оно никад неће моћи довести не само у нормално, него

ни у колико, толико подударно (сложно) стање, зато што лаж лежи у самој основи ствари. Компромис између државе и цркве у таквим питањима, као на пример, о суду, по моме мишљењу, у потпуној и чистој суштини својој немогућан је. Духовно лице, против кога сам ја писао, тврди да црква заузима тачно и одређено место у држави. А ја сам му одговорио, да, на против, црква треба сама у себи да садржи целу државу, а не да добије у њој тек некакав угао, и да, ако је то данас због нечега немогућно, да онда, у самој суштини, то несумњиво мора бити постављено као непосредна директна и најглавнија сврха свега даљег развитка хришћанскога друштва.

— Потпуно истинито, — одлучно и узбуђено проговори отац Пајсије, ћутљиви и учени јеромонах.

— Најчистије ултрамонтанство! — викну Миусов, нестрпљиво метнувши једну ногу преко друге.

— Ех, та код нас нема ни монтанства! — викну отац Јосиф и, обраћајући се к старцу, настављаше: — они[1] одговарају, међу осталим, на ова „основна и битна“ тврђења свога противника, духовног лица, то имајте на уму. Прво: да „ниједан друштвени савез не може и не сме присвајати себи власт да располаже грађанским и политичким правима својих чланова“. Друго, да „криминална и судско-грађанска власт не сме припадати цркви нити се она (власт) може сложити са њеном природом (т. ј. са природом цркве) — и као божанске установе, и као људског савеза зарад религиозних сврха“ и, напослетку, треће: да је „црква царство не од овога света...“

— Врло недостојна игра речи за духовно лице! — не издржа и опет прекиде га отац Пајсије. — Ја сам читао ту књигу, против које сте ви писали, — обрати се он Ивану Фјодоровићу, — и био сам се зачудио речима духовног лица, да „црква није царство од овога света“. Ако није од овога света, онда је дакле не може ни бити на овоме свету. У светом Јеванђељу речи: „не од овога света“ нису употребљене у том смислу. С таквим се речима не може играти. Господ наш Исус Христос зато је нарочито и долазио, да установи цркву на земљи. Царство небеско, наравно, није од овога света, него на небу, но у њега се не улази друкчије, него кроз цркву, која је основана и установљена на земљи. И стога су светски каламбури[2] у том смислу немогућни

[1] То јест: Иван Карамазов, писац чланка о коме је реч.

[2] Игре речима.

и недостојни. Црква је збиља царство, и одређена је да царује, и на крају свом она се несумњиво мора појавити као царство на свој земљи, — зашто имамо и обећање.

Он наједанпут ућута, као уздржавши се... Иван Фјодоровић, саслушавши га учтиво и са пажњом, настављаше као и пре, са необичним спокојством, вољно и простодушно, обраћајући се старцу:

— Сва је мисао мога чланка у том, да се је у древна времена прва три столећа хришћанства, хришћанство јављало само као црква и било је само црква. А кад је римска незнабожачка држава зажелела да постане хришћанска, онда се неизоставно десило тако, да, поставши хришћанска, она је (у самој ствари) само сместила у себе цркву, али је иначе и даље остајала незнабожачка држава као и пре, у необично многим својим поступцима. У самој ствари тако се несумњиво и морало десити. Али у Риму, као држави, сувише је много остало од цивилизације и мудрости незнабожачке, као, на пример, чак сами циљеви и темељи државе. А Христова црква, ступивши у државу, без сумње, није могла уступити ништа од својих основа, од онога камена, на коме је стојала, и није могла тежити ничем другом, осим својим циљевима, које јој је једаред за свагда чврсто поставио и указао сам Господ, а један од тих циљева беше: да обрати цео свет, па дакле и сву незнабожачку државу, у цркву[1]. На тај начин (то јест због својих будућих циљева) не може црква себи тражити одређено место у држави (као и сваки други „друштвени савез“ или као „савез људи ради религиозних сврха“ као што се о цркви изражава писац, против којега ја пишем), него, напротив, свака земаљска држава требала би доцније да се претвори у цркву[1] потпуно, и да постане ништа друго, него црква, те да просто одбаци све своје циљеве, који се не слажу са црквом. Све то њу ни најмање неће понизити, неће јој одузети ни част, ни славу велике државе, нити славу њених управитеља, — него ће је само преместити са лажног, још незнабожачког и погрешног пута на правилан и истинит пут, који једино води ка вечним циљевима. Ето зашто би мишљење писца књиге о Основама Црквено-Друштвеног Суда само тада било правилно, када би он, истражујући и предлажући те основе, гледао на њих као на привремен, за наше грешно и несавршено време неопходан, компромис, али не више. Но чим се сачинитељ тих основа усуди изјавити, да су

[1] Т. ј. у живот према религиозним (моралним) захтевима, исказаним у Христовом учењу и у души сваког човека. Прев.

основе, које он предлаже и од којих је неке малочас набројао отац Јосиф, — да су то основе чврсте и непомичне, то он већ просто иде противу цркве и њеног светог вековечитог и непомереног циља. Ето, то вам је цео мој чланак, његов потпун нацрт.

— То јест у две речи, — проговори опет отац Пајсије, ударајући гласом на сваку реч: — по неким теоријама, које су се и сувише разјасниле и исказале у нашем деветнаестом веку, црква треба да се препорађа у државу, као из нижег рода у виши, да затим у држави ишчезне, уступивши науци, духу времена и цивилизацији. А ако неће то, и ако се противи, њој се у држави за то одваја тек као неки незнатан угао, но и то под надзором, — и то је већ свуда и остварено у наше време у савременим европским земљама. Но по руском схватању и уздању, треба — не да се црква препорађа у државу, као из нижег типа у виши, него, напротив, држава треба да сврши тиме, да се удостоји да постане само црква и више ништа друго. А то нек дâ Бог да буде, нек дâ Бог да буде!

— Но, признајем, ви сте ме сад унеколико охрабрили, — насмехну се Миусов, преместивши опет ногу преко ноге. — Колико ја разумем — то значи остварење некаквог идеала, бесконачно далеког, приликом другог доласка Христовог. Најпосле како вам је воља. Дивно утопијско[1] маштање о нестанку ратова, дипломата, банака и другог... Нешто чак налик на социјализам. А ја сам већ био помислио да је све то озбиљно, и да ће црква сада, на пример, судити за криминалне злочине и да ће осуђивати на шибе и на робију, па чак можда и на смртну казну.

— Та кад би и сад постојао само једини црквено-друштвени (народни) суд, црква и сад не би слала на робију, или на смртну казну. Злочинство и поглед на њега морали би се тада, без сумње, изменити — наравна ствар, мало по мало, не наједаред и не сад одмах, али ипак доста брзо... изговори Иван Фјодоровић спокојно и не трепнувши оком.

— Да л' ви то озбиљно? — оштро га погледа Миусов.

— Кад би све постало црква, онда би црква одбијала и искључивала од себе злочиног и непослушног, а не би секла главе, — настављаше Иван Фјодоровић. — Ја вас питам куд би пошао, куд би се део тај, што је искључен? Та он би тада морао отићи не само од људи, него и од Христа. Јер он би се својим злочинством дигао не само против људи, него и противу

[1] Немогућно, неостварљиво.

цркве Христове. То је, наравно, и данас тако у строгом смислу, али ипак није објављено, те савест данашњег злочинца често, врло често ступа са самом собом у преговоре: „Украо сам, вели он, али не идем против цркве, Христу нисам непријатељ", — ето шта себи данас говоре редом сви злочинци; али кад црква ступи на место државе, тада би му тешко било то казати, осим ако хоће да одрече сву цркву на целој земљи, па да каже: „Сви се варају, сви су одступили, сви су лажна црква, само ја једини, убица и крадљивац — само сам ја праведна хришћанска црква". А то је, богме, тешко себи казати, то тражи огромне услове, — прилике, које се не дешавају често. А сад, с друге стране, узмите поглед саме цркве на злочинство: зар није јасно да се тај поглед мора изменити против данашњег, скоро незнабожачког погледа, па се из механичког одсецања зараженог дела, као што се данас ради зарад обезбеђења друштва, — преобразити, и то потпуно, а не лажно, у идеју о поновном препорођењу човековом, о његовом ускрснућу и спасењу...

— То јест, шта је то? Ја сад опет не могу више да разумем, — прекиде га Миусов, — опет некаква машта. Нешто без облика, а не може се ни разумети. Како то — искључење? Какво искључење? Ја подозревам, да се ви просто шалите с нама, Иване Фјодоровићу.

— Па у самој ствари то вам је исто и данас, — проговори наједаред старац, и сви се наједаред к њему окренуше; — та кад сад не би било Христове цркве, за злочинца не би било никакве сметње у злочинству, не би било чак ни казне, то јест праве казне, не механичке, као што они[1] малочас рекоше, него праве казне, која је једино стварна, која једино застрашује и умирује, а која се састоји у осећању своје рођене савести.

— Како то, допустите да чујем? — запита Миусов са најживљим љубопитством.

— Ево како, — поче старац. — Сва та прогонства на робијашки рад, а пре још и са шибањем, никога не исправљају, а што је најглавније, скоро никаквог злочинца и не застрашавају, и број злочинаца не само да се не смањује, него, што даље, он све већма расте. Та ви то морате признати. И излази да друштво тим начином ни најмање није сачувано, јер премда се шкодљив члан друштва одсеца механички, и протерује се далеко, да нам није пред очима, али на место њега се одмах

[1] Т. ј. Иван Фјодоровић Карамазов.

појављује други злочинац, а, можда, још и два друга. Ако шта и чува друштво чак и у наше време, па чак и самога злочинца исправља и препорађа га у другог човека, то ипак чини само закон Христов, који се испољава и исказује у рођеној савести. Тек кад призна своју кривицу као син Христовог друштва, то јест цркве, он признаје и своју кривицу пред самим друштвом, то јест, пред црквом. На тај начин, само пред једином црквом може данашњи злочинац признати своју погрешку, а не пред државом. И кад би суд припадао друштву као цркви, тада би оно знало, кога да врати из искључења и да опет придружи к себи. Сада се пак црква, немајући никаквог делатног суда, и имајући могућност једино моралног осуђивања, и сама удаљава од осетне, делатне казне над злочинцем. Не искључује она њега од себе, него га само не оставља без очинске поуке. И не само то, она се чак стара да очува са злочинцем потпуно хришћанско општење: припушта га црквеној служби, светим даровима, даје му милостињу и понаша се са њим више као са заробљеником, него као са кривцем. И шта би било са злочинцем, о, Господе! кад би га и хришћанско друштво, то јест, црква, одбацила, као што га одбацује и одсеца грађански закон? Шта би било, кад би га и црква кажњавала својим искључењем одмах и сваки пут после казне државног закона? Та већег очајања не би могло ни бити, бар за руског злочинца, јер руски злочинци још верују... Него, у осталом, ко зна? — можда би се тада десила страшна ствар, — свршио би се, можда, губитак вере у очајном срцу злочинчевом, и шта онда?... По црква се, као нежна и љубећа мати, и сама уклања од стварне казне, јер је кривац и онако, и без њене казне, довољно кажњен државним судом, а мора га тек, за Бога, ко било пожалити. А што је главно, црква уклања саму себе стога, што црквин суд једини садржи у себи истину, и услед тога се он, битно и морално, ни с каквим другим судом не може спајати чак ни у привремени компромис. Ту нема никаквог погађања и ценкања...

Инострани (не руски) злочинац, кажу, ретко се каје, јер га чак и савремена учења утврђују у мисли, да његово злочинство није злочинство, него само побуна против силе која га неправично угњетава. Друштво га сасвим од себе одсеца силом, која механички над њим тријумфује, и прати то искључење мржњом (бар тако они у Европи сами о себи причају), — мржњом, потпуном равнодушношћу према даљој судбини свога брата — и за-

борâвом. На тај начин све се то збива без и најмањег црквиног сажаљења, јер у многим случајевима тамо цркве и нема, него су остали само црквени људи и величанствене црквене зграде, саме пак цркве тамо већ одавно теже к прелазу из нижег вида, као црква, у виши вид, као држава, да у њему потпуно ишчезну. Бар тако је, чини ми се, у лутеранским земљама. А у Риму — тамо је већ пре хиљаду година место цркве проглашена држава. И стога се тамо преступник више и не осећа као члан цркве и, кад га искључе, он живи у очајању. А ако се враћа у друштво (после издржане казне), то бива често са таквом мржњом, да он, тако рећи, само друштво одбацује од себе. Чим ће се то свршити, можете сами себи представити. У многим случајевима као да је и код нас то исто; но у том и јесте сва ствар, што, осим установљених судова, у нас поврх тога постоји још и црква, која никада не губи општење са преступником, као са милим и још увек драгим својим сином. Поред тога постоји и чува се, макар само у мислима, и суд црквин, који данас истина није делатан, али ипак живи за будућност, макар и у машти, и који и сам злочинац несумњиво, нагоном своје душе, признаје...

Истина је и то, што је овде сад било речено, да кад би збиља наступио суд црквин, и то у свој својој снази, то јест, кад би се све друштво претворило само у цркву[1], онда не само да би суд црквин утицао на поправку злочинца тако, како данас никада не утиче, него би се, можда, злочинства збиља смањила до невероватно малог броја. А и црква би, без сумње, схватала будућег злочинца и будући злочин у многим случајевима сасвим друкчије него данас, и умела би повратити искљученога, предупредити онога који намерава и спрема се на злочин, и препородити онога, који је пао. Истина, — насмехну се старац, — за сад хришћанско друштво ни само није готово, и састоји се свега из седам праведника; но како њих (праведних људи) увек има, она ипак остаје непомично, очекујући свој потпуни преображај из скоро још незнабожачког удружења у једну једину, светску и господарећу цркву, а то нек дâ Бог да буде, нек да Бог да буде, макар на крају векова, јер је само томе намењено да се збуде и сврши! И не треба човек да се даје збуњивати временима и роковима, јер је тајна временâ и рокова у мудрости Божијој, у предвиђању Његовом и љубави Његовој. И што по рачуну људском може бити тек врло удаљено, оно се можда, по предопредељењу

[1] То јест у религиозно-моралну, хришћанску задругу. Прев.

Божијем, налази већ у очи свога јављања, на прагу. А ово последње нек дâ Бог да буде, нек дâ Бог да буде!

— Нек дâ Бог да буде! Нек дâ Бог да буде! — дубоко усрдно и сурово потврди отац Пајсије.

— Чудновато, у највећој мери чудновато! — рече Миусов и не толико љутито, колико са неким потајним негодовањем.

— А шта вам се то чини толико чудновато? — пажљиво се распитиваше отац Јосиф.

— Ама, збиља, шта је ово сад? — узвикну Миусов, као да се наједаред прену, не могавши се више уздржати: одбацује се на земљи држава, а црква се диже на степен државе! Та то већ није ултрамонтанство, то је архи-ултрамонтанство! Та то није сањао ни папа Григорије Седми!

— Сасвим обратно изволевате разумевати! — строго проговори отац Пајсије, — не претвара се црква у државу, разумите то. То је Рим и његова машта. То је треће ђаволско искушење! Него, напротив, држава се претвара у цркву, она се уздиже до цркве и постаје црква на читавој земљи, — што је већ сасвим противно и ултрамонтанству, и Риму, и вашем тумачењу, и није ништа друго него велика улога православља на земљи. „Од Истока ће ова звезда засијати“.

Миусов некако убедљиво ућута. Читава његова појава изрази необично сопствено достојанство. Поносито снисходљив осмех показа се на његовим уснама.

Аљоша праћаше све са јако уздрхталим срцем. Цео тај разговор узбуђивао га је до дна душе. Он случајно погледа на Ракитина; овај стојаше непомично на свом пређашњем месту код врата, пажљиво слушајући и посматрајући, премда са обореним очима. Но, по живахном руменилу на његовим образима, Аљоша се досети да је и Ракитин, канда, узнемирен, не мање од њега. Аљоша је знао због чега је он узнемирен.

— Дозволите ми да вам саопштим једну малу причицу, господо, — проговори наједаред Миусов са освојним и некаквим нарочито господственим изгледом. — У Паризу пре неколико година, ускоро после децембарског преврата, једаред, кад сам био у посети код једног врло важног лица, које тада беше на управи земаљској, видео сам се код њега са једним у највећој мери занимљивим господином. Та индивидуа беше не толико шпијун, колико нека врста старешине над читавим одредом политичких шпијуна, — на свој начин доста важна и од утицаја

личност. Користећи се згодном приликом, ја, из превеликог љубопитства, ступих у разговор са њим; а пошто њега домаћин није примио као познаника, него као подчињеног чиновника, који је дошао са неком врстом рапорта, то, видећи од своје стране како сам ја примљен код његовог старешине, он ме удостоји известном искреношћу, — али, дабогме, тек у извесној мери, то јест више је био учтив, него искрен, и то онако, како Французи знају бити учтиви, — тим пре, што је у мени видео странца. Но ја га врло добро разумедох. Предмет разговара беху социјалисте-револуционари, које су тада међу осталим гонили. Изостављајући главну суштину нашег разговора, споменућу само једну врло занимљиву примедбу, коју је тај господичић некако случајно исказао: „ми се, — рече он, — управо свих тих социјалиста-анархиста, безбожника и револуционара бог зна како и не бојимо; ми њихов траг пратимо, и њихове су нам стазе познате. Али има међу њима, премда мало, неколико нарочитих људи: то су они што у Бога верују и што су хришћани, а у исто време и социјалисте. Ето тих се ми највише бојимо, то је страшан свет! Социјалиста хришћанин страшнији је од социјалисте безбожника“. Речи су ме те и тада изненадиле, но сад сам их се, господо, код вас опет сетио...

— То јест ви те речи примењујете на нас и у нама видите социјалисте? — отворено и без околишења запита отац Пајсије.

Али пре него што Петар Александровић смисли да дâ одговор, отворише се врата и уђе толико задоцнели Димитрије Фјодоровић. Њега већ збиља као да беху престали чекати, и изненадна појава његова изазва, у првом тренутку, чак неко чуђење.

VI

Та што живи такав човек!

Димитрије Фјодоровић Карамазов, младић од двадесет осам година, средњега раста и пријатна лица, изгледаше далеко старији од својих година. Био је добро развијен, и у њега је човек могао замишљати велику физичку снагу, но, крај свега тога, на његовом се лицу изражаваше скоро нешто болешљиво.

Лице му беше мршаво, образи му беху упали, а боја им се преливаше некаквим нездравим жутилом. Доста велике тамне очи, малко избечене, изгледаше да гледаху са чврстом упорношћу, али некако неодређено. Чак кад је био узбуђен, те би

говорио раздражено, поглед његов као да се не покораваше његовом расположењу и изражаваше нешто друго, што неки пут ни најмање не одговараше садашњем тренутку. — „Тешко је дознати, о чему он мисли“, говорили би неки пут они, што се са њим разговараху. Неки, који су видели у његовим очима нешто замишљено и мргодно, неки пут би наједаред били изненађени његовим изненадним смехом, који је сведочио о веселим и несташним његовим мислима, које су у њему биле у исто време, кад је гледао онако мргодно.

У осталом, известан болешљив израз на његовом лицу могао је у овај мах бити појмљив: сви су знали или су слушали о необично немирном и бекријском животу, коме се он баш у последње време овде код нас одавао, као што је свима била позната и она необична раздраженост, до које је он био дошао у препиркама са својим оцем ради новца, око кога се он и отац му свађаху. По вароши се о томе причаху разне анекдоте. Истина је, да је он и по својој природи био раздражљив, „пргаве и неправилне памети“, као што се згодно о њему изразио наш судија Сјемјон Ивановић Качаљников у једном друштву.

Овога пута он уђе беспрекорно и кицошки одевен, у закопчаном реденготу, у црним рукавицама и са цилиндром у рукама. Као официр у оставци, он је носио бркове и бријао је за сад браду. Тамно-смеђа коса његова беше кратко ошишана и очешљана тако, да је на слепим очима била некако напред заглађена. Корачао је одлучно, широко, као у фронту. Он се на један тренутак заустави на прагу, и, разгледавши све присутне, право се упути к старцу, погодивши да ће он бити домаћин. Он му се дубоко поклони и замоли од њега благослов. Старац се подиже са свога места и благослови га; Димитрије Фјодоровић га са поштовањем пољуби у руку и са необичним узбуђењем, скоро љутито, изговори:

— Опростите ми великодушно, што сте ме морали толико чекати. Но слуга Смердјаков, кога је мој тата послао, на моје нарочито питање: када је време састанку, двапут ми одговори најодлучнијим тоном, да ће састанак бити у један сат. А сад наједаред чујем...

— Немојте се узнемиривати, — прекиде га старац, — ништа то, малко сте се задржали, не мари ништа...

— Необично сам вам захвалан, и мањем се нисам могао ни надати од ваше доброте. — Одсекавши то, што кажу, „као на

њању", Димитрије Фјодоровић се још једаред поклони, затим се наједаред окрете према своме „тати", те се и њему тако исто учтиво и дубоко поклони. Видело се да је он тај поклон смислио још унапред, и смислио га је искрено, сматрајући за своју дужност изразити тиме своје поштовање и добре намере.

Фјодор Павловић, премда га је тај поздрав сасвим изненадио, одмах му се на свој начин одазва: у одговор на клањање Димитрија Фјодоровића, он скочи са наслоњаче те се и сам поклони свом сину тако исто дубоко. Лице његово постаде наједаред важно и као опомињуће и подстичуће, што му опет даде сасвим пакостан изглед.

Затим, поклонивши се ћутећки „општим" поклоном свима који су били у соби, Димитрије Фјодоровић приђе својим великим и одлучним корацима к прозору, седе на столицу што још једина беше остала незаузета, недалеко од оца Пајсија, и одмах се припреми да слуша наставак разговора, који он беше прекинуо.

Појава Димитрија Фјодоровића заузе не више од једно два минута, и разговор не могаше бити поремећен. Но овога пута на упорно и скоро љутито питање оца Пајсија, Петар Александровић Миусов не нађе за потребно да одговори.

— Допустите ми да ту тему уклоним, — изговори он са неком светском немарношћу. — А та је тема осим тога и потешка. Ено вид'те како нам се смеје Иван Фјодоровић: мора бити да он има на уму нешто занимљиво и за овај случај. Ето питајте њега.

— Ништа нарочито, осим мале примедбе, — одмах одговори Иван Фјодоровић, — примедбе о том, да уопште европски либерализам, па чак и наш руски либерални дилетантизам, често и већ подавно мешају крајње резултате социјализма са хришћанским резултатима. Тај несмислени закључак је, наравно, карактерна црта. У осталом, социјализам мешају са хришћанством не само либерали и дилетанти, него заједно са њима, у многим приликама, и жандари, то јест, инострани, не руски, разуме се. Ваша париска причица доста је карактеристична, Петре Александровићу.

— Уопште ја и опет молим да се та тема остави, — понови Петар Александровић, — а место тога ја ћу вам испричати, господо, другу причицу о самом Ивану Фјодоровићу, у највећој мери занимљиву и карактеристичну. Не више него пре пет дана, у једном овдашњем, већином женском, друштву, он је свечано

изјавио у препирци, да на свем свету не постоји ништа такво, што би нагонило људе да воле себи сличне; да такав природан закон: да човек воли човечанство — никако и не постоји, и да, ако данас постоји, па је и до данас постојала љубав на земљи, то је не од природног закона, него једино отуда, што су људи веровали у своју бесмртност. Иван Фјодоровић је при том у загради додао, да се у томе и састоји сав природни закон, — тако, да кад бисте уништили код човечанства веру у његову бесмртност, у њему ће одмах усахнути не само љубав, него и свака жива сила да би могао продужити живот на овоме свету. Па не само то: тада већ ништа неће бити неморално, све ће бити дозвољено, чак и људождерство. Но ни то још није све, он је завршио тврђењем, да се за свако засебно лице, као на пример, ми сада, које не верује ни у Бога, ни у бесмртност своју, да се за свако такво лице закон природе мора одмах изменити у потпуну противност пређашњем религиозном закону, и да себичност, која би дошла чак до злочинства, не само да се мора дозволити човеку, него се чак мора признати као неопходан, најпаметнији и — тешко те не — најблагороднији излаз из његовог положаја. Према таквом парадоксу можете закључити, господо, и о свему другом, што изволева објављивати и што још можда намерава објавити наш мили ексцентричар и парадоксалиста Иван Фјодоровић.

— Дозволите, — неочекивано викну Димитрије Фјодоровић, — да вас не бих рђаво разумео: „злочинство не само да се мора дозволити, него се чак мора признати као најнеопходнији и најпаметнији излаз из положаја свакога безбожника!“ Је ли тако, или није тако?

— Сасвим тако, — рече отац Пајсије.

— То ћу запамтити.

Казавши то, Димитрије Фјодоровић тако исто изненадно ућута, као што је изненада и улетео у разговор. Сви га посматраху са љубопитством.

— Зар ви збиља мислите да би се такве последице јавиле, кад би код људи пресахнула вера у бесмртност њихове душе? — запита наједаред старац Ивана Фјодоровића.

— Да, ја сам то тврдио. Нема добродетељи, нема честитости, ако нема бесмртности.

— Благо вама, ако тако верујете, а можда и тёшко вама!

— А што тёшко? — насмеши се Иван Фјодоровић.

— Зато, што ви, по свој прилици, и сами не верујете у

бесмртност своје душе, па чак ни у оно, што сте написали о цркви и о црквеном питању.

— Можда имате и право!... Но ипак, ја се нисам баш сасвим ни шалио... — наједаред чудновато признаде Иван Фјодоровић, у осталом брзо поцрвеневши.

— Нисте се сасвим шалили, то је истина. Идеја та још није решена у вашем срцу и мучи га. Но и мученик воли неки пут забављати се својим очајањем, и то канда опет из очајања. Тако се и ви сада из очајања забављате — чланцима по часописима и светским препиркама, не верујући ни сами својој дијалектици, и са болом у срцу смејући јој се сами у себи... У вама то питање није решено, и то је ваш велики душевни терет, јер он неминовно тражи разрешења...

— А може ли оно у мени бити решено? Решено у потврдном смислу? — настави чудновато питати Иван Фјодоровић, непрестано са неким необјашњивим осмејком посматрајући старца.

— Ако се не може решити у потврдном смислу, оно се нигда неће решити и у одричућем — ви сами знате то својство вашега срца; и у томе је сва мука његова. Но благодарите Творцу, што вам је дао срце више, способно мучити се таквом муком — „о узвишеном мудровати и узвишено тражити — јер наш је боравак на небесима“. Нека вам да Бог, да вас решење вашега срца постигне још на земљи, и нека Бог благослови путеве ваше!

Старац подиже руку и као да хтеде с места прекрстити Ивана Фјодоровића. Но овај наједаред устаде са столице, приђе к њему, прими његов благослов и, пољубивши га у руку, врати се ћутећки на своје место. Поступак тај, а и сав предходни, за Ивана Фјодоровића неочекивани, разговор са старцем, некако све порази својом загонетношћу и чак некаквом свечаношћу, тако да сви на један тренутакућуташе, а на лицу Аљошином се изрази скоро страх. Но Миусов наједаред нагло смаче раменима, и у истом том тренутку Фјодор Павловић скочи са столице.

— Божанствени и пресвети старче! — викну он, указујући на Ивана Фјодоровића: — то је мој син, крв од крви моје, најмилије тело моје! То је мој најбољи и најучтивији, тако рећи, Карло Мор, а овај син, што малочас уђе, Димитрије Фјодоровић, и против кога ја код вас тражим суда, — то је већ најгрђи, најнеучтивији Франц Мор, — обојица из Разбојника Шилерових, а ја, ја сâм сам, у таквом случају, Regierender Graf von Moor[1]!

[1] Владајући гроф Мор.

Размислите и спасите ме! Потребне су нам не само молитве, него и пророштва ваша.

— Говорите без будалаштина и не почињите вређањем ваших домаћих, — одговори старац изнемоглим гласом. Он се очигледно све већма умараше и очигледно губљаше снагу.

— Недостојна комедија, коју сам ја предосећао, још идући овамо! — викну Димитрије Фјодоровић љутито, такођер скочивши с места. — Опростите, преподобни оче, — обрати се он старцу, — ја сам човек необразован, не знам чак ни како да васословим, али ви сте преварени: ви сте и сувише били добри, кад сте нам дозволили да се код вас састанемо. Нашем оцу је само потребан скандал, зашто — то је већ његов рачун. Он увек има свој рачун. Него, ја сад канда знам зашто...

— Сви, сви ме оптужују! — викаше опет од своје стране Фјодор Павловић, — ето и Петар Александровић ме оптужује. Оптуживали сте ме, Петре Александровићу, оптуживали! — окрену се он наједаред Миусову, премда овај није ни мислио да га прекида у говору. — Оптужују ме да сам дечије паре сакрио у чизму, па се не дам ни опепелити; али дозволите, зар не постоји суд? Тамо ће вам се израчунати, Димитрије Фјодоровићу, по рођеним признаницама вашим, по писмима и поравнањима, колико сте имали, колико сте страћили и колико вам још остаје! Зашто Петар Александровић избегава да пресуди? Димитрије Фјодоровић му није туђин. Зато што су сви устали на мене, а Димитрије Фјодоровић ми је на крају крајева још и дужан, али не макар колико, него неколико хиљада, на што ја имам сва потребна документа. Сва се варош ори и тутњи од његових теревенки! А тамо, где је пре служио, тамо је по хиљаду и по две за завођење поштених девојака плаћао; то је, Димитрије Фјодоровићу, нама познато, у најтајнијим подробностима, и ја ћу доказати... Најсветији оче, хоћете л' веровати: заљубио у себе најблагороднију од девојака, из добре куће, са имањем, кћер пређашњег начелника свога, храброг пуковника, уваженог, који је имао Ану са мачевима о врату[1], компромитовао девојку просидбом, она је сад овде, сад је, сиротица, његова заручница, а он, на њене очи, иде код једне овдашње успаљенице. Но премда је та успаљеница живела, тако рећи, у грађанском браку са једним уваженим човеком, али карактер има самосталан, неприступна тврђава за све, исто као и законита жена, јер је че-

[1] Орден.

честита, — да, оци свети, она је честита, добродетељна! А Димитрије Фјодоровић хоће тај град златним кључем да отвори, због чега он сада на мене и насрће, хоће да ми отме новаца, а већ је хиљаде на ту заводницу страћио; зато и узаима новац непрестано, и међу осталим, шта мислите, од кога? Да кажем, или да не кажем, Мићо?

— Да ћутите! — викну Димитрије Фјодоровић, — причекајте, док ја изађем, а преда мном да нисте каљали најчеститију девојку... Већ само то, што смете и реч да прословите о њој, срамота је за њу... Не дам!

Он једва дисаше од узбуђења.

— Мићо! Мићо! — викну Фјодор Павловић слабодушно и као једва истискујући из себе сузе, — а родитељски благослов? А ако те прокунем, шта ћеш онда?

— Безстидниче и претворицо! — рикну Димитрије Фјодоровић као ван себе.

— То он оцу, оцу! А шта ли тек чини са другима? Господо, замислите само: има овде један сиромашан, али поштен човек, бивши капетан, десила му се несрећа, отпуштен из службе, али не јавно, не судом, сачувао је своју част, многобројном породицом оптерећен. А пре три недеље наш Димитрије Фјодоровић зграбио га у меани за браду, извукао га за ту исту браду на улицу, и на улици га пред целим светом избио, а све за то, што је тај човек потајни повереник у једном мом послу.

— Лаж је све то! Споља истина, а изнутра лаж! — дрхташе сав од љутине Димитрије Фјодоровић. — Оче! Ја своје поступке не оправдавам; да, пред целим светом признајем: ја сам поступио као звер са тим капетаном, и сад се кајем и гнушам се себе због свог зверског гњева, но тај ваш капетан, ваш повереник, пошао је био тој истој госпођи, о којој се ви изражавате да је успаљеница и заводница, и почео јој нудити у ваше име, да узме моје менице, које се у вас налазе, па да ме тужи суду, да ме на основу тих меница ставе у затвор, ако сувише будем наваљивао на вас због мојих имовинских рачуна. И ви сад мени пребацујете да имам слабост према тој госпођи, а сами сте је и учили да ме заведе и занесе! Та она то отворено у очи прича, она ми је сама то причала, смејући вам се! А у затвор хоћете да ме ставите само стога, што сте љубоморни на мене због ње, стога што сте и сами почели досађивати тој женској са својом љубављу, а мени је и то све познато, и све ми је то баш она

сама испричала смејући се, — чујте, — смејући вам се. Дакле, ето вам, свети оци, тога човека, тога оца, који прекорева развратнога сина. Господо сведоци, опростите ми због моје љутине, али ја сам слутио, да вас је овај несретни старац све сазвао овамо на неки скандал. Ја сам пошао у намери да опростим, ако би он пружио руку, да опростим и за опроштај да молим! Но како је он сада увредио не само мене, него и добру и честиту девојку, чије чак ни име не смем узалуд да изговорим из страхопоштовања према њој, — то сам се ево одлучно да сву његову игру овде пред свима обелоданим, макар што ми је отац...

Он не могаше даље говорити. Очи му севаху, он једва дисаше од узбуђења. Али и сви други беху узбуђени. Сви осим старца са беспокојством устадоше са својих места. Оци јеромонаси гледаху̑ сурово, али ипак чекаху вољу старчеву. А овај сеђаше већ сасвим блед, али не од узбуђења, него од болесничке немоћи. Молбени осмех сијаше се на уснама његовим; он овда, онда подизаше руку као желећи да задржи помамнике, и, наравно, довољан би био само један покрет, па да се призор прекине; но он сам као да још нешто очекиваше и пажљиво се загледаше, као желећи да још нешто схвати, као да му нешто још не беше довољно јасно. Напослетку, Петар Александровић Миусов осети се коначно понижен и осрамоћен.

— За овај скандал, који се десио, сви смо криви! — ватрено проговори он, — али ја се ипак нисам томе надао, идући овамо, премда сам добро знао, с ким имам посла... Томе треба учинити краја овога часа. Ваша преподобност, верујте, да ја све овде обелодањене подробности тачно нисам знао, нисам их хтео веровати, и тек сад их први пут дознајем... Отац је љубоморан на сина због женске рђавог владања, а овамо се и сам са тим створењем договара да баци сина у затвор... И ето, ја сам принуђен да у таквом друштву дођем овамо... Ја сам обманут, ја изјављујем свима, да сам обманут исто као и други...

— Димитрије Фјодоровићу! — закука наједаред некаквим не својим гласом Фјодор Павловић, — само да нисте мој син, ја бих вас овог тренутка изазвао на двобој... на пиштоље, на растојању од три корака... преко мараме, преко мараме! — доврши он, трупкајући обема ногама.

Код старих лажљиваца, који су цео свој живот „играли улоге“, бивају и такви тренутци, кад се у толикој мери занесу у своје измишљене улоге, да већ збиља дрхте и плачу од узбу-

ђења, крај свега тога, што би они чак у самом том тренутку (или само један тренутак доцније) могли себи себи шапнути: „та ти лажеш, матори безстидниче, та ти си и сада глумац, крај свега тог твог „светог“ гњева и „светог“ тренутка гњева.

Димитрије Фјодоровић се страшно намргоди и са неисказаним презрењем погледа на оца.

— Ја сам мислио... ја сам мислио, — некако тихо и уздржано проговори он, — да ћу са анђелом душе своје, са невестом својом, доћи у завичај да га негујем у старе дане, а видим само развратног сладострастника и најподлијег комендијаша!

— На двобој! — завапи опет старчекања, губећи дах и прскајући се при свакој речи пљувачком. — А ви, Петре Александровићу Миусове, знајте, господине, да можда у свем вашем роду није било више и часније, — чујте: часније — жене, од тог створења, као што се малочас усудисте назвати је! А ви, Димитрије Фјодоровићу, ви сте због тог „створења“ оставили своју заручницу, значи, сами сте пресудили, да и заручница ваша не вреди ни ђона на њеним ципелама, ето какво је то створење.

— Срамота! — оте се наједаред узвик из уста оца Јосифа.

— Брука и срамота! — својим дечачким гласом, дрхтећи од узбуђења и сав поцрвенивши, викну наједаред Калганов, који све време до сада ћуташе.

— Та што живи такав човек! — потмуло рикну Димитрије Фјодоровић, скоро већ ван себе од љутине, некако необично подигавши рамена и од тога се скоро згуривши, — не, реците ми, може ли се њему још дозволити да срамоти собом земљу, — погледа он све, указујући на старог Карамазова руком. Он говораше полагано и одмерено.

— Чујете ли, чујете ли ви, монаси, оцеубицу, — наћну Фјодор Павловић на оца Јосифа. — Ето вам одговора на ваше „срамота!“ Шта је срамота? То „створење“, та „жена рђавога владања“ је можда светија и од вас самих, господо јеромонаси, што се спасавате! Она је можда у младости пала, нагрижена околином, у којој се налазила, али она је „много заволела“, а која је много волела, њој је и Христос опростио...

— Христос није за такву љубав опростио... оте се у нестрпљењу кротком оцу Јосифу.

— Не, — за такву, баш за ту исту, за такву! Ви се овде купусом спасавате па мислите, да сте зато праведници! Сму-

ћеве кусате, на дан по једног смуђа, па мислите да ћете смуђевима Бога купити!

— Ужасно, ужасно! — чујаше се у ћелији са свих страна.

Али сва та сцена, која већ дође до немогућности, прекиде се на начин, у највећој мери неочекиван. Наједаред се подиже са свога места старац. Скоро сасвим ван себе од страха за њега и за све, Аљоши ипак пође за руком да га придржи за руку. Старац коракну у правцу према Димитрију Фјодоровићу и, дошавши сасвим до њега, спусти се пред њим на колена. Аљоша у први мах помисли, да је он пао од немоћи, али ово не беше то. Клекнувши, старац се дубоко поклони Димитрију Фјодоровићу потпуним, разговетним, свесним поклоном, и чак се својим челом дотаче земље. Аљоша беше тако изненађен и збуњен, да чак не стиже да га придржи, кад је старац устајао. Слаб осмех сијаше једва приметно на старчевим уснама.

— Опростите! Опростите сви! — проговори он, клањајући се на све стране својим гостима и праштајући се с њима.

Димитрије Фјодоровић стојаше неколико тренутака, као пренеражен: њему да се клања до ногу — шта је то? Напослетку наједаред викну: „О, Боже!“ и, покривши лице рукама, јурну напоље из собе. За њим јурнуше у гомили и сви гости, онако збуњени чак и не опростивши се и не поклонивши се домаћину. Једино јеромонаси опет приђоше да добију благослов.

— Што ли се он то тако дубоко клања, — да није то неки симбол? — покуша да обнови разговор Фјодор Павловић, који се беше нешто наједаред смирио, — не усуђујући се, у осталом, да се са тим својим питањима обрати некоме лично. Они сви излажаху у том тренутку из скитске ограде.

— Ја за луду кућу и за луде не одговарам, — одмах пакосно одговори Миусов, — али зато избављам себе од вашега друштва, Фјодоре Павловићу, и, верујте, да је то сад за навек. Где је тај отоичашњи монах?...

Но „тај монах“, то јест, онај, који их је мало пре позивао на ручак игуману, није дао да га чекају. Он одмах ту дочека госте, одмах како се сиђоше са трема из старчеве ћелије, баш као да их је све време чекао.

— Будите тако добри, поштовани оче, испоручите моје дубоко уважење оцу игуману и извините лично мене, Миусова, пред његовом високопреподобношћу за то, што због изненада искрснулих непредвиђених околности нипошто не могу имати

част да, примим учешће за његовом трпезом, крај све моје искрене жеље, — раздражљиво проговори монаху Петар Александровић.

— А та непредвиђена околност — то сам ја! — одмах прихвати Фјодор Павловић. — Чујте, оче, то Петар Александровић неће са мном да остане, иначе би он драге воље одмах пошао. Него ћете баш отићи, Петре Александровићу, изволите к оцу игуману, и — желим вам добар апетит! Знајте, да се ја уклањам, а не ви. Кући, кући — па ћемо код куће ручати, а овде се осећам неспособан, Петре Александровићу, мој прељубезни рођаче.

— Нисам ја вама рођак, нити сам вам икада био, ви ниски човече!

— Ја сам зато нарочито и казао, да вас разљутим, зато, што се ви од родства извлачите, премда сте ви ипак рођак, макар се ви како извлачили, књигама ћу доказати; а по тебе ћу, Иване Фјодоровићу, коње послати кад затреба; остани, ако хоћеш, и ти. Вама пак, Петре Александровићу, чак пристојност налаже да се јавите к оцу игуману, треба се извинити због онога, што смо ја и ви тамо наредили...

— Ама, је ли истина, да ви одлазите? Да ви можда не лажете?

— Петре Александровићу, та како бих се ја смео усудити, после онога, што се десило! Занео сам се био, господо, занео! А осим тога сам још био потресен! А и срамота ме је! Господо, у некога је срце као у Александра Македонског, а у неког — као у кученцета Фиделке. У мене је као у кученцета Фиделке. Уплашио сам се! Но, како ћу после онаке ескападе још на ручак, сосове манастирске да кркам? Срамота ме, не могу, извините!

„Бог би га знао!... А ако превари па дође?“ — застаде Миусов замисливши се, пратећи неодлучним погледом комендијаша, који се удаљаваше. Онај се окрете па, опазивши, да га Петар Александровић прати, посла му руком пољубац.

— А хоћете л' ви к игуману? — нагло запита Миусов Ивана Фјодоровића.

— А што не бих? А осим тога, ја сам нарочито позван од игумана још јуче.

— На жалост, ја збиља осећам да се скоро морам јавити на тај несретни ручак, — настављаше Миусов непрестано са оном

истом раздраженошћу, чак и не обраћајући пажње на то, да калуђер слуша. — Треба да се макар тамо извинимо за то, што смо овде починили, и да разјаснимо, да то нисмо ми... Како ви мислите?

— Да, треба разјаснити, да то нисмо ми. А осим тога, отац тамо неће бити, — примети Иван Фјодоровић.

— Зар још са вашим оцем — таман посао! Проклети тај ручак!

А међу тим сви иђаху. Калуђерчић ћуташе и слушаше. Путем кроз шумарак он само једаред што примети, да отац игуман „одавно већ чекају“, и да су за више од пола сата закаснили. Нико му ништа не одговори. Миусов са мржњом погледа у Ивана Фјодоровића:

„И гле га, молим те, иде на ручак, као да ништа није ни било!“ помисли он. „Дебео образ и — Карамазовска савест“.

VII

Богословац — каријериста.

Аљоша доведе свога старца у спаваћу собицу и метну га на постељу. То беше врло мала собица са најпотребнијим намештајем: постеља беше узацка, гвоздена, а на њој, место душека, само ћебе. У углу код икона стојаше налоњ, а на њему лежаху крст и Јеванђеље. Старац се спусти на постељу сав изнемогао; очи му сијаху, а дисаше врло тешко. Седнувши, он пажљиво и као смишљајући нешто, погледа у Аљошу.

— Иди, мили, иди, мени је довољан и Порфирије, а ти похитај. Ти си тамо непотребан, иди к оцу игуману, па послужи при ручку.

— Благословите, да овде останем, — молећим гласом прозбори Аљоша.

— Ти си тамо потребнији. Тамо мира нема. Послужићеш их и бићеш им од потребе. Ако се распале бесови, молитву читај. И знај, синко (старац је волео да га тако зове), да ти и од јако овде није место. Запамти ово, младићу. Чим ме удостоји Бог да се преставим — ти одмах иди из манастира. Сасвим иди.

Аљоша се уздрхта.

— Шта ти је? Није овде твоје место за сад. Благосиљам те због твог великог задатка у свету[1]. Много ти још имаш да стран-

[1] Изван манастира — међу светом.

ствујеш. И мораћеш се оженити, мораћеш. Све ћеш морати поднети, док се наново не вратиш. А после ће много бити. Али у тебе не сумњам, зато те и шаљем. Христос нека је с тобом. Сачувај Га и Он ће сачувати тебе. Велики ћеш јад и тугу видети и у том јаду ћеш срећан бити. Ево ти завет: у тузи срећу тражи. Ради, непрестано ради. Запамти реч моју од сада, јер премда ћу још говорити с тобом, но не само дани, — него су ми и сати избројани.

На лицу Аљошином се опет показа силан покрет. Углови његових уста дрхтаху.

— Шта ћеш опет? — тихо се насмеши старац. — Нека светске сузе испраћају своје покојнике[1], а ми се овде још радујемо, кад нам отац одлази са овога света. Радујемо се и молимо се за њега. Остави ме дакле. Молити се треба. Пођи и похитај. Код браће буди. Али не код једног, него код обојице.

Старац подиже руку да га благослови. Противити се беше немогућно, премда је Аљоша необично желео да остане. Желео је још да запита, и чак му се отимало са језика питање, шта је имао да значи онај онако низак поклон брату Димитрију? — но он се не усуди запитати. Он знађаше, да би му старац и сам, без питања разјаснио, кад би било могућно. Овако пак, види се, да није имао зато вољу. А тај је поклон страшно поразио Аљошу; он је веровао слепо, да је он имао некакав тајанствен смисао. Тајанствен, а можда и страшан.

Кад је изишао изван ограде скита, да стигне у манастир на почетак ручка код игумана (наравно, само да послужује за столом), њему се наједаред болно стеже срце и он застаде на месту: пред њим као да поново одјекнуше речи старчеве, који беше прорекао свој тако блиски свршетак. Што је старац прорицао, па још са таквом тачношћу, то се мора збити несумњиво, Аљоша је у то веровао као у свето. Али како ће он остати без њега, како ће он моћи да га не види, да га не чује? И куда ће он поћи? Каже му да не плаче и да иде, из манастира. Господе! Аљоша одавно не осећаше такву тугу.

Он пође брже шумицом, која растављаше скит од манастира и, не могући чак ни подносити своје мисли, толико су га оне мучиле, он узе гледати на столетне борове са обе стране шумске путањице. Растојање беше дуго, једно пет стотина корака, не

[1] То јест, нека (тамо у свету) световњаци, немонаси плачу за својим покојницима. Прев.

више; у тај мах овде обично никог не би могао срести, али на једаред на првом савијутку стазе он опази Ракитина. Он очекиваше некога.

— Да не чекаш ти мене? — запита га Аљоша, кад стиже до њега.

— Баш тебе, — насмехну се Ракитин. — Журиш се к оцу игуману. Знам; код њега је гозба. Такве гозбе није било код њега још од како је дочекивао архијереја и ђенерала Пахатова, сећаш ли се? Ја тамо нећу бити, а ти иди, додаји им сосове. Него реци дер ми, Аљоша, једно: шта значи тај сан? Ето то сам хтео да те питам.

— Какав сан?

— Па ето — тај поклон до земље пред твојим братом Димитријем. И још како је челом о патос ударио!

— То ти за оца Зосиму?

— Да, за оца Зосиму.

— Челом?

— А, нисам се пристојно изразио? Па, нека, нек је неучтиво. Елем, шта значи тај сан?

— Ја не знам, Мишо, шта значи.

— Ја сам знао, да ти он то неће објаснити. Наравно, тајанственог и заплетеног ту нема ничега, само канда обичне благоглупости. Али је та мајсторија била изведена нарочито. Сад ће бар сви свеци и богомољци по вароши почети говорити и по свој губернији разнети: „Шта ли значи овај сан?“ По мом схватању, старац збиља има добар нос: унапред осетио криминал. Код вас смрди.

— Какав криминал?

Ракитин очигледно хтеде нешто рећи:

— У вашој ће породичици он бити — тај криминал. А десиће се између твоје браће и твог богатог оца. И ето отац Зосима је чукнуо челом за сваки будући случај. А после, ако шта буде: „ах, па то је свети старац унапред казао — прорекао је“, — премда, какво им је у том пророштво, што је он лупнуо челом? Не, — казаће свет, — то је био симбол, алегорија и ђаво би га знао шта! Разнеће се глас, запамтиће се: злочинство је, рећи ће се, унапред погодио, злочинца обележио. Код религиозних занесењака је увек тако; пред меаном се крсти, а на цркву се каменом баца. Тако и твој старац: праведника батином напоље, а убици се клања до земље.

— Какво злочинство? Каквом убици! Шта ти то говориш?

Аљоша застаде као укопан, застаде и Ракитин.

— Какво? Бајаги не знаш? Кладим се, да си ти већ и сам о томе мислио. Збиља, то је занимљиво: чуј, Аљоша, ти увек истину говориш, премда увек између две столице седиш: јеси ли мислио ти о томе, или ниси, одговарај?

— Мислио сам, — тихо одговори Аљоша.

Чак се и Ракитин збуни.

— Та шта говориш! Па зар си и ти већ мислио? — викну он.

— Ја... ја управо нисам мислио, — промрмља Аљоша, — него кад си ето ти малочас почео тако чудновато о томе причати, а мени се учини, да сам ја и сам о томе мислио.

— Видиш (и како си ти то јасно исказао!), видиш? Данас, посматрајући тату и браца Мићењку, на злочинство си помислио? Ја се дакле не варам?

— Ама причекај, причекај, — узнемирено га прекиде Аљоша, — из чега ти све то видиш?... Зашто то тебе тако занима, то прво да ми кажеш.

— Два питања засебна, али битна. Одговорићу ти на свако засебно. Од куд видим? Ништа ти ја ту, брате, не бих могао видети, да нисам данас наједаред схватио Димитрија Фјодоровића, брата твога, целог од главе до пете, одједанпут и у тренутку, сасвим онаквог, какав јесте. У тих врло часних, али страсних људи има једна гранична црта, преко које смеш прелазити. Иначе — иначе ће они и рођеног оца — ножем. А тата ваш је пијан и неиздржљив несретник, никад и ни у чем мере није знао — претераће меру обојица, и пљус обојица у ендек...

— Не, Мишо. не, ако је само то, онда си ти мене охрабрио. Дотле неће доћи.

— А што ти сав дрхтиш? Знаш ли ти шта је? Нека је он и поштен човек, исти Мићењка (он је глуп, али поштен); али он је — сладострастник! Ето, то ти је његов опис и сва језгра његова. Од оца је наследио сладострастност. И ја се само теби, Аљоша, чудим: откуд ти да си тако невин? Та и ти си Карамазов! Та у вашој је породици сладострастност до палила доведена! Е па ето ти — сада три страстника један другог вребају... са ножевима у чизми. Троје се сударило и лупнуло главом о главу, а, ко зна, можда си и ти четврти.

— Ти се вараш у погледу те женске. Димтрије њу... презире, — некако тресући се проговори Аљоша.

— Зар Грушењку? Не, братац, не презире је. Та кад је он

чак заручницу своју јавно за њу променио, онда је не презире. Ту... ту ти је, брате, нешто, што ти сада нећеш разумети. Ту се човек заљуби у какву било лепоту, у тело женско, или чак само у један део женског тела (то сладострасник може разумети), па ће дати за њу рођену децу, продаће оца и матер, Русију и отаџбину; дотле поштен човек, сад ће поћи па украсти; дотле смирен — сад ће заклати, дотле веран — а сад ће издати. Песник женских ногу — Пушкин, ножице је у стиховима опевао; други их не опевају, али не могу да погледају на ножице без дрхтавице. Него не само ножице... Ту ти, брате, презрење не помаже, па макар он и презирао Грушењку. И презире је, али се отргнути не може.

— Ја то разумем, — лупну наједаред Аљоша.

— Истина? Па збиља, дабоме да разумеш, чим си тако наједаред лупнуо да разумеш, — злурадо проговори Ракитин. — Ти си то изненада лупнуо, то ти се отело. Тим је драгоценије признање: значи, већ ти је позната тема, већ си мислио о томе, о сладострашћу! Ах ти, невино јагњешце! Ти си Аљошка смиренко, ти си светац, признајем, али ти си смиренко, а ђаво би знао о чем ти све већ ниси мислио, ђаво би знао, шта све већ теби није познато! Очувао невиност, а већ кроз такву дубљину прошао, — одавно ја тебе посматрам! Ти си и сам Карамазов, ти си Карамазов од главе до пете — значи, раса и полно одабирање нису празне речи. По оцу сладострастник, по матери верски занесењак. Што дрхћеш? Зар не говорим истину? Знаш шта: Грушењка ме молила „доведи ми њега (то јест тебе), па ћу скинути с њега мантију“. И да знаш само, како ме је молила: доведи га, па доведи га! А ја мислим: чиме ли си ти то њој тако занимљив? Него знаш, и она ти је опет жена необична!

— Поздрави је, реци јој да нећу доћи, — криво се насмеши Аљоша. — Довршуј Михаило, што си почео, ја ћу ти после моју мисао казати.

— Шта ту има да се довршује, све је јасно. Све ти је то, брате, стара музика. Кад се већ и у теби крије сладострастник, онда шта је тек са братом ти Иваном, једноутробним? Та и он је Карамазов. У томе се све ваше Карамазовско питање састоји: сладострасници, тецикуће и верски занесењаци! Брат Иван ти сад богословске чланчиће из комендије из неког врло глупог непознатог разлога штампа, а овамо је атеист, и ту своју ниској

и сам признаје — исти тај твој брат, Иван. Осим тога, од брата Миће отима заручницу, но тај ће циљ, канда, постићи. И то још како: по пристанку самог Миће, зато што му Мића сам своју заручницу уступа, да је се само курталише и да што пре оде Грушењки. И све то при свем свом благородству и несебичности, обрати на то пажњу. Ето, ти су ти људи најкобнији! Ђаво би вас знао после тога: сам своју подлост признаје а овамо сам у подлост срља! Сад слушај даље. Мићи сад пресеца пут онај матори — отац. Јер тај ти је за Грушењком наједаред полудео, та њему одмах вода на уста поцури, чим је само погледа. Та он је само због ње и направио малочас онакав скандал у ћелији само зато, што је се Миусов усудио да је назове неваљалим створењем. Заљубио се горе него мачак. Пре му је она ту само у неким његовим мрачним и механским пословима за плату служила, а сад се наједаред досетио и јасно је видео, остравио се, досађује јој с понудама, наравно, не с часнима. И знај да ће се они сударити, татица и синчић, на тој стази. А Грушењка ни једном, ни другом, — за сад још врда, извлачи се и обојицу подбада, мерка: који је подеснији, јер премда се код татице може доћи до лепих пара, но он се неће оженити, а ко зна, може напослетку да се узћуди па да затвори ћемер. У таквом случају и Мићењка има своју цену; пара нема, али је за то кадар оженити се! Напустити невесту, несравњену лепоту, Катарину Ивановну, богату, племићског рода и пуковничку кћер, па се оженити са Грушењком, бившом љубазницом старог трговца, развратног гејака и варошког градоначелника Самсонова! Из свега тога збиља може произаћи криминални судар. А то твој брат Иван и чека, за њега је то као наручено: и Катарину Ивановну ће добити, за којом чезне, а и придићи ће јој њених шесдесет хиљада мираза. А за малог човека и гољу, као што је он, то је врло саблажњиво за почетак. Па још и ово: не само да Мићу неће увредити, него ће га, док је жив, задужити. Јер ја поуздано знам, да је Мићењка сам и гласно, још прошле недеље, викао у трактиру[1] пијан са циганкама, да је недостојан своје заручнице, Катарине, а брат Иван — да је достојан. А сама Катарина Ивановна, наравна ствар, таквог младожењу, као што је Иван Фјодоровић, најзад ипак неће одбити; јер она се и сад колеба између њих двојице. И чим вас је само тај Иван све занео, те га тако обожавате? А он вам се

[1] Гостионица.

свима смеје: пала ми, вели он, сикира у мед и сладим се на ваш рачун.

— Откуд ти то све знаш? Како можеш тако поуздано говорити? — запита га наједаред Аљоша опоро и мргодно.

— А што ти питаш и мог се одговора унапред бојиш? Значи, и сам признајеш, да сам ја истину казао.

— Ти Ивана не волиш. Иван се неће полакомити на новац.

— Гле молим те! А лепота Катарине Ивановне? Није ту само новац, премда су и шездесет хиљада ствар саблажњива.

— Иван узвишеније гледа. Иван се ни на хиљаде неће полакомити. Иван не тражи новаца, он не тражи мира. Можда он и мучење тражи.

— Какав је то опет сан? Ах ви... племићи.

— Ех, Мишо, па душа је његова бурна. Ум му је заробљен. У њему је мисао велика и нерешена. Он је од оних, којима не требају милиони, него им је потребно да мисао разреше.

— Књижевна крађа, Аљошка. Казао си другим речима, оно исто, што и твој старац. Гледај само, какву вам је загонетку Иван задао! — са очигледном пакошћу викну Ракитин. Он се чак у лицу измени и усне му се искривише. — А загонетка вам је и глупа — нема шта ни да се решава. Само мало мрдни мозгом — па ћеш је погодити. Чланак му је смешан и несмислен. А јеси л' му чуо мало пре његову теорију: „ако нема бесмртности душе, онда нема ни добродетељи (честитости, врлине), значи, све је дозвољено. (А сећаш се, како браца Мићењка тада викну: „То ћу запамтити!“) За подлаце саблажњива теорија ...ја опет грдим, то је глупо... не грдим подлаце, него те школске лармаџије са њиховом „неразрешивом дубљином мисли“. Хвалисавац, а сва му је суштина у овоме: „С једне стране је немогуће признати, а с друге — немогуће не признати!“ Сва је његова теорија — подлост! Човечанство ће само наћи у себи снаге да живи за врлину, за честитост, чак и кад се не би веровало у бесмртност душе! Наћи ће ту снагу у љубави према слободи, према једнакости, братству...

Ракитин плану, не могаде се уздржати. Али наједаред, као да се присети нечега, застаде.

— Но, доста, — насмехну се он са још већма искривљеним лицем, него малочас. — Што се ти смејеш? Мислиш да сам празноглавац?

— Не, ни на памет ми није пало, да си празноглавац.

Ти си паметан, али... не љути се, ја сам се то тек онако, ни за шта насмејао. Сад видим, да се и ти можеш разљутити, Мишо. По твом узбуђењу, ја видим, да ти и сам ниси равнодушан према Катарини Ивановној, ја сам то, брате, одавно слутио, и стога ти и не волиш мога Ивана. Ти си љубоморан на њега?

— А јесам ли љубоморан и због њених новаца? Додај и то, кад си већ почео!

— Не, ја ништа нећу додати о новцу, нећу да те вређам.

— Верујем ти, кад кажеш, но ипак ђаво да вас носи — и тебе и твог брата Ивана! Ви ниједан нећете разумети, да њега човек, и без Катарине, још и те како може не волети. И као не знам зашто и да га волим! Та и он мене удостојава своје грдње. Што да ја немам права њега грдити?

— Ја никад нисам чуо, да је он о теби ма шта рекао, ни добро ни рђаво; он никако о теби и не говори.

— А ја сам, видиш, чуо, да ме је прекјуче код Катарине Ивановне изгрдио на пасја кола, — ето колико се заинтересовао мојом маленкошћу. И сад, брате, ко је после тога љубоморан — ја не знам! Изволео је исказати мисао, да вели, ако ја не пристанем на каријеру архимандрита у врло блиској будућности, и ако се не одлучим да се закалуђерим, онда ћу, као неизоставно поћи у Петроград и прићи ћу каквом дебелом часопису, неизоставно у одељак књижевне критике, писаћу једно десетак година и на крају крајева ћу пренети часопис на своје име. Затим ћу га опет издавати, и то неизоставно у либералном и атеистичком правцу, у социјалистичком тону, чак малчице са одсјајем социјализма, но држећи се на опрезу, то јест у самој ствари: „помоз' Бог, чаршијо, на обадве стране!“ и засењујући будалама очи. Крај моје каријере ће, по тумачењу твога брата, бити у том, што ми тон социјализма неће сметати, да новац од претплате улажем на штедионичку књижицу и да га у згодним приликама пуштам у саобраћај, под руководством каквог било Чивутина, донде, док не сазидам капиталну кућу у Петрограду, с тим, да преселим у њу и редакцију, а у остале спратове да пустим кираџије. Чак је и место кући одредио: код новог каменог моста преко Неве, који се, кажу, пројектује у Петрограду, од Литејне на Виборгску...

— Ах, Мишо, та то ће се канда све тако и збити, чак до последње речи! — викну наједаред Аљоша, не могући се уздржати и весело се смешећи.

— И ви се упуштате у заједања, Алексије Фјодоровићу.

— Не, не, ја се шалим, извини. Мени је сасвим друго нешто у памети. Но ипак дозволи: ко би то могао теби такве подробности саопштити, и од кога би ти могао за њих чути. Ти тек ниси могао бити лично код Катарине Ивановне, кад је он о теби говорио?

— Ја нисам био, али је зато био Димитрије Фјодоровић, и ја сам то чуо својим ушима баш од Димитрија Фјодоровића, то јест, ако ћеш право да ти кажем, није ми ни он говорио, но сам ја то сам чуо, наравно, случајно, зато што сам код Грушењке седео у њеној спаваћој соби и нисам могао изићи, догод је Димитрије Фјодоровић био у другој соби...

— Ах, да, ја сам и заборавио, та она је теби род...

— Род? Зар Грушењка мени род? — викну наједаред Ракитин, сав поцрвеневши. — Ама јеси л' ти полудео, шта ли ти је? Код тебе није све у реду у глави.

— А што? Зар ти није род? Ја сам тако чуо...

— Где си ти то могао чути? Не, ви господо Карамазови, изигравате некакве велике и прастаре племиће, а овамо ти је отац трчао као домаћа будала из куће у кућу на ручак, и из милости се сматрао као кујнско чељаде. Најпосле, добро, ја сам само поповски син и ништавило пред вама, племићима, али немојте ме, брате, вређати тако весело и несмислено. Имам и ја части, Алексије Фјодоровићу. Ја Грушењки не могу бити род, јавној женској, молим да се то разуме!

Ракитин беше страшно озлојеђен.

— Извини ме, тако ти Бога, ја никако нисам могао мислити, а после каква је она јавна женска? Зар је она... таква? — поцрвене наједаред Аљоша. — Понављам ти, ја сам тако слушао, да ти је рођака. Ти к њој често одлазиш, и сам си ми говорио, да са њом љубавних веза немаш... А ја видиш никад нисам мислио, да је и ти тако презиреш? Па зар је она збиља заслужила то?

— Ја ако је и посећујем, ја могу за то имати својих узрока, то нека ти је доста. А што се тиче сродства, њу ће пре твоја браћа, или чак и сам тата твој прикачити као рођаку теби, а не мени... Но, ево нас... дођосмо. Иди боље у кујну. Ах! шта је ово овде? Да се нисмо закаснили? Та нису могли тако брзо ручати? Или да нису опет Карамазови какво чудо начинили? Јамачно је тако. Ево и твог оца, и Ивана Фјодоровића за њим. То су они побегли од оца игумана. Ено отац Исидор са степеништа нешто виче за њима. А и отац твој нешто виче и рукама

маше, мора бити да се свађа. Охо, та ено и Миусова — оде и он на каруцама, ено га видиш, оде. А ено и властелин Максимов бежи — та ту је некакав скандал; значи, није ни било ручка! Да нису, наопако, иступали игумана? Или је можда неко њих истукао? Е баш би вредило!...

Ракитин није узалуд узвикивао: скандал се збиља и десио, нечувен и неочекиван. Све се десило „по надахнућу“.

VIII

Скандал.

Када су Миусов и Иван Фјодоровић већ улазили код игумана, у Петру Александровићу, као у искрено пристојном и деликатном човеку, брзо се изврши један деликатан своје врсте процес: њега би стид да се једи. Он осети у себи, да би он у самој ствари требао у толикој мери да не уважава Фјодора Павловића, да није ни требао да губи своју хладнокрвност у старчевој ћелији и да се тако збуњује, као што се десило. „У сваком случају, монаси ту нису ни за шта криви“, — одлучи он наједаред у трему игумановом, — „а кад је и ту честит и отмен свет (овај отац Николај, игуман, такођер је, канда, из племићског сталежа), онда што да не будем с њима мио, љубазан и пристојан?... „Препирати се нећу. чак ћу одобравати, опчараћу их љубазношћу и... и... доказаћу им напослетку, да ја нисам раван томе Езопу, тој будалчини, томе глупом Августу, и да сам и ја случајно доспео у његово друштво исто тако, као и сви они“...

Што се пак тиче сече шуме, око које воде парницу, и спорног риболова (он ни сам не знађаше добро где му је све то) — он одлучи да им коначно уступи. једаред за навек, још данас, тим пре, што је све то било од мале вредности, — и сва своја потраживања против манастира прекине.

Све се те његове благе намере још јаче утврдише, кад ступише у трпезарију игуманову. То јест, трпезарије игуман није ни имао, зато што је он у самој ствари у целом свом одељењу имао свега две собе, — истина, далеко пространије и удобније, него у старца. Но намештај собњи такођер се не одликоваше нарочитом удобношћу: намештај беше кожом превучен, са махагонским дрветом, старе моде двадесетих година, чак и патоси беху небојадисани; али зато се све сијало од чистоте, по прозорима беше много скупоценог цвећа; но главну раскош у том

тренутку наравно сачињаваше раскошно постављен сто, премда и ту, у осталом, не беше никаквог претеривања: чаршав на трпези беше чист, посуђе сјајно; три врсте ванредно испеченог хлеба, две флаше вина, две флаше величанственог манастирског напитка од меда, и велики стаклени бокал са манастирским квасом[1], који је био чувен у околини. Ракије никако не беше. Ракитин је после причао, да је ручак тога пута био спремљен од пет јела: била је чорба од кечиге са бурецима с рибом; затим кувана риба некако фино и нарочито зготовљена; затим котлети од црвене рибе, сладолед и компот и, напослетку, кисељ[2] на форму блан-манже.

Све то беше проњушио Ракитин, ради чега је и нарочито завирио у игуманову кујну, с којом је још из раније имао везе. Он је свуд имао веза и умео је све да сазна, што је хтео сазнати. Срце је имао веома немирно и завидљиво. Своје значајне способности он је у себи потпуно осећао, али их је нервозно преувеличавао у свом претераном мишљењу о себи самом. Он је знао поуздано, да ће он бити неки своје врсте јавни радник, али Аљошу, који му је био врло одан, мучило је то, што је његов пријатељ Ракитин нечастан и никако то сам не осећа, него напротив, знајући за себе да неће украсти новац са стола, коначно је сматрао себе за човека великог поштења. Ту већ не само Аљоша, него нико не би могао ништа учинити.

Ракитин, као незначајна личност, није могао бити позван на ручак, но зато бише позвани отац Јосиф и отац Пајсије и с њима још један јеромонах. Они већ очекиваху у трпезарији игумановој, када уђоше — Петар Александровић, Калганов и Иван Фјодоровић. Повучен у страну, чекаше и властелин Максимов.

Отац игуман, да би предусрео госте, изађе напред на средину собе. То беше висок, сувоњав, но још увек јак старац, црне косе, јако проседе, са дугим „посним“ и господственим лицем. Он се поклони свима гостима ћутећки, но они овога пута приђоше да приме благослов. Миусов чак ризикова да га пољуби у руку, но игуман за времена некако трже руку те до пољупца и не дође. Но зато Иван Фјодоровић и Калганов приђоше под благослов овога пута потпуно, то јест са најпростодушнијим и најпростонароднијим цмокањем у руку.

[1] Пиће зготовљено од препеченог ражног хлеба — слично пиву, али скоро сасвим без алкохола.

[2] Посластица начињена од јагодног сока, кромпирова брашна, шећера и т. д.

— Ми вам се морамо веома извинити, ваша високопреподобност, — поче Петар Александровић, љубазно се осмехнувши, но ипак са достојанственим и учтивим тоном, — извинити се, што вам се јављамо сами, без нашег сапутника, Фјодора Павловића, кога сте позвали; он је био принуђен да се уклони од ваше трпезе, и то не без узрока. У ћелији преподобног оца Зосиме, заневши се својом несрећном породичном распром са сином, он изговори неколико речи, којима савршено не беше места... једном речи, потпуно непристојних... о чему, као што изгледа (он погледа на јеромонаха), ваша високопреподобност већ зна. Те стога, осећајући се и сам као кривац и искрено се кајући, он осети стид, и, немогавши му одолети, молио нас је, мене и сина свога, Ивана Фјодоровића, да пред вама изјавимо све његово сажаљење, скрушеност и покајање... Једном речју, он се нада и хоће да све накнади доцније, а сада, молећи од вас благослов, моли вас да заборавите што се десило...

Миусов ућута. Изговоривши последње речи своје тираде, он остаде собом потпуно задовољан, у толикој мери, да му у души не остаде ни трага од малочашњег једа. Он је потпуно и искрено опет волео човечанство. Игуман, саслушавши га достојанствено, наже малко главу и рече у име одговора:

— Са осећањем жалим, што нас је оставио. Можда би нас за нашим обедом заволео, исто као и ми њега. Изволите, господо, ручати.

Он стаде пред икону па гласно отпоче молитву. Сви са поштовањем сагоше главе, а властелин Максимов чак се нарочито истаче напред, у нарочитом побожном усхићењу скрстивши на грудима руке са раширеним шакама.

И ту ето Фјодор Павловић избаци последњу своју мајсторију. Треба приметити да је он збиља хтео да оде и да је збиља осетио немогућност, да, после свог срамног понашања у старчевој ћелији, иде игуману на ручак, онако — ни лук јео, ни лук мирисао! Није да кажете да је он себе Бог зна како прекоревао и кривио; можда сасвим на против; но он је ипак осећао, да је ипак непристојно поћи сада на ручак. Но тек што му притераше код степеница гостионичких његове расклимане кочије, он наједаред, већ пењући се у њих, застаде. Њему наједаред дођоше на памет његове рођене речи: „Мени се увек тако чини, кад негде улазим, да сам ја подлији од свију и да ме сви за будалу држе,

— е па кад је тако, дед да збиља и одиграм будалу, зато што сте ви сви до једног глупави и подлији од мене“.

Он хтеде да се свима освети за своја сопствена чуда и покоре. Сад се наједаред сети, како су га некада, још из ранијег времена, запитали једном приликом: „Зашто ви, тога и тога мрзите?“ А он је тада одговорио, у наступу свог лудачког безобразлука: „А ево зашто: он ми, истина, ништа није учинио, али зато сам ја њему учинио једну страшно безсавесну пакост, и тек што сам то учинио, онога часа сам га зато и омрзао“.

Сетивши се тога сада, он се тихо и пакосно насмеши у тренутном размишљању. Очи му севнувше и чак му се усне затресоше. „Па сад, кад си почео, треба и свршити“, — одлучи он наједаред. Најскривеније његово осећање у том тренутку могло би се изразити овим речима: „Та сад већ нећеш повратити углед у очима других, па дед онда да још напљујеш и да нагадиш, да горе бити не може: не стидим вас се, ето вам!“

Кочијашу заповеди да га причека, па се брзим корацима врати у манастир, те право игуману. Он још није сигурно знао, шта ће учинити, али је знао, да већ не влада собом и — само најмање што — па ће у тренутку доћи до крајњих граница какве било гадости, — у осталом, само гадости, а никако не неког преступа или неког изгреда, за који може суд казнити. Што се тиче тог последњег, он је увек умео сам себе уздржавати и чак се сам себи чудио у погледу тога у неким приликама.

Он се појави у трпезарији игумановој баш у оном тренутку, када се довршила молитва и кад су сви пошли к столу. Зауставивши се на прагу, он одмери погледом све друштво и засмеја се дугим, безстидним, пакосним смехом, свима одважно гледајући у очи.

— Ви мислили, ја отишао, а мене гле! — викну он гласно кроз салу.

Један тренутак сви упреше погледе у њега и ћутаху, и наједаред сви осетише, да ће се овога часа десити шта било одвратно, гадно, са несумњивим скандалом. Петар Александровић из најблагороднијег расположења у тренутку пређе у најсвирепије. Све, што се беше угасило и сталожило у његовом срцу, наједаред васкрсну и подиже се.

— Не, то ја издржати не могу! — викну он, — потпуно не могу и... никако не могу.

Крв му јурну у главу. Он се чак збуни, али сад му већ не беше до лепоте израза и он зграби свој шешир.

— Шта он то вели, да не може? — повика Фјодор Павловић. — „никако не може и ни за што не може?" Ваша преподобност, да улазим, или пак не? Примате ли сапразника?[1]

— Изволте, од свег срца, — одговори игуман. — Господо! Да ли ћу смети себи дозволити, — додаде он најеларед, — да вас замолим из свег срца, да оставите за сад на страну случајне распре ваше, па да се сложите у љубави и родбинској слози, са молитвом ка Господу, за смиреном трпезом нашом.

— Не, не, немогућно је, — викну Петар Александровић, као да није при себи.

— А ако је Петру Александровићу немогућно, онда је и мени немогућно, и ја нећу остати. Ја сам с тиме и пошао. Ја ћу од сада свуда бити са Петром Александровићем: одете ли, Петре Александровићу, и ја ћу поћи, останете ли — остаћу и ја. А родбинском сте га слогом најжешће боцнули, оче игумане: он неће да призна да смо ми рођаци. Је л' тако фон-Зоне? Ето — ту вам је и фон-Зон. Здраво, фон-Зоне!

— Је л' ви то... мени? — промрмља запањени властелин Максимов.

— Наравно, теби, — викну Фјодор Павловић. — Него коме? Ваљда тек неће отац игуман бити фон-Зон.

— Па нисам ни ја фон-Зон, ја сам Максимов.

— Не, ти си фон-Зон. Ваша преподобност, знате л' ви шта је то фон-Зон? Био је један такав процес криминални: њега су убили у блудилишту, — тако се, канда, код вас та места називају — убили су га и опљачкали, и, макар што је то био човек већ у годинама, закуцаше га у сандук, заптише га и из Петрограда га у Москву послаше у вагону за пртљаг, под нумером. А кад су га закуцавали, онда су блудне певачице певале песме и ударале у харфу, то јест, на фортопљасима[2]. И ето то вам је тај фон-Зон. Он је из мртвих васкрсао, је л' тако фон-Зоне?

— Шта је то сад? Како то? — зачуше се гласови у групи јеромонаха.

— Хајдемоте! — викну Петар Александровић, обраћајући се Калганову.

[1] Другара при трпези, при јелу.

[2] Место: фортепијано, клавир.

— Не, не, дозволите! — цикну Фјодор Павловић, учинивши још један корак напред, у собу, — дозволите и мени да довршим. Тамо су ме у ћелији оклеветали, да сам се као ја непристојно понашао, а нарочито стога, што сам оно за кесежице викнуо. Петар Александровић Миусов, мој рођак, воли, да у говору буде више благородства него искрености, а ја напротив волим, да у моме говору буде више искрености, него благородства, и — пљујем ја на благородство[1]. Је л' тако фон-Зоне? Дозволите, оче игумане, ја и ако сам комендијаш и приказујем вам се као комендијаш, но ја сам витез части и хоћу да искажем. Да, господо, ја сам витез части, а и Петар Александровић је уштинут за самољубље и ништа више. Ја сам можда овамо малочас зато и дошао, да видим и да искажем. Ту се мој син Алексије спасава: ја сам отац, ја се старам о његовој судби и дужан сам старати се. Ја сам све до сад слушао и приказивао се, и из прикрајка посматрао, а сад хоћу да вам и последњи чин представе изведем. Јер како је код нас? Код нас, што падне, то и лежи. Код нас што је једаред пало, то нека лежи до века. Али ја нећу да знам за то! Ја хоћу да устанем. Оци свети, ја се много љутим на вас. Исповест је велика тајна, пред којом и ја осећам страхопоштовање и готов сам до земље се поклонити, а кад тамо, а код вас у ћелији сви клече и гласно се исповедају. Зар је дозвољено на глас се исповедати? Од светих отаца је установљена исповест на уво, тек тада ће исповест ваша бити тајна, и то је тако од памтивека. А овако, како ћу ја њему пред свима објаснити, да сам ја, на пример, то и то... но, то јест то и то, разумете л'? Јер неки пут је човека чак срамота и да каже, шта је учинио. Па то је скандал! Не, оци свети, ту човек поред вас за час може у часу прећи у хлистовштину[2]... Ја ћу првом приликом написати у синод, а сина ћу свога узети кући.

Овде једна напомена. Фјодор Павловић је чуо да се нешто говори. Биле су некад пакосне сплетке, које су доспеле чак и до владике (не само из нашег манастира, него и из других, где се установило старештво), да свет тобоже и сувише уважава старце, чак на штету чина игуманског, и да, поред осталога, бајаги, старци злоупотребљавају тајну исповеди и др., и др.

[1] Проређеним словима штампане речи у оригиналу су исказане француски. (Plus de noblesse que sincérité и т. д.). Прев.

[2] Верска секта, чији чланови на својим скуповима себе ударима по телу доводе у верску екстазу.

Оптужбе ружне, које су и пале саме по себи и код нас, и свуда. Али глупи ђаво, који је дочепао Фјодора Павловића и носио га на рођеним му живцима некуда све даље и даље у срамну дубљину, дошапну му ту оптужбу, у којој ни сам Фјодор Павловић није разумевао ни једне речи. А није умео како треба писмено ни да се изрази, тим пре, што овога пута у старчевој ћелији нико уопште није ни клечао, нити се ко гласно исповедао, тако да Фјодор Павловић ништа томе слично није могао ни видети, те је сад говорио само по старом причању и сплеткама, које је које како запамтио. Но исказавши своју глупост, он осети, да је бубнуо ружну бесмислицу, и наједаред зажеле да одмах тога тренутка докаже слушаоцима, а још више самом себи, да то, што је он казао, никако није бесмислица. Па премда је врло добро знао, да ће са сваком будућом речју све више и ружније додавати на већ исказану глупост још једну такву исту, — но он се већ не могаше задржати и полете, као кад неко нагло јури са какве стрмени на ниже.

— Каква подлост! — викну Петар Александровић.

— Опростите, — рече наједаред игуман. — Од вајкада је било речено: „И поче говорити против мене много шта, чак и неке гадне ствари. Ја пак све то чувши, говорах у себи: ово јесте лек Исусов. Он га посла да излечи таштину душе моје“. И стога вам се и ми покорно захваљујемо, госте драгоцени.

И он се дубоко поклони Фјодору Павловићу.

— Е-е-е! Притворство и старе фразе! Старе фразе и стари гестови! Стара лаж и извештачени поклони до земље! Знамо ми те ваше поклоне! „Пољубац у уста и мач у срце“, као у Разбојницима Шилеровим. Не волим, оци, преитворство, него хоћу истину! Али није у кесегама истина, и ја сам то већ објавио! Оци монаси, што постите? Зашто ви очекујете за то себи награде на небесима? Та за такву ћу награду и ја поћи да постим! Не, монаше свети, него ти, брате, буди честит у животу, донеси корист друштву, не закључавајући се у манастиру на готов лебац и не очекујући награде тамо горе, — то ће бити мало потеже. Видите л', оче игумане, умем и ја складно да говорим. Гледај само, шта су ту све наспремали? — приђе он столу. — Портвајн стари, добра марка, медовина од браће Јелисејевих, — алал вам вера, свети оци! Гле, колико су флаша оци наслагали, хе-хе-хе! А ко је све то вама добавио? То руски сељак, мученик, носи овамо свој грош, жуљевитим рукама зарађен, отки-

дајући га од уста своје породице и од државних потреба! Та ви, свети оци, народу крв исисавате!

— То је већ сасвим недостојно од ваше стране, — проговори отац Јосиф. Отац Пајсије упорно ћуташе. Миусов јурну да бежи из собе, а за њим и Калганов.

— Но, оци, одох и ја за Петром Александровићем! Више вам доћи нећу, макар ме на коленима молили, нећу доћи. Хиљаду рубљића сам вам послао, па вам опет зинуло срце, хе-хе-хе! Не, више ни паре нећу додати. Светим се за моју прошлу младост, за све понижење моје! — стаде он лупати песницом по столу у наступу извештаченог осећања. — Много је значио овај манастир у мом животу! Много сам горких суза због њега пролио! Ви сте жену моју, кликушу, подигли против мене. Ви сте мене на седам сабора проклињали, по околини сте о мени вести разносили. Доста, оци, данаске је век слободоуман, век пароброда и жељезница. Ни хиљаду, ни сто рубаља, ни сто копејака, ништа ви од мене нећете добити!

Опет једна напомена. Никада ништа тако нарочито није значио наш манастир у његовом животу, и никаквих горких суза он није проливао због њега. Но он се толико занео својим извештаченим сузама, да у један мах у мало што сам себи не поверова; чак се заплака од нежности; али у том истом тренутку осети, да треба окретати рукунице натраг. Игуман на његову пакосну лаж наже главу и опет убедљиво и задобијајући изговори:

— И још је речено: „Пажљиво и с радошћу претрпи срамоту, која на тебе без твоје кривице наплази, и немој да се збуњујеш, или да омрзнеш онога, који те срамоти“.

— Ех-ех-ех, — вознеишчеваху! и остале будалаштине! Продужите, поштовани оци, а ја одох! А сина мога Алексија узимам одавлен родитељском влашћу мојом занавек. Иване Фјодоровићу, најпослушнији сине мој, дозволите да вам заповедим да следујете за мном! Фон-Зоне, што ту да остајеш! Хајде одмах к мени у варош! Код мене је весело. Свега ако има један пушкомет, а место манастирског посног масла изнећу ти прасе с кашом; ручаћемо; коњачића ћу изнети, затим ликерчића; ту је ликер од малине... Еј, фон-Зоне, не упуштај срећу из руку!

Он изиђе дерући се и гестикулирајући. И ето у том тренутку га Ракитин угледа, где излази и указа на њега Аљоши.

— Алексије! — викну му из далека отац, опазивши га,

— још данас пређи к мени сасвим, и јастук и душек донеси, и да ти овде више ни трага нема.

Аљоша застаде, као укопан, ћутећки и пажљиво посматрајући призор. Фјодор Павловић се међутим попе у каруца, а за њим, чак и не окренувши се Аљоши да се опрости, ћутећки и мргодно стаде се пењати и Иван Фјодоровић. Али се ту деси још један пајацки и скоро невероватан призор, који испуни ову епизоду. Наједаред се код подножја каруца појави властелин Максимов. Он дотрча сав задуван, јер се бојаше да се не закасни. Ракитин и Аљоша видеше како се он журио. Он се тако журио, да је у нестрпљењу већ био подигао ногу на колску степеницу, на којој је још стојала нога Ивана Фјодоровића, и, зграбивши се за колски кошар, стаде ускакивати у кочије.

— И ја, и ја ћу с вама! — викаше он, подскакујући, смејући се ситним веселим осмејком, сав блажен у лицу и на све готов, — повезите и мене.

— Но, зар ја нисам говорио, — усхићено, викну Фјодор Павловић, — да је ово фон-Зон! Да је то прави из мртвих ускрснувши фон-Зон! Ама како си се ти отео оданде? Шта си ти тамо нафонзонио и како ли си се ти могао извући од ручка? Та за такво што се иште дебео образ! И ја имам подебео образ, али се ја, брате, твоме чудим! Скачи, скачи брже! Нека га, Вања, биће веселије. Он ће се ту, како било, шћућурити крај наших ногу. Хоћеш ли се шћућурити, фон-Зоне? Ил' да га на предње место са кочијашем посадимо?... Скачи код кочијаша фон-Зоне.

Али Иван Фјодоровић, који већ беше сео на место, ћутећки и из све снаге наједаред гурну у груди Максимова и овај одлете за читав хват. А што не паде, то беше само случај.

— Терај! — љутито викну кочијашу Иван Фјодоровић.

— Но, шта радиш ти то? Та шта ти је? Што си га тако? — унесе се Фјодор Павловић, но кочије већ пођоше.

Иван Фјодоровић не одговори.

— Гле ти, молим те! — проговори опет Фјодор Павловић, поћутавши два минута, попреко погледајући у свог сина. — Сам си и предложио тај пут у манастир, сам си нас подстрекавао, сам си га одобравао, па што се сада љутиш?

— Та докле ћете већ лупетати, одморите се бар сад малко, — сурово одсече Иван Фјодоровић.

Фјодор Павловић опет поћута једно два минута.

— Ала, да је сад мало коњака, — проговори он са важношћу.

Но Иван Фјодоровић не одговори.

— Кад дођемо, и ти ћеш попити коју чашицу.

Иван Фјодоровић непрестано ћуташе.

Фјодор Павловић причека мало:

— А Аљошку ћу ја ипак из манастира узети, крај свега тога, што ће то вама врло непријатно бити, велештовани Карло фон Море.

Иван Фјодоровић презриво смаче раменима, и, окренувши се од оца, стаде посматрати пут. Затим већ до саме куће не проговорише ни речи.

Фјодор Достојевски.

(С руског превео Јован Максимовић)

ТАИДА (THAÏS)

— Анатол Франс —

— НАСТАВАК —

Еукрит. Говоримо поштеније. Зло је зло, не за свет, чији неуништљиви склад оно не уништава, већ за неваљалца који га чини а могао га је не чинити.

Кота. Тако ми Јупитера! ево доброг умовања!

Еукрит. Свет је трагедија одличног песника. Бог, који је њу створио, назначио је сваком од нас да игра у њој по једну улогу. Ако он хоће да си просјак, кнез или хроми сиромах, играј што боље можеш улогу која ти је намењена.

Никија. Заиста биће добро да хроми човек из трагедије рамље као Хефест; биће добро да се безумник преда Ајаксовом бесу и родоскрвна жена обнови Федрине злочине; да издајник издаје, и лажљивац лаже; да убица убија; и кад комад буде одигран, сви глумци, краљеви, праведници, тирани крволоци, смерне невине девојке, развратне жене, великодушни грађани и подле убице примиће од песника подједнаки део честитања.

Еукрит. Изврћеш моју мисао, Никија, и претвараш лепу младу девојку у одвратно чудовиште. Жалим те што не знаш природу Богова, правду и вечне законе.

Зенотемис. Што се тиче мене, пријатељи, верујем у стварност добра и зла. Али сам убеђен да нема ниједне људске радње, ма био то Јудин пољубац, која не носи у себи клицу искупљења. Зло доприноси крајњем спасењу људи и, по томе, произлази из добра и има удела у заслужним делима везаним за добро. Хришћани су то дивно изразили басном о оном човеку с ријом влаком, који свом учитељу, да би га издао, даде пољубац у знак мира, и таквим чином обезбеди спасење људском роду. Зато ништа није неправичније и сујетније, по мом схватању, него мржња,

којом извесни ученици Павла, тапетара, гоне најнесрећнијег Исусовог апостола, не мислећи да је Искариотов пољубац, предсказан од самог Исуса, био потребан, по њиховом сопственом учењу, за искупљење људског рода и да би, да Јуда није примио кесу с тридесет сребрника, божја мудрост била утерана у лаж, провиђење обмануто, његове намере порушене и свет предат злу, незнању, смрти.

Марко. Божја мудрост је предвидела да ће Јуда дати издајнички пољубац, и ако је он могао да га не да. Тако је употребљен Искариотов злочин као камен за прекрасну зграду искупљења грехова.

Зенотемис. Говорио сам ти мало час, Марко, као да сам веровао да је искупљење људског рода било извршено од распетог Исуса, што знам да је такво хришћанско веровање и што сам прихватио њихово мишљење да бих што боље схватио недостатак оних који верују у вечно Јудино проклетство. Ну стварно Исус је у мојим очима само Басилидов и Валентинов претеча. Што се тиче тајне искупљења, рећи ћу вам, драги пријатељи, ма колико мало да сте радознали то чути, како се у истини оно испунило на земљи.

*

Гости дадоше знак да пристају. Као атинске девице са светим Цереринним котарицама, дванаест младих девојака, носећи на својим главама корпе с наровима и јабукама, уђоше у дворану лаким кораком по ритму који је давала једна невидљива фрула. Ставише корпе на сто, фрула се ућута и Зенотемис настави овако:

— Кад је Еуноја, божја мисао, створила свет, повери анђелима управу над земљом. Ну ови нису били озбиљни, како доликује господарима. Видећи да су девојке људског рода биле лепе, изненадише их, у вече, покрај кладенца и сјединише се с њима. Из ових бракова изниђе напрасит пород који прекрили земљу неправдом и свирепостима и прашина по путовима напи се невине крви. При овом призору Еуноју обузе бескрајна жалост:

— „Ето дакле шта сам урадила! покајнички прошапта, нагињући се над светом. Моја сирота деца проводе горак живот због моје погрешке. Њихово страдање је моја кривица и ја хоћу да је испаштам. Сам Бог, који мисли само преко мене, био би немоћан да им поврати првашњу чистоту. Што је било било је, и свет је промашио циљ за увек. Нећу, бар, да напустим своја

створења. Ако не могу да их учиним срећнима, као што сам ја, могу себе да учиним несрећном као што су она. Кад сам већ погрешила, дајући им тело које их понижава, узећу и сама тело слично њиховом и ићи ћу да живим међу њима.

„Говорећи тако, Еуноја сиђе на земљу и у утроби једне Аргијанке узе на се човечји облик. Роди се мала и слаба и доби име Јелена. Ушавши у живот, она ускоро израсте у љупкости и лепоти, тако да постаде, међу женама, највише жељена, као што се беше решила, само да би доживела на свом смртном телу најчувеније прљавштине. Као непокретан плен похотљивих и плахих људи, жртвова се отмици и прељуби ради испаштања свих прељуба, свих насиља, свих разврата, и проузрокова својом лепотом пропаст народима, да би Бог могао опростити кривице целог света. И никад небесна мисао, никад Еуноја не беше толико достојна обожавања као у данима, кад је, као жена, проводила блуд с јунацима и пастирима. Песници су нагађали њено божанство, кад су је описивали тако благу, тако узвишену и тако кобну и кад су јој управљали ову молитву: „Душо непомућена као морска тишина!“

„Тако Еуноја би наведена сажаљењем на зло и страдање. Она је умрла, и Аргијанци показују њену гробницу, јер је она морали умрети после сладострашћа и окусити све горке плодове које је посејала. Али, извлачећи се из распаднутог Јелениног тела, узе на се други женски облик и жртвова се понова свим срамотама. Тако, прелазећи с тела у тело и преживљујући међу нама рђава времена, узима на се светске грехе. Везана за нас везама тела, љубећи и плачући с нама, извршиће она искупљење своје и наше и однеће нас силом, на својим белим грудима, у блаженство наново придобијеног неба.

Хермодор. Ова басна ми је позната. Сећам се да су причали да је у једном свом преображају ова божанствена Јелена живела код врачара Симона, под царем Тиберијем. Веровао сам ипак да је њено падање било нехотично и да су је анђели повукли у свом паду.

Зенотемис. Хермодоре, истина је да су људи, рђаво посвећени у тајне, мислили, да кукавна Еуноја није пристала на свој сопствени пад. Ну, да је тако, као што они тврде, Еуноја не би била блудница која испашта, жртва покривена свим мрљама, хлеб наквашен вином наших срамота, похвална жртва, жртва која се спаљује и чији дим се уздиже ка Богу. Да јој греси нису драговољни, не би имали у себи ни мало врлине.

Каликрат. Ну зар се не зна, Зенотемисе, у којој земљи, под којим именом, у ком облику достојном обожавања, живи данас та Јелена која се увек наново рађа?

Зенотемис. Треба бити врло мудар за откриће такве тајне. А мудрост, Каликрате, није дана песницима, који живе у грубом свету облика и забављају се, као деца, звуцима и варљивим сликама.

Каликрат. Бој се да не увредиш богове, безбожни Зенотемисе; песници су им драги. Прве законе су прописали сами бесмртници у стиховима и пророштва богова су у песмама. Химне Богу су пријатни звуци за небесне уши. Ко још не зна да су песници гатари и да им није ништа скривено? Како сам и са̂м песник и украшен Аполоновим ловоровим венцем, открићу свима последње Еунојино претварање у жену. Вечна Јелена је покрај нас: она нас гледа и ми њу гледамо. Видите ову жену наслоњену лактом на јастук своје постеље, тако лепу и потпуно сањалачку и у чијим очима се виде сузе, а на уснама пољупци. То је она! Дивна као у данима Пријама и цветне Азије, Еуноја се зове данас Таида.

Филина. Шта кажеш, Каликрате? Наша мила Таида би познавала Париса, Менелаја и Ахајце с лепим доколеницама, који су се борили пред Илионом! Је ли био велики тројански коњ, Таидо?

Аристобул. Ко говори о коњу?

— Напио сам се као Трачанин, узвикну Хереја, — и скотрља се под сто.

Каликрат, подижући свој пехар:

— Ако пијемо као очајници, умрећемо без освете!

Стари Кота је спавао и његова ћелава глава клатила се полако на његовим широким плећима.

Већ неко време, Дорион је изгледао врло узбуђен, у свом философском огртачу. Приближи се, посрћући, Таидином кревету:

— Таидо, волим те, ма да је недостојно мене да волим једну жену.

Таида. Зашто ме ниси волео мало час?

Дорион. Јер сам био наште срца.

Таида. Али ја, јадни пријатељу, која сам пила само воду, допусти да те не волим.

Дорион не хтеде слушати више и увуче се код Дрозеје која га је звала погледом, да би га отела својој пријатељици. Зенотемис, заузимајући напуштено место, пољуби Таиду у уста.

Таида. Држала сам да имаш више врлине.

Зенотемис. Савршен сам, а савршени се не придржавају никаква закона.

Таида. Ну, зар се не плашиш да упрљаш своју душу у рукама једне жене?

Зенотемис. Тело може да попусти жељи, а да се душа не брине о том.

Таида. Одлази! Хоћу да сам вољена и телом и душом. Сви ови философи су јарци!

Лампе су се гасиле једна по једна. Бледа светлост која је продирала кроз прорезе на засторима, ударала је у модра лица и надувене очи гостију. Аристобул, који је пао стегнутих песница покрај Хереје, слао је у сну своје коњушаре до сто ђавола. Зенотемис је стезао својим рукама клонулу Филину. Дорион је наливао на голо Дрозејино грло винске капи, које су се котрљале као рубини, с белих груди потресених смехом и за којима је ишао философ својим уснама, да би их пио по клизавом телу. Еукрит се диже и, ставивши руку на Никијино раме, одвуче га у дно дворане.

— Пријатељу, рече му, смешећи се, ако још мислиш, на шта мислиш?

— Мислим да су љубави жена што и Адонисови вртови.

— Шта хоћеш тиме да кажеш?

— Зар не знаш, Еукрите, да жене праве сваке године мале вртове на својим терасама, садећи за Венериног милосника гранчице у земљаним судовима? Ове гранчице се зелене кратко време и увену.

— Шта мари, Никија? Лудост је држати се чврсто оног што пролази.

— Ако је лепота само сенка, жеља је само муња. Каква лудост је у том што се жели лепота? Није ли паметно, на против, да оно што пролази, оде оном што не траје и да муња прогута сенку?

— Никија, личиш ми на дете које се игра пиљака. Веруј ми: буди слободан. Тек тиме смо људи.

— Како можемо бити слободни, Еукрите, кад имамо тело?

— Видећеш то одмах, сине мој. Одмах ћеш рећи: Еукрит је био слободан.

Старац је говорио прислоњен леђима уз један порфирни стуб, чела озарена првим зориним зрацима. Хермодор и Марко, приближив се, стојали су пред њим, покрај Никије, и сва четво-

рица, равнодушни према смеху и вики пијанаца, разговарали су се о божанственим стварима. Еукрит се изражавао толико мудро да му Марко рече:

— Достојан си да познаш правог Бога.

Еукрит одговори:

— Прави Бог је у мудрачевом срцу.

Затим говорише о смрти.

— Хоћу, рече Еукрит, да ме нађе где радим на својој сопственој поправци и пажљивог према свима својим дужностима. Пред њом, подићи ћу небу своје чисте руке и рећи ћу боговима: „Нисам упрљао, богови, ваше слике које сте наместили у храму моје душе; оставио сам ту своје мисли да висе као врпце и разноврсни венци. Живео сам у сагласности с вашим провиђењем. Довољно сам живео“.

Говорећи тако, дизао је руке ка небу и његово лице је блистало светлошћу.

Оста замишљен један тренутак. Затим настави с великом живошћу:

— Ослободи се живота, Еукрите, као зрела маслинка која пада, захваљујући се дрвету, које ју је носило и благосиљајући земљу, своју хранитељку!

На ове речи, извлачећи из једне боре своје одеће го нож, зäби га у своје груди.

Кад га његови слушаоци дохватише сви у исти мах за руку, врх ножа је био већ ушао у мудрачево срце. Еукрит се упокојио. Хермодор и Никија однеше бледо и крваво тело на једну гозбену постељу, усред оштре писке жена, гунђања гостију, узнемирених у њиховој дремљивости, и сладостраснихректања, заташканих под заштитом ћилимова. Стари Кота, пробуђен из свог лаког војничког сна, био је већ покрај леша испитујући рану и вичући:

— Нека се позове мој лекар Аристеј!

Никија махну главом:

— Еукрит не постоји више, — рече. Хтео је да умре као што други хоће да љубе. Покорио се, као сви ми, жељи која се не може исказати речима. И ево га сада слична боговима који не желе ништа.

Кота се ударао по челу:

— Умрети!... Хтети умрети кад се може још служити држави, какво безумље!

Међутим Пафнус и Таида су остали непомични, занемели, један крај другог, душе препуне одвратности, ужаса и наде.

Наједном калуђер зграби за руку глумицу; прескочи с њом пијане људе попадале поред бића, која су лежала пар по пар и, газећи по просутом вину и крви, одвуче је напоље.

Дан се белио изнад вароши. Дугачки редови стубова протезали су се с обе стране пустог пута, надвишени у даљини сјајним врхом Александрове гробнице. По плочама на путу, лежали су овде онде растурени венци с покиданим лишћем и угашене буктиње. Осећали су се у ваздуху свежи морски поветарци. Пафнус подера с гнушањем своју скупоцену одећу и њене дроњке изгази својим ногама.

— Чула си их, Таидо! узвикну. Испљували су све лудости и срамоте. Вукли су божанственог Створитеља свих ствари на мучилишта паклених демона, безобразно порицали добро и зло, хулили Исуса и обасипали хвалом Јуду. И најсрамнији међу свима, паклени шакал, смрдљива животиња, Аријанац пун покварености и смрти, разјапио је уста као гроб. Таидо моја, видела си ове погане голаће где пузе пред тобом и тебе прљају својим лепљивим балама; видела си те скотове поспале под петама робова; видела си те спарене животиње на ћилимовима умрљаним повраћеним јелом и пићем; видела си тог безумног старца, где проли крв гаднију него просуто вино, у развратном весељу и где стаде при изласку с теревенке пред неочекиваног Христа! Слава Богу! Гледала си у заблуду и увидела си да је мрска. Таидо, Таидо, Таидо, сети се лудости ових философа, и реци, да ли хоћеш да останеш у бунилу с њима. Сети се погледа, покрета, смеха достојних им дру̏га̂, оних двеју похотљивих и заједљивих мајмуница, и реци да ли хоћеш да останеш слична њима.

Таида, гадећи се на одвратности ове ноћи, и осећајући равнодушност и грубост људи, пакост жена, терет времена, чежњиво је шапутала:

— Мртва сам уморна, оче! Где да нађем одмор? Осећам где ми чело гори, празну главу и руке тако уморне, да не бих имала снаге да ухватим срећу, кад би ми је пружили на домашај руке...

Пафнус ју је гледао доброћудно:

— Храбро, сестро моја: час одмора се рађа за тебе, белу и чисту као она испарења која видиш како се дижу из вртова и вода.

Приближавали су се Таидиној кући и видели су већ, над

зидом, врхове платана и терпентина, који су окруживали пећину Нимфа, како трепере у роси при јутарњем поветарцу. Неки јавни трг се простирао пред њима, пуст, окружен стубовима, и киповима посвећеним Боговима, а по крајевима његовим беху постављене у полукругу мермерне клупе, подупрте химерама. Таида се спусти на једну од ових клупа. Потом, управљајући брижан поглед на калуђера, упита:

— Шта да се ради?

— Треба, одговори калуђер, поћи за Оним који је дошао да те тражи. Одваја те од света, као што берач бере грозд, који би иструлио на лози, и носи га у муљачу да га претвори у мирисаво вино. Чуј: постоји, на дванаест часова од Александрије, на западу, недалеко од мора, један женски манастир чија би уредба, узорно дело мудрости, заслужила да буде написана у лирским стиховима и певана уз звуке лире и добошића. Може се рећи с правом, да жене, које живе по тој уредби, стојећи ногама на земљи, главом су на небу. Оне живе анђелски на овом свету. Хоће да су сироте, да би их волео Христос; скромне, да би их гледао; невине, да би се оженио њима. Он их походи сваког дана, у вртаревој одећи, босоног, са својим лепим раширеним рукама, и најзад онакав какав се јавио Марији на путу ка Гробу. Дакле, одвешћу те још данас у тај манастир, Таидо, и у брзо сједињена с овим светим девама, учестоваћеш с њима у њиховим небесним разговорима. Оне те очекују као сестру. На манастирском уласку, њихова мати, побожна Албина, пољубиће те у знак мира и рећи ће: „Кћери моја, добродошла!“

Блудница ускликну, задивљена:

— Албина, царска кћи! Кћи братичине цара Каруса!

— Она лично! Албина, која, рођена у свили и кадиви, мету на се грубо сукно и, као кћи господарâ света, узвиси се до положаја службенице Исуса Христа. Она ће бити твоја мати.

Таида се диже и рече:

— Води ме дакле Албининој кући.

И Пафнус, довршавајући своју победу:

— Заиста ћу те одвести њој и ту ћу те затворити у једну ћелију, где ћеш оплакати своје грехе. Јер не личи да се мешаш с Албининим кћерима пре него што не сопереш са себе све своје прљавштине. Запечатићу твоја врата, и, као блажени сужањ, чекаћеш у сузама да дође сам Исус, у знак опроштаја, да раскине печат који будем ставио. Не сумњај у то, он ће доћи, Таидо; и,

како ће уздрхтати тело твоје душе, кад будеш осетила светлосне прсте где се стављају на твоје очи, да им утру сузе!

Таида рече по други пут:

— Води ме, оче, у Албинину кућу.

Срцем препуним радости, Пафнус пређе погледом око себе и осети готово без страха задовољство да посматра створене ствари; његове очи слатко су се напајале божјом светлошћу и нешто непознато је прелазило преко његове главе. Изненада, познаде, на једном углу јавног трга, вратанца, на која се улазило у Таидин дом и помисли, како је лепо дрвеће, чијим се врховима дивио, красило блудничине вртове, и виде у памети разврат који је кужио њихов ваздух, данас тако лак и тако чист, па се његова душа због тога о час тако растужи да му потекоше горке сузе из очију:

— Таидо, рече, бежаћемо главом без обзира. Ну нећемо оставити за собом ствари, сведоке, саучеснике твојих минулих кривица, оне дебеле засторе, оне постеље, оне ћилиме, оне судове с мирисима, оне светиљке, које би причале из гласа о твом бешчашћу? Хоћеш ли да оживотворен демонима, наљућен проклетим духом који је у њима, овај грешни намештај јури за тобом све до пустиње? И сувише је истина да се виђају саблажњиви столови, срамне столице где служе као оруђе ђаволима да делају, говоре, обилазе земљу и лете по ваздуху с краја на крај. Нека пропадне све што је видело твоју срамоту! Пожури се, Таидо, и док град још спава, нареди својим робовима да подигну на сред овог трга ломачу, на којој ћемо спалити сва гнусна блага која се налазе у твом стану.

Таида пристане на то и рече:

— Ради шта хоћеш, оче. Знам да мртви предмети служе покадшто као обиталиште духовима. Ноћу, извесне ствари говоре, било куцајући у једнаким размацима, било бацајући мале искре сличне неким знацима. Али, то још није ништа. Зар ниси спазио, оче, на уласку у пећину Нимфа, на десној страни, кип жене наге и спремне за купање? Једног дана, видела сам својим очима тај кип где обрну главу као живо лице и одмах заузе свој обичан положај. Следила сам се због тога од страха. Подсмевао ми се Никија, коме сам испричала ово чудо; ипак има неких чини у том лику, јер он распали силне пожуде код неког Далмата, кога пак моја лепота није дражила. Несумњиво је да сам живела међу опчињеним стварима и била изложена највећим опасностима, јер се

зна за људе, који су нађени угушени у загрљају кипа. При свем том, за жаљење је уништити скупоцене ствари израђене с ретком умешношћу и ако се спале моји ћилими и моји застори, биће то велики губитак. Има их чија је лепота боја у истини дивна и који су стали скупо оне, који су ми их поклонили. Имам тако исто пехаре, кипове и слике, чија је вредност велика. Ја не држим да их треба упропастити. Ну ти оче, који знаш шта је потребно, чини шта хоћеш.

Говорећи тако Таида пође за калуђером до вратница, на којима су висили толики разноврсни венци од лишћа и цвећа и, отварајући их, рече вратару да сазове све кућње робове. Прво се појавише четири Индијанца, настојници кујне. Имали су сва четворица жуту кожу и сва четворица су били ћорави. Био је то за Таиду велики посао и велико задовољство да скупи ова четири роба исте расе с истом маном. Кад су служили при столу, дражили су радозналост код гостију, и Таида их је нагонила силом да причају о свом животу. Очекнуше ћутећи. Њихови помоћници дођоше за њима. Потом дођоше коњушари, ловци, носачи носиљке и улаци, два вратара космата као Приапи, шест црнаца дивљег изгледа, три грчка роба, један граматичар, други песник и трећи певач. Сви су се били поређали у реду на тргу, кад дотрчаше црнкиње љубопитне, узнемирене, преврћући крупним округлим очима, с устима расцепљеним до прстења на својим ушима. Најзад, намештајући своје велове и вукући сањиво своје ноге, које сапињаху танки златни ланчићи, појавише се, туробног изгледа, шест лепих белих робиња. Кад су били сви на окупу, Таида им рече, показујући на Пафнуса:

— Радите што вам буде наредио овај човак, јер је божји дух у њему и, ако га не послушате, умрећете с места.

(Наставиће се)

Превео с француског
Стева Маринковић

БУГАРСКА ВОЈНА У ТРАКИЈИ: I. КИРКИЛИСЕ

Опште упоређење снага турских и бугарских. — Долазак у додир са I армијом. — Борбе код Вајсала, Селиолу, Ортакчи. — Кретање напред III армије. — Ериклере, Ески Полос, Петра. — Заузеће Киркилиса (Лозенграда).

Пред завршетак концентрације I армија је била распоређена у зони ограниченој овим тачкама: Карапча, Попово, Читалово, Каракли, — и тако се налазила на обема странама Тунџе. Трећа дивизија била је на десној обали, 1. дивизија на левој, а 10. на северу, и према томе у другој линији, у позадини обеју првих дивизија. Генерал Кутинчев, који је командовао I армијом, наместио се са својим штабом у Кизил Агачу. По ратном плану, као главни објектив прве армије била је зона на истоку од Једрена и северна страна тог утврђења, у главном као општи правац њеног кретања означен је био Хаскеј. Веза са II армијом се добила на линији Суџак—Пашамалек. То нема у осталом великог интереса, пошто се услед преокрета, који је наступио у догађајима, 3. дивизија нашла у улози саставног дела опсадних трупа код Једрена, бар за неко време. Што се тиче везе са III армијом, она се васпоставила на линији: Мидирис, Саранли-Јеникеј, Аклатли, Деремакле, Оџакеј, Чесмекеј, Кереметлија, којом се линијом кретало крајње десно крило генерала Димитријева.

Шта се знало о Турцима у том тренутку? Мислило се да су се њина четири армијска корпуса првог „орду"-а[1], доведена готово у ратно стање, већ налазила на положајима пред Бугарима. Извештаји су гласили: један корпус у Једрену, очигледно IV, пошто је његово седиште ту. Тај је корпус, изгледало, био

[1] „Орду" или инспекција војске (1. орду, Цариград; 2. орду Солун; 3. и 4. орду у Анатолији.

појачан бар једном дивизијом редифа, што је давало утврђеном логору око 40.000 људи као гарнизон. У Габилару стајао је читав један корпус, вероватно II, који је био дошао из Галипоља. У Јенице још један корпус, I, из Цариграда, али смањен за једну дивизију, која се налазила у Епиру. Укупно ова два корпуса давала су одприлике 50.000 људи. Најзад, у Киркилису, један активни корпус, III, који је ту редовно и гарнизонирао, потпомогнут једним корпусом резервиста, састављеним од две дивизије редифа, XVI корпус, у околини Петре, као и другим двема дивизијама резервиста из Родоста и Галипоља. По оцени самог генерала Димитријева укупна снага турских трупа код Киркилиса износила је око 65.000 бораца.

Значи, према томе, да су Турци, двадесет дана по објави мобилизације, на овом војишту могли приближно иставити 160.000 бораца, — на војишту главном, где је успех за њих био примордиални услов живота и егзистенције, ако нису хтели да ишчезну из Европе. Остављајући на страну остале трупе, рачунајући ту и 25.000 људи 11. дивизије, која је још била у Пловдиву, три бугарске армије достизале су свака, ако не и премашале, цифру од 75.000 људи. Дакле више од 220.000 људи, потпуно организованих и дисциплинованих, занетих нечувеним жаром и духом, спремало се да нагрне у Тракију, где Турци поред свих напора нису могли мислити да им се одупру.

Тако се показује, још у првим тренутцима, главна мана погрешног распореда турских трупа, који је потицао од фон дер Голца: два евентуална бојишта, једно у Тракији, друго у Маћедонији. Требало је, очигледно, жртвовати споредније војиште главнијем и не дати подједнако четири корпуса војске једноме, и три корпуса са три самосталне дивизије другоме војишту. Али, што је још страшније причинила организација немачка, то је права небрежљивост која је владала у Турској у погледу спреме у позадини за исхрану војске, у интендатури, која тако рећи није ни постојала, у опште у погледу снабдевања храном и муницијом, без чега војска не само не може да се креће, него ни да се туче.

* *

Прва армија се ставила у покрет 6. октобра, и то 3. дивизија долином Тунџе на обема обалама, а прва преко Војалика и Вајсала у општем правцу ка Тасли Муселим. Десета дивизија

је морала за време ових борба ићи у позадини, трагом 1. дивизије. У тесној вези са III армијом ишла је, на левом крилу колонâ генерала Кутинчева, као претходница коњичка дивизија генерала Назлимова. Та дивизија се судари пред Вајсалом са једним турским батаљоном, потпомогнутим једном батеријом и с неколико ескадрона. То је била бочна заштита једне непријатељске колоне на путу за Киркилисе. Коњица бугарска би потпомогнута у том тренутку једним батаљоном 1. пешадиског пука (1. дивизије) и једном полубатеријом. Ове јединице су такође чиниле заштитницу на левом крилу бригаце левог крила 1. дивизије, која се кретала ка Тасли Муселиму.

После кратке борбе, Турци се повуку на линију Селимен-Талисман. Међутим 7. октобра они поново предузму офанзиву, али како је у борбу ушао цео 1. пук бугарски, Турци буду у вече истог дана сузбијени ка Тасли Муселиму, где су била брзим маршем стигла још два турска батаљона.

У ноћи између 7. и 8. октобра ова три турска батаљона ишчезла су на југ, заједно са својом артиљеријом; с друге стране пак, изгледа да прва бригада прве бугарске дивизије (1. и 6. пук) целога дана, 8. октобра, није учинила ниједан корак за Турцима.

Али 9. октобра 1. пук настави своје кретање и приспевши у околину Селиолу-а, наиђе на јак отпор. Турци, добивши појачања, беху се учврстили на линији Кереметлија, Селиолу, Гекенли. Први пук се упусти цео у борбу и издржао је, готово сам, непријатељски напад. Ја сам обишао ровове, ископане са лицем ка југоистоку, на узвишици између Селиолу и Ерџали; трагови врло огорчене борбе још су се видели, неколико дана после битке. Број разорених места у земљишту, од одскачућих граната, као и велика количина шрапнела нађених у близини, показивали су велику прецизност у гађању турске артиљерије.

Бугари су, међутим, због дебљине својих ровова, изгледа релативно мало трпели од артиљериске ватре. Њихови ровови су изванредно отпорни, али се виде издалека, зато што су и сувише једноставни и дуги, а осим тога што се није постарало ни за какво маскирање њихово, што би било лако извршити у младим шумарцима, где се борба водила.

Целог дана 9. октобра борио се 1. пук готово сам, у вези са коњицом генерала Назлимова на левом крилу. Пред вече је тек он потпомогнут 6. пуком, који је чинио једну бригаду с њим,

док се у исто време пред Кереметлијом упуштала у борбу претходница десне колоне III армије, састављене из 2. бригаде 4. дивизије (8. и 31. пук). И поред изнурености од једне доста тешке борбе, у којој је 1. пук имао више од 250 погинулих, међу њима један потпуковник и још два официра, — улазак у борбу 6. пука навео је на идеју да се изврши ноћни напад на турске положаје југозападно од Селиолу. Тај напад је извршен у 11 часова увече и успео је потпуно.

Сутрадан, 10. октобра, на овом делу бојног поља прва бригада 1. дивизије, као и десна колона III. армије лако су одбиле последње турске јединице, које су се још опирале, и приспеле су на линију означену путом Демерантија—Кикилер—Гердели.

Турци, пред догађајима који су се у истом моменту одигравали код Киркилиса, где је паника избила на њиховом десном крилу, нису хтели да ангажују све своје трупе и повукли су се на југ.

За то време ствари су се готово на идентичан начин развијале пред десним крилом I. армије. Видели смо, како су се делови десног крила 3. дивизије нашли 8. и 9. октобра пред јаким отпором непријатеља на линији Вујук—Смаилча—Хаџикеј. То су вероватно улазиле у борбу трупе покретне одбране Једрена, у намери да прошире круг опсаде, који се био почео затварати. Али с друге стране, трупе левог крила 3. дивизије, састављене из резервне бригаде те дивизије, 41. и 42. пука, наишле су на фронту Мурачилар, Таузан—Куруџукеј, на турске трупе, чврсто укопане. У исто време, мало источније, на линији Куруџукеј, Каипа, Ортакчи, продужујући се преко Ерџалија ка фракцијама које су се бориле код Селиолу, 2. бригада 1. дивизије наишла је такође на одлучан отпор, који је потицао, несумњиво, од II турског корпуса, за који је речено да се налазио у Габилару.

Нисам имао тачних података о току ових борба. Изгледа да су оне биле прилично убиствене, пошто је 8. октобра 41. пук имао 50 мртвих и 396 рањених, а 9. октобра је 16. пук имао 107 погинулих и око 500 рањених. По траговима, које сам нашао на терену, и према обавештењима са разних страна, Турци су се готово свуда држали у дефанзиви, услед свог неповољног положаја, јер, изненађени при још недовршеној концентрацији, изгледало је очигледно да нису довољно спремни. К томе треба

додати још и морално стање трупа, несумњиво лошије, с обзиром на одушевљење Бугара.

Неколико црта су типични, као на пример, ова: код Мурачилара Турци су били подигли кундаке у ваздух, вероватно, мислило се, хришћани војници. Кад су се Бугари приближили, не слутећи ништа, осула се ватра из скривених митраљеза у близини, наневши Бугарима осетне губитке!

Ма како било, неоспорна је ствар, да је изненађујући пораз турског десног крила учинио те су се 11. октобра нагло повукле на југ трупе, чији се први отпор показао око Ортакчи-а, Селиолу-а и које се још нису могле сматрати као дефинитивно повучене. Отоманске трупе ишчезле су у три главна правца: ка Једрену, на запад, ка Баба Ески и Лиле Бургасу, на југ, и најзад ка Бунар Хисару на исток, — пред III армијом, која је загосподарила Киркилисом.

Петог октобра, у почетку непријатељстава, III армија је била концентрисана у зони Јамбол, Стралџа, Арпач, Вујук—Бунар, Аклатли, Саранли—Јеникеј. Три дивизије, из којих је она била састављена, постављене су биле, са десна на лево, овим редом: 4., 6., 5., ма да су трупе 6. дивизије биле доста заостале иза других двеју дивизија. Рекао сам већ, како је у том тренутку фронт ове армије био у пограничној зони маскиран коњичком дивизијом, која се налазила на линији Оџакеј—Каибилар. С друге стране рекао сам такође, како се, благодарећи овом покрићу коњицом, као и нарочитом распореду по ешелонама уз лево крило, покушало (а по свему изгледу и успело), да се чак и постојање ове армије сакрије од непријатеља.

Тим ранијим положајем армије генерала Ратка Димитријева објашњује се такође, зашто је ова армија могла прећи границу тек 8. октобра, док се међутим на свима осталим местима већ дошло у додир са непријатељем. Она је прешла у Турску између села Оџакеј и Топчулар на једном фронту дугачком одприлике 22—23 километра.

О свима овим операцијама ја сам имао срећу да прикупим многобројна објашњења и податке, како од разних учасника у тим борбама, почев од самог генерала Димитријева, тако и од официра из његовог штаба. На првом месту да споменем многе разговоре са потпуковником Асмановом, шефом оперативног оделења у штабу III армије, који ми је, по наредби самог генерала, изложио потанко све борбе око Киркилиса и Лиле-Бургаса.

Ја ћу се чешће послужити текстуелно самим речима потпуковниковим, којима ми је он објаснио идеје водиље III армије.

„У тренутку кад смо прешли границу, рекао ми је од речи до речи пуковник Асманов, главна оријентација наших колона била је ка Лозенграду (Киркилису). Идеја је ова била: или ћемо сусрести непријатеља пред тврђавицом, или ће се он затворити у тврђави. Потпоре непријатељ може добити или из Бунар Хисара или из Једрена... Најзад, има два начина да се тврђавица освоји: или је напасти нагло и силно, или приступити редовној опсади. Према томе смо ми удесили свој план и тако организовали своје колоне, да бисмо, у сваком од тих случајева, могли спречити долазак појачања непријатељу у Лозенграду. Наша је намера била да покушамо један изненадни напад, да бисмо заузели тврђавицу и одсекли повлачење непријатељу. Међутим, ако би се такво решење показало као неоствариво, поједине колоне су тако упућене да свака има свој објектив у циљу опсаде тврђавице“.

Другим речима, основна идеја операције генерала Димитријева била је, да се војска крене напред на раширеном фронту и у више колона, да се у центру покуша изненадни напад, док би спољне колоне на левом и десном крилу дејствовале у бок.

Распоред трупа био је овај: две главне колоне, свака са две бригаде, кретале су се двема обалама реке Теке-Дере. Свака од тих колона била је у спољњем боку заштићена другом колоном, у јачини једне бригаде. Овде треба приметити, да су се Бугари, код којих једна дивизија од три бригаде, са по 24 батаљона, замењује наш корпус, служили својим бригадама од по 8 батаљона, у јачини сваки преко 1000 људи, као што бисмо се ми у Француској служили једном дивизијом. То је потпуно одговарало формацијама њихових непријатеља, који су у дивизији имали само три пука са по три батаљона од 800 људи, више један батаљон ловаца. У ствари један корпус турски од три дивизије није ниуколико био јачи од једне бугарске дивизије.

Две колоне на десном крилу III армије биле су састављене из 4. дивизије, две колоне на левом крилу из 5. дивизије. Шеста дивизија ишла је за њима у позадини, за двема централним колонама. „Мисија двеју спољних колона била је, рече ми пуковник Асманов, да изврше обилажење и зауставе турска појачања. Колоне из другог реда (6. дивизија) требале су да појачају колоне из прве линије и изврше јуриш“.

Ради бољег разумевања, ја сам нумерисао, идући с десна на лево, колоне III армије овако:

Колона бр. 1: једна бригада десног крила 4. дивизије (2. бригада: 8. и 31. пук).

Колона бр. 2: остатак 4. дивизије (1. бригада и резервна бригада), са једним оделењем 6. дивизије.

Колона бр. 3: две бригаде 5. дивизије, за којима је ишао остатак 6. дивизије.

Колона бр. 4: последња бригада 5. дивизије, покривајући ту дивизију на левом крилу.

Колона бр. 2 и колона бр. 4 имале су да иду двема обалама реке Теке-Дере.

Пут појединих колона био је овај:

Колона бр. 1: Оџакеј, Омар-Абас, Чесмекеј, Кереметлија.

Колона бр. 2: Девлетли Агач, Караница, Ески-Полос, Петра.

Колона бр. 3: Малкочлар, Ериклере, Раклица, Лозенград.

Колона бр. 4: Пенчумалек, Тастепе, Алмаџик, Кадикеј.

Кретање је настављено 9. октобра по том распореду; али још изјутра претходнице колона у центруму дошле су у додир са непријатељем, и то на узвишици Ески Полоса и код извора потока Дувлан-Бунар колона бр. 2, а код Ериклере колона бр. 3.

Ми смо већ проучили акцију колоне бр. 1 према Кереметлији истога дана, њен улазак у борбу на левом крилу 1. дивизије, према том месту, и њено учешће у акцији што се развијала према Селиолу.

Терен је око Ериклере и Ески-Полоса необично испросецан. На карти се то ни мало не види. То су само стење, стеновита узвишења и провалије мале, које опомињу на алписке крајеве, само да није знатно мања висина. Борба пешака је ту врло тешка. Приступ на положаје за артиљерију тако рећи немогућ. Турци, нападнути енергично од колоне бр. 3 у близини Ериклере, буду сузбијени на Кадикеј, пред вече 9. октобра, и поред непрестаних појачања, упућиваних из Киркилиса на ове тачке. Изгледа да су, услед делимичних борба које су се низале с падине на падину, с једне стене на другу, војници 5. дивизије показали изванредну жилавост, каквом су се они у осталом и доцније одликовали, у другим борбама, нарочито код Бунар-Хисара, где је успех битке дуго почивао на солидности и изузетној вредности ове дивизије.

На десном крилу, колона бр. 2, пошто се борила целога дана (9. октобра), само је делимично успела. Она није могла оте-

рати непријатеља из Ески Полоса, где су се Турци стално одржавали. Али, учинивши један заобилазни покрет на десном крилу, та је колона сузбила лево турско крило, које се првобитно пружало до долине Дувлан—Бунара, па се, услед наступања Бугара, морало повући на Петру.

Према томе, пред вече 9. октобра непријатељ се налазио на изломљеној линији Петра—Ески Полос—Кадикеј, пошто је био сузбијен на левом и десном крилу до ових крајњих тачака, али је успео да се одржи у центруму, са истакнутим положајем у Ески Полос.

Неколико интересантних појединости ваља забележити о овим борбама, специјално о начину како је 4. дивизија дошла у додир са непријатељем и како се борба развијала.

Претходницу колоне бр. 2. чинио је 44. пук (из резервне бригаде), чији се један батаљон налазио на челу претходнице. Заустављен ватром непријатељске пешадије јужно од Карамца, тај батаљон би најпре потпомогнут једном батеријом; затим, у току борбе би појачан другим једним батаљоном и још једном батеријом. Одсудно и силно нападнут од турске артиљерије, која се налазила на југозападу од Ески Полоса, оба батаљона морала су лећи и почети да се укопавају.

По томе, потпомогнути артиљеријом дивизијском, понова се ставише у покрет, али ускоро, и поред уласка у борбу и трећег батаљона, који беше стигао оба прва, сваки покрет у напред постаде немогућ под силном пушчаном и топовском ватром, која је долазила са узвишица југозападно од Ески Полоса. Три батаљона из 44. пука, која су се налазила у борби, укопаше се тада чврсто, а четврти батаљон је остао у резерви, на расположењу команданта пука.

За то време прва бригада 4. дивизије, која је ишла за резервном бригадом, избила је на левом крилу и ангажовала цео 19. пук против Ески Полоса, али без резултата, јер се то село чврсто држало целога дана. У вече 9. октобра ситуација је у 4. дивизији била према томе овака (независно, наравно, од 2. бригаде — 8. и 31. пук — која је чинила колону бр. 1 и оперисала, заједно са I армијом, према Селиолу): резервна бригада је била заустављена код извора Дувлан Бунара са лицем према општем правцу ка Петри, пред турским одељењима, која су имала дефанзиван положај у облику куке, према левом непријатељском крилу. Један пук њен, 44., био је у борбеној линији, а други, 45., у по-

задини, у резерви. Прва бригада (19. и 7. пук) била се скоро цела развила пред Ески Полосом, не успевши међутим да то село заузме. За време ноћи, 44. и 19. пук учинише, сваки у својој зони, још један покрет за 500 метара напред, па се понова укопаше.

На крајњем левом крилу III армије, колона бр. 4 није се борила. Услед стално рђавог времена, задржана тереном необично тешким, а нарочито због бедних путова, којима се није могло кретати, бригада 5. дивизије, из које је та колона била састављена, није могла прећи Алмаџик, који би од претходнице заузет. Ова бригада није ни пушку испалила 9. октобра. Десетог октобра међутим, генерал Димитријев, чији је главни стан био пробавио ноћ у Карамаци, изда наредбу да се понова предузме офанзива, Он сам лично је стално пратио напоре колоне бр. 2., т. ј. 4. дивизије, према Ески Полосу, напоре чији је успех или неуспех имао тога дана да донесе победу или пораз.

Време је 10. октобра постало још неповољније него дан пре тога. Киша постаје још жешћа и трупе, ваљене до појаса у баре и блато ровова, веома су трпеле од јаке хладноће. Борба би настављена у 6 сати ујутру, на целој линији, али њен резултат је био, готово целог дана, скоро никакав. Стеновита и неравна природа терена била је, нарочито, од драгоцене помоћи Турцима.

Ја хоћу нарочито да нагласим тешкоће кретања у овим крајевима. Извесне падине, по којима су вршени напади, тешко су приступачне и за једног шетача, без терета нити ичега, што би отежавало кретање. Много детаља о свима нападима нисам могао прибавити. Бугари су напредовали мало, „врло мало“ признаје и сам пуковник Асманов. Општи је резултат био, да пред крај тог дана, око 6 сати увече, напад на линији Ески Полос—Кадикеј, није, тако рећи, довео ни до каквог резултата. У том тренутку, међутим, заобилазна акција, коју је извела резервна бригада 4. дивизије, а нарочито 43. пук (који прошлога дана није био ангажован у борби), довела је до напуштања Елки Полоса од стране Турака. Турци су, пред ноћ, држали још и, како изгледа, врло чврсто, линију код Петре, воденице на Теке-Деру (4 километра источно од Петре), стеновите брегове код Караја и Демир Капуа.

Ускоро по спуштању мрака престала је канонада, али две противничке пешадије, заклоњене у својим рововима, нису престајале, усред црне ноћи, да измењују нову пушчану паљбу.

Тада се Бугари одлучише да покушају један ноћни напад, једно можда због тога, што су се бојали таквог напада с турске

стране, а друго с тога што је постојала као нека нада, да ће тај напад навести Турке да се повуку у форове и утврђене положаје Киркилиса.

Два батаљона 5. дивизије (колона бр. 3) извршила су тај напад у стеновитом лабиринту код Каракаја. Успели су да заузму падину, усред бујице од кише, која је баш тада бивала све јача. Било је 8 сати увече. Турци, бесумње под утицајем овог напада, али, несумњиво, још више узнемирени продирањем бригаде на крајњем левом крилу, повукоше се наједанпут ка Киркилису, остављајући у стењу своју артиљерију.

Колона бр. 4 доиста је напредовала тога дана, од Алмаџика, где се била зауставила прошлога вечера, ка Кадикеју. Затим, маскирајући своје кретање поред једне врло дуге стеновите падине, која ју је покривала на десном крилу, та се колона некако „провуче“ до Акмаче. Зауставивши се ту око 8 сати увече, и она покуша да изврши ноћни напад, који потпуно успе, тако да се колона дочепа и Акмаче и Каракеја.

Али Бугари се задржаше на овим двема нападима и не пођоше даље. Они у осталом нису то ни могли учинити, сматрајући да су постигнути резултати довољни и очекујући, као што су сами признавали, да ће се Турци повратити и предузети офанзиву.

Шта се међутим догодило код Турака? Без сумње врло импресионирани овим двама ноћним нападима, Турци су осетили да се на њиховом десном крилу почиње да изводи опкољавање, док је пак лево крило, сузбијено ка Петри од колоне бр. 2, почело такође долазити у опасност од заобилазне акције колоне бр. 1, која, после свог победоносног учешћа у борби код Селиолуа, беше баш стигла код Герделиа. Тада, изнурени изванредним напорима, које су изискивала ова два дана борбе, и ослабљени морално и физички услед недостатка ентузијазма и хране, отомански војници наједанпут бише обузети паником!

Ја сам прошао пешке целу околину Киркилиса, а нарочито онај део на југу, који води ка Каваклиу. Исто тако сам прошао пешке путом који иде од Киркилиса на Бунар Хисар. Свуда по земљишту беху остали трагови, тако рећи неуништљиви, једне од најстрашнијих паника, за које зна историја.

Заглављени у коловозу до осовина, напуштени од запреге, чије су везе висиле одсечене, стајали су још ту, растурени по путовима бедно, топови, више од педесет на броју, са двапут

већим бројем кара муниционих, кад сам после неколико дана прошао туда.

Пут од Киркилисе у Јану нарочито је био преплављен остатцима сваке врсте. Поред топова и топовских кара растурених на све стране, треба поменути и баснословне гомиле неупотребљених топовских метака. Цео тај материјал био је немачког порекла, од Крупа. Топови су калибра 75 mm, али апсолутно једнаки са топовима од 77 mm немачке пољске артиљерије. Муниција је од две врсте, обични шрапнели и експлозивне гранате, чије ми је пуњење изгледало еквивалентно. Шрапнели су обојени црвено, а гранате жуто. Црвени шрапнели и жуте гранате, у огромном броју расути по земљишту, давали су једну количину пројектила, коју је тешко било проценити. Бугари су изјавили да су задобили 7 пољских батерија, односно 56 комада са по 300 метака на сваки топ. Том материјалу треба додати 8.000 до 10.000 пушака Маузерових и неколико милиона метака, које такође беху побацани по путу, да би олакшали муниционa кола и тако омогућили возиоцима, да брже умакну. Кад се том плену дода још знатна количина хране и других војничких ствари, што су Бугари нашли у самим варошким магацинима, може се замислити колика је количина корисних ствари пала у бугарске руке.

Што се тиче Маузерове пушке, а нарочито метка њеног, интересантно је чути мишљење бугарских лекара. Зрно је шиљато и показује све спољне знаке немачког S зрна. Каже се за њ, да је хумано, пошто ране од њега немају она страховита цепања, која су констатована код извесних аналогих зрна у другим европским војскама. У сваком случају ја могу то да кажем, да сам видео велики број рањеника, чак погођених у у груди или главу, који нису изгледали да трпе много. Улазни и излазни отвор ране били су готово истог пречника, никакво цепање мишића, никакво размрскавање костију није увећавало уништујуће дејство пројектила.

Турци, бежећи, нису чак ни помишљали да се зауставе под заштитом фортификација код Киркилиса. Интересантно је констатовати, до ког степена су страх од смрти, обесхрабреност и јасан осећај своје немоћи, имали утицаја на војнике, који су дотле, једногласно, сматрани као врло храбри.

Истина, утврђења код Киркилиса немају велику вредност, али, и да су је имали, резултат би извесно био потпуно исти.

Зато је поучно констатовати, да ти људи, који су се врло храбро одупирали на одбранбеној линији, коју су сами изабрали, ни за један тренутак нису помишљали да се користе заклонима, по свему врло озбиљним, које су имали у позадини, и да ту покушају понова дати отпор.

У томе факту се нарочито огледа и недостатак у мерама које је предузео Махмуд Муктар Паша ради одбране вароши. Није ми намера да критикујем турску концентрацију, која, пошто се није могла онако брзо извршити као у Бугарској, требала је бити покривена даљином и извршити се не северно од Ергена, већ јужније, или још боље код Сараја и Чорлуа, заштићујући директно Цариград. Али, што се тиче Киркилиса, оправдано је приметити, да, ма каква била вредност његова, требало је те положаје искористити. Ту би се оставила минимална посада, једна бригада, или једна дивизија, свеједно, па, постављајући се одлучно на спољне крило, т. ј. на истоку, и на разним тачкама на тој страни, делало би се, према приликама, против левог бока III армије, која је силазила на југ. Ма какав био резултат, таква операција не би довела до горе несреће од оне што се десила 11. октобра, а сигурно би озбиљно отежала офанзиву генерала Ратка Димитријева.

Сва утврђења која штите Киркилисе према северу своде се на два велика фора, један за километар јужно од Раклице, а други на источној страни саме вароши, под именом фор Скопос. Обадва су спојена једним редом земљаних утврђења, не многобројних, за пољске батерије и машинске пушке. Киркилисе је дакле заштићено само на северном фронту. Према томе је оправдано сматрати као претеран онај велики значај, који је, како се прича, генерал фон дер Голц придавао овом утврђењу.

У оба утврђења налазила су се четири топа великог калибра, који нису ни метак опалили, пошто је послуга побегла заједно са пешачким трупама, које су ту биле.

Целе ноћи између 10. и 11. октобра предстраже на бојној линији II армије су будне биле, немајући ни појма о паници која је обузела Турке и због које су они бежали кроз помрчину на све стране. Бугари су не само очекивали наставак борбе сутрадан рано ујутру, већ су се надали и ноћном офанзивном покрету од стране Турака. И зато се с чуђењем посматрало сутра ујутру, кад се нашло све мирно пред бојним линијама бугарским. Једна официрска извидница, послана ка Лозенграду, уђе у саму варош.

и сусрете становништво, које је са цвећем излазило на сусрет победиоцима. Тако су војници генерала Димитријева сазнали, да је Киркилисе већ пало у њине руке, док су се они спремали да наставе борбу.

Међутим, не губећи време, наредбе буду издане да се настави кретање, у нади да се потуку коначно остаци Турака при повлачењу. Дивизија 4. би упућена на Каваклн, њена десна бригада оде од Герделна ка Кујун Ђаур и Јениџе. Шеста дивизија, задржана у другом реду, упути се ка западу, тако да би избила на десном крилу и ушла у борбу сутра дан. Увече 11. октобра она је стационирала око Кереметлије. Пета дивизија прође кроз Лозенград и учврсти се у Азанбејли, док је лево крило њено продрло до Искибдере. Али непријатељ је био ишчезао, и пред неизвесношћу о њему, бугарска војска би принуђена да се заустави. Контакт с непријатељем био је изгубљен. Никаквог другог видљивог трага од Турака није било, до оних жалосних остатака њиног бегства, растурених свуда по пољима и путовима.

Тада, због врло велике замерености трупа, немајући међутим никаквих података о положају непријатељске војске, генерали Кутинчев и Димитријев, одлучише споразумно да обуставе даље кретање трупа и да ту сачекају извештаје, које им је, бесумње, требала послати коњичка дивизија генерала Назлимова, већ упућена на југ, према Баба Ески.

Ова коњичка дивизија изгледа да је имала релативно незнатно учешће у скупу свих борба што смо их споменули и услед којих турски напред истакнути корпуси беху одбачени ка југоистоку, док се пак, с друге стране, опсадни круг око Једрена довршавао. Видели смо да је она била ангажована северно од Селиолуа, још 6. октобра, и да је кооперисала, борећи се пешке, у акцији 1. дивизије, не могући међутим дејствовати сасвим успешно услед недостатка артиљерије.

Њена је мисија била у овом тренутку да доведе у везу своје кретање са десним крилом III армије, да рашири на тој страни заобилазну акцију колоне бр. 1 и да се постара нарочито да пресече гвоздени пут од Киркилиса ка Баба Ески, код Каваклна. Тај последњи део мисије извршен је 11. октобра и у исто време коњица је имала прилику да дејствује против последњих фракција турских, које су у том моменту ишчезавале на југу. Официри из ове коњичке дивизије причали су ми доцније, како су били готово у очајању што нису могли искористити тако дивну прилику,

која им се пружала. Сами митраљези и карабини послужили су им у нечему, али је то било недовољно. Требало им је артиљерије. „Ми смо се кретали поред пута за Баба-Ески, причао ми је један официр, и били смо немоћни сведоци турског растројства и бежања. Кад год смо пак покушали да се умешамо, један батаљон пешадије, излазећи из колона које су се повлачиле, развио би се дуж пута и осујетио све наше покушаје. Потребна нам је била потпора пешадије и, нарочито, артиљерије. Али тежина артиљерије, недостатак коња довољно снажних да је вуку са нама, увек су нам сметали да је имамо собом. У почетку, код Селиолу, могли смо дејствовати с једном батеријом, која нам је била дата, али нам је после опет одузета.

Међутим, што мој саговорник није спомињао, остајала је још једна солуција: акција на коњима. Али она није покушана, и допуштено је мислити, да је коњичка дивизија представљала ствар одвише драгоцену, па се њен командант зато ваљда и показао врло штедљив овог дана, управо због извидничких услуга, које је сутрадан очекивао од коњице. Разлог за то лежи можда и у томе, што кад се има само једна коњичка дивизија, она се не ставља на коцку у борби против пешадије, па макар се ова налазила у повлачењу.

Споменимо најзад, да бисмо били потпуни, доцни долазак, у вече 10. октобра, турских појачања, која беху похитала из Јане. Сусревши прве бегунце изнад Искиблереа, и ове трупе буду у бегство повучене и растурене у хаосу страховитом, који се не да описати, оне фаталне ноћи, кад је турска армија обасула остацима сваке врсте и трофејима разним све путове који су водили из Киркилиса.

Ален де Пененрен.

(Превео с француског М.)

ЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

ЗАКОН О КОВАЊУ НОВЦА ПРЕД НАРОДНОМ СКУПШТИНОМ.

Потреба за ковањем новог сребрног и никленог новца дошла је тако брзо и тако неочекивано, да је Господин Министар Финансија био принуђен, у одсуству Народне Скупштине, издејствовати решење Министарског Савета од 23. фебруара ове год., којим је овлашћен да одмах приступи ковању и пуштању у саобраћај сребрника од 1 динара у износу од 5,000.000. Месец дана доцније, кад се Народна Скупштина састала, Господин Министар је поднео и нарочити законски предлог о томе. Предлог је обухватио ковање новог сребрног и никленог новца и састојао се из свега 5 чланова.

Чл. 1. садржи овлашћење за Министра Финансија, да одмах искује и пусти у саобраћај 5,000.000 сребрника од 1 динара. (Овај члан није у ствари ништа друго, него накнадно одобрење за већ искованих 5,000.000 динара на основу решења Министарског Савета од 23. фебруара).

Чл. 2. садржи овлашћење за Министра Финансија, да може исковати и пустити у оптицај сребрног новца у номиналној вредности од 2, 1 и 0.50 динара, кад и у колико то потребе саобраћаја буду изискивале.

Чл. 3. садржи овлашћење за Министра Финансија, да приступи ковању и пуштању у оптицај никленог новца у номиналној вредности од 2,400.000 динара.

Чл. 4. прописује, да се трошкови око ковања исплате из добити од ковања, а разлика унесе у буџет као ванредни државни приход.

Чл. 5., најзад, вели, да закон ступа у живот, кад га Краљ потпише.

Услед чега је дошла ова нагла потреба за новим сребрним и никленим новцем? У писму Господина Министра Финансија, упућеном Народној Скупштини, у кратко су наведени ови узроци: „Ми иначе немамо сувише искованог сребрног новца, а искована количина постала је сасвим недовољна због проширења наших граница и одношења у Бугарску једног њеног дела за исхрану наше војске под Једреном, као и због тога што становништво ново-ослобођених крајева радије прима и тезаурише сребрни новац него банкноте, једно из незнања а друго из неповерења у банкноте, услед из прошлости по злу познатих му кајма". При дискусији законског предлога ударено је нарочито гласом на повећање наше територије и увећање броја становништва. Посланик М. Павловић рекао је: „Услед повећања наше територије, па према томе и повећања броја нашег становништва, заиста је она досадања количина сребрног новца морала да буде недовољна". Посланик Д. Симић вели, да „повећањем територије наше отаџбине и повећањем популације настаје и већа потреба за ситним новцем", а Dr. Јанковић: „Потреба ситног новца на првом је месту произашла услед проширења територије и повећања становништва, које нам је рат донео". Треба међутим нагласити, да присаједињење ослобођених крајева само по себи не би изазвало овако наглу потребу за ситним новцем. Ово просто због тога, што се у тим крајевима већ налазила у оптицају извесна количина новца, која је била довољна за тамошње прилике. Тај новац био је турски државни новац и цело је питање било у томе: какав ће положај заузети српска државна власт према турскоме новцу? Али је наша управна власт одмах заузела према њему врло непријатељско држање. Једна прописана тарифа побијала је вредност турског новца (наш грош изједначен је по вредности са турским и ако је вредност нашег гроша мања од вредности турског гроша и т. д.). Друга једна наредба, упућена државним властима, забрањивала је уопште примање турског новца на државним касама. Изузетак је важио само за златну мецедију[1]. Оваква политика према турском новцу изазвала је његово брзо повлачење са српске територије. Место

[1] Тач. IX „Упуства за наплату пореза у новоослобођеним областима" од 21. XI. 1912 гласи: „Исплата пореза може бити само српским новцем, а од страних монета може се примати само ефективно злато. Турски новац на државним касама не прима се, изузев златне мецедије, која се прима за исплату порезе у вредности од 22.60 динара".

турског новца заузимао је одмах српски новац, а њега наравно да није могло бити у довољној количини да подмири ову нову потребу. Ето дакле где лежи један од главних узрока овој наглој оскудици у ситном новцу. Да је наша државна власт показала више предусретљивости према турском новцу, да је прописала тарифе и предузела мере да се он привремено задржи, не би се морао журно да издаје нов закон. Само је један од говорника, посланик Dr. Јанковић, указао донекле и на ову страну питања. Он је рекао: „Исто тако и побијање вредности ситног турског новца, које је влада инаугурисала у новим крајевима таксирањем черека на динар, металика на 5 пара и т. д. — учиниће да се турски новац повуче и уступи места нашем ситном новцу“. Ми пак налазимо, да се на овој страни питања могло више инсистирати и да је ту било разлога и за критику, јер, одиста, ако у прилог оног система говори његова простота, то други разлози говоре против. Као што смо видели, он је изазвао ону наглу оскудицу у металном новцу и све последице, које су отуда произашле. Сем тога, државна власт није требала да штети становништво оних крајева натерујући га да мења свој новац за српски или за златне меџедије. Посао, који данас са добром зарадом врше сарафи — занат уосталом који је и за време турске управе најлепше цветао — требала је да узме на себе сама држава замењујући, кад и у колико јој је то могуће, турски новац српским. Тако је, по нашем мишљењу, српска управна власт, руковођена општим интересом, требала да поступи.

Потребу за исковањем првих 5,000.000 динара признали су сви говорници у Народној Скупштини, изузев посланика Лапчевића. Зато је у погледу чл. 1. законског предлога било спора само због донетог решења од 23. фебруара, место закона, као што Устав тражи — питање политичко, у које се ми нећемо упуштати.

Чл. 2., који садржи овлашћење за исковање нових 5,000.000 динара сребрног новца „кад и у колико то потребе саобраћаја буду изискивале“, није нашао, због овакве своје редакције, на најповољнији пријем. Dr. М. Марковић и М. Драшковић у своме одвојеном мишљењу тражили су, „да Народна Скупштина задржи за себе право да се нарочито пита кад се буду приступило исковању даљих 5,000.000 динара“. Чак и посланици, који су били присталице чл. 2. онаквог, како је од владе био предложен, дали су за свој глас различите мотивације. Докле Dr. Вел. Јанковић

мисли, да је предложена редакција на своме месту због тога што се сад не може констатовати тачна потреба за ситним новцем и онда треба влади оставити више слободе у кретању, дотле је посланик Dr. Вељковић изјавио: „По моме уверењу, нашем оптицају биће потребно свих десет милиона. И једино због тога, што сам уверења да ће свих десет милиона бити потребни, ја гласам за овај предлог овако формулисан“. Тешко је са сигурношћу унапред тврдити, да ће нам свих 10 милиона сребрног новца бити потребни. На новчану потребу утичу тако многобројни елементи, да их је тешко све унапред утврдити и тачно оценити њихов домашај. Ми смо у Србији до пред рат имали 15.6 милиона сребрног новца или 5.20 динара на 1 становника. У спроводном писму Господина Министра истиче се неповерење становништва новоослобођених крајева према нашим новчаницама, као и тезаурисање сребрног новца. Из овога би излазило, да би нам за новоослобођене крајеве требало сразмерно више ситног новца, него у старим границама. На супрот овоме може се истаћи, да ће поверење у новчанице порасти, чим се однос између сребрне подлоге и сребрних новчаница поправи и да ће се увођењем правног поретка тезаурисање смањити. Но, што је важније, потребу за новчаним средствима новоослобођених крајева одређује и ступањ економског развитка тих крајева. Ако новчана привреда тамо још није продрла у оној мери као у данашњој Србији, онда ће и потреба за новцем бити мања. Где се врши трампа, размена добара без суделовања новца, ту је новац излишан. Зато ми мислимо да се најмање греши, ако се права потреба новчаних средстава за нове крајеве оцени према потреби у старим границама Србије. Узмемо ли, да ће број нових поданика изнети око 1.5 милион, онда ће нам требати око 8 милиона новог сребрног новца. Како број становника у ослобођеним крајевима још није могуће одредити, а такође се не могу унапред тачно утврдити сви елементи, који ће утицати на новчану потребу, то је сасвим умесно, што су у чл. 2. закона остављене одрешене руке Министру Финансија, да искује нових 5,000.000 динара, кад се и у колико се потреба укаже. Посланик М. Ж. Јовановић — и сâм одобравајући услoвност ове одредбе — вели само, да влада при томе има да пази: „како се не би пустило у саобраћај више него онолико, колико је латинском новчаном конвенцијом допуштено, и колико се показало довољно у државама, које су ту конвенцију примиле“. По конвенцији од 1865 године државе Латинске Уније имале су

право да кују до 6 динара сребрног новца на 1 становника, не рачунајући у ту суму сребрне петодинарце. Једном од накнадних конвенција, у 1908 години, повишена је ова цифра од 6 на 16 динара. Из говора посланика Јовановића не види се јасно о којој цифри он мисли да влада треба да води рачуна: о оној од 6 или од 16 динара? Ако је реч о суми од 16 динара, онда не само да нема опасности да се та граница пређе са ових других 5,000.000 динара, него ни са десет пута већом сумом. Ако је пак говорник мислио на првобитну цифру од 6 динара, онда му се мора приметити, да се то показало као недовољно у државама Латинске Уније, на које се он позива. У ствари не може нама служити као граница ни цифра 6 ни цифра 16 просто зато, што ове цифре само представљају право дотичних држава на ковање, а стварно искован новац и стварна циркулација новца у тим државама — јесу друге две сасвим различне ствари, које са оним цифрама никакве везе немају. У државама Латинске Уније (бар што се тиче Француске, Белгије и Швајцарске) новац једне државе слободно циркулише на територији друге државе. У овом погледу државне границе просто не постоје. Ковање новца у једној држави може да служи задовољавању циркулационих потреба друге државе. Зато оне цифре од 6 и 16 не могу за Србију да имају никаквог значаја, јер у њој — противно стању које влада у државама Латинске Уније — важи само српски новац. Посланик Јовановић је замерио Г. Министру Финансија, што је Г. Министар употребио поређење са Румунијом и Бугарском, да би доказао недовољност наших новчаних средстава, али је и сам пао у исту грешку, упућујући Г. Министра на земље Латинске Уније и „државе које су већ дуго времена имале добре и уређене валутне односе“. Видели смо како је несрећно било позивање на Латинску Унију. Ни мало није срећније позивање на државе са добрим валутним односима. Узмимо за пример Енглеску. У њој се налазило 1909 год. у циркулацији сребрног новца око 13.50 динара на 1 становника[1]. Да ли би ми смели ићи до ове границе? Очигледно не! Зато се при одређивању новчане потребе не треба позивати ни на једну страну државу и међународном статистиком правдати наше потребе. То би исто значило, као кад бисмо на пример потребе нашег буџета одмеравали према величини страних буџета. Наш државни буџет има да се управља према нашим државним потребама. Исто тако и наша новчана потреба има да

[1] Helfferich, Geld und Banken (II. Aufl. 203).

се управља према потребама наше народне привреде. Српска статистика и моменти из нашег привредног живота довољни су да послуже и као објашњење и као вођа.

Чл. 3. законског предлога, који говори о ковању никленог новца, прошао је неопажен кроз Народну Скупштину. Као да смо сви задовољни нашом никленом монетом! То никако није случај. Наш никлени новац врло је рђавог квалитета, тежак је, неуглеђан и лако се фалзификује. Сад је била згодна прилика да се то питање реши, али су и влада и народни посланици прешли преко њега не поменувши га.

Било је међутим речи о стварима, које закон није непосредно додиривао: о петодинарцима и двопарцима. Ово су питање истакли посланици Dr. М. Марковић и М. Драшковић. Они у своме одвојеном мишљењу налазе: „да је овом приликом ваљало дотаћи и питање о петодинарцима и двопарцима, на које су се и у Народној Скупштини и у публици дизале основане жалбе“.

У погледу петодинараца истакнуто је у говорима појединих посланика, како су постали монета, која се врло нерадо прима у саобраћају. Петодинарци се лако повреде, излижу, а државне благајнице су врло строге према таквим комадима. Посланици М. Павловић и М. Ж. Јовановић су с разлогом тражили мало више толеранције од стране државних каса према излизаним или улубљеним петодинарцима, што би допринело, да се и ова врста новца одржи у саобраћају. Познато је да се у страним земљама (Француској, Енглеској и т. д.) не обраћа тако строга пажња на излизаност и удубљеност једне монете. Таквој би пракси могле и наше државне благајнице да имитују.

Односно двопараца посланик М. Павловић је казао, да су они у саобраћају потпуно излишни, јер код нас нема артикала, који се продају по две паре. „Кад се већ хтело, да се ти двопарци уведу — вели посланик Павловић — држава је требала претходно преко Монополске Управе да спреми артикле, који ће се моћи по цену од 2 паре куповати“. Говорник закључује: „или да држава створи артикле, који ће се за овакве паре моћи куповати, или да тај за трговину апсолутно непотребан новац повуче из саобраћаја“. Њему је одговорио известилац Dr. Јанковић, да „држава није позвана да ствара јевтину робу, него само ситна новчана средства за ту робу. Ту ситну јевтину робу ствара сама трговина и живот“. Што се тиче повлачења Dr. Јанковић мисли, да „држава није позвана да повлачи тај новац и

на њему штетује, ако је свет луксузан, а можда ће се за доцније и потреба за њим више осетити, бар у новим крајевима". Свакако да Dr. Јанковић има право, кад тврди, да држава није позвана да ствара јевтину робу, већ новчана средства за такву робу, али се ми не бисмо могли сложити са његовим закључком, да „држава није позвана да повлачи тај новац и на њему штетује, ако је свет луксузан" и т. д. Јер, кад се новац ствара према потребама трговине и живота, а те потребе за двопарцима није било, нити је данас има — из којих узрока, то је споредно — онда је захтев о повлачењу двопараца сасвим уместан. Не треба овде говорити о штети за државу због повлачења, већ о њеној неоправданој добити приликом ковања. Зато што је исковала и пустила у саобраћај непотребан новац, држава има да сноси и последице од таквог свог поступка, а не њени грађани. Разуме се да је друго питање: је ли данас згодан моменат да се то повлачење двопараца изврши? У овоме погледу је Г. Министар Финансија изјавио, да су данашње прилике, с обзиром на друге финансијске жртве, које имамо да поднесемо, најмање погодне за повлачење двопараца. Овој се изјави не може опонирати и питање се мора да одложи.

Чл. 4. и 5. законског предлога већ и сами по себи нису давали материјала за дискусију. Тако је предлог закона о ковању сребрног и никленог новца усвојен после кратке дебате. Од 132 присутна посланика гласала су само двојица против. У специјалној дебати није нико учествовао и предлог је примљен без икаквих измена. Краљеву потврду добио је 2. априла[1].

Dr. М. М. Стојадиновић.

[1] За све наведене говоре видети стенографске белешке Народне Скупштине, седнице од 21., 26. и 27. марта 1913.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

Maurice Maeterlink, La Mort (Paris 1913; Bibliothèque Charpentier; p. 272 in 8⁰).

Верује се да људи у различитим степенима осећају страх од смрти. Тај страх од смрти није заиста измишљен, он вероватно постоји сваког дана у понеком човеку, сваког дана се понеко уплаши, згрози, ужасне, постане богохулник смрти ради. И вероватно да сваки од нас има да буде једног дана мучен помишљу на смрт. Па ипак, смрт није опште и стално људско страшило.

Огроман део човечанства и не мисли много на смрт. Колико је ова индиферентност увредила побожност старих и нових беседника! Они довикују, љутити, као што су љутита деца кад се не обраћа пажња на нешто што су она створила, целом свету: „Ви знате да то не можете избећи, па ипак не мислите“. Ово није измишљено, овако су говорили сви Оци, од Златоустог до Савонароле, од Босиеа до Толстоја. „Ви знате, веле Оци, да то не можете избећи, па ипак не мислите“. А може бити, кад би знали да је смрт могуће избећи, да би онда много више њих много више мислило, и сигурно би тада смрт изгледала и много страшнија него данас, кад сви знају да је и живот, изгледа, дат ради смрти.

Мало људи мисле о смрти. Врло је мало њих који су морали да мисле о њој; више је оних који су створили код себе потребу, на различите начине — како се већ све једна потреба да̂ изазвати, — да о томе размишљају. Нико од њих није могао ништа да измисли, изумује, па ипак имају различите резултате. Једни су, размишљајући о смрти, оборили све што су нашли пред собом, побунили се против света, и, обарајући и бунећи се, створили ништавило од света и у свету, а страх у себи. Па ипак, чудноватом неком магијом, ни они се више не боје смрти: страх од смрти, као дуже стање душевно, не може да опстане, јер нема

свести без живота и о животу — који опет нагони на индиферентност или на мирну радост према смрти. Други су, мислећи о смрти, били више склони да граде или чувају саграђено, него да руше или да се буне. (О овим склоностима решава карактер а не ум). И противно онима који су добили страх од смрти, ови су, поверовавши, нашли мирну радост, благу радост.

Метерленково најновије дело је поникло из уверења да страх од смрти загорчава људски живот. Матерленк је хтео да скупи све оно што чини да се можемо надати, све оно што ће нас утешити.

Први његов напор је управљен да обори предрасуде, неправедне, против смрти. То сачињава I главу саме књиге. Смрт није ни страшна ни грозна; ако не доноси радост, она доноси мир, а бескрајни мир то је као нека тиха радост. Уништење је материјално немогуће. То је предмет II главе. „Ниједно тело, ниједна мисао, не могу пасти изван васељене. Ниједан атом нашег тела, ниједан дрхтај наших нерава не могу отићи тамо где више не би били, јер нема места где ништа постоји. Светлост једне звезде угашене пре толико милиона година, још лута по етеру, где ће је наше очи може бити срести вечерас, док она продужава свој бесконачни пут". „Нема места за смрт!" „Што се више уздиже и увеличава људска мисао, све мање ништавило и смрт изгледају разумљиви". — Но Матерленк осећа да је за људе свеједно, хоће ли пасти у ништавило или живети без онога што се назива свест. Главе III—VIII испитују основаност претпоставке о продужењу живота са нашом данашњом свешћу, или са измењеном. За прву хипотезу вели, да је, „у својим строгим границама, врло мало вероватна и осредње достојна наших жеља. А чим се покуша да се уздигне или да се учини да изгледа мање варварска или мање наивна, тада се додирује хипотеза о универзалној свести, која са претпоставком о продужењу живота без икакве врсте свести, затвара поље свима претпоставкама и исцрпљује оно што машта може да замисли". Предмет IX—XI главе сачињава испитивање претпоставке о продуженом животу са измењеном или са универзалном свешћу, о судбини свести у бесконачном. Ономе што изгледа најважније — претпоставка о продуженом животу без икакве врсте свести, — Матерленк не поклања много пажње. Он се задовољава да каже да би такво продужење било исто што и уништење апсолутно, и да према томе не би било страшније од сна без снова и без буђења. Он не жели просто да о томе говори пре испитивања оне две преостале претпоставке, јер она

„préjuge de façon tres téméraire les questions de la conscience universelle et de la conscience modifiée“. Резиме својих испитивања о ове две претпоставке Метерленк овако излаже: „Ако примимо да наше ја не остаје вечито онакво какво је било у тренутку наше смрти, ми онда не можемо да замислимо да се у једном датом тренутку оно може зауставити, да може престати да се шири и уздиже... То би била једина и права смрт, у толико грознија што би завршила један несравњиви живот и једну несрављиву интелигенцију... Једном речју, или ми верујемо да ће се наша еволуција зауставити једног дана, и то био неразумљив крај и нека врста несхватљиве смрти; или ми примамо да ће она бити без краја, и да ће, будући бесконачна, узети карактер бесконачности и изгубити се и измешати у њему... И то би опет био неразумљив крај, али то би бар био живот. А после, неразумљиво за неразумљиво, пошто смо урадили све што је у човечијој могућности да разумемо једну или другу загонетку, бацимо се боље у најпространију, дакле и највероватнију, ону која садржи у себи све друге и после које не остаје ништа више“. Он се зауставља на универзалној свести „у којој се у осталом завршавају теософија, спиритизам и све религије где човека, у његовој највишој срећи, апсорбује Бог“.

Метерленк је пантеиста. Тешко је рећи за њега у коју групу поклоника апсолутног он спада, јер апсолутно има два изгледа — „два изгледа бесконачности“, вели Метерленк, — један, овај свет у коме се дешава цео наш живот, чији изглед добијамо помоћу наших чула, ова покретљивост, ово кретање, тражење и налажење циља, ограниченост која испуњава и простор и време; — други, непокретна, некретљива бесконачност, од свију вечности савршена и на своме врхунцу, која се не може кретати ни напред ни назад; без почетка и без свршетка; без циља, „јер кад би га имала, она би га достигла у бесконачности година које су биле пре нас“.

То су два противречна изгледа апсолутног. То је вечити камен спотицања пантеизма. И све су пантеисте имале да бирају између ове две ствари: или да жртвују Бога (други изглед) природи (први изглед), или да жртвују природу Богу. Први обожавају коначно у бесконачном (апсолутни натурализам), ово их нагони да бесконачно не виде. Атеисте нису ништа друго до пантеисте који се не сећају свога имена. Такви су били Индијанац Капила, Грк Хераклит, стојичари, Хегел и т. д. Други знају

само за оно што се једва може и исказати људским језиком (апсолутне теисте), у свачему они виде само Бога. Ту спадају философи из индијске школе ведантa, Грк Парменид, Француз Малбранш.

Метерленк се не решава. Он вели: „оба изгледа су, у основи, неразумљиви, али се дају бранити, па и ако су непомирљиви, ипак се слажу у једној тачци да је из бесконачности за увек искључен и бескрајни бол и безнадежна несрећа".

Он је хтео да умири људе и пружио им је своју књигу. Његова књига, као скуп уметнички исказаних хладних, логичких апстракција, има велику лепоту, уметничку вредност. Али да ли ће она одговорити своме задатку?

Пре свега, човечанство има три ствари које штите људе од самртног страха: инстинкт, живот и вера. Инстинкт умирује оне који живе по инстинкту. Живот теши оне који у своме тражењу нису дошли ни до каквог резултата. Вера весели оне који су је нашли. Изван те три ствари нико не би могао умирити, утешити и развеселити човечанство.

Па кад би нешто и могло дати већи мир, већу утеху и веће весеље, или, кад би бар могло да замени ова три заштитника — опет ова књига не би могла бити то. Хоће ли човек после ове књиге имати „ведру мисао о смрти", нарочито кад прочита ово: „То је најцрња мисао коју човек може замислити (реч је о другом изгледу бесконачности). Кад би она била непобитна, кад би она заиста имала последњу реч велике загонетке, тада би било готово немогуће живети у њеној сенци". Зар ово може дати утеху, нарочито кад се зна да је то једно крило велике алтернативе о којој смо подуже говорили.

Логички, „учињено је све што је било у човечанској моћи", размишљајући, по геометријским аксиомама, човек у овим стварима далеко не може отићи. Он може направити дуг пут, занимљив, али скоро затворен и кружан, као круг. На томе путу код Метерленка се дâ опазити склоност да извесне ствари не дотиче, о другима говори, али очигледно врло мало, треће, готово све, не решава. У овим стварима, ако се хоће да цела ствар не испадне све сама контрадикција, онда се тако једино може поступати. Да је усвојио макоје решење, оно се опет никако не би могло одбранити, разуме се говорећи увек све са посматрачке тачке наше рушилачке логике. Зато он не решава ни једно питање. Он, на један магистралан начин, тражи међу

нашим предосећањима оно, које личи на највећу апстракцију и излаже га. И чудноватом иронијом логике, највиша апстракција до које је дугим путем дошао, рашчлањена, даје за алтернативу оно што смо хтели и да знамо, и што је за човека, изгледа, важније и од саме његове среће: бити ил' не бити. Ево како он сам завршава претпоследњи део последње главе: „Ако постоји свест на коме месту, или нешто што замењује свест, ми ћемо бити у тој свести или у тој ствари, јер ми не можемо бити на другом месту... А ако бесконачност, где ћемо бити бачени, нема никакву врсту свести нити ишта што би је замењивало, онда то значи да свест или оно што је може заменити, није неопходно потребна за вечиту срећу".

Естетички, о овој се књизи мора говорити с хвалом. Најлепше написан уџбеник логике — и најзанимљивије. Оно неколико редова што смо из ње исписали могу добро показати све богаство лепоте којом Метерленк располаже.

Али не заборавимо шта је био главни мотив ове књиге. Она је хтела да умири, утеши и развесели људе. На жалост она није могла успети у томе. Јер слушајте ово тврђење: „бесконачност нам не може желети зла, будући да би мучећи и најмањег од нас мучила један део себе, нешто што од себе не може отргнути, дакле сама себе". Али, прво, ко нам јамчи да се наш појам о несрећи поклапа са појмом који има бесконачност (она не може ни знати за несрећу). Баш на против, изгледало би да оно, што је срећа за бесконачност, да је несрећа за нас; и друго, што каже W. James: мало ме се тиче хладна, укочена срећа савршенства.

И ако има таквих људи, које не могу утешити ни инстинкт, ни живот, ни вера — онда ти људи не би требало да читају ову књигу у којој је све неизвесно, лепо, величанствено, страшно и хладно. Биће им горе ако је читају.

На против, други нека је читају!

Д. В. Љотић.

Исидора Секулићева, Сапутници (С. Б. Цвијановић, Београд, 1913, цена 2 дин.).

„Срећа ће доћи, јер ја сам жељна срећног дана, жељна сам само једног срећног дана!" Не, она неће никада доћи, немирна душо. Да је она икада дошла, ма „само једног срећног дана",

не би постала Туга, не би постала ова књига. Сапутници су постали само зато што она никада није дошла и што неће никада доћи. И онда када човек, који је жудео за срећом, буде помислио да ју је постигао, онда се он вара: она није дошла, већ је он променио својом душом, престао је бити немиран.

Треба видети Ренана, онога „сина сељака и сиромашних рибара“, који је, врло искрено, завршавао свој живот речима: да није било много људи срећнијих од њега. Блажено је и страшно то рећи, а он је могао, јер је имао на то потпуно право. „Мир мога духа савршен је“, говорио је он. Имао је право да се сматра тако срећним, кад је могао то рећи за свој дух. Он се још исповеда да је имао жестоких противника, али да није имао „ниједног личног непријатеља“. Такав човек је имао не само један срећан дан, већ су му сви дани били срећни: срећу је носио са собом, у својој души. Они који жуде, међутим, за једним јединим срећним даном, носе немир у својој души и зато га никад не постизавају.

Неки морални философ забележио је две очајне речи: „Живот има своје симпатије и своје антипатије“, записао је он. „Симпатије су му они које ништа не узбуђује, ништа не доводи у сумњу, који су мирне душе“ — и зато је био несрећан, и то се тиче само њега, али је неизразито рекао тачне ствари о човеку, и то се тиче и нас. Г-ђица Секулићева је несрећна, зато што и она има немирну душу. Њена књига, у којој нема ничега што протествује, што се буни, што проклиње, састављена је у ствари из бола, неизмерног, дубоког, претањеног бола. Бол мисли и душе, не тела и крви, бол који највише тишти, али који је најдражи.

Ко су ови Сапутници, куда и са ким иду? То су њене мисли, исповести немирних часова њене душе, њених снова и њених тешких, црних ноћи у сред бела и сјајна дана. Оне су у њој, оне нису са њом. Она их носи са собом, као драги терет и као непријатеља, који је мучи и боли, али кога она неизмерно воли. Оне су у њој свуда и свакад, јер су, казано је, у њој, а не са њом. Оне њу муче и кад гледа море и кад иде да се пење на глечере. Она је у њиховој немилосрдној власти и кад види уморна човека и скрхану биљку. Она им је потчињена и кад види камилу, изван њеног родног краја, и „мајушне организме“ на морској обали. Њене мисли — њено благо и њен ужас — у њој су и кад ништа од тога не види. Оне су у њој и зато је она несрећна. Зато што је несрећна, она је размишљајући патила, а зато што има талента, она је свој бол осетила и тако казала, да је он

и наш бол. Одатле, и само одатле она, као и сваки други ко је патио, интересује и другога.

Мисао, која успе да интересује другога, скупо стаје. Човек је увек био господар или роб своје мисли. Његовој вољи није било остављено да бира шта хоће од тога двога. Он је био њен господар, ако је његова мисао била слабија од његове личности; био јој је роб, ако му је мисао била јача од личности. Човек свако преимућство од природе искупљује. Она му га никад не поклања, никад га не даје без накнаде. И природа никада не пита шта би ко претпостављао. Она, свесно или случајно, даје једно или друго. Ко је добио мисао, добио је немир, у толико скупљи, у колико је мисао виша и дубља, општија и човечанскија.

Људи често нападају Веру због блаженстава која она обећава. Они то раде, и греше, изопачавајући смисао речи, којима се она обећавају. Блаженство, које она обећава „ништима духом“, обично се дочекује са презирањем. Вера је, међутим, бар донекле у праву. Какво ће им она царско небеско створити, то нико не зна, али оно што је несумњиво, то је царство земаљско, које они имају. Бол једног човека, само његов бол, материјални, није и велики бол. Он је велики само у колико је више безличан, у колико је општији, у колико је спиритуалан. За тај бол потребна је немирна душа, он претпоставља неизмерну спиритуалну несрећу, немир душе, који је апсолутна супротност ономе што Вера поставља као свој услов небеског блаженства.

Да је проповедник, г-ђица Секулићева би, судећи по овој њеној књизи, говорила ту науку. Али она није проповедник, и није јој стало до тога да учи друге својој Вери. Она прави од свега и свачега soliloquia, у којима све што је спољашње немилосрдно подвргава својим посматрањима и размишљањима. Она је према спољашности ужасни мучитељ, као што је њена мисао према њој. За њу догађаји, лица, бића, факта, нису нешто што улази у њену свест као такво, већ онакво каквим га она замишља; они немају свој облик — једном кад се њена свест њима заинтересује — већ им она натура облик своје мисли. Зато она није у овој свесци само приповедач; зато је она овде шта више, врло мало приповедач. И то је штета. Штета је зато што је она дала једну од несумњиво најлепше написаних, дубоких приповедака у нашој садашњој књижевности.

Умор је заиста једна од наших најлепших приповедака. Нека би се и дало замерити на оном монолошком облику — један

технички недостатак у г-ђице Секулићеве —, нека би се и нашао који тон, који причу квари, она и поред тога задржава све своје одлике. Сва историја овог уморног човека — није мало нашла г-ђица С. кад га је назвала само човек! — ова његова историја казана је снажно. Тај професор неког малог универзитета мађарског, научењак „уског таленга“, поробљени син поробљене отаџбине, неизмерно је човечански. Он — а г-ђица С. треба да зна да је њега насликала како Холанђани сликају — он и његова историја, историја сиромашног оца деветоро деце, сина потиштене Отаџбине, човека немирне душе, држе нас чврсто, као неки наш дубоки бол, који није само наш. У осталом, ни ова прича — то се да осетити — није постала зато што се хтела дати прича, — већ зато што је мисао нежно волела једног трагичног човека. Није трагично бити мали човек, то само може бити тешко, али је несумњиво трагично имати талент „узак, сразмерних димензија, стегнутог обима“. То је или мало или сувише. Мало је за немир своје душе, јер такав таленат нема довољно израза, недовољно ствара; сувише је, јер прелази меру у којој је човек господар мисли, и, према томе, не може да постигне ни материалну срећу. У томе је сва трагичност таквих људи. Зато је г-ђица Секулићева заволела свога човека, а зато је ово добра, особито добра прича.

Остали делови књиге, оно што је овде названо soliloquia, могу да занимају онога ко би хтео видети једну не много пријатну ни веселу ствар: Шта мисли једна жена, која има талента за књижевност, и несрећна је. Казано је шта мисли, али би било потпуније и тачније додатак: о чему мисли? Мисли о ономе о чему свака жена, и она врло интелигентна и она потпуно неинтелигентна, увек мисле: о себи. Само што ће несрећна жена, жена немирне душе, као што је овде случај, размишљати о себи на начин, који вас може и интересовати. Зато код г-ђице Секулићеве и тај део има свога лепог интереса.

У овој књизи размишљања, мучења своје мисли, стил је, природно, афористички. Резултати једног дугог посматрања, велика количина прочитане литературе, увек се износе у сажетом облику, у кратким и изразитим реченицама. Ове се странице читају као што би се читао — бар тако звоне — Епиктет, Библија, или као што се чита Метерленк. „Мучи ме умор јер идем за оним што не могу стићи, и луда сам од страха да не изгубим идеју о теби, и љубоморна сам на ватру и понос од којих би и ја хтела

да живим (Мучење, стр. 116). Зар се ово, нарочито прве две реченице, — особито кад се изостави она „луда идеја“ — не чита као што се чита на пр.: „Сада ћу устати, па идем по граду, по трговима и по улицама тражићу онога кога љуби душа моја?“ У осталом, цела се књига чита пријатно и течно. Местимице — и то не ретко — има ванредно лепо казаних ствари: „И пролазе годишња времена, и дробе се дани“. На другом месту: „А сем тога, није ни много топло превртати по старом пепелу“. Или ово место: „...Плач долази тек после извршене преломљености, и отуд она варка да суза олакшава терет. Кад се проплаче, све је већ свршено. Ко одмах може да плаче, тај је одмах и прегорео“.

Само, има, ни то не ретко, претрпаности у стилу: „Ипак, реч везује, разрешује, сече, реже, пали и гаси“. И ако је говор о речи, ипак је сувише. Г-ђица Секулићева је доказала у овој књизи да јој је познато да не даје јачину речи њихов број, већ њихов израз, и зато је чудновато да има, с времена на време (јер горњи случај није једини пример претрпаности), и овакве примере. Код ње има и претераности, као што говори или пише неко ко је у егзалтацији: „Устане, приближи се клупи где је он седео, пипа рукама по ваздуху на оном месту где је обично била његова глава, његово бело краљевско чело и мека црна коса“.

У овој књизи, у којој је и једна од најлепших српских приповедака, г-ђица Секулићева се често сретала са једним песником и уметничким критичарем: ти сусрети нису по њу били од користи, на против!

Миодраг Ристић.

Литература о балканском рату: VIII. Dr. Ernst Jaeckh, Deutschland im Orient nach dem Balkankrieg. 1913, S. 158.

Књига Dr. Јека свакако је једно од занимљивијих и важнијих дела, која су за време рата објављена, а која говоре о новом политичком положају, створеном балканским ратом и његовим последицама. Значај онога што говори Dr. Јек велики је особито због тога, што је он имао прилике да се подробно упозна са односима у Турској, особито за време младотурског режима, јер је имао веза са најистакнутијим младотурским државницима, политичарима и официрима. Осим тога Dr. Јек се често и доста дуго бавио у Турској, и имао је према томе мо-

гућности да сазна много што-шта што није свакоме било могуће сазнати. Али значај онога што говори Dr. Јек појачава још једна ствар. Dr. Јек је био врло добро примљен код покојног немачког министра иностраних дела Кидерлен-Вехтера, те су без сумње многе од идеја у Јековој књизи, — можда чак и цела велика и широка политичка концепција, која је у њој изнета, — управо више Кидерлен-Вехтерова, но Јекова, и Dr. Јек је можда само тумач и гласник Кидерлен-Вехтерових политичких погледа и идеала. Потребно је осим тога још нагласити, да Dr. Јек има веза и са немачким двором, и да је долазио у додир и са царем Вилхелмом II. Због тога, Јекова књига може имати особитог значаја.

Има истина једна ствар која говори против Јекове озбиљности. Dr. Јек је, не много пре балканског рата, написао једну врло занимљиву књигу о „полумесецу, који се диже“. О тој је књизи у своје доба, када се појавила, врло много говорено и писано, и она је обратила на себе пажњу меродавних фактора. У тој је књизи Dr. Јек непобитним доказима утврђивао, да је у Турској почела једна велика регенерација у свима правцима и на најширој основи, да ће се Турска у сразмерно кратком року подмладити и оснажити, и да Турци иду сјајној будућности у сусрет.

Није прошло много времена од кад се појавила та Јекова, добро документована и темељно написана књига, а балкански је рат дао довољно доказа о регенерацији и снази Турске. На Куманову, Лиле-Бургасу и на Битољу сатрвена је и цела Јекова теорија. Али Dr. Јека то није ни најмање збунило. Могло се до душе a priori мислити, да Dr. Јек неће просто и поштено признати да је погрешио (ретки су људи који имају толико моралне снаге да признају своју погрешку), али је било разлога претпоставити да ће он, ако буде говорио о балканском рату, гледати да се бар оправда и извини, да објасни своје заблуде и да прикрије своје погрешке. Али место признања погрешака Dr. Јек остаје и даље при својој теорији о регенерацији Турске! Догађаји који говоре против њега, њега не буне ни најмање. Напротив: Dr. Јек доказује, да је балкански рат дао њему за право, потврдио његове теорије и показао да је тачно оно што је он доказивао! Балкански је рат према томе, доказао, да је Турска јака и снажна, да се опоравља и да има будућности. Турске провинције у Европи, тако сада указује Dr. Јек, биле

су управо за Турску само баласт, који јој је сметао и слабио је. Турској је стога врло добро дошло, управо за њу је велика срећа, што је те провинције изгубила. Штета је само што Dr. Јек није тако резоновао пре рата, и што није убедио турске државнике, да треба да нама, у свом интересу, те провинције уступе, бар бисмо ми уштедили један крвав и скуп рат. Сасвим је природно, да ће Турска, по Dr. Јеку, сада, када изгуби своје области у Европи и повуче се у Малу Азију, бити много снажнија но пре. Сад ће тек настати права регенерација.

Ово све до душе много опомиње на „концентрацију натраг" аустриских генерала у ратовима са Наполеоном, али је Dr. Јек уверен да је то резоновање тачно, јер је јака Турска потребна Немачкој, а он верује да ће се све што је Немачкој потребно и што Немачкој користи, испунити.

Dr. Јек је у опште велики оптимиста. Промене које су настале услед балканског рата, вели Dr. Јек, изазваће светско-историска и светскоекономска померања, али та померања срећом, наставља Dr. Јек, не иду на штету, него на корист Немачкој.

Главна идеја Dr. Јека је велика економска немачка политика, која ће у економску заједницу везати све земље од Хелголанда до Багдада. То је идеал немачке државе, то је циљ целокупне немачке политике. Да се тај циљ оствари, потребно је да Турска буде јака. Због тога је Немачкој стало до тога, да се Турска регенерише.

Против тог великог немачког плана ради Енглеска. На супрот немачком идеалу, Хелголанд—Багдад, истиче се тежња Енглеске, да осигура себи континуитет у поседу од Гибралтара до Калкуте. Да осигура себи то, Енглеској је потребно да Турска буде слаба, да се мухамеданско становништво, које се на земљишту, које је на тој линији, налази, не би имало на кога ослонити и да не би где могло наћи потпоре. То исто важи, само још у јачој мери, и за мухамеданце, којима влада Енглеска. У тим двема супротним тежњама лежи, по Јековом мишљењу, главни узрок ривалства између Немачке и Енглеске, ту је највећи и најозбиљнији сукоб њихових интереса.

Да оствари свој напред поменути идеал, Немачка је почела да гради багдадску железницу, која ће, по тврђењу Dr. Јека, имати необично велики, и политички и економни и стратегиски значај. У томе послу, који Dr. Јек, како изгледа, одлично познаје, „немачка је иницијатива и органазација, немачка је финан-

сиска и техничка управа. Турска је корист економска и војнополитичка: без багдадске железнице не би Турци у балканском рату ни на Чаталџи могли имати успеха".

Писац за тим говори о „малој и већој Турској", и доказује, позивајући се при том на Голца, да је за Турску много боље, што је изгубила европске провинције. Губитак Македоније сравњује Dr. Јек са операцијом слепог црева, и сматра, да се губитком те области Турска само ослободила трошка и бриге. Турска је у Европи имала управо непријатељску земљу. У потврду тог тврђења Dr. Јек пластично и доста тачно црта какве су све муке и невоље имали Турци са својим провинцијама у Европи, специјално са Македонијом. Због тога је Турска до сада била слаба, и због тога Немачкој није био користан савез са том и таком слабом Турском, али „Немачка тражи и треба, сада као и пре, мању, али снажнију Турску у Малој Азији". Тамо воде путеви који су Немачкој потребни, „али пут онамо води за Немачку преко Аустрије и Балкана: тај пролаз мора за Аустрију и за Немачку остати слободан". Због тога, да би тај пут остао слободан, Немачка је у анексионој кризи онако енергично поступила према Русији.

Бранећи своје мишљење о томе, да је за Турску управо срећа што је у овом рату потучена и што је изгубила своје области у Европи, Dr. Јек наводи мишљење, које је Голц изнео још 1897 године. По томе је за Турску већа корист но штета што је губила провинције, које су биле сувише далеко од националног средишта; Турска је по Голцу још увек сувише распрострта, јер је за Турску у томе „слабост, што је њен обим сувише велик за природну снагу племенске отаџбине". Онда је још Голц завршио своје резоновање са речима, да би „за Турску било само од користи да се уклони од европских послова и свађа".

Прелазећи на расправљање о узроцима турских пораза, Dr. Јек наравно брани немачке инструкторе у турској војсци, особито Голца. Он тврди да му је Голц пред рат тачно прорекао ток и исход рата, да му је рекао, да ће интендантура бити врло лоша, и да ће снабдевање са провијантом и муницијом бити рђаво. Наравно да је то што је Голц казао Dr. Јеку, још увек врло далеко од онога, што се заиста догодило. У осталом, пензионисање Голцово за време рата вероватно најбоље показује, да се Голц у оцени резултата рата преварио, јер се не може

сматрати да је његово пензионисање требало да буде награда за његове добре информације и тачну прогнозу резултата у рату.

Али Dr. Јеку, као и многим другим немачким писцима о балканском рату, није доста да тврди и да доказује, да немачки инструктори и немачко оружје није криво за турске неуспехе и поразе, него он доказује, да су за то криви — Французи! Dr. Јек тврди, да турски војни министар за време балканскога рата, Назим-паша, није имао никаквих веза са Немачком, „ни војних ни интелектуалних“; он је ђак француске војне школе у Сен-Сиру, и увек је показивао да неће ништа да зна за немачке инструкторе; он је немачки ратни план заменио са француским. Наравно, да је то све нетачно, непотпуно и једнострано речено, исто као и тврђење неких француских листова после првих наших великих успеха, да је наша победа победа француске индустрије над немачком индустријом, или исказ нашег престолонаследника Александра, да су у кумановској битци победили француски топови...

Уз рђаву интендантуру код Турака, која у опште није функционисала, по Dr. Јеку најважнији су узроци турских пораза: неред у опште и свуда, хаос на железницама, који су хотимице начинили чиновници хришћани; хришћани војници; политизирање официра и т. д. Рат је уз то затекао турску војску у прелазном стадијуму, јер је почела била њена реорганизација. У свему овоме има већ много тачнога. Али кад Dr. Јек тврди, да је тек на Чаталџи дејствовао немачки материјал и по немачком методу извежбани људи, онда је то опет сасвим једнострано тврђење, као и оно одмах за тим, да су успешне борбе на Чаталџи, код Једрена и Скадра, заслуга Младотурака.

У опште је Dr. Јек одушевљени присталица Младотурака. Али, и ако је он и у оцени младотурског рада често субјективан и једностран, и због тога непоуздан, ипак има у његовој оцени трагичне судбине Младотурака доста истине. „Судбина је Младотурака, вели Dr. Јек, да морају испаштати старотурске грехе“. Нема неправо Dr. Јек и кад тврди, да је број младотурских непријатеља растао са бројем њихових реформама, и да су, уколико се више увиђало да Младотурци хоће озбиљно да изведу реформе, и у колико је више било изгледа да ће у томе успети, утолико више непријатељи Турске сматрали, да је потребно решити многа питања одмах, пре но што Младотурци успеју да изврше реформе.

Ако је у овом рату „Турчин, узвикује патетично Dr. Јек, као војник и био побеђен, али је он као човек победио“. Затим Dr. Јек прича подробно, како је код Турака свуда владао примеран ред, како се турски војник свуда и увек понашао као прави ритер, и т. д. Да контраст између Турака, који су јагањци, и балканских хришћана, који су зверови, буде што већи, Dr. Јек је у идућој глави изнео врло детаљно недела балканских хришћана у овом рату. Да напоменем одмах, да је ова глава сасвим споредна у Јековој књизи, и да му је његов издавач учинио врло рђаву услугу, што је у реклами за Јеково дело највише и готово само ову главу истакао.

Пре свега потребно је нагласити, да се сва факта, која Dr. Јек износи, тичу грчке и, особито, бугарске војске, и да ми са своје стране не бисмо имали много да се бранимо од Dr. Јека. Против Срба има само један податак, како су српски војници на неким имањима у близини Скопља разбили врата и узели сена, сламе, брашна и т. д., како су узели дрва, која су ту била сложена, да ложе ватру, и том приликом су бацили на ватру и неколико — замислите, страшно! — точкова од кола, који су ту лежали! То је све што је Dr. Јек могао против српске војске навести! Јер онај исказ Прохаскиног послужитеља, који Dr. Јек као други и последњи доказ о српским неделима износи, већ је давно демантован од самих аустријских званичних органа.

Говорећи о балканском савезу Dr. Јек доказује, да је „отац идеје о балканском савезу Енглеска“, па наводи, како је Салзбери пре много година казао једном српском државнику: „Наш је идеал за положај на Балкану сједињење балканских држава“. Пошто је од то доба Енглеска дошла у опреку са Немачком, она је хтела да балкански савез употреби против немачке савезнице, Аустрије. Тако је енглеска идеја о балканском савезу почела против Турске, а завршила против Аустрије.

Са Русијом је било обратно. Русија је хтела да начини балкански савез против Аустрије, а у савезу да буде и Турска. У Немачкој су, кад се за тај план сазнало, државници одмах били уверени, тако бар тврди Dr. Јек, да балкански савез неће бити дефанзиван према Аустрији, него да ће бити офанзиван према Турској. Dr. Јек тврди даље, да „Србија стоји на челу дипломатских припрема за балкански савез“. „Балкански савез би се у осталом, мисли Dr. Јек, остварио и без утицаја Русије“.

Говорећи о томе шта ће бити у будућности, Dr. Јек наводи

речи једног турског државника, које му је овај за време рата казао: „У будућности ми требамо и хоћемо заједницу Немачке, Аустрије, Румуније, Бугарске и Турске“. Dr. Јек за тим детаљно доказује да је така заједница и потребна и могућа. Само је и Dr. Јек у неприлици да реши, шта ће у том случају бити са Србијом. На то питање Dr. Јек није прецизно и није дефинитивно одговорио. Он је изнео шта Србија тражи, шта Аустрији треба, шта Аустрија даје Србији и шта тражи од Србије, па је онда, доказујући да је центар Срба и Хрвата у Аустрији, а не у Србији (јер, вели, „у Аустрији станује 7 милиона Срба и Хрвата, а у Србији само 4 милиона“), истакао, да је преко потребно да се Србија свакако споразуме и погоди с Аустријом. Али он није изнео своје мишљење о том, како и на какој основи би се могао извести тај споразум. То је чак и за његову фантазију било сувише магловито.

У даљем разлагању Dr. Јек доказује, да је план краља Едуарда VII о изолисању Немачке, сасвим пропао; положај Немачке се за последње три године знатно променио и поправио: Немачка се споразумела са Русијом и приближила Француској. На тај начин енглески је рад осујећен и енглески су планови покварени, а тиме је спремљен терен за енглеско-немачки споразум. Од кад је Јекова књига изашла изгледа да је и тај споразум постао већ свршен факт.

У последњој глави своје књига говори Dr. Јек о томе, шта Немачка тражи „између Београда и Багдада“. У Србији и у Бугарској Немачка хоће да рашири своју трговину у свима правцима, и у Турској, уз то још, и да шири културу отварањем немачких школа.

То је укратко садржина ове важне и занимљиве књиге, пуне добрих података, коју треба добро да проучи сваки онај који се бави политиком.

Ст. Станојевић.

IX. Otto Neurath, Serbiens Erfolge im Balkankriege. Eine wirtschaftliche und soziale Studie (Wien 1913, S. 41, 8°).

У обиму једне веће расправе о социјалним и економским последицама рата у опште, забавио се Нојрат и Балканским Ратом. Ово делце је посвећено испитивању оних момената, који се дају утврдити као унутарња узроци, који су довели до срп-

ских победа. Писац је испитивао рат и његове последице у вези са целокупном социјалном и привредном структуром Србије, па се трудио да из објективно утврђених чињеница изведе сходне закључке. Као полазна тачка служи му тврђење, да друштвена структура чини основу државне моћи — једно тврђење, чија се тачност даљим излагањем у току расправе сјајно доказује.

Све чињенице, које су условљавале успехе Србије и осталих балканских држава, навео је писац и својим разлагањем пропратио. Две су чињенице од главне важности: прво, војна спрема, резултат здраве државне политике последњих година; и друго, разни моменти из привредне и социјалне структуре земљине. Србија има хомогену привредну структуру. Мали посед са слободном својином је редовна форма аграрних одношаја. Као чисто земљорадничка држава Србија се одликује даље једним особеним породичним уређењем, установом задруге, проширене породице, као и већ укорењеним земљорадничким задругама са модерном правном организацијом. Сви ти моменти омогућили су, по писцу, колективно обрађивање земљишта, тако да су штетне последице рата по пољску привреду знатно редуциране биле. На сточарство рат такође није утицао сувише неповољно. Сточарство се гаји у Србији на примитиван начин и због тога не захтева много људске радне снаге. Што се тиче пак депекорације, те редовне последице сваког рата, она ће се једва осетити, јер Србија има у стоци знатан вишак, у односу према потребама земљиним.

У почетку рата налазила се Србија у једном периоду привредног полета, који је потекао делом услед добрих жетава последњих година, делом пак услед новог правца у трговинској политици.

Писац прелази сад на излагање трговинско-политичких односа између Србије и Аустро-Угарске. Он опширно излаже, како су трговински конфликти са аустроугарском монархијом покренули српске политичаре да предузму интензиван рад на еманциповању од аустриских тржишта. Општа је тенденција тада у Србији била, доћи на светске пијаце, у место бити везан за Беч и Пешту. Тај је покрет крунисан успехом и тако је Нојрат могао констатовати, да нагло напредовање српске привреде и радиности има клицу у трговинско-политичком сукобу са Аустро-Угарском. Опет се и овом приликом показало, како је погрешна и штетна свака привредна политика, која се заснива на сили и

пресији, уместо на заједници интереса и узајамним концесијама. Писцу служи на част, што је, слободан од икаквих предрасуда, прилике у Србији строго објективно испитивао, јер је то свакојако једини пут, којим научар може ићи. Ја то зато спомињем, што у Аустро-Угарској постоји навика, да се, без довољног познавања ствари и прилика, стање код нас описује и оцењује, што наравно мора да доведе до погрешног држања и неспоразума.

Писац расправља даље о финансиским, баначним и новчаним приликама за време рата. Излагање то није исцрпно, јер се сва дејства и све последице рата још нису ни осетиле. Ипак је додирнуто нарочито питању о снабдевању војске храном и о набавци ратног материјала. И у том погледу је Србија постигла сјајне резултате.

Други део књижице намењен је истраживању привредних и социјалних прилика у освојеним крајевима. Том приликом је писац додирнуо и национално-религиозна питања. Све прогнозе пишчеве гласе у главном повољно и ми ту наду само потврдити можемо.

Књижевност о Балканском Рату и појавама које је тај рат изазвао, тако се нагомилала последњих месеца, да је готово тешко постало разликовати добре и солидне научне и публицистичке студије од празних и тенденциозних списа. Ми овамо на Балкану, ми се морамо смејати кад читамо све шта се о нама пише и прича. Књижица Нојратова је међутим једна озбиљна научна студија, која заслужује општу пажњу. Писац није жалио труда, да прилике проучи на лицу места, и отуда је разумљиво што се у његовом излагању верно оцртава фактичко стање ствари — тај први претходни услов за научни карактер овакве студије[1].

Dr. Л. Марковић.

[1] Овај приказ изишао је једновремено и у „Archiv für Weltwirtschaft" Juli-Heft 1913.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

СРПСКО-БУГАРСКА КРИЗА.

У одговору на интерпелацију народњачких посланика о подели освојених територија, изложио је председник владе г. Пашић у опширном експозеу, 15. прошлог месеца, гледиште које је влада заузела у том питању и за које се заложила да га и оствари. Том приликом је г. Пашић, између осталога изјавио и ово: „При склапању савезног уговора Србија је највећу важност полагала на добијање јадранског приморја, јер јој је оно могло осигурати независан живот. И ради добијања приморја, она је много попуштала у другим питањима, па се могла задовољити и са територијом, која је линијом уговорном за Македонију означена била, јер је могла да има неколико пристаништа на Јадранском мору. Кад јој је приморје одузето, одузета су јој и јадранска пристаништа. Одузет јој је независни економски живот, и сада је она приморана да осигурава своју економску независност на друге начине... Србија је принуђена да обрати своју прву бригу на то: да осигура себи пут извоза и увоза на Солун. А то ће постићи ако се постара да жељезнице које воде од Скопља к Солуну и од Битоља к Солуну — не могу бити затворене за њен увоз и извоз. До тога пак Србија може доћи, ако буде имала непосредни додир с Грчком. Србија се мора чувати таквих граница, које би могле спречити њен увоз и извоз. Ми смо сада с Бугарском у пријатељству и у савезу, али се времена могу изменити без наше кривице, па нам могу Аустрија и Бугарска затворити сваки додир с осталим светом“.

Право Србијино да тражи нову границу према Бугарској, уместо уговором утврђене границе, изводио је г. Пашић из тог факта, што су се многе битне тачке уговора у току рата изме-

ниле, и то у корист Бугара, а на штету Срба, па је отуда Србија овлашћена да тражи ревизију уговора. Не само да Бугари нису испунили оно, на шта су се уговором обавезали према Србији, него су шта више тражили и добили, да Србија учини много више од онога на шта је формално обвезана била. Према томе српска влада је по том основу сматрала да је уговор у битним одредбама својим измењен и да се мора подврћи ревизији у погледу и оне тачке, која говори о границама између Србије и Бугарске.

Скупштина је са одобравањем примила к знању ову изјаву, и са великом већином гласова усвојен је прелаз на дневни ред са резолуцијом коју је предложила самостална радикална странка, преко свог говорника г. Драшковића и коју је резолуцију и влада примила, т. ј. солидарисала се са њом. У тој је резолуцији објављено очекивање, да влада неће ни пред каквим обзирима и ни на чији захтев напустити оно, што је у експозеу означено као животни интерес Србије. Под тим се, по општем схватању, разумевала јужна граница са Грчком и спречавање преласка бугарске територије на десну обалу Вардара. Самим тим имали су и Прилип и Охрид и Битољ да остану у српским рукама.

После експозеа г. Пашића, тог бесумње одлучног геста, којим се јасно оцртавао пут српске политике, настао је дипломатски рад на остварењу онога, што је обележено као животни интерес Србије. Влада је упутила ноту Бугарској и изложивши своје гледиште тражила ревизију уговора. Тачан текст те ноте није познат, али, у колико се види из резимеа, који је ових дана службено објављен, у тој ноти српска влада није ишла до краја, и у место двеју главних тачака, о којима је требало говорити, реч је била само о узроцима и разлозима, због којих Србија у опште тражи ревизију уговора, а није једновремено извршен и отказ уговора. Српска влада је саопштила Бугарској све разлоге са којих сматра да је уговор изгубио важност у погледу разграничења, али није једновремено и отказала уговор. У место отказа уговора, који је био сасвим природна последица свега онога што је у ноти изложено, дошла је проста изјава да се очекује мишљење бугарске владе о томе. Било је очекивати, да Бугарска неће лако усвојити схватање српске владе, и требало је створити чисту ситуацију. Кад се влада позивала на формулу rebus sic stantibus, најприродније је било, да би избегла свако отезање, да просто откаже уговор. Отказ уговора не би значио ни анексију заузетих крајева, нити би довео до прекида односа, већ би

односе између Србије и Бугарске ставио једино на терен уговора о миру, по коме су све освојене територије заједничка својина савезника. Србија би, једновремено са отказом уговора, позвала Бугарску на расправљање о подели територија. Нашавши се пред овако јасним држањем, и Бугарска би се одмах определила и цела би ствар ишла, како се нама чини, брже и сигурније. Међутим ту одлучност влада није хтела показати, бојећи се да се отказ уговора не схвати и као отказ савеза, ма да то у ствари не би било.

Српска влада је само предложила састанак четири балканска министра председника у Солуну, да се ту заједничким расправљањем реше сва спорна питања, и ако претходно није било решено питање између Србије и Бугарске о обавезности уговора. Влада је, рачунајући на грчког и црногорског председника, који су требали да потпомогну српско гледиште, мислила да ће та конференција à quatre убедити бугарске државнике, да Бугарска треба не по уговору, већ према општим ратним резултатима и у заједници са осталим балканским народима, водећи рачуна о општим интересима, да решава сва питања па и питање о разграничењу. На састанку са г. Пашићем у Цариброду, г. Гешов је пристао на конференцију у Солуну и о томе је издан и службени коминике. Међутим, краљ Фердинанд није се сложио са овим начином решавања и да би се Бугарска ослободила своје обавезе, г. Гешов је дао, по споразуму, оставку и на његово је место дошао г. Данев. Дотадању улогу г. Данева примио је сад г. Гешов и он је одмах отпутовао у нарочитој мисији у — Беч. У међувремену српска влада, да би доказала своју мирољубивост, шаље другу ноту Бугарској и предлаже, ради мирног решења спорних питања, смањење ефектива војних на једну четвртину. То је била канда једна пренагљена мера владина. Јер, сасвим је излишно било уверавати Бугарску и Европу, да Србија неће напасти Бугарску, пошто ми нисмо ни имали никаква разлога да нападамо Бугаре. Ми држимо у својој власти све крајеве, које сматрамо да треба да нам остану, да бисмо били у безбедности од Бугара, и према томе немамо потребе да икога нападамо. То је, изгледа, јасно и никаква изјава владина, најмање пак онако свечана изјава у облику ноте, није била потребна. Могло је бити речи само о томе, да ли ће Бугари хтети нас напасти, да нам силом отму, ако могу, оне крајеве које ми држимо. О томе је пак имала Бугарска да чини изјаве и предлоге о мобилизацији, а не ми.

Ако је пак српски предлог о мобилизацији имао да значи, да Србија у сваком случају хоће мирно решење, т. ј. није готова и ратом да брани земље, које су јој потребне ради безбедности и мирног развитка, онда би то била велика погрешка владина, у опреци са јасним речима самога експозеа г. Пашића. Ми смо уверени да влада није имала намеру да такву изјаву чини избегавању оружаног сукоба по сваку цену, и зато нам се чини да није било мудро што се у опште са српске стране чинио предлог о демобилизацији. У напред се могло знати да Бугарска неће тај предлог примити, а ми смо тим предлогом показали, ако ништа друго а оно то, да бисмо највише волели мирно решење. То је изгледало као акт слабости, јер се тиме циљ који се хоће да постигне, потчињава средству, којим се тај циљ остварује, а требало би бити обратно. Влада најбоље ради, кад истиче свој циљ, не обзирући се на средство, пошто је у политици обично немогуће остварити обоје: и жељени циљ и пријатно средство. Средства су често пута тешка и непријатна, али се оправдавају узвишеношћу циља. Нама се чини да г. Пашић није толику енергију развио у погледу остварења циља, колико је показао у бирању средстава, и зато је крајњи резултат постао доста неизвестан.

Још једну омашку учинио је, по нашем мишљењу бар, г. Пашић, кад је у Скупштини, поводом гласова о српском попуштању, а на питање посланика изјавио, да влада стоји још увек на гледишту изнетом у експозеу и да ће, ако буде од тог гледишта одступила, претходно консултирати Скупштину. Таква изјава могла је само ослабити дипломатски положај српске владе. Кад се у току једне несвршене акције, којом се имају да обезбеде такви интереси земаљски, које сама влада сматра за животне интересе, учини изјава којом се помишља и на евентуално напуштање свог гледишта, онда се тиме само подстиче противник на непопуштање. И доиста Бугари се показују одлучнији више но икад.

Бугарска дакле није хтела да попусти. Оба српска предлога: о демобилизацији и о ревизији уговора бугарска влада је одбила, и то на један врло непредусретљив начин. У међувремену дошао је телеграм руског цара српском и бугарском краљу. Постанак тог телеграма је још увек нејасан, бар шира јавност није о томе обавештена. Новинарске верзије су сасвим произвољне и невероватне. Ми узимамо пак као сигурно, да је телеграм послан у споразуму и на захтев руског министра спољних послова и зато верујемо да је у том телеграму изражена чврста воља и одлука

Русије, да по сваку цену спречи рат између Србије и Бугарске и да се спор реши арбитражом руског цара. Питање је само, да ли се и у колико тај захтев може довести у склад са животним интересима Србије. Русија захтева, да би одржала неокрњен ауторитет царев и да би спречила српско-бугарски рат, да се пристане на арбитражу цареву, и то без икаквог ограничења и ограде.

Пристанак на арбитражу наравно мора бити безуслован. Између Србије и Бугарске спор је о подели територија. Цар може ту поделу, као неограничени судија, да изврши или по српској жељи или по жељи Бугара, или најзад тако, да се нађе нека средина, која неће задовољити ни Србе ни Бугаре. Положај Србијин пред оваквим захтевом Русије није повољан. Примити арбитражу, значи допустити евентуално незадовољење оних српских интереса, које је и влада и Скупштина означила као животне интересе земљине. Не примити арбитражу, значило би одвојити се од Русије, која нас је стално помагала, која нам је и у овом рату учинила драгоцених дипломатских услуга, одвојити се од Тројног Споразума, на који се Србија до сада наслањала у својој спољној политици. Међутим, ако би пресуда царева гласила неповољно по Србе, онда би се све услуге, које нам је до сада Русија учинила, сасвим изгубиле пред тешким положајем, у који би Србија била уваљена кад би Бугарска уласком у западну Маћедонију онемогућила природну везу Србије са Грчком. Ми не знамо наравно разлоге, које истичу они, који тврде да нема могућности да се избегне арбитража руског цара, али смо уверени да велику одговорност примају на себе људи, који буду поверили судбину битних интереса Србијиних једном у сваком случају неизвесном изборном суду. Влада је међутим стекла уверење, да ће руски цар правично и правилно оценити српске погледе и српске захтеве, па је била склона да прими арбитражу цареву. Рад владин је одобрила и Народна Скупштина, али до арбитраже изгледа да неће доћи, пошто су Бугари, напавши 17. ов. месеца српску војску, претпоставили рат мирном решењу.

Politicus.

НЕМАЧКИ ЦАР ВИЛХЕЛМ II.
(поводом двадесетпетогодишњице владавине)

У француском часопису „La Revue hebdomadaire“ (№ 25 du 21 juin 1913) објављен је интересантан чланчић о немачком цару

Вилхелму, из кога смо повадили ово неколико опажања. Цар Вилхелм је врло религиозан. „Религија је основа људског живота; ко не гради на тој основи, изгубљен је“. Цар осећа лично дух божји у себи. Он спонтано оживљује теорије божанског права. Сваки Хохенцолерн, по његовим речима, био је убеђен да је он у ствари само представник једног већег краља, коме ће полагати рачуне; и да има да испуни неку божанску мисију. Првог јануара 1900 цар пише као девизу новог века: „Краљ се ослања на божанско право. Он је одговоран само Богу“. Ко критикује његове поступке, цар му презриво одговара, да су његови путови доиста непроницави, јер то су божји путови. У тој тачци је цар увек био најодлучнији и најистрајнији, на супрот модерном схватању својих поданика. Године 1910 рекао је он у Кенигсбергу: „Ја се сматрам као оруђе Господа, и идем својим путем, не обзирући се на дневна мишљења и старајући се једино о величини наше отаџбине“.

Мисао царева се радо удубљује у прошла времена, у историју. Код својих поданика подстиче идеју старих Германа. Нека „магична веза“ га спаја са Норвежанима, које посећује сваке године, јер су они једини сачували нетакнуте врлине германске. У Елзасу, Тирингији и Источној Пруској он васпоставља старе замкове и организује спроводе средњевековних витезова и властелинка. И мисли и стил његов узимају често средњевековну форму. Верност Немачке Аустрији за време анексионе кризе назива он „нибелуншком“ верношћу. У свему томе избија тако звани романтизам царев. Његова жива фантазија чини да и на садашњост гледа у извесним романтичним бојама.

Али, немачки цар има и другу једну страну. Док његова машта сањиво лута кроз прошлост, дотле ум његов прозире врло јасно у будућност. Чим је ступио на престо, цар је јавно изјавио, да ће дати „нови курс“ лађи, чији је крманош постао. Та је реч срећно била изабрана. И тако се могло говорити о американизму царевом са истим правом као и о његовом романтизму. Зато је један Американац и рекао о цару Вилхелму, да је то „апсолутно модеран човек“. Он се диви Нибелунзима, али исто тако и милијардерима с оне стране Океана. Околина његова састављена је с једне стране из официра и представника старе пруске аристократије, до сржи конзервативне; с друге стране из банкара или богатих индустријалаца, плебејаца и врло често Јевреја. Он пева химне Егиру, али прати и напредак наука.

нарочито њихово практично искоришћење. Цар пласира сам своје капитале, продаје производе земљане и порцеланске из своје фабрике, продаје стоку и земаљске производе са својих добара и трља руке задовољно као какав ваљани земљорадник, кад направи који добар посао. Он има чудновату наклоност према скоројевићима, тако да старо пруско племство, обично сиромашно, са ужасом посматра потомка једне расе, која је на мачу постала великом, како обожава златно теле. Вилхелм II врло често има изглед једног великог буржоа.

Цар Вилхелм је увек желео бити савремен. То се најбоље види у његовом подухватању са социалним питањима. Желео је бити „социални цар“ или социалиста можда. Хтео је да туче социализам његовим сопственим оружјем. Радничко и у опште социално законодавство у Немачкој је у главном његово дело.

Највећа његова тековина је стварање моћне флоте и образовање колонијалног царства, према коме немачка нација гаји врло велике амбиције. Све је то створио цар из ничега тако рећи, борећи се дуго са многим факторима, док није успео да заинтересује и народ за та питања. „Трговина и флота су два стуба моје државе“. Снага Немачке и владавина на мору, то су нераздвојне ствари. И тако је, благодарећи овим напорима царевим, Немачка постала „светска држава“.

Већ 1895 године, 25 година после Седана, говорио је цар: „Немачка царевина постала је светска царевина. На свима крајевима света живе Немци. Богаство Немачке, наука немачка и рад немачки прелазе преко Океана. Наша је дужност да тесно спојимо са својом отаџбином ову нову и већу Немачку“. „Народ немачки не зна колико је велики“. Пред колонијом немачком у Јерусалиму цар говори: „Ако је коме од вас потребна моја заштита, ја сам ту!“. При освећењу једне оклопњаче он изјављује: „Нека би овај брод подсетио све Немце, да се свуда у свету налази Немачка Царевина, готова да им дође у помоћ“. Прошле године је рекао трговцима у Либеку: „Ја могу да вам гарантујем: идите напред, и застава Царства доћи ће за вама“.

За овај империјализам немачки покушали су немачки научари да докажу и његову теориску оправданост. Цар Вилхелм хоће да оствари тај империјализам практичним путем. Стара девиза римска гласи у његовим устима, са не мање поноса: civis Germanus sum! Послуживши се једном фразом лорда Палмерстона цар изјављује, да се ниједан топ у свету не сме опалити

без допуштења немачког цара. Године 1900 цар говори: „Таласи Океана запљускују Немачку. Океан је неопходно потребан величини Немачке; ми треба да водимо светску политику. Ми се нисмо борили пре тридесет година, да би нас сада други народи отклањали од великих међународних одлука. Ја то нећу допустити. Ако је потребно, да би се то спречило, прибећи најгрубљим средствима, то ће бити моја дужност и моја најлепша привилегија“.

Цар је час романтичар, а час као Волтер или ма који други енциклопедист он гледа у религији средство за владу масама и чување маса од превратних идеја. Он живо настојава код свештеника да гаје код грађана поштовање према круни и додаје да у том случају држава неће бити неблагодарна цркви. Цар потпомаже науку али не допушта да она удари на религију. Једна од првих брига царевих била је да реформише народну наставу. Мени су потребни Немци, рекао је он, потребни су ми војници и чиновници. Избацимо удео старих језика и ставимо немачки језик, науке и живе језике на њихово место. Предајимо историју тако да подстакнемо национално осећање, и нека би главна брига школе била да се бори против социјализма. Чак и у уметности, где су људи најнезависнији, покушао је цар Вилхелм да оствари своје назоре, своје идеје, ма да су оне врло често имале мало уметничкога у себи.

У спољној политици цар увек жели да својом личношћу утиче на решење свих питања. Као што он налази, да су владаоци позвани да одређују судбину народа, тако исто је и мишљења да посете и разговори суверена играју најзначајнију улогу при решењу спорних питања. Ниједан од владалаца није се толико користио овим методом колико цар Вилхелм. Путови, посете и говори у разноврсним приликама, то су све изрази цареве воље да се његова реч, његова одлука прими.

Цар Вилхелм је популаран, врло популаран. Он је поред свих својих мана, које сваки човек и сваки владар има, толико добра учинио својој земљи, да је потпуно заслужио и популарност и љубав народну.

В. В.

СОЦИАЛНИ ПРЕГЛЕД

ВИЛХЕЛМ ВУНТ КАО СОЦИАЛНИ ФИЛОСОФ[1].

Вилхелм Вунт, који је прославио своју осамдесетогодишњицу 16. августа прошле године, у првом реду је психолог. Али како је психологија по његовој теорији и у пракси стварног испитивања основ свију духовних наука, то је и Вунт од ње нашао пута ка другим наукама. Он је постао логичар, теоретичар сазнања, творац једног философског система, па, учинивши корак од индивидуалне психологије „психологији народа“, и теоретичар о друштву.

Његови погледи на људско друштво се само делимице садрже у делу, које носи назив „психологија народа“. Ово дело третира у првом делу о језику, у другом о миту и о религији. Први има врло мало директних веза са социолошким питањима, други већ више, пошто религија и друштво стоје у сталном узајамном дејству. Али сад долази, попуњавајући ово, Вунтова „Етика“, која расправља на разне начине директно баш социолошка питања и преставља његов „систем философије“, који обухвата основне црте сваког развића, па и социалног.

Вунтово схватање света почива на ставу да је воља језгро света. Од свију метафизичких поставака је ова једина, која не противречи искуству. Она се не може оборити чињеницама природних наука, а са чињеницама историје стоји у сагласности. Воља је у ствари творац друштва.

Ову чињеницу би требало сматрати за јасну и разумљиву саму по себи. Јер заиста, ми видимо сваког дана, како човек припада само својом вољом једном друштву, на пр. једној одређеној држави, како он може напустити државу и прећи у другу.

[1] Извађено из „Archiv für Rechts-und Wirtschaftsphilosophie“ VI Bd. (1912).

Али ма колико воља сама по себи била разумљива као социални фактор за политичара, и практичног философа, теоретској социологији требало је дуже времена, да би је схватила у њеном значењу. Конт је рекао: „Историјом друштва управља историја људског духа".[1] Он није хтео тиме зацело да искључи вољу, али он је није видео ипак у првом реду. Тако исто воља не стоји у првом реду и код Хегела, мада је за њега држава „стварност супстанцијелне воље".[2] За Спенсера су осећања унутрашњи покретачи поступака, као стваратељи друштва. Тек Фердинанд Тенис је вољу као такву повратио у центар посматрања у својој књизи „Заједница и друштво", која се појавила најпре 1887. За Тениса је људска воља најпре „воља као биће" или „воља родова", воља, која „у себи има мишљење", т. ј. која у својој нагонској несвесности ствара заједницу, органску, природну творевину. Али на место воље родова (фела) ступа постепено „самовоља", свесна, мислена појединачна воља, која производи друштво, вештачки за постизавање егоистичних циљева створени механизам. У овој супротности се налази за Тениса развиће воље. Она је довела до друштва, и тиме и до „патолошког" стања двојења и распадања, чија дејства се не могу задржати.

За Вунта, такво ограничење социјалног развића није могуће. За њега је друштво само један засебан случај општег закона непрекидног спајања вољних јединица, једног закона који влада у васколикој области природе и историје. Првобитна и најпростија појава воље јесте атом у своме кретању. Више сједињених атома стварају једно више јединство: ћелију; више ћелија пак сачињавају метазое: многоћеличне животиње, а више ових метазоа: животињско царство. Код људи пак ово последње јединство достиже један нарочито висок степен разноликости. Свака заједница људи је једно јединство воље више, од појединаца, који јој припада. Јединство се овде распростире над многим појединцима, па ипак је оно врло снажно, тако да Вунт сматра сваку заједницу као личност у ширем смислу, као једну „заједничку личност". Почевши од хорде природног переда организација је кроз заједницу дошла до савеза народâ и тежи да обухвати цело човечанство.

Овај напредак организације у човечанству није Вунт систематски и потпуно представио; али је само један велики део

[1] Cours de philosophie positive 3. éd. Paris 1869, IV. tome, p. 460.

[2] Пореди Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 258.

исти изнео у својој Völker-психологији, нарочито у последњем потпуном издању „Елемената психологије народа“. Овде је он дао основне црте психолошке историје развића човечанства. Појединости су оштрије оцртане у два дела детаљно изведене психологије народа. Нарочито је други део — који говори о миту и религији — богат психолошким расветљавањем постанка културних добара. Готфрид Семор је у своме чувеном делу „Стил“ показао како су се из ткачке уметности развили орнаметски делови архитектонске уметности; у опште његова је теорија било то да су све велике уметности постале из малих. Ову теорију је Вунт подупрео новим доказима. Он је показао да је и грнчарство предходни ступањ архитектуре а сем тога доказао како су из игре изишле остале музичке уметности, певање, музика, песништво и како се из прича и басни развио велики еп. Исто је тако расветлио и значајан прелаз мита у религију. Вољни организми, хорда, породица, племе, народ, држава, остају несумњиво у позадини при овим истраживањима; о њима се само посредно говори. Али ће се можда још необјављени трећи део „Психологије народа“ који говори о „обичају“, вратити психологији социалне воље.

Овај факат, да је код Вунта воља елеменат свега постојећег, и друштва и историје, значајан је исто толико колико и његови поједини докази и открића. Јер ово место воље одговара стварности, и кад то — што је очекивати — постане опште познато, онда ће бити савладане две једностраности: прво чувена материјалистичка философија историје, која види само један део воље, економски. Али је људска воља зависна од људских представа, а ове се односе само делимично на средства за исхрану, великим делом пак на спољну природу и дају гледиште на свет које одређује вољу ништа мање од бриге за одржањем живота. — Друга једностраност је телеолошко схватање историје које неће у опште да испитује, него хоће по извесним (сигурним) вредностима да суди о историјским збићима и догађајима. Оно стоји у тајној, не увек свесној вези са учењем о слободној т. ј. безузрочној вољи. У колико ову модерна психологија више напушта, у толико се више поткопава земљиште телеолошком схватању. Оно има тек онда права, кад спроводи и каузалне везе. Тада се може завршни беочуг једног низа сматрати као његов циљ и тада научно сазнавање неће бити одстрањено. „Телеологији историје, као у осталом свакој телеологији, мораће претходити

каузално посматрање, које овде, као и свуда, мора потпуно апстраховати од циљева у вредности“ (Вунт). И тек каузално посматрање чини социологију (или философију историје) једном плодном науком. Оно омогућава политичару да из сазнатих узрока добије средства за извесне циљеве.

Тако ће Вунтова философија, као и његова појединачна испитивања, бити од трајног и напредног дејства и за напредак социологије. Нека би заслужном испитивачу и мислиоцу пошло за руком да ускоро доврши и трећи део своје „психологије народа“. Али је он већ и сада дао тако много социолошких прилога, да му сви социолози дугују велику захвалност.

(Превео —ић.) П. Барт.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

КРАЈ СЕЗОНЕ.

„Лазарево васкрснуће“, од Ива Војновића; „Мариша“, драма у пет чинова, од Алојза и Виљема Мршћика; „Ујка Вања“, драма у четири чина, од Антона Чехова.

Ја се не бојим да ће ми се рећи да сам песимист, када тврдим да у нас ни данас нема позоришне уметности. Наше позориште је само с времена на време имало неколико глумаца који су, талентом, штрчали изнад осталих глумаца. То су, по правилу, били људи примитивна талента, јаког, готово елементарног темперамента и једне савршено примитивне културе. Сви су они веровали да су оригинални и сви су они били убеђени да имају стваралачког духа. Они су свој репертоар сматрали као списак својих оригиналних креација. Ниједан од њих, међутим, није створио три карактера и ниједан од њих не зна да је неоспорна заслуга, за дуг низ година, створити један оригиналан карактер. Одиграти улогу не значи још створити један карактер. Ми још нисмо имали глумца великог, дубоког и пространог талента, нисмо имали глумца који би, уз тај и такав талент, располагао једном опсежном и дубоком интелигенцијом, нисмо имали глумца који је, уз такав талент и уз такву интелигенцију, имао једну велику европску културу. Сви наши глумци од најбољег до најгорег, имају само један глумачки инстинкт, али тај инстинкт није поуздан и ретко је када уметнички. То се, наравно, најбоље види из карактера за чије су адекватно реализовање потребни талент, интелигенција, култура. И у времену, када смо имали највише глумаца од талента, не може се говорити о позоришној уметности. Може се само, са гледишта једног локалног патриотизма, говорити о великим глумцима, о глумачким уметницима.

Појединци стварају уметност. У нас то није било и није могло бити. Оно, што су наши глумци, већином, стварали, није

била уметност. То је била само једна вештина, једна умешност. У примитивним земљама обично се не прави разлика између уметности и вештине. Ту се види само умешност, вештина да се уметност истакне, а не види се уметност која се умешношћу и вештином служи као једним средством. Види се средство а не види се циљ, види се, речју, оно што је спољашње, а не оно што је унутрашње, што се крије иза тога спољашњег. Та вештина и та умешност била је у наших глумаца традиционална. Онај који је имао највише глумачког инстинкта, тај је с највише успеха присвајао туђу вештину и туђу умешност. А онај, опет, који је, уз тај инстинкт, имао највише талента, тај је присвојену вештину донекле модификовао, прожимао је својим темпераментом. У томе се, уосталом, и састојала једина њихова оригиналност. Ми немамо ни три глумца који су, посредством својег талента, умели вештину да уједине са уметношћу, јер су по свему били више виртуози него уметници. Они својом игром нису отварали нове уметничке видике, нису стварали нова уметничка средства којима ће се најбоље изразити сви покрети душе, нису износили нова схватања о креацији карактера. Они су, већином, износили присвојену или модификовану вештину, износили су присвојене или модификоване глумачке трикове, износили су и подвлачили су оно што је спољашње, оно што се види, а не оно што је унутрашње, оно што се не види. И та њихова вештина постала је традиционална, постала је, на крају крајева, један позоришни шаблон.

Позоришни шаблон није подлежан никаквим утицајима, па, према томе, ни оваквим изменама. Позоришна уметност у Европи прошла је, за последњих тридесет година, кроз неколико фаза. После романтике, после велике фразе и широкога геста, заводе Мајнинговци историјску верност и проповедају „извесну, релативну стварност“. „Слободно Позориште“ у Паризу и оно у Берлину широм отварају своје капије натурализму. Четврти сталеж се пење на позорницу, глумац занесен теоријама о натурализму, игнорише публику која је невољни сведок једне породичне драме и окреће јој леђа. Дикције и патетике више нема. Глумац, тетурајући се, иде по позорници са рукама у џеповима, јер натурализам забрањује сваку живу гестикулацију. Место краљева, тих убица у великом стилу, и маркиза, тих готована по милости божјој, прелазе преко позорнице пијани пролетер којем је натурализам сугерирао веће претенсије, него што их имају краљеви и маркизи. После натурализма долази поезија бајке, личности по-

стају анемични створови, постају сенке, постају утвари из мемљивих манастира и опалих, мрачних и тајанствених замкова. Па онда конзеквентни реализам, па умерени реализам. Еволуција у позоришној уметности није наше позориште ни такла. У њему су заступљени сви правци, јер нема ниједног правца. У њему влада позоришни шаблон који највише и најбоље експлоатише онај од којега то публика највише и захтева.

Ми још немамо позоришне уметности. Они који је воле сматрају да неко због тога мора бити крив. И, као обично, одговоран је онај који је за то најмање крив. Стварање позоришне уметности није ометао онај од којега то стварање зависи, већ га је ометао онај од којега оно не зависи: глумац није био крив, али је зато била крива позоришна управа. И кадгод се види да у нашем позоришту нема ни глумачких ни редитељских талената, увек је за то била крива ова или она управа. Управе су се, наравно, већином нападале из спекулативних смерова, али је при свем томе неоспоран факт да су пријатељи уметности, у једном оправданом гневу, кривили управу. Заборављали су, међутим, да је нова управа — која је могла бити исто тако добра или исто тако рђава као и стара — морала радити са једним истим елементом и једним истим материалом, као и стара. А тај митеријал је стално исти, стално рђав.

Старији глумци дали су оно што су могли или што су хтели дати. Они који су, ма са којих разлога, уживали у њиховој игри, биће им искрено захвални. Они су, ма са којих разлога, одавно престали да се развијају. Уметност је за њих одавна престала бити уметност. Они свој рад у позоришту сматрају као један занат на који су, без своје кривице уосталом, осуђени. Проба им је један непријатељски кулук; свака новина један мучки атентат на њихов буржоаски живот. Они су волели уметност, или оно што су они сматрали за уметност, када су били релативно рђаво награђени, а не воле је када су релативно врло добро награђени. Већина ништа не чита и ту своју мржњу према књизи објашњавају својим талентом: таленту није ништа друго потребно до талент. Њихове амбиције и њихове претенсије остале су стално непромењене. Они су мучки мрзели сваку управу која није задовољавала њихове мутне жеље и њихове загонетне амбиције. Улазили су у завере против управа с којима нису били задовољни и, наравно потајно, борили су се за нове управе с којима неће бити задовољни и против којих ће, тако исто, ковати

нове завере. Неспособни или инертни за развијање, они пакленом, али тајном, мржњом мрзе сваку приновy која се мора довести са стране: они се не буне против ривала у таленту, већ се буне против ривала у плати. Сваки је буржоа најчистијег буржоаског порекла, а ниједан то не признаје. Они обмањују и себе и другога да је њихов каботенски живот живот уметности по милости божјој.

Млађи биће оно исто што су и старији, само, већином, без икаква талента. Њих заводе старији глумци и покојни Кин. Старији глумац, уверен да је Кин, живео је као Кин: пио је, коцкао се и тукао се по кафанама великим и пространим као кутија; мењао љубав чешће него преобуку; сматрао „пумпање" за отмени гест једног богоданог уметника; презирао систематски душевни рад и т. д.

Такав елеменат не ствара уметност. А, више него поуздано, нису је кадри створити ни режисери, као што су доскора били. Режисери су у нас деценијама били глумци, ма да су за режију потребни нарочити талент, велика интелигенција, пространа и дубока начитаност, један поуздан уметнички инстинкт, једно дубоко уметничко осећање, једна бујна и стваралачка фантазија. Такав режисер могао је бити само декоратор и то не увек са добрим укусом. Таква режија могла је бити само тапецирерска режија и то не увек са добрим укусом. Главно је била спољашност, а све остало је била споредна ствар, јер је морала бити споредна ствар: режисер није био кадар да се понори у суштину једног дела; он није могао да слази у дубине и остајао је на површини.

Али, долазе нова времена. Наше позориште има два режисера од талента и укуса. Сада, са великим стрпљењем уосталом, треба чекати и глумце од талента и укуса. Тада не треба песимистички гледати у будућност наше позоришне уметности. И док то не буде, да не говорим о страховитим представама неких премијера.

П. С. Талетов.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА.

Летопис Матице Српске. — Изишла је из штампе 293 књига Летописа са овом садржином: 1. Р. Врховац, Друштвено и народно просвећивање. — 2. Л. Михајловић, Никоме не требам. — 3. и 4. В. Ј. Илић млађи, Отац, Авијатичарева смрт (песме). — 5. Др. М. Ћурчин, Доде и Илирство. — 6. Т. Ђукић, Војвода Марко Миљанов. — 7. Др. Ђорђе Дера, Хорацијеве мисли о песништву. — 8. Др. Л. Марковић, О сексуалном питању. — 9. Историјски преглед. Др. Н. Радојчић, Шта нас учи наша историја (поводом II. књ. Руварчева Архива за Историју Карловачке Митрополије). — 10. Књижевност. Оцене и Прикази.

Године 1913 изићи ће у Матичину издању 6 књ. Летописа (свега 42 табака) и 3 Књиге Матице Српске (бр. 44. „Јарани“ од Св. Ћоровића већ је изишла, а изићи ће још бр. 45. Одабране приповетке Буда Будисављевића Приједдоровог и бр. 46. Чланци из историје књижевности). — Претплата на Летопис износи само круна 6 (за иноземство круна 8), на Летопис с 3 књиге Матице Српске круна 11 (односно круна 14). — Претплата се шаље благајници Матице Српске у Нови Сад.

Чланови Матичини добивају сва ова издања бесплатно. Ко се ове године упише за члана и пошаље прву рату од круна 20, добива сва поменута издања.

КЊИЖЕВНОСТ,

J. Табурно, Ревизија српско-бугарског уговора (Београд 1913. Издање С. Б. Цвијановића, стр. 48, 8⁰).

Г. Табурно, који се поред предузимачких послова бави и дневном публицистиком, покупио је све аргументе које Срби наводе у прилог свог захтева за ревизијом српско-бугарског уговора, средио их у једну књижицу и објавио на српском језику. Књижица ова изгледа да је писана на руском и намењена Русима као информативно средство, и зато је ваљда и означено на корицама, да је ово превод са руског.

M. & G. Braunschvig: Родитељски Дневник, по француском Влад. Т. Спасојевић. — Београд, 1913. С. VIII+187.

У нашој и иначе оскудној васпитачкој и деци намењеној литератури, врло је мало још књига забавних, у пуном смислу књижевно написаних, које је не само корисно но и пријатно читати. Г. Несторовићев превод Легувеових: Синови и кћери и господина Срет. Аџића: Васпитачеве забелешке стајале су готово усамљене — као два светла изузетка — међу малобројним и незанимљивим књигама ове врсте. А потреба за добром васпитачком литературом само је расла из дана у дан.

Код нас, где се сматра да је школа једина дужна старати се о дечјем васпитању, и где је проценат смртности тако ужасно несразмеран за првих пет година дечјег живота, осећала се потреба за књигом која би упућивала родитеље, како да се нађу у почетним и најтежим моментима њиховога одгајивачког посла. Та је потреба данас — кад за нове националне дужности треба спремати нове и боље нараштаје — постала још већа. И господин Влад. Т. Спасојевић, са својом прерадом Брауншвиговога Родитељског Дневника јавио се управо у онај згодни час кад је све већ сазрело за појаву те добре и потребне књиге.

Књига је ова — веле госпођа и господин Брауншвиг — „дневник који смо, за четири године мирног и сталоженог живота, стрпљиво и прибрано,

водили о животу свога детета". Г. Влад. Спасојевић је књигу прерадио, подешавајући је за српски свет и с обзиром на прве четири године живота свога синчића. Он вели да је: од почетка до краја књиге уносио у њу речи, мисли и поступка свога Бате, гледајући, притом, да се не огреши ни о Госпођу ни о Господина Браунсвига, који прате живот свога детета. На крају књига има један додатак, у који је српски преводилац унео многе опаске о развитку свог сина. Те су опаске врло занимљиве, поучне и духовите, и у топлини и нежности с којом су писане нимало не уступају аутентичним забелешкама француског аутора.

Поред педагошке намене и фине психолошке анализе детињег живота, поред често врло духовитих мисли и опазака, сама та нежност и топлина придобијају нарочито читаоца и дају нечега емотивног и песничког овоме ваљаном делу.

Књига је добро дошла не само родитељима, који ће у њој наћи поуке и забаве, него — и нарочито још — учитељима и педагозима, који ће помоћу ње проширити и обогатити своје знање и искуство о дечијој души; па и нама осталим је она добро дошла, јер читајући је уносимо се и нехотице у онај најтамнији део нашег живота, кад се утисци у нама нагомилавају и производе прво рађање свести, прво наше диференцирање од човека-животиње, прво осећање нашега Ја, и кад се научи стварно више него за десет година учења у школи. Човеку је заиста немогуће да без извесног узбуђења прати ово освежавање својих првих и најнејаснијих успомена.

Но, при свему томе, они који ће се највише обрадовати књизи, и који ће тако рећи губити оно што је у њој написано, то су деца.

Г. Е.

НАУКА.

Владан Максимовић, Основни етички проблеми (Сремски Карловци 1913, стр. 116, 8⁰).

У овој књизи, која је намењена слушаоцима богословија као уџбеник за Етику, расправљао је писац сва основна питања из науке о моралу, као: о критеријуму морала, санкцији морала према религији, о извору и генези морала, о мотивима морала, о објекту моралне активности, о крајњем циљу моралне активности и о главном принципу морала. Задовољавајући се за сада само овом белешком о појави књиге, постараћемо се за опширнији приказ у једном од наредних бројева.

Живојин Перић, Задружно право по Грађанском Законику свеска II (Београд 1913, стр. 145, 8⁰).

У другој свесци „Задружног Права" г. Перић је расматрао правне односе у задрузи, док је у првој свесци била реч о карактерним особинама задруге или о условима за постојање задруге. И у овој другој свесци писац се ограничио на тумачење прописа Грађанског Законика, тако да је његова расправа у првом реду намењена правницима, ма да је од интереса и за шири круг читалаца.

Исправка: У свесци за мај, а у песми „Спровод хероја", поткрале су се две штампарске грешке, које кваре смисао.

На стр. 162, 7. ред озго стоји: наша туга, а треба: њина туга.

На истој стр. 6. ред оздо стоји: херојисма, а треба: херојима.

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕДНИК
ДР. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

Штампарија „Доситије Обрадовић" Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)

78222

AP 56 D38 knj.67

Delo; list za nauku, književnost i društveni život

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY